

PXII 30 T X 184

CICERONIS OPERA.

VOL. IX.

DE NATURA DEORUM.
DE DIVINATIONE. DE FATO. DE
REPUBLICA. DE LEGIBUS.

EDIDIT

C. F. A. NOBBE.

NOVA EDITIO STEREOTYPA.

LIPSIAE

SEMITIBUS ET TYPIS CAROLI TAUCHNITII

1849.

22
12

8290 5033

2016

1850.

STEREOTYP - AUSGABEN
der
GRIECHISCHEN UND LATEINISCHEN CLASSIKER
im Verlage von
KARL TAUCHNITZ
in Leipzig.

Jeder Band ist einzeln zu haben.

I. Griechische Autoren.

	Thlr. Ngr.		Thlr. Ngr.
<i>Aeschylus Tragoediae</i>	7 1/2	<i>Aristotelis Opera omnia</i> , 16 V.	4 25
<i>Anacreontis Carmina</i>	3 1/2	<i>Arriani Expeditio Alex.</i>	10
<i>Anthologia Graeca</i> , 3 Voll.	27	<i>Athenaeus Deipnosophistes</i> , 4 V.	1 26
<i>Apollonii Rhodii Argonautica</i>	5	<i>Demosthenis Opera</i> , 5 Voll.	1 7 1/2
<i>Aristophanis Comoediae</i> , 3 V.	22 1/2	<i>Demosthenis or. de Corona.</i>	4
<i>Babrii Fabulae</i>	5	<i>Demosthenis or. Philipp.</i>	4
<i>Euripidis Tragoediae</i> , 4 Voll.	25	<i>Dio Cassius</i> , 4 Voll.	1 10
<i>Hesiodi Carmina</i>	2 1/2	<i>Diodorus Sic.</i> , 6 Voll.	2
<i>Homeri Ilias</i> , 2 Voll.	12 1/2	<i>Diogenes Laertius</i> , 2 Voll.	24
<i>Homeri Odyssea</i> , 2 Voll.	12 1/2	<i>Dionysius Halicarn.</i> , 6 Voll.	1 24
<i>Orphica, Procli, Musaei et</i> <i>Callimachi Carmina</i>	8	<i>Herodiani Hist. Rom.</i>	7
<i>Pindari Epinicia</i>	7 1/2	<i>Herodotus</i> , 3 Voll.	22 1/2
<i>Poetae Graeci Quomodo</i>	5	<i>Isaei Orationes</i>	6 1/2
<i>Quinti Smyrnaei, Tryphiodori,</i> <i>Tzetze et Coluthi Carmina de reb. Troianis</i>	10	<i>Luciani Opera</i> , 4 Voll.	18
<i>Sophoclis Tragoediae</i> , 2 Voll.	12 1/2	<i>Lysiae Orationes</i>	8
<i>Theocritus, Bion et Moschus</i>	5	<i>Pausaniae Gr. Descriptio</i> , 3 V.	27
<i>Aelianus Variae Historiae, Hel-</i> <i>ladii Ponticus et Nico-</i> <i>laus Davausceus</i>	7 1/2	<i>Platonis Opera</i> , 8 Voll.	2 20
<i>Aeschini oratoris Opera</i>	7 1/2	<i>Plutarchi vitae parall.</i> , 9 V.	2 7 1/2
<i>Attopicae Fabulae</i>	5	<i>Plutarchi Moralia</i> , 6 Voll.	2 7 1/2
<i>Antonini Commentarii</i>	5	<i>Polybii Historiae</i> , 4 Voll.	1 20
<i>Apollodorus</i>	7 1/2	<i>Ptolemaei Geographia</i> , 3 Voll.	1 25
<i>Appiani Romanae Hist.</i> , 4 V.	1	<i>Stobaei Florilegium</i> , 3 Voll.	1 12
		<i>Strabo</i> , 8 Voll.	1 0
		<i>Theophrasti Charact., Epicteti</i> <i>Manuale et Cebes Tabula</i>	2 1/2
		<i>Thucydides</i> , 2 Voll.	18
		<i>Xenophontis Opera</i> , 6 Voll.	1

8
M. TULLII CICERONIS
OPERA

II 1055
5702
BIBLIOTHECA PROFESORILOR

ADIECTIS

No. 4985

INDICIBUS ET ADNOTATIONE

ITERUM EDIDIT

CAR. FRID. AUG. NOBBE

PROF. LIPS. ET GYMNASII NICOL. RECTOR.

NOVA EDITIO STEREOTYPA.

TOMUS IX.

DE NATURA DEORUM. DE DIVINATIONE. DE
FATO. DE REPUBLICA. DE LEGIBUS

LIPSIAE

SUNTIBUS ET TYPIS CAROLI TAUCHNITII

1849.

Biblioteca Județeană ASTRA

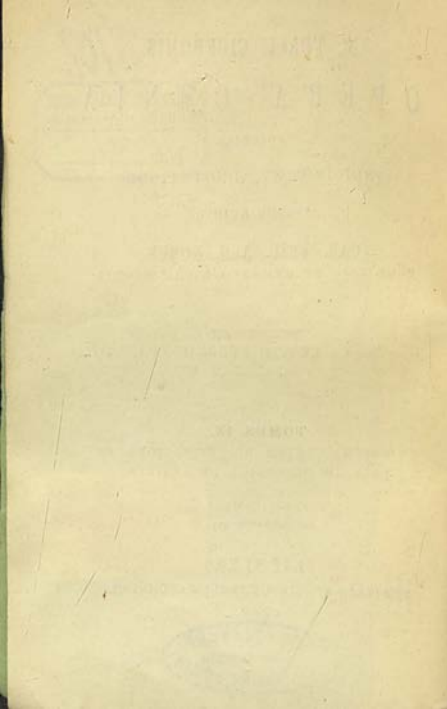
5033CVS

NAGYKÖZLEMÉNY

tanári könyvtár

II. évfolyam 1894

8290 5033

M. TULLII CICERONIS

DE

N A T U R A D E O R U M

A D M. B R U T U M

LIBER PRIMUS.

NOTITIA LITTERARIA.

In his libris C. Velleius (trib. pl. a. 664. U. c.), Q. Lucilius Balbus L. Icti frater et C. Aurelius Cotta (679. cos. et pontifex, cf. N. D. II, 1. et 67.) inducuntur disputantes de natura deorum, audiente Cicerone. Velleius Epicuream rationem explicat, Balbus Stoicam, et contra utramque disserit Academicus Cotta, sub cuius persona, quamquam dissimulat et Stoici se rationem probare simulat, tamen latet Cicero. Hic vero sermonem istum, quem a. 677. aut 678. habitum esse fingit, Caesare V. Antonio cons. 710. scripsisse dicitur.

ARG. Explicatis in prooemio difficultate quaestionis et academico philosophandi genere, 1-7. primo Velleius, qui cum Cotta disputat, rationes reprehendit Platoniam ac Stoicam; quarum illa mundum a deo tanquam opifice atque aedificatore profectum pugnabat, altera *πρόβουλος*, providentiam, inducebat, a qua mundus effectus esset et administraretur, utraque autem mundum animo et sensibus praeditum, rotundum, volubilem ar-

dentemque faciebat. c. 8-10. Reliquorum deinde philosophorum inde a Thalete sententiis de deo reiectis, c. 10-15. Epicuream probare aggreditur. Solum Epicurum vidisse, primum, esse deos, quod quum in omnium animis notionem eorum impresserit natura, et sine doctrina anticipationem quamdam deorum (*πρόληψιν*), tum mira sit hominum consensio. Homines vero etiam eam anticipationem habere sive praenotionem deorum, ut beatos, immortales putent. Ita effici, ut nihil negotii nec ipsi habeant, nec aliis exhibeant, neque ira neque gratia teneantur, quod, quae talia sint, imbecilla sint omnia. Id si ita sit, pie colendos esse deos, nullo autem modo timendos; hac una re omnem superstitionem everti. c. 16-17. Sed ad hanc opinionem confirmandam requiri formam, vitam et actionem mentis atque agitationem in deo. Ac formam quidem non posse nisi humanam esse: primum, quod natura speciem aliam deorum non habeat; deinde, quod humana forma sit pulcherrima; tertio, quod nulla in alia figura domicilium mentis esse possit. Neque tamen eam speciem corpus esse, sed quasi corpus; eamque mente tantum cerni, nec soliditate quadam, nec ad numerum, sed imaginibus, similitudine ac transitione perceptis. Vitam autem deorum esse beatissimam. Nihil enim agere, sua virtute et sapientia gaudentes et scientes, semper se fore maximis in voluptatibus. c. 18-20. Contra haec disputat Cotta Academicus; non ut aliquid ipse decernat, sed ut Epicurea dissolvat; neque quod neget, esse deos, sed quod rationem, quae adferatur, firmam non putet. Nam argumentum, quod ab omnium hominum consensu petatur, quum leve per se, tum etiam falsum esse. c. 23. Sed, esse deos, concedi posse. Illud doceri se velle, unde sint, ubi sint, quales sint: ad quae omnia atomis abutantur Epicurei; quae primo nullae sint, quod nullus sit corporibus vacuus locus; deinde, si sint, effici, ut aeterni dii non sint, et interire possint; quo constituto, beatudinem deorum tolli. Ad hanc reprehensionem effugiendam quasi corpus et quasi sanguinem excogitatum esse, quod quid sit, intelligere posse neminem. c. 24-26. Nihil etiam valere eas rationes, quibus humana forma diis asseratur. Nam quam omnes fere homi-

nes, praeter Aegyptios paucasque alias gentes, diis cogitatione affligant, eam non a natura esse, sed consilio humano, aut superstitioni a pictoribus, poetis, artificibus confirmatae deberi. Neque ex eo, quod hominibus nihil homine pulchrius videatur, consequi, nihil esse eo pulchrius. Denique incertum illud esse, quod nusquam, nisi in figura humana, ratio, virtus, atque adeo beatitudo, locum habere videatur. Neque enim rationem, quod ea in nulla alia forma esse videatur, propterea in nulla esse posse. Nam, si nullum diis sit negotium, quod membra corporis humani requirat, nil membris opus esse. c. 27-37. Iam in ceteris etiam quaestionibus, de domicilio, de vita et beatitudine deorum, laborare Epicuream rationem. Nullam in diis soliditatem esse, nec ad numerum eos permanere dici; sed imaginum similitudine ac transitione percipi. Iam si nulla deorum sit soliditas et eminentia, nihil interesse, utrum de deo, an de hippocentauri disputetur, meritoque deos ad inanes animi conformationes referri. Quod si imaginibus deorum pulsantur animi; quamquam tota res nugatoria sit: tamen speciem dumtaxat obfici animis, non vero, cur eae beatae sint aut aeternae, etsi vel maxime continenter ferantur. Nam illam *ισορροσίαν*, h. e. aequilibratam, Epicuri, qua, quia natura mortalis sit, ut etiam immortalis sit, effici putat, per se absurdam esse. Beatus autem quum sine virtute nemo esse possit, nulla autem sine actione virtus; nec otiosos illos deos posse beatos esse. Neque vero voluptate corporea uti eos posse, in qua summum bonum Epicurus ponat; neque unam doloris vacuitatem aut assiduam felicitatis suae cogitationem beatos eos efficere posse. Et quum semper pulsantur incursione atomorum, et imagines ex ipsis semper effluant, non posse eos non interitum timere, quod beatitudini plane repugnet. c. 37-41. Quoniam vero otiosos deos introducant Epicurei, nullam rerum humanarum curam habentes, nihil homines iuvantes; omnem sanctitatem et adversus deos pietatem, quamquam verbo ponatur, tamen re tolli. c. 42. sqq.

I. 4. Quum multae res in philosophia nequaquam satis adhuc explicatae sint, tum perdifficilis, Brute, (quod tu minime ignoras,) et perobscura quaestio est de natura deorum: quae et ad agnitionem animi pulcherrima est et ad moderandam religionem necessaria. De qua tam variae sunt doctissimorum hominum tamque discrepantes sententiae, ut magno argumento esse debeat, caussam, id est principium philosophiae, esse inscientiam, prudenterque Academicos a rebus incertis assensionem cohibuisse. Quid est enim temeritate turpius? aut quid tam temerarium tamque indignum sapientis gravitate atque constantia, quam aut falsum sentire, aut, quod non satis explore perceptum sit et cognitum, sine ulla dubitatione defendere? 2. Velut in hac quaestione plerique (quod maxime verisimile est et quo omnes duce natura vehimur) deos esse dixerunt: dubitare se Protagoras: nullos esse omnino Diagoras Melius et Theodorus Cyrenaicus putaverunt. Qui vero deos esse dixerunt, tanta sunt in varietate ac dissensione, ut eorum molestum sit dinumerare sententias. Nam et de figuris deorum, et de locis atque sedibus et actione vitae multa dicuntur; deque his summa philosophorum dissensione certatur: quod vero maxime rem caussamque continet, utrum nihil agant, nihil moliantur, omni curatione et administratione rerum vacent, an contra ab iis et a principio omnia facta et constituta sint, et ad infinitum tempus regantur atque moveantur, in primis magna dissensio est: eaque nisi diiudicetur, in summo errore necesse est homines atque in maximarum rerum ignorance versari. II. 3. Sunt enim philosophi et fuerunt, qui omnino nullam habere censerent humanarum rerum procurationem deos. Quorum si vera

sententia est, quae potest esse pietas? quae sanctitas? quae religio? Haec enim omnia pure ac caste tribuenda deorum numini ita sunt, si animadvertuntur ab iis, et si est aliquid a diis immortalibus hominum generi tributum. Sin autem dii neque possunt nos iuvare neque volunt, nec omnino curant, nec, quid agamus, animadvertunt, nec est, quod ab iis ad hominum vitam permanare possit: quid est, quod ullos diis immortalibus cultus, honores, preces adhibeamus? In specie autem fictae simulationis, sicut reliquae virtutes, ita pietas inesse non potest, cum qua simul et sanctitatem et religionem tolli necesse est; quibus sublatis, perturbatio vitae sequitur et magna confusio. 4. Atque haud scio, an, pietate adversus deos sublata, fides etiam et societas generis humani et una excellentissima virtus, iustitia, tollatur. Sunt autem alii philosophi, et hi quidem magni atque nobiles, qui deorum mente atque ratione omnem mundum administrari et regi censeant: neque vero id solum, sed etiam ab iisdem vitae hominum consuli et provideri: nam et fruges, et reliqua, quae terra pariat, et tempestates ac temporum varietates caelique mutationes, quibus omnia, quae terra gignat, maturata pubescant, a diis immortalibus tribui generi humano putant: multaque, quae dicentur in his libris, colligunt: quae talia sunt, ut ea ipsa dii immortales ad usum hominum fabricati paene videantur. Contra quos Carneades ita multa disseruit, ut excitaret homines non socordes ad veri investigandi cupiditatem. 5. Res enim nulla est, de qua tanto opere non solum indocti, sed etiam docti dissentiant. Quorum opiniones quum tam variae sint tamque inter se dissidentes: alterum fieri profecto potest, ut earum nulla, alterum certe non

potest, ut plus una vera sit. III. Qua quidem in caussa et benevolos obiurgatores placare et invidos vituperatores confutare possumus, ut alteros reprehendisse poeniteat, alteri didicisse se gaudeant. Nam qui admonent amice, docendi sunt; qui inimice insectantur, repellendi. 6. Multum autem fluxisse video de libris nostris, quos complures brevi tempore edidimus, variumque sermonem partim admirantium, unde hoc philosophandi nobis subito studium exstisset, partim, quid quaque de re certi haberemus, scire cupientium. Multis etiam sensi mirabile videri, eam nobis potissimum probatam esse philosophiam, quae lucem eriperet et quasi noctem quamdam rebus offunderet, desertaque disciplinae, et iam pridem relictæ, patrocinium nec opinatum a nobis esse susceptum. Nos autem nec subito coepimus philosophari, nec mediocrem a primo tempore ætatis in eo studio operam curamque consumpsimus, et, quum minime videbamur, tum maxime philosophabamur; quod et orationes declarant, refertæ philosophorum sententiis, et doctissimorum hominum familiaritates, quibus semper domus nostra floruit, et principes illi, Diodotus, Philo, Antiochus, Posidonius, a quibus instituti sumus. 7. Et, si omnia philosophiæ præcepta referuntur ad vitam, arbitramur nos et publicis et privatis in rebus ea præstitisse, quæ ratio et doctrina præscripserit. IV. Sin autem quis requirit, quæ caussa nos impulerit, ut hæc tam sero litteris mandarem, nihil est, quod expedire tam facile possimus. Nam quum otio langueremus, et is esset reipublicæ status, ut eam unius consilio atque cura gubernari necesse esset: primum ipsius reipublicæ caussa philosophiam nostris hominibus explicandam putavi, magni existi-

mans interesse ad decus et ad laudem civitatis, res tam graves tamque praeclaras Latinis etiam litteris contineri. 8. Eoque me minus instituti mei poenitet, quod facile sentio, quam multorum non modo discendi, sed etiam scribendi studia commoverim: complures enim Graecis institutionibus eruditi ea, quae didicerant, cum civibus suis communicare non poterant, quod illa, quae a Graecis acceperant, Latine dici posse diffiderent. Quo in genere tantum profecisse videmur, ut a Graecis ne verborum quidem copia vinceremur. 9. Hortata est etiam, ut me ad haec conferrem, animi aegritudo, fortunae magna et gravi commota iniuria; cuius si maiorem aliquam levationem reperire potuissem, non ad hanc potissimum confugissem. Ea vero ipsa nulla ratione melius frui potui, quam si me non modo ad legendos libros, sed etiam ad totam philosophiam pertractandam dedissem. Omnes autem eius partes atque omnia membra tum facillime noscuntur, quum totae quaestiones scribendo explicantur. Est enim admirabilis quaedam continuatio seriesque rerum, ut alia ex alia nexa, et omnes inter se aptae colligataeque videantur. V. 40. Qui autem requirunt, quid quaque de re ipsi sentiamus, curiosius id faciunt, quam necesse est. Non enim tam auctoritatis in disputando, quam rationis momenta quaerenda sunt. Quin etiam obest plerumque iis, qui discere volunt, auctoritas eorum, qui se docere profitentur: desinunt enim suum iudicium adhibere; id habent ratum, quod ab eo, quem probant, iudicatum vident. Nec vero probare soleo id, quod de Pythagoreis acceperimus, quos ferunt, si quid affirmarent in disputando, quum ex iis quaereretur, quare ita esset, respondere solitos, *Ipse dixit*: ipse autem erat Py-

thagoras. Tantum opinio praeiudicata poterat, ut etiam sine ratione valeret auctoritas. 44. Qui autem mirantur nos hanc potissimum disciplinam secutos, his quattuor Academicis libris satis responsum videtur. Nec vero desertarum derelictarumque rerum patrocinium suscepimus. Non enim hominum interitu sententiae quoque occidunt, sed lucem auctoris fortasse desiderant: ut haec in philosophia ratio contra omnia disserendi nullamque rem aperte iudicandi, profecta a Socrate, repetita ab Arcesila, confirmata a Carneade, usque ad nostram viguit aetatem; quam nunc propemodum orbam esse in ipsa Graecia intelligo. Quod non Academiae vitio, sed tarditate hominum arbitror contigisse. Nam si singulas disciplinas percipere magnum est, quanto maius omnes? quod facere iis necesse est, quibus propositum est veri reperiendi caussa et contra omnes philosophos et pro omnibus dicere. 42. Cuius rei tantae tamque difficilis facultatem consecutum esse me non profiteor: secutum esse prae me fero. Nec tamen fieri potest, ut, qui hac ratione philosophentur, ii nihil habeant, quod sequantur. Dictum est omnino hac de re alio loco diligentius: sed, quia nimis indociles quidam tardique sunt, admonendi videntur saepius. Non enim sumus ii, quibus nihil verum esse videatur, sed ii, qui omnibus veris falsa quaedam adiuncta esse dicamus, tanta similitudine, ut in iis nulla insit certa iudicandi et assentiendi nota. Ex quo existit illud, multa esse probabilia, quae quamquam non perciperentur, tamen, quia visum haberent quemdam insignem et illustrem, iis sapientis vita regeretur.

VI. 43. Sed iam, ut omni me invidia liberem, ponam in medio sententias philosophorum de natura

deorum. Quo quidem loco convocandi omnes videntur, qui, quae sit earum vera, iudicent. Tum demum mihi procax Academia videbitur, si aut consenserint omnes, aut erit inventus aliquis, qui, quid verum sit, invenerit. Itaque mihi libet exclamare, ut ille in Synephebis:

Pró! deím, populárium omnium, ómnium adolescentium

clámo, postulo, óbsecro, oro, plóro, atque imploró fidem:

non levissima de re, ut queritur ille, fieri

— — — *in civitate facinora capitália.*

— *Ab amico amante argentum accipere meretrix ne-volt;*

14. sed, ut adsint, cognoscant, animadvertant, quid de religione, pietate, sanctitate, caerimoniis, fide, iureiurando, quid de templis, delubris sacrificiisque sollemnibus, quid de ipsis auspiciis, quibus nos praesumus, existimandum sit. Haec enim omnia ad hanc de diis immortalibus quaestionem referenda sunt. Profecto eos ipsos, qui se aliquid certi habere arbitrantur, addubitare coget doctissimorum hominum de maxima re tanta dissensio. 15. Quod quum saepe alias, tum maxime animadverti, quum apud C. Cottam, familiarem meum, accurate sane et diligenter de diis immortalibus disputatum est. Nam, quum feriis Latinis ad eum ipsius rogatu arcessituque venissem, offendi eum sedentem in exedra et cum C. Velleio senatore disputantem, ad quem tum Epicurei primas ex nostris hominibus deferebant. Aderat etiam Q. Lucilius Balbus; qui tantos progressus habebat in Stoicis, ut cum excellentibus in eo genere Graecis compa-

raretur. Tum, ut me Cotta vidit, Peroportune, inquit, venis: oritur enim mihi magna de re altercatio cum Velleio: cui, pro tuo studio, non est alienum te interesse. VII. 16. Atqui mihi quoque videor, inquam, venisse, ut dicis, opportune. Tres enim trium disciplinarum principes convenistis. M. enim Piso si adesset, nullius philosophiae, earum quidem, quae in honore sunt, vacaret locus. Tum Cotta, Si, inquit, liber Antiochi nostri, qui ab eo nuper ad hunc Balbum missus est, vera loquitur, nihil est, quod Pisonem, familiarem tuum, desideres. Antiocho enim Stoici cum Peripateticis re concinere videntur, verbis discrepare: quo de libro velim scire, Balbe, quid sentias. Egone? inquit ille. Miror Antiochum, hominem in primis acutum, non vidisse, interesse plurimum inter Stoicos, qui honesta a commodis non nomine, sed genere toto disiungerent, et Peripateticos, qui honesta commiscerent cum commodis, ut ea inter se magnitudine et quasi gradibus, non genere differrent. Haec enim est non verborum parva, sed rerum permagna dissensio. 17. Verum haec alias: nunc quod coepimus, si videtur. Mihi vero, inquit Cotta, videtur. Sed, ut hic, qui intervenit, me intuens, ne ignoret, quae res agatur: de natura agebamus deorum; quae quum mihi videretur perobscura, ut semper videri solet, Epicuri ex Velleio sciscitabar sententiam. Quamobrem, inquit, Vellei, nisi molestum est, repete, quae coeperas. — Repetam vero, quamquam non mihi, sed tibi hic venit adiutor. Ambo enim, inquit arridens, ab eodem Philone nihil scire didicistis. Tum ego, Quid didicerimus, Cotta viderit: tu autem nolo existimes, me adiutorem huic venisse, sed auditorem, et quidem aequum, libero iudicio, nulla eiusmodi

astrium necessitate, ut mihi, velim nolim, sit certa quaedam tuenda sententia.

VIII. 48. Tum Velleius fidenter sane, ut solent isti, nihil tam verens, quam ne dubitare aliqua de re videretur, tamquam modo ex deorum concilio et ex Epicuri intermundiis descendisset, Audite, inquit, non futes commentitiasque sententias, non opificem aedificatoremque mundi, Platonis de Timæo deum: nec anum fatidicam, Stoicorum *πρόνοια*, quam Latine licet providentiam dicere: neque vero mundum ipsum, animo et sensibus praeditum, rotundum, volubilem, ardentem deum, portenta et miracula non disserentium philosophorum, sed somniantium. 49. Quibus enim oculis [animi] intueri potuit vester Plato fabricam illam tanti operis, qua construi a deo atque aedificari mundum facit? Quae molitio? quae ferra-menta? qui vectes? quae machinae? qui ministri tanti muneris fuerunt? Quemadmodum autem obedire et parere voluntati architecti aër, ignis, aqua, terra potuerunt? Unde vero ortae illae quinque formae, ex quibus reliqua formantur, apte cadentes ad animum efficiendum pariendosque sensus? Longum est, ad omnia; quae talia sunt, ut optata magis, quam inventa videantur. 20. Sed illa palmaris quidem, quod, qui non modo natum mundum introduxerit, sed etiam manu paene factum, is eum dixerit fore sempiternum. Hunc censes primis, ut dicitur, labris gustasse physiologiam, id est naturae rationem, qui quidquam, quod ortum sit, putet aeternum esse posse? Quae est enim coagmentatio non dissolubilis? aut quid est, cuius principium aliquod sit, nihil sit extremum? Pronoea vero si vestra est, Lucili, eadem; requiro, quae paullo ante, ministros, machinas, omnem totius operis

designationem atque apparatus: sin alia est, cur mortalem fecerit mundum, non, quemadmodum Platonius deus, sempiternum. IX. 21. Ab utroque autem sciscitor, cur mundi aedificatores repente exstiterint, innumerabilia saecula dormierint. Non enim, si mundus nullus erat, saecula non erant. Saecula nunc dico non ea, quae dierum noctiumque numero annuis cursibus conficiuntur. Nam fateor, ea sine mundi conversione effici non potuisse. Sed fuit quaedam ab infinito tempore aeternitas, quam nulla temporum circumscriptio metiebatur, spatio tamen, qualis ea fuerit, intelligi non potest: quod ne in cogitationem quidem cadit, ut fuerit tempus aliquod, nullum quum tempus esset. 22. Isto igitur tam immenso spatio, quaero, Balbe, cur Pronoea vestra cessaverit. Laboremne fugiebat? At iste nec attingit deum, nec erat ullus, quum omnes naturae numini divino, caelum, ignes, terrae, maria, parerent. Quid autem erat, quod concupisceret deus mundum signis et luminibus, tamquam aedilis, ornare? Si, ut deus ipse melius habitaret; antea videlicet tempore infinito in tenebris, tamquam in gurgustio, habitaverat. Post autem varietatene eum delectari putamus, qua caelum et terras exornatas videmus? Quae ista potest esse oblectatio deo? Quae si esset, non ea tamdiu carere potuisset. 23. An haec, ut fere dicitis, hominum caussa a deo constituta sunt? Sapientumne? propter paucos igitur tanta est facta rerum molitio. An stultorum? at primum caussa non fuit, cur de improbis bene mereretur. Deinde quid est assecutus? quum omnes stulti sint sine dubio miserrimi; maxime quod stulti sunt: miseri enim stultitia quid possumus dicere? deinde, quod ita multa sunt incommoda in vita, ut ea sapien-

tes commodorum compensatione leniant, stulti nec vitare venientia possint, nec ferre praesentia. X. Qui vero mundum ipsum animantem sapientemque esse dixerunt, nullo modo viderunt animi naturam ** intelligentes, inquam, figuram cadere posset: de quo dicam equidem paullo post. 24. Nunc autem hactenus admirabor eorum tarditatem, qui animantem, immortalem, et eundem beatum, rotundum esse velint, quod ea forma ullam neget esse pulchriorem Plato. At mihi vel cylindri vel quadrati vel coni vel pyramidis videtur esse formosior. Quae vero vita tribuitur isti rotundo deo? Nempe, ut ea celeritate contorqueatur, cui par nulla ne cogitari quidem possit; in qua, non video, ubinam mens constans et vita beata possit insistere: quodque in nostro corpore, si minima ex parte significetur, molestum sit, cur hoc idem non habeatur molestum in deo? Terra enim profecto, quoniam mundi pars est, pars est etiam dei. Atqui terrae maximas regiones inhabitabiles atque incultas videmus, quod pars earum impulsu solis exarserit, pars obriguerit nive pruinaque, longinquo solis abscessu; quae, si mundus est deus, quoniam partes mundi sunt, dei membra partim ardentia, partim refrigerata dicenda sunt.

25. Atque haec quidem vestra, Lucili. Qualia vero sint, ab ultimo repetam superiorum. Thales enim Milesius, qui primus de talibus rebus quaesivit, aquam dixit esse initium rerum, deum autem eam mentem, quae ex aqua cuncta fingeret. Si dii possunt esse sine sensu, cur aquae mentem* adiunxit, si ipsa mens constare potest vacans corpore? Anaximandri autem opinio est, nativos esse deos, longis intervallis orientes occidentesque, eosque innumerabiles esse mundos.

Sed nos deum, nisi sempiternum, intelligere qui possumus? 26. Post Anaximenes aëra deum statuit, eumque gigni esseque immensum et infinitum et semper in motu: quasi aut aër sine ulla forma deus esse possit, quum praesertim deum non modo aliqua, sed pulcherrima specie esse deceat; aut non omne, quod ortum sit, mortalitas consequatur. **XI.** Inde Anaxagoras, qui accepit ab Anaximene disciplinam, primus omnium rerum descriptionem et modum mentis infinitae vi ac ratione designari et confici voluit: in quo non vidit, neque motum sensui iunctum et continentem in infinito ullum esse posse, neque sensum omnino, quo non ipsa natura pulsa sentiret. Deinde si mentem istam quasi animal aliquod esse voluit, erit aliquid interius, ex quo illud animal nominetur. Quid autem interius mente? Cingatur igitur corpore externo. 27. Quod quoniam non placet, aperta simplexque mens, nulla re adiuncta, qua sentire possit, fugere intelligentiae nostrae vim et notionem videtur. Crotoniates autem Alcmaeo, qui soli et lunae reliquisque sideribus, animoque praeterea divinitatem dedit, non sensit, sese mortalibus rebus immortalitatem dare. Nam Pythagoras, qui censuit, animum esse per naturam rerum omnem intentum et commeantem, ex quo nostri animi carperentur, non vidit, distractione humanorum animorum discerpi et lacerari deum, et, quum miseri animi essent, quod plerisque contingeret, tum dei partem esse miseram: quod fieri non potest. 28. Cur autem quidquam ignoraret animus hominis, si esset deus? Quomodo porro deus iste, si nihil esset nisi animus, aut infixus aut infusus esset in mundo? Tum Xenophanes, qui mente adiuncta omne praeterea, quod esset infinitum, deum voluit esse, de

ipsa mente item reprehenditur, ut ceteri; de infinitate autem vehementius, in qua nihil neque sentiens neque coniunctum potest esse. Nam Parmenides quidem commentitium quiddam coronae similitudine efficit: Stephanen appellat continente ardore * lucis orbem, qui ciagit caelum; quem appellat deum: in quo neque figuram divinam, neque sensum quisquam suspicari potest: multaque eiusdem monstra; quippe qui bellum, qui discordiam, qui cupiditatem ceteraque generis eiusdem ad deum revocat: quae vel morbo, vel somno, vel oblivione, vel vetustate delentur: eademque de sideribus: quae, reprehensa iam in alio, in hoc omittantur. XII. 29. Empedocles autem, multa alia peccans, in deorum opinione turpissime labitur. Quattuor enim naturas, ex quibus omnia constare vult, divinas esse censet, quas et nasci et exstingui perspicuum est, et sensu omni carere. Nec vero Protagoras, qui sese negat omnino de diis habere, quod liqueat, sint, non sint, qualesve sint, quidquam videtur de natura deorum suspicari. Quid? Democritus, qui tum imagines earumque circuitus in deorum numero refert, tum illam naturam, quae imagines fundat ac mittat, tum scientiam intelligentiamque nostram, nonne in maximo errore versatur? Quum idem omnino, quia nihil semper suo statu maneat, neget esse quidquam sempiternum: nonne deum omnino ita tollit, ut nullam opinionem eius reliquam faciat? Quid? aër, quo Diogenes Apolloniates utitur deo, quem sensum habere potest, aut quam formam dei? 30. Iam de Platonis inconstantia longum est dicere: qui in Timaeo patrem huius mundi nominari neget posse: in legum autem libris, quid sit omnino deus, anquiri oportere non censeat. Quod vero sine corpore ullo deum vult esse,

ut Graeci dicunt, ἀσώματος; id quale esse possit, intelligi non potest: careat enim sensu necesse est, careat etiam prudentia, careat voluptate: quae omnia una cum deorum notione comprehendimus. Idem et in Timaeo dicit et in legibus, et mundum deum esse, et caelum, et astra, et terram, et animos, et eos, quos maiorum institutis accepimus; quae et per se sunt falsa perspicue et inter sese vehementer repugnantia. 31. Atque etiam Xenophon paucioribus verbis eadem fere peccat: facit enim in iis, quae a Socrate dicta retulit, Socratem disputantem, formam dei quaeri non oportere: eundemque et solem et animum deum dicere: et modo unum, tum autem plures deos; quae sunt iisdem in erratis fere, quibus ea, quae de Platone diximus. XIII. 32. Atque etiam Antisthenes in eo libro, qui physicus inscribitur, populares deos multos, naturalem unum esse dicens, tollit vim et naturam deorum. Nec multo secus Speusippus, Platonem avunculum subsequens et vim quamdam dicens, quae omnia regantur, eamque animalem, evellere ex animis conatur cognitionem deorum. 33. Aristoteles quoque in tertio de philosophia libro multa turbat, a magistro Platone non dissentiens. Modo enim menti tribuit omnem divinitatem: modo mundum ipsum deum dicit esse: modo quemdam alium praeficit mundo, eique eas partes tribuit, ut replicatione quadam mundi motum regat atque tueatur; tum caeli ardorem deum dicit esse, non intelligens, caelum mundi esse partem, quem alio loco ipse designavit deum. Quomodo autem caeli divinus ille sensus in celeritate tanta conservari potest? ubi deinde illi tot dii, si numeramus etiam caelum deum? Quum autem sine corpore idem vult esse deum, omni illum sensu privat et pru-

dentia. Quo porro modo mundum movere, carens corpore, aut quomodo, semper se movens, esse quietus et beatus potest? 34. Nec vero eius condiscipulus Xenocrates in hoc genere prudentior; in cuius libris, qui sunt de natura deorum, nulla species divina describitur. Deos enim octo esse dicit: quinque eos, qui in stellis vagis nominantur; unum, qui ex omnibus sideribus, quae infixæ caelo sunt, ex dispersis quasi membris simplex sit putandus deus: septimum Solem adiungit: octavamque Lunam: qui quo sensu beati esse possint, intelligi non potest. Ex eadem Platonis schola Ponticus Heraclides puerilibus fabulis refert libros, et tum mundum, tum mentem divinam esse putat: errantibus etiam stellis divinitatem tribuit sensuque deum privat et eius formam mutabilem esse vult: eodemque in libro rursus terram et caelum refert in deos. 35. Nec vero Theophrasti inconstantia ferenda est: modo enim menti divinum tribuit principatum, modo caelo, tum autem signis sideribusque caelestibus. Nec audiendus eius auditor Strato, is qui physicus appellatur: qui omnem vim divinam in natura sitam esse censet, quae causas gignendi, augendi, minuendi habeat, sed careat omni sensu et figura. XIV. 36. Zeno autem (ut iam ad vestros, Balbe, veniam) naturalem legem divinam esse censet eamque vim obtinere recta imperantem prohibentemque contraria. Quam legem quomodo efficiat animantem, intelligere non possumus. Deum autem animantem certe volumus esse. Atque hic idem alio loco aethera deum dicit, si intelligi potest nihil sentiens deus, qui numquam nobis occurrit neque in precibus, neque in optatis neque in votis. Aliis autem libris rationem quamdam, per omnem naturam rerum perti-

nentem, vi divina esse affectam putat. Idem astris hoc idem tribuit, tum annis, mensibus, annorumque mutationibus. Quum vero Hesiodi theogoniam interpretatur, tollit omnino insitas praeceptasque cognitiones deorum. Neque enim Iovem, neque Iunonem, neque Vestam neque quemquam, qui ita appellatur, in deorum habet numero: sed rebus inanimis atque mutis per quamdam significationem haec docet tributa nomina. 37. Cuius discipuli Aristonis non minus magno in errore sententia est: qui neque formam dei intelligi posse censeat, neque in diis sensum esse dicat dubitetque omnino, deus animans necne sit. Cleanthes autem, qui Zenonem audivit una cum eo, quem proxime nominavi, tum ipsum mundum deum dicit esse, tum totius naturae menti atque animo tribuit hoc nomen, tum ultimum et altissimum atque undique circumfusum et extremum omnia cingentem atque complexum ardorem, qui aether nominetur, certissimum deum iudicat. Idemque, quasi delirans, in iis libris, quos scripsit contra voluptatem, tum fingit formam quamdam et speciem deorum, tum divinitatem omnem tribuit astris, tum nihil ratione censet esse divinius. Ita fit, ut deus ille, quem mente noscimus atque in animi notione tamquam in vestigio volumus reponere, nusquam prorsus appareat.

XV. 38. At Persaeus, eiusdem Zenonis auditor, eos dicit esse habitos deos, a quibus magna utilitas ad vitae cultum esset inventa: ipsasque res utiles et salutares deorum esse vocabulis nuncupatas; ut ne hoc quidem diceret, illa inventa esse deorum, sed ipsa divina. Quò quid absurdius, quam aut res sordidas atque deformes deorum honore afficere, aut homines iam morte deletos reponere in deos, quorum omnis

cultus esset futurus in luctu? 39. Iam vero Chrysippus, qui Stoicorum somniorum vaferrimus habetur interpres, magnam turbam congregat ignotorum deorum, atque ita ignotorum, ut eos ne coniectura quidem informare possimus, quum mens nostra quidvis videatur cogitatione posse depingere. Ait enim, vim divinam in ratione esse positam et in universae naturae animo atque mente; ipsumque mundum deum dicit esse, et eius animi fusionem universam; tum eius ipsius principatum, qui in mente et ratione versetur, communemque rerum naturam universam atque omnia continentem; tum fatalem vim et necessitatem rerum futurarum; ignem praeterea et eum, quem antea dixi, aethera; tum ea, quae natura fluerent atque manarent, ut [et] aquam et terram et aëra; solem, lunam, sidera, universitatemque rerum, qua omnia continerentur, atque homines etiam eos, qui immortalitatem essent consecuti. 40. Idemque disputat aethera esse eum, quem homines Iovem appellarent; quique aër per maria manaret, eum esse Neptunum; terramque eam esse, quae Ceres diceretur; similique ratione persequitur vocabula reliquorum deorum. Idemque etiam legis perpetuae et aeternae vim, quae quasi dux vitae et magistra officiorum sit, Iovem dicit esse, eandemque fatalem necessitatem appellat, sempiternam rerum futurarum veritatem; quorum nihil tale est, ut in eo vis divina inesse videatur. 41. Et haec quidem in primo libro de natura deorum: in secundo autem vult Orphei, Musaei, Hesiodi Homerique fabellas accommodare ad ea, quae ipse primo libro de diis immortalibus dixerit: ut etiam veterrimi poetae, qui haec ne suspicati quidem sint, Stoici fuisse videantur. Quem Diogenes Babylonius consequens in eo libro, qui in-

scribitur de Minerva, partum Iovis ortumque virginis ad physiologiam traducens, disiungit a fabula.

XVI. 42. Exposui fere, non philosophorum iudicia, sed delirantium somnia. Nec enim multo absurdiora sunt ea, quae, poetarum vocibus fusa, ipsa suavitate nocuerunt; qui et ira inflammatos et libidine furentes induxerunt deos, feceruntque, ut eorum bella, pugnas, praelia, vulnera videremus; odia praeter ea, dissidia, discordias, ortus, interitus, querelas, lamentationes, effusas in omni intemperantia libidines, adulteria, vincula, cum humano genere concubitus, mortalesque ex immortalibus procreatos. 43. Cum poetarum autem errore coniungere licet portenta magorum Aegyptiorumque in eodem genere dementiam, tum etiam vulgi opiniones, quae in maxima inconstantia, veritatis ignorance, versantur. Ea qui consideret quam inconsulte ac temere dicantur, venerari Epicurum et in eorum ipsorum numero, de quibus haec quaestio est, habere debeat. Solus enim vidit, primum esse deos, quod in omnium animis eorum notionem impressisset ipsa natura. Quae est enim gens, aut quod genus hominum, quod non habeat sine doctrina anticipationem quamdam deorum? quam appellat *πρόληψιν* Epicurus, id est anteceptam animo rei quamdam informationem, sine qua nec intelligi quidquam, nec quaeri, nec disputari potest. Cuius rationis vim atque utilitatem ex illo caelesti Epicuri de regula et iudicio volumine accepimus. XVII. 44. Quod igitur fundamentum huius quaestionis est, id praeclare iactum videtis. Quum enim non instituto aliquo aut more aut lege sit opinio constituta maneatque ad unum omnium firma consensio: intelligi necesse est, esse deos, quoniam insitas eorum, vel potius innatas

cognitiones habemus. De quo autem omnium natura consentit, id verum esse necesse est. Esse igitur deos confitendum est. Quod quoniam fere constat inter omnes non philosophos solum, sed etiam indoctos: fateamur, constare illud etiam, hanc nos habere sive anticipationem, ut ante dixi, sive praenotionem deorum. (Sunt enim rebus novis nova ponenda nomina, ut Epicurus ipse *πρόληψιν* appellavit, quam antea nemo eo verbo nominarat.) 45. Hanc igitur habemus, ut deos beatos et immortales putemus. Quae enim nobis natura informationem deorum ipsorum dedit, eadem insculpsit in mentibus, ut eos aeternos et beatos haberemus. Quod si ita est, vere exposita illa sententia est ab Epicuro: *Quod beatum aeternumque sit, id nec habere ipsum negotii quidquam, nec exhibere alteri: itaque neque ira, neque gratia teneri, quod, quae talia essent, imbecilla essent omnia.* Si nihil aliud quaereremus, nisi ut deos pie coleremus, et ut superstitione libereremur, satis erat dictum; nam et praestans deorum natura hominum pietate coleretur, quum et aeterna esset et beatissima; habet enim venerationem iustam, quidquid excellit: et metus omnis a vi atque ira deorum pulsus esset; intelligitur enim, a beata immortalique natura et iram et gratiam segregari; quibus remotis, nullos a superis impendere metus. Sed ad hanc confirmandam opinionem anquirit animus et formam et vitam et actionem mentis atque agitationem in deo.

XVIII. 46. Ac de forma quidem partim natura nos admonet, partim ratio docet. Nam a natura habemus omnes omnium gentium speciem nullam aliam nisi humanam deorum. Quae enim alia forma occurrit umquam aut vigilantī cuiquam aut dormienti? Sed,

ne omnia revocentur ad primas notiones, ratio hoc idem ipsa declarat. 47. Nam quum praestantissimam naturam, vel quia beata est, vel quia sempiterna, convenire videatur eandem esse pulcherrimam, quae compositio membrorum, quae conformatio lineamentorum, quae figura, quae species humanâ potest esse pulchrior? Vos quidem, Lucili, soletis, (nam Cotta meus modo hoc, modo illud,) quum artificium effingitis fabricamque divinam, quam sint omnia in hominis figura non modo ad usum, verum etiam ad venustatem apta, describere. 48. Quod si omnium animantium formam vincit hominis figura, deus autem animans est: ea figura profecto est, quae pulcherrima sit omnium; quoniamque deos beatissimos esse constat, beatus autem esse sine virtute nemo potest, nec virtus sine ratione constare nec ratio usquam inesse, nisi in hominis figura: hominis esse specie deos confitendum est. 49. Nec tamen ea species corpus est, sed quasi corpus, nec habet sanguinem, sed quasi sanguinem. XIX. Haec quamquam et inventa sunt acutius et dicta subtilius ab Epicuro, quam ut quivis ea possit agnoscere: tamen fretus intelligentia vestra dissero brevius, quam caussa desiderat. Epicurus autem, qui res occultas et penitus abditas non modo viderit animo, sed etiam sic tractet, ut manu nos ducat, docet eam esse vim et naturam deorum, ut primum non sensu, sed mente cernatur: nec soliditate quadam, nec ad numerum, ut ea, quae ille propter firmitatem *στερεότητα* appellat, sed imaginibus, similitudine et transitione perceptis: quum infinita simillimarum imaginum species ex innumerabilibus individuis exsistat et ad deos affluat, cum maximis voluptatibus in eas imagines mentem intentam infixamque nostram

intelligentiam capere, quae sit et beata natura et aeterna. 50. Summa vero vis infinitatis et magna ac diligenti contemplatione dignissima est; in qua intelligi necesse est eam esse naturam, ut omnia omnibus paribus paria respondeant. Hanc *ισορομία* appellat Epicurus, id est aequabilem tributionem. Ex hac igitur illud efficitur, si mortalium tanta multitudo sit, esse immortalium non minorem, et, si, quae interimant, innumerabilia sint, etiam ea, quae conservent, infinita esse debere. Et quaerere a nobis, Balbe, soletis, quae vita deorum sit, quaeque ab iis degatur aetas. 51. Ea videlicet, qua nihil beatius, nihil omnibus bonis affluentius cogitari potest. Nihil enim agit: nullis occupationibus est implicatus, nulla opera molitur, sua sapientia et virtute gaudet; habet exploratum, fore se semper tum in maximis, tum in aeternis voluptatibus. XX. 52. Hunc deum rite beatum dixerimus, vestrum vero laboriosissimum. Sive enim ipse mundus deus est, quid potest esse minus quietum, quam nullo puncto temporis intermisso versari circum axem caeli admirabili celeritate? Nisi quietum autem, nihil beatum est: sive in ipso mundo deus inest aliquis, qui regat, qui gubernet, qui cursus astrorum, mutationes temporum, rerum vicissitudines ordinesque conservet, terras et maria contemplanis hominum commoda vitasque tueatur: nae ille est implicatus molestis negotiis et operosis! 53. Nos autem beatam vitam in animi securitate et in omnium vacatione munerum ponimus. Docuit enim nos idem, qui cetera, natura effectum esse mundum: nihil opus fuisse fabrica, tamque eam rem esse facilem, quam vos effici negatis sine divina posse sollertia, ut innumerabiles natura mundos effectura sit, efficiat, effe-

rit. Quod quia, quemadmodum natura efficere sine aliqua mente possit, non videtis: ut tragici poetae, quum explicare argumenti exitum non potestis, confugitis ad deum; 54. cuius operam profecto non desideraretis, si immensam et interminatam in omnes partes magnitudinem regionum videretis, in quam se iniiciens animus et intendens ita late longeque peregrinatur, ut nullam tamen oram ultimi videat, in qua possit insistere. In hac igitur immensitate latitudinum, longitudinum, altitudinum infinita vis innumerabilium volitat atomorum, quae, interiecto inani, cohaerescunt tamen inter se et aliae alias apprehendentes continuantur: ex quo efficiuntur eae rerum formae atque figurae, quas vos effici posse sine foliis et incudibus non putatis. Itaque imposuistis in cervicibus nostris sempiternum dominum, quem dies et noctes timeremus. Quis enim non timeat omnia providentem et cogitantem et animadvertentem et omnia ad se pertinere putantem, curiosum et plenum negotii deum? 55. Hinc vobis exstitit primum illa fatalis necessitas, quam *εἰμαρμένην* dicitis, ut, quidquid accidat, id ex aeterna veritate caussarumque continuatione fluxisse dicatis. Quanti autem haec philosophia aestimanda est, cui, tamquam aniculis, et iis quidem indoctis, fato fieri videantur omnia? Sequitur *μαντική* vestra, quae Latine divinatio dicitur, qua tanta imbueremur superstitione, si vos audire vellemus, ut haruspices, augures, harioli, vates et coniectores nobis essent colendi. 56. His terroribus ab Epicuro soluti et in libertatem vindicati, nec metuimus eos, quos intelligimus nec sibi fingere ullam molestiam, nec alteri quaerere: et pie sancteque colimus naturam excellentem atque praestantem. Sed elatus studio, vereor, ne

longior fuerim. Erat autem difficile, rem tantam tamque praeclaram inchoatam relinquere. Quamquam non tam dicendi ratio mihi quidē habenda fuit, quam audiendi.

XXI. 57. Tum Cotta comiter, ut solebat, Atqui, inquit, Vellei, nisi tu aliquid dixisses, nihil sane ex me quidem audire potuisses. Mihi enim non tam facile in mentem venire solet, quare verum sit aliquid, quam quare falsum. Idque quum saepe, tum, quum te audirem paullo ante, contigit. Roges me, qualem deorum naturam esse ducam: nihil fortasse respondeam. Quaeras, putemne talem esse, qualis modo a te sit exposita: nihil dicam mihi videri minus. Sed antequam aggrediar ad ea, quae a te disputata sunt, de te ipso dicam quid sentiam. 58. Saepe enim de L. Crasso, familiari illo tuo, videor audisse, quum te togatis omnibus sine dubio anteferret, et paucos tecum Epicureos e Graecia compararet; sed, quod ab eo te mirifice diligi intelligebam, arbitrabar illum propter benevolentiam id uberius dicere. Ego autem, etsi vereor laudare praesentem, iudico tamen, de re obscura atque difficillima a te dictum esse dilucide; neque sententiis solum copiose, sed verbis etiam ornatus, quam solent vestri. 59. Zenonem, quem Philo noster coryphaeum appellare Epicureorum solebat, quum Athenis essem, audiebam frequenter, et quidem ipso auctore Philone: credo, ut facilius iudicarem, quam illa bene refellerentur, quum a principe Epicureorum accepissem, quemadmodum dicerentur. Non igitur ille, ut plerique, sed isto modo, ut tu, distincte, graviter, ornate. Sed quod in illo mihi usu saepe venit, idem modo, quum te audirem, accidebat, ut moleste ferrem, tantum ingenium (bona venia me audies) in

autem omnis obsidetur locus; ita nullum inane, nihil esse individuum potest. XXIV. 66. Haec ego nunc Physicorum oracula fundo: vera an falsa, nescio: sed veri tamen similia, quam vestra. Ista enim flagitia Democriti, sive etiam ante Leucippi, esse corpuscula quaedam levia, alia aspera, rotunda alia, partim autem angulata, curvata quaedam et quasi adunca; ex his effectum esse caelum atque terram, nulla cogente natura, sed concursu quodam fortuito. Hanc tu opinionem, C. Vellei, usque ad hanc aetatem perduxisti, priusque te quis de omni vitae statu, quam de ista auctoritate deiecerit. Ante enim iudicasti, Epicureum te esse oportere, quam ista cognovisti. Ita necesse fuit, aut haec flagitia concipere animo aut susceptae philosophiae nomen amittere. 67. Quid enim mereas, ut Epicureus esse desinas? Nihil equidem, inquis, ut rationem vitae beatæ veritatemque deseram. Ista igitur est veritas? Nam de vita beatâ nihil repugno: quam tu ne in deo quidem esse censes, nisi plane otio langueat. Sed ubi est veritas? In mundis, credo, innumerabilibus, omnibus minimis temporum punctis, aliis nascentibus, aliis cadentibus. An in individuis corpusculis, tam praeclara opera, nulla moderante natura, nulla ratione, fingentibus? Sed oblitus liberalitatis meae, qua tecum paullo ante uti coeperam, plura complector. Concedam igitur ex individuis constare omnia. Quid ad rem? deorum enim natura quaeritur. 68. Sint sane ex atomis: non igitur aeterni. Quod enim ex atomis sit, id natum aliquando. Si natum, nulli dii ante, quam nati. Et si ortus est deorum, interitus sit necesse est, ut tu paullo ante de Platonis mundo disputabas. Ubi igitur illud vestrum beatum et aeternum, quibus duobus verbis significatis deum?

quod quum efficere vultis, in dumeta correptis. Ita enim dicebas, non corpus esse in deo, sed quasi corpus, nec sanguinem, sed quasi sanguinem.

XXV. 69. Hoc persaepe facitis, ut, quum aliquid non verisimile dicatis et effugere reprehensionem velitis, afferatis aliquid, quod omnino ne fieri quidem possit; ut satius fuerit illud ipsum, de quo ambigebatur, concedere, quam tam impudenter resistere. Velut Epicurus, quum videret, si atomi ferrentur in locum inferiorem suo pte pondere, nihil fore in nostra potestate, quod esset earum motus certus et necessarius; invenit, quo modo necessitatem effugeret, quod videlicet Democritum fugerat. Ait atomum, quum pondere et gravitate directo deorsus feratur, declinare paullulum. 70. Hoc dicere turpius est, quam illud, quod vult, non posse defendere. Idem facit contra Dialecticos: a quibus quum traditum sit, in omnibus disiunctionibus, in quibus, *aut etiam, aut non*, poneretur, alterutrum verum esse: pertimuit, ne, si concessum esset huiusmodi aliquid, Aut vivet cras aut non vivet Epicurus, alterutrum fieret necessarium: totum hoc, *aut etiam, aut non*, negavit esse necessarium. Quo quid dici potest obtusius? Urgebat Arce-silas Zenonem, quum ipse falsa omnia diceret, quae sensibus viderentur: Zeno autem, nonnulla visa esse falsa, non omnia. Timuit Epicurus, ne, si unum visum esset falsum, nullum esset verum; omnes sensus veri nuntios dixit esse. Nihil horum, nisi callide. Graviorem enim plagam accipiebat, ut levio-rem repelleret. 71. Idem facit in natura deorum. Dum individuorum corporum concretionem fugit, ne interitus et dissipatio consequatur, negat esse corpus deorum, sed tamquam corpus, nec sanguinem, sed tamquam

sanguinem. XXVI. Mirabile videtur, quod non rideat haruspex, quum haruspicem viderit: hoc mirabilius, quod vos inter vos risum tenere possitis. Non est corpus, sed quasi corpus. Hoc intelligerem, quale esset, si id in ceris fingeretur, aut fictilibus figuris. In deo quid sit quasi corpus aut quasi sanguis, intelligere non possum. Ne tu quidem, Vellei, sed non vis fateri. 72. Ista enim a vobis quasi dictata redduntur, quae Epicurus oscitans hallucinatus est, quum quidem gloriaretur, ut videmus in scriptis, se magistrum habuisse nullum. Quod et non praedicanti tamen facile equidem crederem, sicut mali aedificii domino glorianti se architectum non habuisse. Nihil enim olet ex Academia, nihil ex Lyceo, nihil ne e puerilibus quidem disciplinis. Xenocratem audire potuit: quem virum, dii immortales! et sunt, qui putent audivisse: ipse non vult: credo plus nemini. Pamphilum quemdam, Platonis auditorem, ait a se Sami auditum: ibi enim adolescens habitabat cum patre et fratribus, quod in eam pater eius Neocles agripeta venerat. Sed, quum agellus eum non satis aleret, ut opinor, ludi magister fuit. 73. Sed hunc Platonicum mirifice contemnit Epicurus: ita metuit, ne quid umquam didicisse videatur. In Nausiphane Democriteo tenetur, quem quum a se non neget auditum, vexat tamen omnibus contumeliis. Atqui si haec Democritea non audisset, quid audierat? quid enim in physicis Epicuri non a Democrito? Nam etsi quaedam commutavit, ut, quod paullo ante de inclinatione atomorum dixi: tamen pleraque dicit eadem, atomos, inane, imagines, infinitatem locorum innumerabilitatemque mundorum, eorum ortus, interitus, omnia fere, quibus naturae ratio continetur. Nunc istud quasi cor-

pus et quasi sanguinem, quid sit, intelligis? 74. Ego enim te scire ista melius, quam me, non fateor solum, sed etiam facile patior; quum quidem semel dicta sunt, quid est, quod Velleius intelligere possit, Cotta non possit? Itaque corpus quid sit, sanguis quid sit, intelligo: quasi corpus et quasi sanguis quid sit, nullo prorsus modo intelligo. Neque tu me celas, ut Pythagoras solebat alienos, nec consulto dicis occulte, tamquam Heraclitus, sed, quod inter nos liceat, ne tu quidem intelligis. XXVII. 75. Illud video pugnare te, species ut quaedam sit deorum, quae nihil concreti habeat, nihil solidi, nihil expressi, nihil eminentis, sitque pura, levis, perlucida. Dicemus ergo idem, quod in Venere Coa: corpus illud non est, sed simile corpori: nec ille fusus et candore mixtus rubor sanguis est, sed quaedam sanguinis similitudo: sic in Epicureo deo non res, sed similitudines rerum esse. Fac id, quod ne intelligi quidem potest, mihi esse persuasum: cedo mihi istorum adumbratorum deorum lineamenta atque formas. 76. Non deest hoc loco copia rationum, quibus docere velitis, humanas esse formas deorum: primum, quod ita sit informatum anticipatumque mentibus nostris, ut homini, quum de deo cogitet, forma occurrat humana: deinde, quod, quoniam rebus omnibus excellat natura divina, forma quoque esse pulcherrima debeat: nec esse humana ullam pulchriorem. Tertiam rationem affertis, quod nulla in alia figura domicilium mentis esse possit. 77. Primum igitur quidque consideremus, quale sit. Arripere enim mihi videmini, quasi vestro iure, rem nullo modo probabilem. Etenim quis tam caecus in contemplandis rebus umquam fuit, ut non videret, species istas hominum collatas in deos, aut consilio

enim videas apud eos opiniones esse de bestiis quibusdam, quam apud nos de sanctissimis templis et simulacris deorum. 82. Etenim fana multa exspoliata et simulacra deorum de locis sanctissimis ablata videmus a nostris; at vero ne fando quidem auditum est, crocodilum aut ibim aut felem violatum ab Aegypto. Quid igitur censes? Apim illum, sanctum Aegyptiorum bovem, nonne deum videri Aegyptiis? Tam hercle, quam tibi illam nostram Sospitam, quam tu nunquam ne in somnis quidem vides, nisi cum pelle caprina, cum hasta, cum scutulo, cum calceolis repandis. At non est talis Argiva, nec Romana Iuno. Ergo alia species Iunonis Argivis, alia Lanuvinis, alia nobis. Et quidem alia nobis Capitolini, alia Afris Ammonis Iovis. XXX. 83. Non pudet igitur physicum, id est speculatorem venatoremque naturae, ab animis consuetudine imbutis petere testimonium veritatis? Isto enim modo dicere licebit, Iovem semper barbatus, Apollinem semper imberbem, caesios oculos Minervae, caeruleos esse Neptuni. Et quidem Athenis laudamus Vulcanum eum, quem fecit Alcamenes: in quo stante atque vestito leviter apparet claudicatio non deformis. Claudum igitur habebimus deum, quoniam de Vulcano sic accepimus. Age, et his vocabulis deos esse faciamus, quibus a nobis nominantur. 84. At primum, quot hominum linguae, tot nomina deorum. Non enim, ut tu Velleius, quocumque veneris, sic idem in Italia Vulcanus, idem in Africa, idem in Hispania. Deinde nominum non magnus numerus, ne in pontificiis quidem nostris, deorum autem innumerabilis. An sine nominibus sunt? Istud quidem ita vobis dicere necesse est. Quid enim attinet, quum una facies sit, plura esse nomina? Quam bellum erat,

Vellei, confiteri potius, nescire, quod nescires, quam ista effutientem nauseare, atque ipsum sibi* displicere? An tu mei similem putas esse aut tui deum? Profecto non putas. Quid? ergo solem dicam, aut lunam, aut caelum deum? Ergo etiam beatum? quibus fruentem voluptatibus? Et sapientem? qui potest esse in eiusmodi trunco sapientia? Haec vestra sunt. 85. Si igitur nec humano visu, quod docui; nec alio aliquo, quod tibi persuasum est: quid dubitas negare, deos esse? Non audes. Sapienter id quidem. Etsi hoc loco non populum metuis, sed ipsos deos. Novi ego Epicureos omnia sigilla venerantes: quamquam video nonnullis videri, Epicurum, ne in offensionem Atheniensium caderet, verbis reliquisse deos, re sustulisse. Itaque in illis selectis eius brevibusque sententiis, quas appellatis *αρχαῖς δόξαις*, haec, ut opinor, prima sententia est: *Quod beatum et immortale est, id nec habet, nec exhibet cuiquam negotium.* XXXI. In hac ita exposita sententia, sunt qui existiment, quod ille incitia plane loquendi fecerit, fecisse consulto: de homine minime vafro male existimant. 86. Dubium est enim, utrum aliquid dicat esse beatum et immortale, an, si quod sit, id esse [immor]tale. Non animadvertunt, hic eum ambigue locutum esse, sed multis aliis locis et illum et Metrodorum tam aperte, quam paullo ante te. Ille vero deos esse putat, nec quemquam vidi, qui magis ea, quae timenda esse negaret, timeret, mortem dico et deos. Quibus mediocres homines non ita valde moventur, his ille clamat omnium mortalium mentes esse perterritas. Tot millia latrocinantur morte proposita. Alii omnia, quae possunt, fana compilant. Credo, aut illos mortis timor terret, aut hos religionis.

87. Sed, quoniam non audes (iam enim cum ipso Epicuro loquar) negare esse deos: quid est, quod te impediat aut solem aut lunam aut mundum aut mentem aliquam sempiternam in deorum natura ponere? Numquam vidi, inquis, animam rationis consiliique participem in ulla alia, nisi humana figura. Quid? solis numquidnam aut lunae aut quinque errantium siderum simile vidisti? Sol duabus unius orbis ultimis partibus definiens motum cursus annuos conficit. Huius hanc lustrationem eiusdem incensa radiis menstruo spatio luna complet. Quinque autem stellae eundem orbem tenentes, aliae propius a terris, aliae remotius, ab eisdem principiis disparibus temporibus eadem spatia conficiunt. Numquid tale, Epicure, vidisti? 88. Ne sit igitur sol, ne luna, ne stellae: quoniam nihil esse potest, nisi quod attigimus aut vidimus. Quid? deum ipsum numne vidisti? Cur igitur credis esse? Tollamus ergo omnia, quae aut historia nobis aut ratio nova assert. Ita fit, ut mediterranei mare esse non credant. Quae sunt tantae animi angustiae, ut, si Seriphi natus esses, nec umquam egressus ex insula, in qua lepusculos vulpeculasque saepe vidisses, non crederes leones et pantheras esse, quum tibi, quales essent, diceretur, si vero de elephanto quis diceret, etiam rideri te putares? Et tu quidem, Vellei, non vestro more, sed Dialecticorum, (quae funditus gens vestra non novit,) argumenti sententiam conclusisti: beatos esse deos sumpsisti. Concedimus. Beatum autem sine virtute neminem esse posse.

XXXII. 89. Id quoque damus, et libenter quidem. Virtutem autem sine ratione constare non posse. Conveniat id quoque necesse est. Adjungis, Nec rationem esse, nisi in hominis figura. Quem tibi hoc

daturum putas? Si enim ita esset, quid opus erat te gradatim istuc pervenire? sumpsisses tuo iure. Quid autem est istud gradatim? Nam a beatis ad virtutem, a virtute ad rationem video te venisse gradibus. A ratione ad humanam figuram quomodo accedis? Praecipitare istuc quidem est, non descendere. 90. Nec vero intelligo, cur maluerit Epicurus deos hominum similes dicere, quam homines deorum. Quaeres, quid intersit. Si enim hoc illi simile sit, esse illud huic. Video; sed hoc dico, non ab hominibus formae figuram venisse ad deos: dii enim semper fuerunt; nati numquam sunt, si quidem aeterni sunt futuri; at homines nati: ante igitur humana forma, quam homines, ea, qua erant forma dii immortales. Non ergo illorum humana forma, sed nostra divina dicenda est. Verum hoc quidem, ut voletis: illud quaero, quae fuerit tanta fortuna (nihil enim in rerum natura ratione factum esse vultis) — sed tamen quis iste tantus casus? 91. unde tam felix concursus atomorum, ut repente homines deorum forma nascerentur? Semina deorum decidisse de caelo in terras putamus, et sic homines patrum similes exstitisse? Vellem diceretis; deorum cognationem agnoscerem non invitus. Nihil tale dicitis, sed casu esse factum, ut deorum similes essemus. Et nunc argumenta quaerenda sunt, quibus hoc refellatur? Utinam tam facile vera invenire possem, quam falsa convincere. XXXIII. Etenim enumerasti memoriter et copiose (ut mihi quidem admirari liberet, in homine esse Romano tantam scientiam,) usque a Thale Milesio de natura deorum philosophorum sententias. 92. Omnesne tibi illi delirare visi sunt, qui sine manibus et pedibus constare deum posse decreverunt? Ne hoc quidem vos movet, consi-

derantes, quae sit utilitas, quaeque opportunitas in homine membrorum, ut iudicetis, membris humanis deos non egere? Quid enim pedibus opus est sine ingressu? quid manibus, si nihil comprehendendum? quid reliqua descriptione omnium corporis partium, in qua nihil inane, nihil sine caussa, nihil supervacaneum est? Itaque nulla ars imitari sollertiam naturae potest. Habebit igitur linguam deus, et non loquetur; dentes, palatum, fauces nullum ad usum: quaeque procreationis caussa natura corpori affinxit, ea frustra habebit deus; nec externa magis, quam interiora, cor, pulmones, iecur, cetera; quae, detracta utilitate, quid habent venustatis? quandoquidem haec esse in deo propter pulchritudinem vultis. 93. Istisne fidentes somniis non modo Epicurus et Metrodorus et Hermarchus contra Pythagoram, Platonem Empedoclemque dixerunt, sed meretricula etiam Leontium contra Theophrastum scribere ausa est? scito illa quidem sermone et Attico, sed tamen. — Tantum Epicuri hortus habuit licentiae. Et soletis queri? Zeno quidem etiam litigabat. Quid dicam Albutium? Nam Phaedro nihil elegantius, nihil humanius. Sed stomachabatur senex, si quid asperius dixeram; quum Epicurus contumeliosissime Aristotelem vexaverit, Phaedoni Socratico turpissime maledixerit, Metrodori, sodalis sui, fratrem, Timocratem, quia nescio quid in philosophia dissentiret, totis voluminibus conciderit, in Democritum ipsum, quem secutus est, fuerit ingratus, Nausiphanem, magistrum suum, a quo non nihil didicerat, tam male acceperit. XXXIV. Zeno quidem non eos solum, qui tum erant, Apollodorum, Syllum, ceteros, flegebat maledictis, sed Socratem ipsum, parentem philosophiae, Latino verbo utens,

scurram Atticum fuisse dicebat, Chrysippum numquam nisi Chesippum vocabat. 94. Tu ipse paullo ante, quum tamquam senatum philosophorum recitares, summos viros desipere, delirare, dementes esse dicebas. Quorum si nemo verum vidit de natura deorum, verendum est, ne nulla sit omnino. Nam ista, quae vos dicitis, sunt tota commentitia, vix digna luccubratione anicularum. Non enim sentitis, quam multa vobis suscipienda sint, si impetrarit, ut concedamus eandem esse hominum et deorum figuram. Omnis cultus et curatio corporis erit eadem adhibenda deo, quae adhibetur homini: ingressus, cursus, accubitus, inclinatio, sessio, comprehensio, ad extremum etiam sermo et oratio. 95. Nam quod et mares deos et feminas esse dicitis, quid sequatur, videtis. Equidem mirari satis non possum, unde ad istas opiniones vester ille princeps venerit. Sed clamare non desinitis, retinendum hoc esse, deus ut beatus immortalisque sit. Quid autem obstat, quo minus sit beatus, si non sit bipes? aut ista, sive beatitas sive beatitudo dicenda est, (utrumque omnino durum, sed usu mollienda nobis verba sunt) verum ea, quaecumque est, cur aut in solem illum aut in hunc mundum aut in aliquam mentem aeternam, figura membrisque corporis vacuam, cadere non potest? 96. Nihil aliud dicis, nisi, numquam vidi solem aut mundum beatum. Quid? mundum praeter hunc umquamne vidisti? Negabis. Cur igitur non sexcenta millia esse mundorum, sed innumerabilia ausus es dicere? Ratio, inquis, docuit. Ergo hoc te ratio non docebit, quum praestantissima natura quaeratur, eaque beata et aeterna, quae sola divina natura sunt, ut immortalitate vincamur ab ea natura, sic animi praestantia vinci, atque ut animi,

item corporis? Cur igitur, quum ceteris rebus inferiores simus, forma pares sumus? Ad similitudinem enim deo propius accedebat humana virtus, quam figura. XXXV. 97. An quidquam tam puerile dici potest, (ut eundem locum diutius urgeam,) quam si ea genera belluarum, quae in rubro mari Indiae gignantur, nulla esse dicamus? Atqui ne curiosissimi quidem homines exquirendo audire tam multa possunt, quam sunt multa, quae terra, mari, paludibus, fluminibus exsistunt! quae negemus esse, quia numquam vidimus! Ipsa vero quam nihil ad rem pertinet, quae vos delectat maxime, similitudo! Quid? canis nonne similis lupo? Atque, ut Ennius,

simia quam similis turpissima bestia nobis!

At mores in utroque dispares. Elephanto belluarum nulla prudentior. At figura quae vastior? 98. De bestiis loquor. Quid? inter ipsos homines nonne et simillimis formis dispares mores, et moribus simillimis figura dissimilis? Etenim si semel, Vellei, suscipimus genus hoc argumenti; attende, quo serpat. Tu enim sumebas, nisi in hominis figura, rationem inesse non posse: sumet alius, nisi in terrestri: nisi in eo, qui natus sit: nisi in eo, qui adoleverit: nisi in eo, qui didicerit: nisi in eo, qui ex animo constet et corpore caduco et infirmo: postremo nisi in homine atque mortali. Quod si in omnibus his rebus obsistis; quid est, quod te una forma non* turbet? His enim omnibus, quae proposui, adiunctis, in homine rationem esse et mentem videbas. Quibus detractis, deum tamen nosse te dicis, modo lineamenta mancant. Hoc est non considerare, sed quasi sortiri, quid loquare. 99. Nisi forte ne hoc quidem attendis, non modo in homine, sed etiam in arbore, quidquid supervacaneum sit aut

usum non habeat, obstare. Quam molestum est, uno digito plus habere! Quid ita? Quia nec ad speciem, nec ad usum alium quinque desiderant. Tuus autem deus non digito uno redundat, sed capite, collo, cervicibus, lateribus, alvo, tergo, poplitibus, manibus, pedibus, feminibus, cruribus. Si, ut immortalis sit, quid haec ad vitam membra pertinent? quid ipsa facies? Magis illa, cerebrum, cor, pulmones, iecur. Haec enim sunt domicilia vitae. Oris quidem habitus ad vitae firmitatem nihil pertinet. XXXVI. 400. Et eos tu vituperabas, qui ex operibus magnificis atque praeclaris, quum ipsum mundum, quum eius membra, caelum, terras, maria, quumque horum insignia, solem, lunam stellasque vidissent, quumque temporum maturitates, mutationes vicissitudinesque cognovissent, suspicati essent aliquam excellentem esse praestantemque naturam, quae haec fecisset, moveret, regeret, gubernaret. Qui etiam si aberrant conjectura, video tamen, quid sequantur. Tu quod opus tandem magnum et egregium habes, quod effectum divina mente videatur, ex quo esse deos suspicere? Habebam, inquis, in animo insitam informationem quamdam dei: et barbati quidem Iovis et galeatae Minervae. Num igitur esse tales putas? 401. Quanto melius haec vulgus imperitorum, qui non membra solum hominis deo tribuant, sed usum etiam membrorum. Dant enim arcum, sagittas, hastam, clypeum, fuscinam, fulmen, et si, actiones quae sint deorum, non vident, nihil agentem tamen deum non queunt cogitare. Ipsi, qui irridentur, Aegyptii nullam belluam, nisi ob aliquam utilitatem, quam ex ea caperent, consecraverunt; velut ibes maximam vim serpentium conficiunt, quum sint aves excelsae, cruri-

bus rigidis, corneo proceroque rostro: avertunt pestem ab Aegypto, quum volucres angues ex vastitate Libyae vento Africo invectas interficiunt atque consumunt; ex quo fit, ut illae nec morsu vivae noceant nec odore mortuae. Possum de ichneumonum utilitate, de crocodilorum, de felium dicere: sed nolo esse longus. Ita concludam, tamen belluas a barbaris propter beneficium consecratas; vestrorum deorum non modo beneficium nullum exstare, sed ne factum quidem omnino. 402. Nihil habet, inquit, negotii. Profecto Epicurus, quasi pueri delicati, nihil cessatione melius existimat. XXXVII. At ipsi tamen pueri, etiam quum cessant, exercitatione aliqua ludicra delectantur: deum sic feriatum volumus cessatione torpere, ut, si se commoverit, vereamur ne beatus esse non possit. Haec oratio non modo deos spoliatur motu et actione divina, sed etiam homines inertes efficit; si quidem agens aliquid ne deus quidem esse beatus potest.

403. Verum sit sane, ut vultis, deus effigies hominis et imago: quod eius est domicilium? quae sedes? qui locus? quae deinde actio vitae? quibus rebus, id quod vultis, beatus est? Utatur enim suis bonis oportet et fruatur, qui beatus futurus est. Nam locus quidem iis etiam naturis, quae sine animis sunt, suus est cuique proprius, ut terra infimum teneat, hanc inundet aqua; superior aëri*, ignibus altissima ora reddatur. Bestiarum autem terrenae sunt aliae, partim aquatiles, aliae quasi ancipites, in utraque sede viventes; sunt quaedam etiam, quae igni nasci putentur, appareantque in ardentibus fornacibus saepe volitantes. 404. Quaero igitur, vester deus primum ubi habitet: deinde quae causa eum loco moveat; si

modo movetur aliquando: post[remo], quum hoc proprium sit animantium, ut aliquid appetant, quod sit naturae accommodatum: deus quid appetat: ad quam denique rem motu mentis ac ratione utatur: postremo, quo modo beatus sit, quo modo aeternus. Quid enim horum attigeris, ulcus est. Ita male instituta ratio exitum reperire non potest. 405. Sic enim dicebas, speciem dei percipi cogitatione, non sensu, nec esse in ea ullam soliditatem, neque eandem ad numerum permanere, eamque esse eius visionem, ut similitudine et transitione cernatur, neque deficiat umquam ex infinitis corporibus similium accessio, ex eoque fieri, ut in haec intenta mens nostra beatam illam naturam et sempiternam putet. XXXVIII. Hoc, per ipsos deos, de quibus loquimur! quale tandem est? Nam si tantummodo ad cogitationem valent, nec ullam habent soliditatem nec eminentiam: quid interest, utrum de hippocentauro, an de deo cogitemus? omnem enim talem conformationem animi ceteri philosophi motum inanem vocant: vos autem adventum in animos et introitum imaginum dicitis. 406. Ut igitur, Ti. Gracchum quum videor concionantem in Capitolio videre, de M. Octavio deferentem sitellam, tum eum motum animi dico esse inanem; tu autem, et Gracchi et Octavii imagines remanere, quae, in Capitolium quum pervenerint, tum ad animum meum referantur: hoc idem fieri in deo, cuius crebra facie pellantur animi; ex quo esse beati atque aeterni intelligantur. 407. Fac imagines esse, quibus pulsantur animi: species dumtaxat obiicitur quaedam; num etiam cur ea beata sit? cur aeterna? Quae autem istae imagines vestrae, aut unde? A Democrito omnino haec licentia. Sed et ille reprehensus a multis est, nec vos

exitum reperitis, totaque res vacillat et claudicat. Nam quid est, quod minus probari possit, quam hominum in me incidere imagines, Homeri, Archilochi, Romuli, Numae, Pythagorae, Platonis, nec ea forma, qua illi fuerunt? Quae ergo illae? et quorum imagines? Orpheum poetam docet Aristoteles numquam fuisse, et hoc Orphicum carmen Pythagorei ferunt cuiusdam fuisse Cercopis. At Orpheus, id est imago eius, ut vos vultis, in animum meum saepe incurrit. 108. Quid, quod eiusdem hominis in meum aliae, aliae in tuum? quid, quod earum rerum, quae numquam omnino fuerunt neque esse potuerunt, ut Scyllae, ut Chimaerae? quid, quod hominum, locorum, urbium earum, quas numquam vidimus? quid, quod, simulac mihi collibitum est, praesto est imago? quid, quod etiam ad dormientem veniunt invocatae? Tota res, Vellei, nugatoria est: vos autem non modo oculis imagines sed etiam animis inculcatis: tanta est impunitas garriendi. XXXIX. 109. At quam licenter! Fluentium frequenter transitio fit visionum, ut e multis una videatur. Puderet me dicere non intelligere, si vos ipsi intelligeretis, qui ista defenditis. Quo modo enim probas, continenter imagines ferri? aut, si continenter, quo modo aeternae? Innumerabilitas, inquis, suppeditat atomorum. Num eadem ergo ista faciet, ut sint omnia sempiterna? Confugis ad aequilibritatem: (sic enim *ισορομία*, si placet, appellemus:) et ais, quoniam sit natura mortalis, immortalem etiam esse oportere. Isto modo, quoniam homines mortales sunt, sint aliqui immortales: et quoniam nascuntur in terra, nascantur et in aqua: »et quia sunt, quae interimant, sunt, quae conservent.« Sint sane: sed ea quae conservent, quae sunt? 110. Deos istos esse non sen-

tio. Omnis tamen ista rerum effigies ex individuis quo modo corporibus oritur? quae etiam si essent, quae nulla sunt; pellere se ipsa et agitari inter se concursu fortasse possent: formare, figurare, colorare, animare non possent. Nullo igitur modo immortalem deum efficitis. XL. Videamus nunc de beato. Sine virtute certe nullo modo: virtus autem actiosa: et deus vester nihil agens: expers virtutis igitur: ita ne beatus quidem. 111. Quae ergo vita? Suppeditatio, inquis, bonorum, nullo malorum interventu. Quorum tandem bonorum? Voluptatum, credo; nempe ad corpus pertinentium. Nullam enim novistis, nisi profectam a corpore et redeuntem ad corpus animi voluptatem. Non arbitror te, Vellei, similem esse Epicureorum reliquorum, quos non* pudeat earum Epicuri vocum, quibus ille testatur, se ne intelligere quidem ullum bonum, quod sit seiunctum a delicatis et obscenis voluptatibus: quas quidem non erubescens persequitur omnes nominatim. 112. Quem cibum igitur, aut quas potiones, aut quas vocum aut colorum varietates, aut quos tactus, quos odores adhibebis ad deos, ut eos perfundas voluptatibus? Ac poetae quidem nectar ambrosiamque epulis comparant, et aut Iuventatem aut Ganymedem pocula ministrantem: tu autem, Epicure, quid facies? Neque enim, unde habeat ista deus tuus, video, nec, quomodo utatur. Locupletior igitur hominum natura ad beate vivendum est, quam deorum, quod pluribus generibus fruitur voluptatum. 113. At has leviores dicis voluptates, quibus quasi titillatio (Epicuri enim hoc verbum est) sensibus adhibetur. Quousque ludis? Nam Philo etiam noster ferre non poterat, aspernari Epicureos molles et delicatas voluptates; summa enim memoria

pronuntiabat plurimas Epicuri sententias, his ipsis verbis, quibus erant scriptae. Metrodori vero, qui est Epicuri collega sapientiae, multa impudentiora recitabat. Accusat enim Timocratem, fratrem suum, Metrodorus, quod dubitet omnia, quae ad beatam vitam pertineant, ventre metiri: neque id semel dicit: sed saepius. Annuere te video. Nota enim tibi sunt. Proferrem libros, si negares. Neque nunc reprehendo, quod ad voluptatem omnia referantur: alia est ea quaestio: sed doceo, deos vestros esse voluptatis expertes; ita vestro iudicio ne beatos quidem. XLI. At dolore vacant. Satin' est id ad illam abundantem bonis vitam beatissimam? 114. Cogitat, inquiunt, assidue beatum esse se: habet enim nihil aliud, quod agitet in mente. Comprehende igitur animo et propone ante oculos, deum nihil aliud in omni aeternitate, nisi, *Mihi pulchre est*, et, *Ego beatus sum*, cogitantem. Nec tamen video, quo modo non vereatur iste deus beatus, ne intreat, quum sine ulla intermissione pulsetur agiteturque incursione atomorum sempiterna, quumque ex ipso imagines semper effluant. Ita nec beatus est vester deus nec aeternus.

115. At etiam de sanctitate, de pietate adversus deos libros scripsit Epicurus. At quo modo in his loquitur? Ut Coruncanium aut Scaevolam, pontifices maximos, te audire dicas, non eum, qui sustulerit omnem funditus religionem, nec manibus, ut Xerxes, sed rationibus deorum immortalium templa et aras everterit. Quid est enim, cur deos ab hominibus colendos dicas, quum dii non modo homines non colant, sed omnino nihil curent, nihil agant? 116. At est eorum eximia quaedam praestansque natura, ut ea debeat ipsa per se ad se colendam allicere sapientem. An

quidquam eximium potest esse in ea natura, quae, sua voluptate laetans, nihil nec actura sit umquam, neque agat, neque egerit? Quae porro pietas ei debetur, a quo nihil acceperis? aut quid omnino, cuius nullum meritum sit, ei deberi potest? Est enim pietas iustitia adversum deos: cum quibus quid potest nobis esse iuris, quum homini nulla cum deo sit communitas? Sanctitas autem est scientia colendorum deorum: qui quamobrem colendi sint, non intelligo, nullo nec accepto ab iis nec sperato bono.

XLII. 417. Quid est autem, quod deos veneremur propter admirationem eius naturae, in qua egregium nihil videmus? Nam superstitione, quod gloriari soletis, facile est liberari, quum sustuleris omnem vim deorum. Nisi forte Diagoram aut Theodorum, qui omnino deos esse negabant, censes superstitiosos esse potuisse. Ego ne Protagoram quidem: cui neutrum licuerit, nec esse deos nec non esse. Horum enim sententiae omnium non modo superstitionem tollunt, in qua inest timor inanis deorum; sed etiam religionem, quae deorum cultu pio continetur. 418. Quid? ii, qui dixerunt, totam de diis immortalibus opinionem fictam esse ab hominibus sapientibus reipublicae causa, ut, quos ratio non posset, eos ad officium religio duceret, nonne omnem religionem funditus sustulerunt? Quid? Prodicus Ceus, qui ea, quae prodesse hominum vitae, deorum in numero habita esse dixit, quam tandem religionem reliquit? 419. Quid? qui aut fortes aut claros aut potentes viros tradunt post mortem ad deos pervenisse, eosque esse ipsos, quos nos colere, precari venerarique soleamus, nonne expertes sunt religionum omnium? quae ratio maxime tractata ab Euhemero est: quem noster et interpreta-

tus et secutus est praeter ceteros Ennius. Ab Euhemero autem et mortes et sepulturae demonstrantur deorum. Utrum igitur hic confirmasse religionem videtur, an penitus totam sustulisse? Omitto Eleusina, sanctam illam et augustam,

— *ubi initiantur gentes orarum ultimae:*
praetereo Samothraciam, eaque,

— *quae Lemni,*
nocturno aditu occultâ, coluntur,
silvéstribu' saepibu' densa.

Quibus explicatis ad rationemque revocatis, rerum magis natura cognoscitur, quam deorum.

XLIII. 120. Mihi quidem etiam Democritus, vir magnus in primis, cuius fontibus Epicurus hortulos suos irrigavit, nutare videtur in natura deorum. Tum enim censet imagines divinitate praeditas inesse in universitate rerum; tum principia mentis, quae sunt in eodem universo, deos esse dicit; tum animantes imagines, quae vel prodesse nobis solent, vel nocere; tum ingentes quasdam imagines, tantasque, ut universum mundum complectantur extrinsecus. Quae quidem omnia sunt patriâ Democriti, quam Democrito digniora. 121. Quis enim istas imagines comprehendere animo potest? quis admirari? quis aut cultu aut religione dignas iudicare? Epicurus vero ex animis hominum extraxit radicibus religionem, quum diis immortalibus et opem et gratiam sustulit. Quum enim optimam et praestantissimam naturam dei dicat esse, negat idem esse in deo gratiam. Tollit id, quod maxime proprium est optimae praestantissimaeque naturae. Quid enim est melius, aut quid praestantius bonitate et beneficentia? Qua quum carere deum vultis, neminem deo nec deum nec hominem carum,

neminem ab eo amari, neminem diligere vultis. Ita fit, ut non modo homines a diis, sed ipsi dii inter se ab aliis alii negligantur. XLIV. Quanto Stoici melius, qui a vobis reprehenduntur? Censent autem sapientes sapientibus etiam ignotis esse amicos. Nihil est enim virtute amabilius. Quam qui adeptus erit, ubicumque erit gentium, a nobis diligetur. 422. Vos autem quid mali datis, quum in imbecillitate gratificationem et benevolentiam ponitis! Ut enim omittam vim et naturam deorum: ne homines quidem censetis, nisi imbecilli essent, futuros beneficos et benignos fuisse? Nulla est caritas naturalis inter bonos? *Carum* ipsum verbum est amoris, ex quo amicitiae nomen est ductum; quam si ad fructum nostrum referemus, non ad illius commoda, quem diligimus, non erit ista amicitia, sed mercatura quaedam utilitatum suarum. Praeta et arva et pecudum greges diliguntur isto modo, quod fructus ex eis capiuntur: hominum caritas et amicitia gratuita est. Quanto igitur magis deorum, qui nulla re egentes et inter se diligunt et hominibus consulunt. Quod ni ita sit; quid veneramur, quid precamur deos? cur sacris pontifices, cur auspiciis augures praesunt? quid optamus a diis immortalibus? quid vovemus? At etiam liber est Epicuri de sanctitate. 423. Ludimur ab homine non tam faceto, quam ad scribendi licentiam libero. Quae enim potest esse sanctitas, si dii humana non curant? quae autem animans natura, nihil curans? Verius est igitur nimirum illud, quod familiaris omnium nostrum Posidonius disseruit in libro quinto de natura deorum, nullos esse deos Epicuro videri, quaeque is de diis immortalibus dixerit, invidiae detestandae gratia dixisse: neque enim tam desipiens fuisset, ut homin-

culi similem deum fingeret, lineamentis dumtaxat extremis, non habitu solido, membris hominis praeditum omnibus, usu membrorum ne minimo quidem, exilem quemdam atque perlucidum, nihil cuiquam tribuentem, nihil gratificantem, omnino nihil curantem, nihil agentem. Quae natura primum nulla esse potest: idque videns Epicurus re tollit, oratione relinquit deos. 124. Deinde, si maxime talis est deus, ut nulla gratia, nulla hominum caritate teneatur; valeat: quid enim dicam, propitius sit? Esse enim propitius potest nemini, quoniam, ut dicitis, omnis in imbecillitate est et gratia et caritas.

122.

M. TULLII CICERONIS

DE

N A T U R A D E O R U M

A D M. B R U T U M

LIBER SECUNDUS.

ARG. Hic liber continet Balbi de natura deorum disputationem ex mente Stoicorum, totum locum in partes quattuor dividendum. Primum enim docebant esse deos: deinde, quales essent: tum, mundum ab his administrari: postremo, consulere eos rebus humanis. His igitur quattuor tamquam capitibus tota Bal-

hi disputatio continetur. Et prima quidem pars his argumentis confirmatur. Primo, quod omnium consentiens sit de diis opinio, natura evidens sit necesse esse: deinde, eos ipsos praesentia sua et adventu eam rem confirmasse; praedictiones item et praesensiones rerum futurarum, esse deos, clamare; omnium maxime autem miram totius mundi varietatem, pulchritudinem, ordinem rerumque utilitatem omnium. Quia ex ipsa hominum sollertia colligi posse, esse aliquam mentem divinam. Nam si cetera, quae in corpore sint, aliunde sumantur, aliud a terra, aliud ab humore, aliud ab aëre, aliud ab igni; rationem etiam aliunde originem ducere: nec esse causam, cur ille, quod omnium sit optimum, non habeat. Omnes porro concedere, nihil non modo esse mundo melius, sed ne cogitari quidem posse: quare, quum ratione nihil sit melius, ea quoque mundo insit necesse esse; qui non posset ita omnibus partibus consentire, nisi uno divino et continuato spiritu contineretur. c. 2-8. His rationibus subiiciuntur demonstrationes physicae. Prima huiusmodi est: Omnia, quae alantur et crescant, ea temperatione caloris oriri et augescere, omnesque partes mundi calore fultas sustineri; itaque et mundum simili parique natura servari. Esse igitur naturam, quae omnem mundum contineat eumque tueatur; quae quoniam mundi principatum, (*τὸ ἡγεμονικόν*.) ut in homine mens, obtineat et sit omnium optima, in hac sensus quoque et ratio insint necesse esse, et multo quidem acriores atque maiores; ex quo concludi mundum esse deum. Esse praeterea animantem mundum; quod motu suo cieatur, qui, vel Platone auctore, tantum in animos cadat. c. 9-12. Altera ratio est huiuscemodi: In omni rerum institutione esse aliquid extremum atque perfectum, nisi quae vis obstat. In omni igitur naturas. universo, ac multo etiam magis necesse esse absolvi aliquid ac perfici; quod nihil, ut in ceteris naturis, obsistere possit. Ergo quum in his, quae gignantur ex terra, nihil sit nisi nutritio; bestiae praeterea sensum et motum habeant et appetitum; homini additam etiam rationem esse, qua appetitus regantur. Ex quo effici, esse etiam quartum et altissimum gradum eorum, qui natura boni sapientesque gignantur, quibus ab

initio insit recta constansque ratio, quae deo tribuenda sit, hoc est mundo. Eodem fere modo effici, esse in mundo summam virtutem et sapientiam. c. 12-14. Sed mundi divinitate perspecta, astris etiam divinitatem esse tribuendam. Gigni enim ista ex mobilissima et purissima aetheris parte, nulla alia admixta natura, totaque esse calida et pellucida. Absurdum autem esse, si res aëre ortae rationem haberent, quae in multo puriore aethere nascantur, sensu eas aut ratione carere, immo necesse esse iisdem vigeant multo istis acrioribus; idque vel ordine eorum et constantia motuque voluntario declarari c. 15. sq. Sed maxime astrorum sensum et intelligentiam divinitatemque demonstrari mirabili ordine eorum et constantia. Mirum vero in modum errare Epicurum, qui humanam figuram diis attribuat negetque rotundum et volubilem deum cogitari posse. c. 16. sq. Sed multas alias naturas deorum magnis eorum beneficiis constitutas esse. Nam primo, quod sit a deo natum, id nomine ipsius dei nuncupari; deinde rem ipsam, in qua sit vis maior aliqua, sic appellari; beneficiis porro excellentes viros in caelum fama ac voluntate sublatos esse. Denique ex physica ratione multos fluxisse poetarum deos. c. 23. sq. Ubi haec duo constituta sunt, deos esse, et qualis eorum natura sit; sequitur disputatio de providentia deorum. Ea tribus argumentis asseritur. Primum ab eo ipso, quod dii sint, ducitur; c. 30. 31. sq. alterum inde, quod omnes res subiectae sint naturae sentienti, ab eaque omnia pulcherrime gerantur; c. 32. tertium autem ex admiratione rerum caelestium et terrestrium arcessitur. Tertiae huic disputationis parti subiicitur tandem ea, quae istam tantam rerum molitionem hominis causa factam esse demonstrat, hominumque commodis mirifice esse a deo provisum: idque quattuor argumentis, eorumque primo ducto a corporis humani structura: altero a perfectionibus animi; tertio ab utilitate, quam res quum caelestes tum terrestres hominibus adferant; quarto denique ab illustrium, quibus dii consuluerint, hominum exemplis.

I. 1. Quae quum Cotta dixisset, tum Velleius, Nae ego, inquit, incautus, qui cum Academico et eodem rhetore congredi conatus sim! Nam neque indisertum Academicum pertimuissem, nec sine ista philosophia rhetorem, quamvis eloquentem: neque enim flumine conturbor inanium verborum nec subtilitate sententiarum, si orationis est siccitas. Tu autem, Cotta, utraque re valuisti: corona tibi et iudices defuerunt. Sed ad ista alias: nunc Lucilium, si ipsi commodum est, audiamus. 2. Tum Balbus, Eundem equidem malletm audire Cottam, dum, qua eloquentia falsos deos sustulit, eadem veros inducat. Est enim et philosophi et pontificis et Cottae de diis immortalibus habere non errantem et vagam, ut Academici, sed, ut nostri, stabilem certamque sententiam. Nam contra Epicurum satis superque dictum est. Sed aveo audire, tu ipse, Cotta, quid sentias. An, inquit, oblitus es, quid initio dixerim, facilius me, talibus praesertim de rebus, quid non sentirem, quam quid sentirem, posse dicere? 3. Quod si haberem aliquid, quod liqueret; tamen te vicissim audire vellem, quum ipse tam multa dixissem. Tum Balbus, Geram igitur tibi morem, et agam quam brevissime potero; etenim, convictis Epicuri erroribus, longa de mea disputatione detracta oratio est. Omnino dividunt nostri totam istam de diis immortalibus quaestionem in partes quattuor. Primum docent esse deos; deinde, quales sint; tum, mundum ab iis administrari; postremo, consulere eos rebus humanis. Nos autem hoc sermone, quae priora duo sunt, sumamus: tertium et quartum, quia maiora sunt, puto esse in aliud tempus differenda. Minime vero, inquit Cotta: nam et otiosi

sumus, et iis de rebus agimus, quae sunt etiam negotiis anteponendae.

II. 4. Tum Lucilius, Ne egere quidem videtur, inquit, oratione prima pars. Quid enim potest esse tam apertum tamque perspicuum, quum caelum suspeximus, caelestiaque contemplati sumus, quam esse aliquod numen praestantissimae mentis, quo haec regantur? Quod ni ita esset, qui potuisset assensu omnium dicere Ennius:

*'Aspice hoc sublime candens, quem invocant omnes
Iovem;*

illum vero et Iovem, et dominatorem rerum, et omnia nutu regentem, et, ut idem Ennius,

— patrem divomque hominumque,

et praesentem ac praepotentem deum? Quod qui dubitet, haud sane intelligo, cur non idem, sol sit an nullus sit, dubitare possit. 5. Quid enim est hoc illo evidentius? Quod nisi cognitum comprehensumque animis haberemus, non tam stabilis opinio permaneret, nec confirmaretur diuturnitate temporis, nec una cum saeculis aetatibusque hominum inveterari potuisset. Etenim videmus, ceteras opiniones fictas atque vanas diuturnitate extabuisse. Quis enim hippocentaurum fuisse aut chimaeram putat? quaeve anus tam excors inveniri potest, quae illa, quae quondam credebantur apud inferos portenta, extimescat? Opinionum enim commenta delet dies, naturae iudicia confirmat. Itaque et in nostro populo et in ceteris deorum cultus religionumque sanctitates existunt in dies maiores atque meliores. 6. Idque evenit non temere nec casu, sed quod praesentiam saepe divi suam declarant: ut et apud Regillum bello Latinorum, quum A. Postumius dictator cum Octavio Mamilio

Tusculano praelio dimicaret, in nostra acie Castor et Pollux ex equis pugnare visi sunt, et recentiore memoria iidem Tyndaridae Persen victum nuntiaverunt. P. enim Vatinius, avus huius adolescentis, quum e praefectura Reatina Romam venienti noctu duo iuvenes cum equis albis dixissent, regem Persen illo die captum, senatuique nuntiavisset: primo, quasi temere de republica locutus, in carcerem coniectus est; post, a Paulo litteris allatis, quum idem dies constitisset, et agro a senatu et vacatione donatus est. Atque etiam quum ad fluvium Sagram Crotoniatis Locri maximo praelio devicissent, eo ipso die auditam esse eam pugnam ludis Olympiae, memoriae proditum est. Saepe Faunorum voces exauditae, saepe visae formae deorum quemvis non aut hebetem aut impium deos praesentes esse confiteri coegerunt. III. 7. Praedictiones vero et praesensiones rerum futurarum quid aliud declarant, nisi hominibus ea, quae futura sunt, ostendi, monstrari, portendi, praedici? ex quo illa ostenta, monstra, portenta, prodigia dicuntur. Quod si ea ficta credimus licentia fabularum, Mopsum, Tiresiam, Amphiaräum, Calchantem, Helenum, quos tamen augures ne ipsae quidem fabulae ascivissent, si res omnino repudiaret: ne domesticis quidem exemplis docti numen deorum comprobabimus? Nihil nos P. Claudii bello Punico primo temeritas movebit, qui etiam per iocum deos irridens, quum cavea liberati pulli non pascerentur, mergi eos in aquam iussit, ut biberent, quoniam esse nollent? Qui risus, classe devicta, multas ipsi lacrimas, magnam populo Romano cladem attulit. 8. Quid? collega eius Iunius eodem bello nonne tempestate classem amisit, quum auspiciis non paruisset? Itaque Claudius a populo conde-

mnatus est, Iunius necem sibi ipse conscivit. C. Flaminium Caelius religione neglecta cecidisse apud Thrasimenum scribit cum magno reipublicae vulnere. Quorum exitio intelligi potest, eorum imperiis rempublicam amplificatam, qui religionibus paruissent. Et, si conferre volumus nostra cum externis; ceteris rebus aut pares aut etiam inferiores reperiemur, religione, id est cultu deorum, multo superiores. 9. An Attii Navii lituus ille, quo ad investigandum suem regiones vineae terminavit, contemnendus est? Crederem, nisi eius augurio rex Hostilius maxima bella gessisset. Sed negligentia nobilitatis augurii disciplina omissa, veritas auspiciorum spreta est, species tantum retenta. Itaque maximae reipublicae partes, in his bella, quibus reipublicae salus continetur, nullis auspiciis administrantur; nulla peremnia servantur, nulla ex acuminibus; nulli viri vocantur, ex quo in procinctu testamenta perierunt. Tum enim bella gerere nostri duces incipiunt, quum auspicia posuerunt. 10. At vero apud maiores tanta religionis vis fuit, ut quidam imperatores etiam seipsos diis immortalibus capite velato verbis certis pro republica devoverent. Multa ex Sibyllinis vaticinationibus, multa ex haruspicum responsis commemorare possum, quibus ea confirmentur, quae dubia nemini debent esse. IV. Atqui et nostrorum augurum et Etruscorum haruspicum disciplinam P. Scipione, C. Figulo consulibus res ipsa probavit: quos quum Ti. Gracchus, consul iterum, crearet, primus rogatorum, ut eos retulit, ibidem est repente mortuus. Gracchus quum comitia nihilominus peregisset, remque illam in religionem populo venisse sentiret, ad senatum retulit. Senatus, quos ad soleret, referendum censuit. Haruspi-

ces introducti responderunt non fuisse iustum comitiorum rogatorem. 41. Tum Gracchus, ut e patre audiebam, incensus ira, Itane vero? ego non iustus, qui et consul rogavi et augur et auspicato? an vos, Tusci ac barbari, auspiciorum populi Romani ius tenetis et interpretes esse comitiorum potestis? Itaque tum illos exire iussit. Post autem ex provincia litteras ad collegium misit, se, quum legeret libros, recordatum esse, vitio sibi tabernaculum captum fuisse, hortos Scipionis, quod, quum pomœrium postea intrasset habendi senatus caussa, in redeundo, quum idem pomœrium transiret, auspicari esset oblitus: itaque vitio creatos consules esse. Augures rem ad senatum: senatus, ut abdicarent consules: abdicaverunt. Quae quaerimus exempla maiora? Vir sapientissimus atque haud scio an omnium praestantissimus peccatum suum, quod celari posset, confiteri maluit, quam haerere in republica religionem: consules summum imperium statim deponere, quam id tenere punctum temporis contra religionem. 42. Magna augurum auctoritas. Quid? Haruspicum ars nonne divina? Haec et innumerabilia ex eodem genere qui videat, nonne cogatur confiteri deos esse? Quorum enim interpretes sunt, eos ipsos esse certe necesse est: deorum autem interpretes sunt: deos igitur esse fateamur. At fortasse non omnia eveniunt, quae praedicta sunt. Ne aegri quidem quia non omnes convalescunt, idcirco ars nulla medicina est. Signa ostenduntur a diis rerum futurarum. In his si qui erraverunt, non deorum natura, sed hominum coniectura peccavit. Itaque inter omnes omnium gentium sententia constat. Omnibus enim innatum est et in animo quasi insculptum, esse deos. V. 43. Quales sint, varium

est: esse, nemo negat. Cleanthes quidem noster quatuor de caussis dixit in animis hominum informatas deorum esse notiones. Primam posuit eam, de qua modo dixi, quae orta esset ex praesensione rerum futurarum: alteram, quam ceperimus ex magnitudine commodorum, quae percipiuntur caeli temperatione, fecunditate terrarum aliarumque commoditatum plurium copia: 44. tertiam, quae terreret animos fulminibus, tempestatibus, nimbis, nivibus, grandinibus, vastitate, pestilentia, terrae motibus et saepe fremitibus lapideisque imbribus et guttis imbrium quasi cruentis; tum labibus* aut repentinis terrarum hiatibus; tum praeternaturam hominum pecudumque portentis; tum facibus visis caelestibus; tum stellis iis, quas Graeci cometas, nostri crinitas vocant, quae nuper bello Octaviano magnarum fuerunt calamitatum praenuntiae; tum sole geminato, quod, ut e patre aucti, Tuditano et Aquillio consulibus evenerat, quo quidem anno P. Africanus sol alter extinctus est; quibus exterriti homines vim quamdam esse caelestem et divinam suspicati sunt. 45. Quartam causam esse, eamque vel maximam, aequabilitatem motus, conversionem caeli; solis, lunae siderumque omnium distinctionem, varietatem, pulchritudinem, ordinem; quarum rerum aspectus ipse satis indicaret, non esse ea fortuita. Ut, si quis in domum aliquam aut in gymnasium aut in forum venerit, quum videat omnium rerum rationem, modum, disciplinam, non possit ea sine caussa fieri iudicare, sed esse aliquem intelligat, qui praesit et cui pareatur: multo magis in tantis motionibus tantisque vicissitudinibus, tam multarum rerum atque tantarum ordinibus, in quibus nihil umquam immensa et infinita vetustas mentita sit,

statuat necesse est, ab aliqua mente tantos naturae motus gubernari. VI. 16. Chrysippus quidem, quamquam est acerrimo ingenio, tamen ea dicit, ut ab ipsa natura didicisse, non ut ipse reperisse videatur. Si enim, inquit, est aliquid in rerum natura, quod hominis mens, quod ratio, quod vis, quod potestas humana efficere non possit: est certe id, quod illud efficit, homine melius. Atqui res caelestes omnesque eae, quarum est ordo sempiternus, ab homine confici non possunt. Est igitur id, quo illa conficiuntur, homine melius. Id autem quid potius dixeris, quam deum? Etenim si dii non sunt, quid esse potest in rerum natura homine melius? In eo enim solo ratio est, qua nihil potest esse praestantius. Esse autem hominem, qui nihil in omni mundo melius esse quam se putet, desipientis arrogantiae est. Ergo est aliquid melius. Est igitur profecto deus. 17. An vero, si domum magnam pulchramque videris, non possis adduci, ut, etiam si dominum non videas, muribus illam et mustelis aedificatam putes: tantum vero ornatum mundi, tantam varietatem pulchritudinemque rerum caelestium, tantam vim et magnitudinem maris atque terrarum si tuum, ac non deorum immortalium domicilium putes, nonne plane desipere videre? An ne hoc quidem intelligimus, omnia supera esse meliora, terram autem esse infimam, quam crassissimus circumfundat aer? ut ob eam ipsam causam (quod etiam quibusdam regionibus atque urbibus contingere videmus, hebetiora ut sint hominum ingenia propter caeli plenioram naturam,) hoc idem generi humano evenerit, quod in terra, hoc est in crassissima regione mundi, collocati sint. 18. Et tamen ex ipsa hominum sollertia, esse aliquam mentem, et eam quidem acriorem et divinam, existimare debemus. Unde

enim hanc homo arripuit? ut ait apud Xenophontem Socrates. Quin et humorem et calorem, qui est fusus in corpore, et terrenam ipsam viscerum soliditatem, animum denique illum spirabilem, si quis quaerat, unde habeamus, apparet: quod aliud a terra sumpsimus, aliud ab humore, aliud ab igne, aliud ab aëre eo, quem spiritu ducimus. VII. Illud autem, quod vincit haec omnia, rationem dico et, si placet pluribus verbis, mentem, consilium, cogitationem, prudentiam, ubi invenimus? unde sustulimus? An cetera mundus habebit omnia, hoc unum, quod plurimi est, non habebit? Atqui certe nihil omnium rerum melius est mundo, nihil praestabilius, nihil pulchrius, nec solum nihil est, sed ne cogitari quidem quidquam melius potest. Et, si ratione et sapientia nihil est melius, necesse est haec inesse in eo, quod optimum esse concedimus. 19. Quid vero? tanta rerum consentiens, conspirans, continuata cognatio quem non coget ea, quae dicuntur a me, comprobare? Possetne uno tempore florere, deinde vicissim horrere terra? aut, tot rebus ipsis se immutantibus, solis accessus discessusque solstitiis brumisque cognosci? aut aestus maritimi fretorumque angustiae ortu aut obitu lunae commoveri? aut una totius caeli conversione cursus astrorum dispares conservari? Haec ita fieri omnibus inter se concinentibus mundi partibus profecto non possent, nisi ea uno divino et continuato spiritu continerentur. 20. Atque haec quum uberius disputantur et fusius, ut mihi est in animo facere, facilius effugiunt Academicorum calumniam. Quum autem, ut Zeno solebat, brevius angustiusque concluduntur, tum apertiora sunt ad reprehendendum. Nam ut profluens amnis aut vix aut nullo modo, conclusa autem

aqua facile corrumpitur: sic orationis flumine reprehensoris convicia* diluuntur; angustia autem conclusae orationis non facile seipsa tutatur. Haec enim, quae dilatantur a nobis, Zeno sic premebat:

VIII. 21. *Quod ratione utitur, id melius est, quam id, quod ratione non utitur. Nihil autem mundo melius. Ratione igitur mundus utitur. Similiter effici potest, sapientem esse mundum: similiter, beatum: similiter, aeternum. Omnia enim haec meliora sunt, quam ea, quae sunt his carentia: nec mundo quidquam melius: ex quo efficitur, esse mundum deum. 22. Idemque hoc modo: Nullius sensu carentis pars aliqua potest esse sentiens. Mundi autem partes sentientes sunt. Non igitur caret sensu mundus. Pergit idem, et urget angustius: Nihil, inquit, quod animi, quodque rationis est expers, id generare ex se potest animantem compositumque rationis. Mundus autem generat animantes compositesque rationis. Animans est igitur mundus compositusque rationis. Idemque similitudine, ut saepe solet, rationem conclusit hoc modo: Si ex oliva modulate canentes tibiae nascerentur: num dubitares, quin inesset in oliva tibicinii quaedam scientia? Quid, si platani fidiculas ferrent numerose sonantes? idem scilicet censes, in platanis inesse musicam. Cur igitur mundus non animans sapiensque iudicetur, quum ex se procreet animantes atque sapientes?*

IX. 23. Sed quoniam coepi secus agere, atque initio dixeram: (negaram enim hanc primam partem egere oratione, quod esset omnibus perspicuum, deos esse:) tamen id ipsum rationibus physicis confirmare volo. Sic enim res se habet, ut omnia, quae alantur et crescant, contineant in se vim caloris: sine qua neque ali possent neque crescere. Nam omne, quod

est calidum et igneum, cietur et agitur motu suo; quod autem alitur et crescit, motu quodam utitur certo et aequabili, qui quamdiu remanet in nobis, tamdiu sensus et vita remanet; refrigerato autem et extincto calore, occidimus ipsi et exstinguimur. 24. Quod quidem Cleanthes his etiam argumentis docet, quanta vis insit caloris in omni corpore: negat enim ullum esse cibum tam gravem, quin is die et nocte concoquatur; cuius etiam in reliquiis inest calor iis, quas natura respuerit. Iam vero venae et arteriae micare non desinunt, quasi quodam igneo motu, animadversumque saepe est, quum cor animantis alicuius evulsum ita mobiliter palpitaret, ut imitaretur igneam celeritatem. Omne igitur, quod vivit, sive animal sive terra editum, id vivit propter inclusum in eo calorem. Ex quo intelligi debet, eam caloris naturam vim habere in se vitalem per omnem mundum pertinentem. 25. Atque id facilius cernemus, toto genere hoc igneo, quod tranat omnia, subtilius explicato. Omnes igitur partes mundi (tangam autem maximas) calore fultae sustentur; quod primum in terrena natura perspici potest. Nam et lapidum conflictu atque tritu elici ignem videmus, et recenti fossione *terram fumare calentem*, atque etiam ex puteis iugibus aquam calidam trahi, et id maxime hibernis fieri temporibus, quod magna vis caloris terrae cavernis contineatur, eaque hieme sit densior, ob eamque causam calorem insitum in terris contineat arctius. X. 26. Longa est oratio, multaeque rationes, quibus doceri possit, omnia, quae terra concipiat, semina, quaeque ipsa ex se generata stirpibus infixata contineat, ea temperatione caloris et oriri et augescere. Atque aquae etiam admixtum esse calorem, primum ipse liquor aquae de-

clarat et effusio, quae neque congelaret frigoribus neque nive pruinaque concrederet, nisi eadem se admixto calore liquefacta et dilapsa diffunderet. Itaque et aquilonibus reliquisque frigoribus adiectis durescit humor, et idem vicissim molliitur tepefactus et tabescit calore. Atque etiam maria agitata ventis ita tepescunt, ut intelligi facile possit, in tantis illis humoribus inclusum esse calorem. Nec enim ille externus et adventitius habendus est tepor, sed ex intimis maris partibus agitatione excitatus, quod nostris quoque corporibus contingit, quum motu atque exercitatione recalescunt. Ipse vero aer, qui natura est maxime frigidus, minime est expers caloris. 27. Ille vero et multo quidem calore admixtus est. Ipse enim oritur ex respiratione aquarum: earum enim quasi vapor quidam aer habendus est. Is autem existit motu eius caloris, qui aquis continetur. Quam similitudinem cernere possumus in iis aquis, quae effervescent subditis ignibus. Iam vero reliqua quarta pars mundi ea et ipsa tota natura fervida est et ceteris naturis omnibus salutarem impertit et vitalem calorem. 28. Ex quo concluditur, quum omnes mundi partes sustineantur calore, mundum etiam ipsum simili parique natura in tanta diuturnitate servari: eoque magis, quod intelligi debet, calidum illud atque igneum ita in omni fusum esse natura, ut in eo insit procreandi vis et caussa gignendi, a quo et animantia omnia et ea, quorum stirpes terra continentur, et nasci sit necesse et augescere. XI. 29. Natura est igitur, quae contineat mundum omnem eumque tueatur, et ea quidem non sine sensu atque ratione: omnem enim naturam necesse est, quae non solitaria sit neque simplex, sed cum alio iuncta atque connexa, habere aliquem in se

principatum, ut in homine mentem, in bellua quidam simile mentis, unde oriantur rerum appetitus. In arborum autem et earum rerum, quae gignuntur e terra, radicibus inesse principatus putatur. Principatum autem id dico, quod Graeci *ἡγεμονισμός* vocant, quo nihil in quoque genere nec potest nec debet esse praestantius. Itaque necesse est illud etiam, in quo sit totius naturae principatus, esse omnium optimum omniumque rerum potestate dominatuque dignissimum.

30. Videmus autem, in partibus mundi (nihil est enim in omni mundo, quod non pars universi sit,) inesse sensum et rationem. In ea parte igitur, in qua mundi inest principatus, haec inesse necesse est, et acriora quidem atque maiora. Quocirca sapientem esse mundum necesse est, naturamque eam, quae res omnes complexa teneat, perfectione rationis excellere, eoque deum esse mundum omnemque vim mundinatura divina contineri. Atque est etiam mundi ille fervor purior, perlucidior mobiliorque multo, ob easque causas aptior ad sensus commovendos, quam hic noster calor, quo haec, quae nota nobis sunt, retinentur et vigent. 31. Absurdum est igitur dicere, quum homines bestiaeque hoc calore teneantur, et propterea moveantur ac sentiant, mundum esse sine sensu, qui integro et puro et libero, eodemque acerrimo et mobilissimo ardore teneatur; praesertim quum is ardor, qui est mundi, non agitur ab alio, neque externo pulsu, sed per se ipse ac sua sponte moveatur. Nam quid potest esse mundo valentius, quod pellat atque moveat calorem eum, quo ille teneatur? XII. 32. Audiamus enim Platonem, quasi quemdam deum philosophorum: cui duo placet esse motus, unum suum, alterum

externum: esse autem divinius, quod ipsum ex se sua sponte moveatur, quam quod pulsu agitetur alieno. Hunc autem motum in solis animis esse ponit, ab hisque principium motus esse ductum putat. Quapropter, quoniam ex mundi ardore motus omnis oritur, is autem ardor non alieno impulsu, sed sua sponte moveatur, animus sit necesse est. Ex quo efficitur animantem esse mundum. Atque ex hoc quoque intelligi poterit, in eo inesse intelligentiam, quod certe est mundus melior, quam ulla natura. Ut enim nulla pars est corporis nostri, quae non sit minoris, quam nosmetipsi sumus: sic mundum universum pluris esse necesse est, quam partem aliquam universi. Quod si ita est, sapiens sit mundus necesse est. Nam si ita esset, hominem, qui est mundi pars, quoniam rationis est particeps, pluris esse quam mundum omnem oporteret.

33. Atque etiam si a primis inchoatisque naturis ad ultimas perfectasque volumus procedere, ad deorum naturam perveniamus necesse est. Primo enim animadvertimus, a natura sustineri ea, quae gignantur e terra, quibus natura nihil tribuit amplius, quam ut ea alendo atque augendo tueretur. 34. Bestiis autem et sensum et motum dedit, et cum quodam appetitu accessum ad res salutes, a pestiferis recessum: homini hoc amplius, quod addidit rationem, qua regerentur animi appetitus, qui tum remitterentur, tum continerentur. XIII. Quartus autem gradus et altissimus est eorum, qui natura boni sapientesque gignantur; quibus a principio innascitur ratio recta constansque, quae supra hominem putanda est deoque tribuenda, id est mundo; in quo necesse est perfectam illam atque absolutam inesse rationem. 35. Neque enim

dici potest in ulla rerum institutione non esse aliquid extremum atque perfectum. Ut enim in vite, ut in pecude, nisi quae vis obstitit, videmus naturam suo quodam itinere ad ultimum pervenire, atque ut pictura et fabrica ceteraeque artes habent quemdam absoluti operis effectum: sic in omni natura ac multo etiam magis necesse est absolvi aliquid ac perfici. Etenim ceteris naturis multa externa, quo minus perficiantur, possunt obsistere: universam autem naturam nulla res potest impedire, propterea quod omnes naturas ipsa cohibet et continet. Quocirca necesse est esse quantum illum et altissimum gradum, quo nulla vis possit accedere. 36. Is autem est gradus, in quo rerum omnium natura ponitur; quae quoniam talis est, ut et praesit omnibus, et eam nulla res possit impedire, necesse est intelligentem esse mundum et quidem etiam sapientem. Quid autem est insectius, quam eam naturam, quae omnes res sit complexa, non optimam dici, aut, quum sit optima, non primum animantem esse, deinde rationis et consilii compotem, postremo sapientem? Qui enim aliter potest esse optima? Neque enim, si stirpium similis sit, aut etiam bestiarum, optima putanda sit potius, quam deterrior: nec vero, si rationis particeps sit, nec sit tamen a principio sapiens, non sit deterior mundi potius, quam humana conditio: homo enim sapiens fieri potest, mundus autem, si in aeterno praeteriti temporis spatio fuit insipiens, numquam profecto sapientiam consequetur: ita erit homine deterior. Quod quoniam absurdum est, et sapiens a principio mundus et deus habendus est. 37. Neque enim est quidquam aliud praeter mundum, cui nihil absit, quodque undique aptum atque perfectum expletumque sit omnibus suis

numeris et partibus. XIV. Scite enim Chrysippus, ut clypei caussa involucrum, vaginam autem gladii: sic praeter mundum cetera omnia aliorum caussa esse generata; ut eas fruges atque fructus, quos terra gignat, animantium caussa; animantes autem hominum; ut equum vebendi caussa; arandi bovem; venandi et custodiendi canem. Ipse autem homo ortus est ad mundum contemplandum et imitandum, nullo modo perfectus, sed est quaedam particula perfecti. 38. Sed mundus, quoniam omnia complexus est, (neque enim est quidquam, quod non insit in eo,) perfectus undique est. Quid igitur? potest ei deesse, quod est optimum? Nihil est autem mente et ratione melius. Ergo haec mundo deesse non possunt. Bene igitur idem Chrysippus, qui similitudines adiungens omnia in perfectis et maturis docet esse meliora: ut in equo, quam in equulo; in cane, quam in catulo; in viro, quam in puero: item, quod in omni mundo optimum sit, id in perfecto aliquo atque absoluto esse debere. 39. Est autem mundo nihil perfectius, nihil virtute melius: igitur mundi est propria virtus. Nec vero hominis natura perfecta est: et efficitur tamen in homine virtus. Quanto igitur in mundo facilius? Est ergo in eo virtus. Sapiens est igitur, et propterea deus.

XV. Atque hac mundi divinitate perspecta, tribuenda est sideribus eadem divinitas, quae ex mobilissima purissimaque aetheris parte gignuntur, neque ulla praeterea sunt admixta natura, totaque sunt calida atque perlucida; ut ea quoque rectissime et animantia esse, et sentire atque intelligere dicantur. 40. Atque ea quidem tota esse ignea, duorum sensuum testimonio confirmari Cleanthes putat, tactus et oculo-

rum. Nam solis candor illustrior est, quam ullius ignis, quippe qui in immenso mundo tam longe lateque colluceat; et is eius tactus est, non ut tepefaciat solum, sed etiam saepe comburat. Quorum neutrum faceret, nisi esset igneus. »Ergo, inquit, quum sol igneus sit Oceanique alatur humoribus, quia nullus ignis sine pastu aliquo possit permanere: necesse est aut ei similis sit igni, quem adhibemus ad usum atque ad victum, aut ei, qui corporibus animantium continetur. 41. Atqui hic noster ignis, quem usus vitae requirit, confector est et consumptor omnium, idemque, quocumque invasit, cuncta disturbat ac dissipat. Contra ille corporeus, vitalis et salutaris omnia conservat, alit, auget, sustinet sensuque afficit.« Negat ergo esse dubium, horum ignium sol utri similis sit, quum is quoque efficiat, ut omnia floreat et in suo quaeque genere pubescant. Quare quum solis ignis similis eorum ignium sit, qui sunt in corporibus animantium, solem quoque animantem esse oportet, et quidem reliqua astra, quae oriantur in ardore caelesti, qui aether vel caelum nominatur. 42. Quum enim aliorum animantium ortus in terra sit, aliorum in aqua, in aëre aliorum: absurdum esse Aristoteli videtur, in ea parte, quae sit ad gignenda animalia aptissima, animal gigni nullum putare. Sidera autem aethereum locum obtinent; qui quoniam tenuissimus est et semper agitur et viget, necesse est, quod animal in eo gignatur, id et sensu acerrimo et mobilitate celerissima esse. Quare quum in aethere astra gignantur, consentaneum est in iis sensum inesse et intelligentiam: ex quo efficitur, in deorum numero astra esse ducenda. XVI. Etenim licet videre acutiora ingenia et ad intelligendum aptiora eorum, qui terras incolant

eas, in quibus aer sit purus ac tenuis, quam illorum, qui utantur crasso caelo atque concreto. 43. Quin etiam, cibo quo utare, interesse aliquid ad mentis aciem putant. Probabile est igitur, praestantem intelligentiam in sideribus esse, quae et aetheream mundi partem incolant, et marinis terrenisque humoribus longo intervallo extenuatis alantur. Sensum autem astrorum atque intelligentiam maxime declarat ordo eorum atque constantia, (nihil est enim, quod ratione et numero moveri possit sine consilio:) in quo nihil est temerarium, nihil varium, nihil fortuitum. Ordo autem siderum et in omni aeternitate constantia neque naturam significat, (est enim plena rationis:) neque fortunam, quae amica varietati constantiam respuit. Sequitur ergo, ut ipsa sua sponte suo sensu ac divinitate moveantur. 44. Nec vero Aristoteles non laudandus in eo, quod omnia, quae moventur, aut natura moveri censuit aut vi aut voluntate: moveri autem solem et lunam et sidera omnia: quae autem natura moverentur, haec aut pondere deorsum aut levitate in sublime ferri, quorum neutrum astris contingeret, propterea quod eorum motus in orbem circumque ferretur. Nec vero dici potest vi quadam maiore fieri, ut contra naturam astra moveantur. Quae enim potest esse maior? Restat igitur, ut motus astrorum sit voluntarius. Quae qui videat, non indocte solum, verum etiam impie faciat, si deos esse neget. Nec sane multum interest, utrum id neget, an eos omni procuratione atque actione privet: mihi enim, qui nihil agit, esse omnino non videtur. Esse igitur deos ita perspicuum est, ut, id qui neget, vix cum sanae esse mentis existimem. XVII. 45. Restat, ut, qualis eorum natura sit, consideremus. In quo nihil est dif-

facilius, quam a consuetudine oculorum aciem mentis abducere. Ea difficultas induxit et vulgo imperitos et similes philosophos imperitorum, ut, nisi figuris hominum constitutis, nihil possent de diis immortalibus cogitare. Cuius opinionis levitas confutata a Cotta non desiderat orationem meam. Sed quum talem esse deum certa notione animi praesentiamus, primum, ut sit animans, deinde, ut in omni natura nihil eo sit praestantius: ad hanc praesensionem notionemque nostram nihil video quod potius accomodem, quam ut primum hunc ipsum mundum, quo nihil fieri excellentius potest, animantem esse et deum iudicem.

46. Hic quam volet Epicurus iocetur, homo non aptissimus ad iocandum minimeque resipiens patriam, et dicat se non posse intelligere, qualis sit volubilis et rotundus deus: tamen ex hoc, quod etiam ipse probat, numquam me movebit. Placet enim illi esse deos, quia necesse sit praestantem esse aliquam naturam, qua nihil sit melius. Mundo autem certe nihil est melius.

47. Nec dubium, quin, quod animans sit habeatque sensum et rationem et mentem, id sit melius, quam id, quod his careat. Ita efficitur animantem, sensus, mentis, rationis compotem esse mundum. Qua ratione, deum esse mundum, concluditur. Sed haec paullo post facilius cognoscentur ex iis rebus ipsis, quas mundus efficit.

XVIII. Interea, Vellei, noli, quaeso, prae te ferre, vos plane expertes esse doctrinae. Conum tibi ais et cylindrum et pyramidem pulchriorem, quam sphaeram videri. Novum etiam oculorum iudicium habetis. Sed sint ista pulchriora dumtaxat aspectu: quod mihi tamen ipsum non videatur: quid enim pulchrius ea figura, quae sola omnes alias figuras complexa continet, quaeque nihil asperi-

tatis habere, nihil offensionis potest, nihil incisum angulis, nihil anfractibus, nihil eminens, nihil lacunosum? quumque duae formae praestantes sint, ex solidis globus, (sic enim *σφαῖραν* interpretari placet;) ex planis autem circulus aut orbis, qui *κύκλος* Graece dicitur: his duabus formis contingit solis, ut omnes earum partes sint inter se simillimae, a medioque tantum absit extremum, quantum medium* a summo: quo nihil fieri potest aptius. 48. Sed si haec non videtis, quia numquam eruditum illum pulverem attigistis: an ne hoc quidem physici intelligere potuistis, hanc aequabilitatem motus constantiamque ordinum in alia figura non potuisse servari? Itaque nihil potest esse indoctius, quam quod a vobis affirmari solet. Nec enim hunc ipsum mundum pro certo rotundum esse dicitis; nam posse fieri, ut alia sit figura: innumera-bilesque mundos alios aliarum esse formarum. 49. Quae, si, his bina quot essent, didicisset Epicurus, certe non diceret. Sed dum, palato quid sit optimum, iudicat, caeli palatum (ut ait Ennius) non suspexit. XIX. Nam, quum duo sint genera siderum: quorum alterum, spatiis immutabilibus ab ortu ad occasum commeans, nullum umquam cursus sui vestigium inflectat, alterum autem continuas conversiones duas iisdem spatiis cursibusque conficiat: ex utraque re et mundi volubilitas, quae nisi in globosa forma esse non posset, et stellarum rotundi ambitus cognoscuntur. Primusque sol, qui astrorum obtinet principatum, ita movetur, ut, quum terras larga luce compleverit, easdem modo his, modo illis ex partibus opacet. Ipsa enim umbra terrae soli officiens noctem efficit. Nocturnorum autem spatiorum eadem est aequabilitas, quae diurnorum; eiusdemque solis tum accessus

modici tum recessus et frigoris et caloris modum temperant: circuitus enim solis orbium v et LX et CCC, quarta fere diei parte addita, conversionem conficiunt annuam: inflectens autem sol cursum tum ad septem triones, tum ad meridiem aestates et hiemes efficit, et ea duo tempora, quorum alterum hiemi senescenti adiunctum est, alterum aestati. Ita ex quattuor temporum mutationibus omnium, quae terra marique gignuntur, initia caussaeque ducuntur. 50. Iam solis annuos cursus spatiis menstruis luna consequitur: cuius tenuissimum lumen facit proximus accessus ad solem, digressus autem longissimus quisque plenissimum. Neque solum eius species ac forma mutatur tum crescendo, tum defectibus in initia recurrendo, sed etiam regio, quae tum est aquilonaris, tum australis. In lunae quoque cursu est et brumae quaedam et solstitii similitudo, multaque ab ea manant et fluunt, quibus et animantes alantur augescantque, et pubescant maturitatemque assequantur, quae oriuntur e terra. XX. 51. Maxime vero sunt admirabiles motus earum quinque stellarum, quae falso vocantur errantes. Nihil enim errat, quod in omni aeternitate conservat progressus et regressus reliquosque motus constantes et ratos. Quod eo est admirabilius in his stellis, quas dicimus, quia tum occultantur, tum rursus aperiuntur, tum adeunt, tum recedunt, tum antecedunt, tum subsequuntur, tum celerius moventur, tum tardius, tum omnino ne moventur quidem, sed ad quoddam tempus insistunt. Quarum ex disparibus motionibus magnum annum mathematici nominaverunt, qui tum efficitur, quum solis et lunae et quinque errantium ad eandem inter se comparisonem confectis omnium spatiis est facta conversio. 52. Quae

quam longa sit, magna quaestio est: esse vero certam et definitam necesse est. Nam ea, quae Saturni stella dicitur *Φαίρων*que a Graecis nominatur, quae a terra abest plurimum, xxx fere annis cursum suum conficit: in quo cursu multa mirabiliter efficiens, tum antecedendo, tum retardando, tum vespertinis temporibus delitescendo, tum matutinis rursum se aperiendo, nihil immutat sempiternis saeculorum aetatibus, quin eadem iisdem temporibus efficiat. Infra autem hanc propius a terra Iovis stella fertur, quae *Φαίδων* dicitur, eaque eundem xii signorum orbem annis xii conficit, easdemque, quas Saturni stella, efficit in cursu varietates. 53. Huic autem proximum inferiorem orbem tenet *Ηυρόεις*, quae stella Martis appellatur, eaque iv et xx mensibus, vi, ut opinor, diebus minus, eundem lustrat orbem, quem duae superiores. Infra autem hanc stella Mercurii est: ea *Στίλβων* appellatur a Graecis; quae anno fere vertente signiferum lustrat orbem neque a sole longius umquam unius signi intervallo discedit tum antevergens tum subsequens. Infima est quinque errantium terraeque proxima stella Veneris, quae *Φωσφόρος* Graece, Latine dicitur Lucifer, quum antegreditur solem, quum subsequitur autem, *Έσπερος*. Ea cursum anno conficit et latitudinem lustrans signiferi orbis et longitudinem: quod idem faciunt stellae superiores: neque umquam ab sole duorum signorum intervallo longius discedit tum antecedens tum subsequens. XXI. 54. Hanc igitur in stellis constantiam, hanc tantam tam variis cursibus in omni aeternitate convenientiam temporum non possumus intelligere sine mente, ratione, consilio. Quae quum in sideribus inesse videamus, non possumus ea ipsa non in deorum numero reponere. Nec

vero stellae eae, quae inerrantes vocantur, non significant eandem mentem atque prudentiam, quarum est quotidiana, conveniens constansque conversio, nec habent aethereos cursus neque caelo inhaerentes, ut plerique dicunt physicae rationis ignari. Non est enim aetheris ea natura, ut vi sua stellas complexa contorqueat. Nam tenuis ac perlucens et aequabili calore suffusus aether non satis aptus ad stellas continendas videtur. 55. Habent igitur suam sphaeram stellae inerrantes, ab aetherea coniunctione secretam et liberam. Earum autem peremnes cursus atque perpetui cum admirabili incredibilique constantia declarant in his vim et mentem esse divinam: ut, haec ipsa qui non sentiat deorum vim habere, is nihil omnino sensurus esse videatur. 56. Nulla igitur in caelo nec fortuna nec temeritas nec erratio nec vanitas inest, contraque omnis ordo, veritas, ratio, constantia. Quaeque his vacant, ementita et falsa plenaque erroris, ea circum terras infra lunam, quae omnium ultima est, in terrisque versantur. Caelestium ergo admirabilem ordinem incredibilemque constantiam, ex qua conservatio et salus omnium omnis oritur, qui vacare mente putat, is ipse mentis experts habendus est. 57. Haud ergo, ut opinor, erravero, si a principe investigandae veritatis huius disputationis principium duxero. XXII. Zeno igitur naturam ita definit, ut eam dicat ignem esse artificiosum, ad gignendum progredientem via. Censet enim artis maxime proprium esse creare et gignere; quodque in operibus nostrarum artium manus efficiat, id multo artificiosius naturam efficere, id est, ut dixi, ignem artificiosum, magistrum artium reliquarum. Atque hac quidem ratione omnis natura artificiosa est, quod habet qua-

si viam quamdam et sectam, quam sequatur. 58. Ipsius vero mundi, qui omnia complexu suo coercet et continet, natura non artificiosa solum, sed plane artifex ab eodem Zenone dicitur, consultrix et provida utilitatum opportunitatumque omnium. Atque ut ceterae naturae suis seminibus quacque gignuntur, augescunt, continentur: sic natura mundi omnes motus habet voluntarios conatusque et appetitiones, quas *ὁρμας* Graeci vocant, et his consentaneas actiones sic adhibet, ut nosmetipsi, qui animis movemur et sensibus. Talis igitur mens mundi quum sit, ob eamque causam vel prudentia vel providentia appellari recte possit, (Graece enim *πρόνοια* dicitur:) haec potissimum providet, et in his maxime est occupata, primum ut mundus quam aptissimus sit ad permanendum, deinde ut nulla re egeat, maxime autem ut in eo eximia pulchritudo sit atque omnis ornatus. XXIII. 59. Dictum est de universo mundo, dictum est etiam de sideribus, ut iam propemodum appareat multitudo nec cessantium deorum, nec ea, quae agant, molientium cum labore operoso ac molesto. Non enim venis et nervis et ossibus continentur, nec iis escis aut potionibus vescuntur, ut aut nimis acres aut nimis concretos humores colligant: nec iis corporibus sunt, ut aut casus aut ictus extimescant, aut morbos metuant ex defatigatione membrorum. Quae verens Epicurus monogrammos deos et nihil agentes commentus est. 60. Illi autem pulcherrima forma praediti purissimaeque in regione caeli collocati ita feruntur, moderanturque cursus, ut ad omnia conservanda et tuenda consensisse videantur.

Multae autem aliae naturae deorum ex magnis beneficiis eorum non sine causa et a Graeciae sapien-

tissimis et a maioribus nostris constitutae nominataeque sunt. Quidquid enim magnam utilitatem generi afferret humano, id non sine divina bonitate erga homines fieri arbitrabantur. Itaque tum illud, quod erat a deo donatum, nomine ipsius dei nuncupabant: ut quum fruges Cererem appellamus, vinum autem Liberum; ex quo illud Terentii,

— *sine Cerere et Libero friget Venus:*

61. tum autem res ipsa, in qua vis inest maior aliqua, sic appellatur, ut ea ipsa nominetur deus, ut Fides, ut Mens: quas in Capitolio dedicatas videmus proxime a M. Aemilio Scauro; ante autem ab Attilio Calatino erat Spes* consecrata. Vides Virtutis templum, vides Honoris a M. Marcello renovatum: quod multis ante annis erat bello Ligustico a Q. Maximo dedicatum. Quid Opis? quid Salutis? quid Concordiae? Libertatis? Victoriae? quarum omnium rerum quia vis erat tanta, ut sine deo regi non posset, ipsa res deorum nomen obtinuit. Quo ex genere Cupidinis et Voluptatis et Lubentinae Veneris vocabula consecrata sunt; vitiosarum rerum neque naturalium, quamquam Velleius aliter existimat, sed tamen ea ipsa vitia naturam vehementius saepe pulsant. 62. Utilitatum igitur magnitudine constituti sunt ii dii, qui utilitates quasque gignebant. Atque his quidem nominibus, quae paulo ante dicta sunt, quae vis sit, in quoque declaratur deo. XXIV. Suscepit autem vita hominum consuetudoque communis, ut beneficiis excellentes viros in caelum fama ac voluntate tollerent. Hinc Hercules, hinc Castor et Pollux, hinc Aesculapius, hinc Liber etiam; hunc dico Liberum Semele natum, non eum, quem nostri maiores auguste sancteque cum Cerere et Libera consecraverunt: quod quale sit, ex mysteriis

intelligi potest. Sed quod ex nobis natos liberos appellamus, idcirco Cerere nati nominati sunt Liber et Libera: quod in Libera servant, in Libero non item. Hinc etiam Romulus, quem quidem eundem esse Quirinum putant: quorum quum remanerent animi atque aeternitate fruerentur, dii rite sunt habiti; quum et optimi essent et aeterni.

63. Alia quoque ex ratione et quidem physica magna fluxit multitudo deorum, qui induti specie humana fabulas poetis suppeditaverunt, hominum autem vitam superstitione omni referserunt. Atque hic locus a Zenone tractatus, post a Cleanthe et Chrysippo pluribus verbis explicatus est. Nam vetus haec opinio Graeciam opplevit, exsectum Caelum a filio Saturno, vinctum autem Saturnum ipsum a filio Iove.

64. Physica ratio non inelegans inclusa est in impias fabulas; caelestem enim, altissimam aethereamque naturam, id est igneam, quae per sese omnia gigneret, vacare voluerunt ea parte corporis, quae conjunctione alterius egeret ad procreandum. XXV. Saturnum autem eum esse voluerunt, qui cursum et conversionem spatiorum ac temporum contineret, qui deus Graece id ipsum nomen habet; *Κρόνος* enim dicitur, qui est idem *χρόνος*, id est spatium temporis. Saturnus autem est appellatus, quod saturaretur annis: ex se enim natos comesse fingitur solitus, quia consumit aetas temporum spatia annisque praeteritis insaturabiliter expletur: vinctus autem a Iove, ne immoderatos cursus haberet atque ut eum siderum vinculis alligaret. Sed ipse Iuppiter, id est *iuvans pater*, quem conversis casibus appellamus a *iuvando Iovem*, a poetis *pater divomque hominumque* dicitur: a maioribus autem nostris *optimus maximus*; et quidem

ante *optimus*, id est beneficentissimus, quam *maximus*, quia maius est, certeque gratius, prodesse omnibus, quam opes magnas habere. 65. Hunc igitur Ennius, ut supra dixi, nuncupat ita dicens,

Aspice hoc sublime candens, quem invocant omnes Iovem:

planius, quam alio loco idem,

cui, quod in me est, exsecrabor hoc, quod lucet, quidquid est:

hunc etiam augures nostri, quum dicunt, *Iove fulgente, tonante*: dicunt enim, *caelo fulgente, tonante*. Euripides autem, ut multa praeclare, sic hoc breviter:

*Vides sublime fūsum, immoderatum aëthera,
qui ténero terram circumiectu ampléctitur?*

Hunc summum habeto divóm: hunc perhibetó Iovem.

XXVI. 66. Aer autem, ut Stoici disputant, interiectus inter mare et caelum, Iunonis nomine consecratur; quae est soror et coniux Iovis, quod ei similitudo est aetheris et cum eo summa coniunctio. Effeminarunt autem eum Iunonique tribuerunt, quod nihil est eo mollius. Sed Iunonem a *iuvando* credo nominatam. Aqua restabat et terra, ut essent ex fabulis tria regna divisa. Datum est igitur Neptuno, altero Iovis, ut volunt, fratri, maritimum omne regnum, nomenque productum, ut Portunus a *portu*, sic Neptunus a *nando*, paullum primis litteris immutatis. Terrena autem vis omnis atque natura Diti patri dedicata est, qui *dives*, ut apud Graecos *Πλούτων*, quia et recidant omnia in terras et oriantur e terris. Is rapuit Proserpinam, quod Graecorum nomen est; ea enim est, quae *Περσεφόνη* Graece nominatur; quam frugum semen esse volunt absconditamque quaeri a matre fingunt. 67. Mater autem est a *gerendis* frugibus Ceres, tam-

quam *Geres*: casuque prima littera itidem immutata, ut a Graecis: nam ab illis quoque *Ἀρσινόη* quasi *Τρυφή* nominata est. Iam qui *magna verteret*, *Mavors*, *Minerva* autem, quae vel *minueret* vel *minaretur*.

XXVII. Quumque in omnibus rebus vim haberent maximam prima et extrema, principem in sacrificando Ianum esse voluerunt: quod ab *eundo* nomen est ductum: ex quo transitiones perviae *Iani*, foresque in liminibus profanarum aedium *ianuae* nominantur. Nam *Vestae* nomen a Graecis est: ea est enim, quae ab illis *Ἑστία* dicitur. Vis autem eius ad aras et focos pertinet. Itaque in ea dea, quae est rerum custos intimarum, omnis et precatio et sacrificatio extrema est. 68. Nec longe absunt ab hac vi dii *Penates*, sive a *pena* ducto nomine, (est enim omne, quo vescuntur homines, *penus*;) sive ab eo, quod *penitus* insident: ex quo etiam penetrales a poetis vocantur. Iam *Apollinis* nomen est Graecum, quem *Solem* esse volunt, *Dianam* autem et *Lunam* eandem esse putant: quum *Sol* dictus sit, vel quia *solus* ex omnibus sideribus est tantus, vel quia, quum est exortus, obscuratis omnibus *solus* apparet: *Luna* a *lucendo* nominata sit: eadem est enim *Lucina*. Itaque, ut apud Graecos *Dianam* eamque *Luciferam*, sic apud nostros *Iunonem* *Lucinam* in pariendo invocant: quae eadem *Diana omnivaga* dicitur, non a *venando*, sed quod in septem numeratur tamquam *vagantibus*. 69. *Diana* dicta, quia noctu quasi diem efficeret. Adhibetur autem ad partus, quod ii maturescunt aut septem nonnumquam aut, ut plerumque, novem lunae cursibus, qui, quia mensa spatia conficiunt, *menses* nominantur. Concinneque, ut multa, *Timaeus*: qui, quum in historia dixisset, quae nocte natus esset *Alexander*, eadem *Dianae Ephesiae*

templum deflagravisſe, adiunxit minime id eſſe mirandum, quod Diana, quum in partu Olympiadis ad eſſe voluiſſet, abuiſſet domo. Quae autem dea ad res omnes *veniret*, Venerem noſtri nominaverunt, atque ex ea potius venuſtas, quam Venus ex venuſtate. XXVIII. 70. Videtiſne igitur, ut a phyſicis rebus bene atque utiliter inventis tracta ratio ſit ad commentitios et fictos deos? quae res genuit falſas opiniones erroresque turbulentos et ſuperſtitiones paene aniles: et formae enim nobis deorum et aetates et veſtitus ornatuſque noti ſunt, genera praeterea, coniugia, cognationes omniaque traducta ad ſimilitudinem imbecillitatis humanae: nam et perturbatis animis inducuntur: accepimus enim deorum cupiditates, aegritudines, iracundias: nec vero, ut fabulae ferunt, bellis praeliisque caruerunt; nec ſolum, ut apud Homerum, quum duo exercitus contrarios alii dii ex alia parte defenderent, ſed etiam, ut cum Titanis, ut cum Gigantibus, ſua propria bella gesserunt. Haec et dicuntur et creduntur ſtultiſſime, et plena ſunt futilitatis ſummaeque levitatis. 71. Sed tamen, his fabulis ſpretis ac repudiatis, deus pertinens per naturam cuiusque rei, per terras Ceres, per maria Neptunus, alii per alia poterunt intelligi, qui qualesque ſint, quoque eos nomine conſuetudo nuncupaverit, hos deos et venerari et colere debemus. Cultus autem deorum eſt optimus idemque caſtiſſimus atque ſanctiſſimus pleniſſimusque pietatis, ut eos ſemper pura, integra, incorrupta et mente et voce veneremur. Non enim philoſophi ſolum, verum etiam maiores noſtri ſuperſtitionem a religione ſeparaverunt. 72. Nam qui totos dies precabantur et immolabant, ut ſui ſibi liberi ſuperſtites eſſent, ſuperſtitioſi ſunt appellati: quod nomen pa-

tuit postea latius. Qui autem omnia, quae ad cultum deorum pertinerent, diligenter retractarent et tamquam relegerent, sunt dicti religiosi ex *relegendo*, ut elegantes ex *eligendo*, itemque ex *diligendo* diligentes, ex *intelligendo* intelligentes. His enim in verbis omnibus inest vis legendi eadem, quae in religioso. Ita factum est in superstitioso et religioso alterum vitii nomen, alterum laudis. Ac mihi videor satis, et esse deos et quales essent, ostendisse.

XXIX. 73. Proximum est, ut doceam deorum providentia mundum administrari. Magnus sane locus et a vestris, Cotta, vexatus; ac nimirum vobiscum omne certamen est. Nam vobis, Vellei, minus notum est, quemadmodum quidque dicatur. Vestra enim solum legitis, vestra amatis; ceteros caussa incognita condemnatis. Velut a te ipso hesterno die dictum est anum fatidicam *πρόνοια* a Stoicis induci, id est providentiam. Quod eo errore dixisti, quia existimas ab his providentiam fingi quasi quamdam deam singularem, quae mundum omnem gubernet et regat: sed id praecise dicitur. 74. Ut, si quis dicat, Atheniensium rempublicam consilio regi, desit illud *Areopagi*: sic, quum dicimus providentia mundum administrari, deesse arbitrator *deorum*. Plene autem et perfecte sic dici existimato, providentia deorum mundum administrari. Ita salem istum, quo caret vestra natio, in irridendis nobis nolitote consumere, et mehercle, si me audiatis, ne experiamini quidem. Non decet, non datum est, non potestis. Nec vero hoc in te unum convenit, moribus domesticis ac nostrorum hominum urbanitate limatum: sed quum in reliquos vestros, tum in eum maxime, qui ista peperit, hominem sine arte, sine litteris, insultantem in omnes, sine acumine ullo,

sine auctoritate, sine lepore. XXX. 75. Dico igitur providentia deorum mundum et omnes mundi partes et initio constitutas esse et omni tempore administrari; eamque disputationem tres in partes nostri fere dividunt: quarum pars prima est, quae ducitur ab ea ratione, quae docet esse deos; quo concesso, confitendum est eorum consilio mundum administrari. Secunda est autem, quae docet, omnes res subiectas esse naturae sentienti, ab eaque omnia pulcherrime geri. Quo constituto, sequitur, ab animantibus principiiis esse omnia generata. Tertius est locus, qui ducitur ex admiratione rerum caelestium atque terrestrium.

76. Primum igitur aut negandum est esse deos, quod et Democritus simulacra et Epicurus imagines inducens quodam pacto negat; aut, qui deos esse concedant, iis fatendum est eos aliquid agere, idque praeclarum. Nihil est autem praeclarius mundi administratione: deorum igitur consilio administratur. Quod si aliter est, aliquid profecto necesse est esse melius et maiore vi praeditum, quam deos, quale id cumque est, sive inanima natura, sive necessitas vi magna incitata, haec pulcherrima opera efficiens, quae videmus. 77. Non est igitur natura deorum praepotens neque excellens, siquidem ea subiecta est ei vel necessitati vel naturae, qua caelum, terrae, maria regantur. Nihil est autem praestantius deo. Ab eo igitur necesse est mundum regi. Nulli est igitur naturae obediens aut subiectus deus. Omnem ergo regit ipse naturam. Etenim si concedimus intelligentes esse deos, concedimus etiam providentes, et rerum quidem maximarum. Ergo utrum ignorant, quae res maximae sint, quoque hae modo tractandae et tuendae, an vim non habent, qua tantas res sustineant et gerant?

At et ignoratio rerum aliena naturae deorum est, et sustinendi muneris propter imbecillitatem difficultas minime cadit in maiestatem deorum. Ex quo efficitur id, quod volumus, deorum providentia mundum administrari. XXXI. 78. Atqui necesse est, quum sint dii, si modo sunt, ut profecto sunt, animantes esse, nec solum animantes, sed etiam rationis compotes, inter seque quasi civili conciliatione et societate coniunctos, unum mundum, ut communem rempublicam atque urbem aliquam, regentes. 79. Sequitur, ut eadem sit in iis, quae humano in genere, ratio, eadem veritas utrobique sit eademque lex: quae est recti praeceptio pravique depulsio. Ex quo intelligitur, prudentiam quoque et mentem a diis ad homines pervenisse; ob eamque causam maiorum institutis mens, fides, virtus, concordia consecratae et publice dedicatae sunt. Quae qui convehit penes deos esse negare, quum eorum augusta et sancta simulacra veneremur? Quod si inest in hominum genere mens, fides, virtus, concordia; unde haec in terras, nisi a superis, defluere potuerunt? Quumque sint in nobis consilium, ratio, prudentia; necesse est, deos haec ipsa habere maiora, nec habere solum, sed etiam his uti in maximis et optimis rebus. 80. Nihil est autem nec maius nec melius mundo: necesse est ergo deorum consilio et providentia eum administrari. Postremo quum satis docuerimus hos esse deos, quorum insignem vim et illustrem faciem videremus, solem dico et lunam et vagas stellas et inerrantes et caelum et mundum ipsum et earum rerum vim, quae inessent in omni mundo, cum magno usu et commoditate generis humani: efficitur, omnia regi divina mente atque prudentia. Ac de prima quidem parte satis dictum est.

XXXII. 81. Sequitur, ut doceam omnia subiecta esse naturae, eaque ab ea pulcherrime regi. Sed quid sit ipsa natura, explicandum est ante breviter, quo facilius id, quod docere volumus, intelligi possit. Namque alii naturam esse censent vim quamdam sine ratione, cientem motus in corporibus necessarios; alii autem vim participem rationis atque ordinis, tamquam via progredientem declarantemque, quid cuiusque rei caussa efficiat, quid sequatur, cuius sollertiam nulla ars, nulla manus, nemo opifex consequi possit imitando: seminis enim vim esse tantam, ut id, quamquam sit perexiguum, tamen, si inciderit in concipientem comprehendentemque naturam nactumque sit materiam, qua ali augerique possit, ita effingat et efficiat in suo quidque genere, partim ut tantummodo per stirpes alantur suas, partim ut moveri etiam et sentire et appetere possint et ex sese sui similia gignere. 82. Sunt autem, qui omnia naturae nomine appellent, ut Epicurus, qui ita dividit, omnium, quae sint, naturam esse corpora et inane, quaeque his accidunt. Sed nos quum dicimus, natura constare administrarique mundum, non ita dicimus, ut glebam aut fragmentum lapidis aut aliquid eiusmodi, nulla cohaerendi natura; sed ut arborem, ut animal, in quibus nulla temeritas, sed ordo apparet et artis quaedam similitudo.

XXXIII. 83. Quod si ea, quae a terra stirpibus continentur, arte naturae vivunt et vigent, profecto ipsa terra eadem vi continetur et arte naturae, quippe quae gravidata seminibus omnia pariat et fundat ex sese, stirpes amplexa alat et augeat ipsaque alatur vicissim a superis externisque naturis. Eiusdemque expirationibus et aer alitur et aether et omnia supe-

ra. Ita, si terra natura tenetur et viget, eadem ratio in reliquo mundo est: stirpes enim terrae inhaerent; animantes autem aspiratione aëris sustententur, ipseque aer nobiscum videt, nobiscum audit, nobiscum sonat; nihil enim eorum sine eo fieri potest. Quin etiam movetur nobiscum: quacumque enim imus, quacumque movemur, videtur quasi locum dare et cedere. 84. Quaeque in medium locum mundi, qui est infimus, et quae a medio in superum, quaeque conversione rotunda circum medium feruntur, ea continentem mundi efficiunt unamque naturam. Et quum quattuor sint genera corporum, vicissitudine eorum mundi continuata natura est. Nam ex terra aqua, ex aqua oritur aer, ex aere aether; deinde retrorsum vicissim ex aethere aer, ex aere aqua, ex aqua terra infima. Sic naturis his, ex quibus omnia constant, sursum deorsum, ultro citro commeantibus, mundi partium coniunctio continetur. 85. Quae aut sempiterna sit necesse est, hoc eodem ornatu, quem videmus, aut certe per diuturna, permanens ad longinquum et immensum paene tempus. Quorum utrumvis ut sit, sequitur natura mundum administrari. Quae enim classium navigatio, aut quae instructio exercitus, aut (rursus ut ea, quae natura efficit, conferamus) quae procreatio vitis aut arboris, quae porro animantis figura conformatioque membrorum tantam naturae sollertiam significat, quantam ipse mundus? Aut nihil igitur est, quod sentiente natura regatur, aut mundum regi confitendum est. 86. Etenim, qui reliquas naturas omnes earumque semina contineat, qui potest ipse non natura administrari? ut, si qui dentes et pubertatem natura dicat exsistere, ipsum autem hominem, cui ea exsistant, non constare natura, non in-

telligat ea, quae efferant aliquid ex sese, perfectiores habere naturas, quam ea, quae ex iis efferantur.

XXXIV. Omnium autem rerum, quae natura administrantur, seminator et sator et parens, ut ita dicam, atque educator et altor est mundus, omniaque, sicut membra et partes suas, nutricatur et continet. Quod si mundi partes natura administrantur, necesse est mundum ipsum natura administrari: cuius quidem administratio nihil habet in se, quod reprehendi possit: ex iis enim naturis, quae erant, quod effici optimum potuit, effectum est. 87. Doceat ergo aliquis potuisse melius. Sed nemo umquam docebit, et, si quis corrigere aliquid volet, aut deterius faciet, aut id, quod fieri non potuerit, desiderabit. Quod si omnes mundi partes ita constitutae sunt, ut neque ad usum meliores potuerint esse, neque ad speciem pulchriores: videamus, utrum ea fortuitane sint, an eo statu, quo cohaerere nullo modo potuerint, nisi sensu moderante divinaque providentia. Si ergo meliora sunt ea, quae natura, quam illa, quae arte perfecta sunt, nec ars efficit quidquam sine ratione: ne natura quidem rationis experts est habenda. Qui igitur convenit, signum aut tabulam pictam quum aspexeris, scire adhibitam esse artem, quumque procul cursum navigii videris, non dubitare, quin id ratione atque arte moveatur; aut *, quum solarium aut descriptum aut ex aqua contemplare, intelligere declarari horas arte, non casu: mundum autem, qui et has ipsas artes et earum artifices et cuncta complectatur, consilii et rationis esse expertem putare? 88. Quod si in Scythiam aut in Britanniam sphaeram aliquis tulerit hanc, quam nuper familiaris noster effecit Posidonius, cuius singulae conversiones idem efficiunt in sole et in luna

et in quinque stellis errantibus, quod efficitur in caelo singulis diebus et noctibus: quis in illa barbaria dubitet, quin ea sphaera sit perfecta ratione? XXXV. Hi autem dubitant de mundo, ex quo et oriuntur et fiunt omnia, casune ipse sit effectus aut necessitate aliqua, an ratione ac mente divina, et Archimedem arbitrantur plus valuisse in imitandis sphaerae conversionibus, quam naturam in efficiendis, praesertim quum multis partibus sint illa perfecta, quam haec simulata, sollertius. 89. Atqui ille apud Attium pastor, qui navem numquam ante vidisset, ut procul divinum et novum vehiculum Argonautarum e monte conspexit, primo admirans et perterritus, hoc modo loquitur:

— *tánta moles lábitur,*

fremebúnda ex alto, ingénti sonitu et spiritu:

prae se úndas volvit, vórtices vi súscitat;

ruit prolapsa; pelagus respergit; reflát.

Ita dum interruptum crédas nimbum vólvier,

dum quód sublime véntis expulsúm rapi

saxum, aut procellis vél globosos túrbines

exsistere ictos úndis concursántibus:

nisi quás terrestres Póntus strages cónciet:

aut fórte Triton, fúscina everténs specus,

subtér radices pénitus undante in freto

molem ex profundo sáxeam ad caelum éruit?

Dubitatur primo, quae sit ea natura, quam cernit ignotam: idemque, iuvenibus visis, auditoque nautico cantu,

*sic incitati et álares róstris páfremunt
delphíni. —*

Item alia multa.

-- *Silvaní melo*

consimilem ad aures cántum et auditúm refert.

90. Ergo ut hic primo aspectu inanimum quiddam sensuque vacuum se putat cernere; post autem signis certioribus, quale sit id, de quo dubitaverat, incipit suspicari: sic philosophi debuerunt, si forte eos primus aspectus mundi conturbaverat, postea, quum viderent motus eius finitos et acquabiles, omniaque ratis ordinibus moderata immutabilique constantia, intelligere inesse aliquem non solum habitatorem in hac caelesti ac divina domo, sed etiam rectorem et moderatorem et tamquam architectum tanti operis tantique muneris. XXXVI. Nunc autem mihi videntur ne suspicari quidem, quanta sit admirabilitas caelestium rerum atque terrestrium.

91. Principio enim terra, sita in media parte mundi, circumfusa undique est hac animali spirabilique natura, cui nomen est aer, Graecum illud quidem, sed perceptum iam tamen usu a nostris: tritum est enim pro Latino. Hunc rursus amplectitur immensus aether, qui constat ex altissimis ignibus. Mutuemur hoc quoque verbum dicaturque tam aether Latine, quam dicitur aer, etsi interpretatur Pacuvius:

Hoc, quod memoro, nostri caelum, Graii perhibent aethera —

quasi vero non Graius hoc dicat. At Latine loquitur. Siquidem nos non quasi Graece loquentem audiamus. Docet idem alio loco:

Graii gena de istoc aperit ipsa oratio.*

92. Sed ad maiora redeamus. Ex aethere igitur innumerabiles flammae siderum existunt, quorum est princeps sol, omnia clarissima luce collustrans, multis partibus maior atque amplior, quam terra universa: deinde reliqua sidera magnitudinibus immensis. Atque hi tanti ignes tamque multi non modo nihil no-

cent terris rebusque terrestribus, sed ita prosunt, ut, si mota loco sint, conflagrare terras necesse sit a tantis ardoribus, moderatione et temperatione sublata.

XXXVII. 93. Hic ego non mirer esse quemquam, qui sibi persuadeat, corpora quaedam solida atque individua vi et gravitate ferri mundumque effici ornatissimum et pulcherrimum ex eorum corporum concursione fortuita? Hoc qui existimet fieri potuisse, non intelligo, cur non idem putet, si innumerabiles unius et viginti formae litterarum, vel aureae vel qualeslibet, aliquo coniiciantur, posse ex his in terram excussis annales Ennii, ut deinceps legi possint, effici; quod nescio an ne in uno quidem versu possit tantum valere fortuna. 94. Isti autem quemadmodum asseverant, ex corpusculis non colore, non qualitate aliqua, quam *ποιότητα* Graeci vocant, non sensu praeditis, sed concurrentibus temere atque casu mundum esse perfectum? vel innumerabiles potius in omni puncto temporis alios nasci, alios interire? Quod si mundum efficere potest concursus atomorum, cur porticum, cur templum, cur domum, cur urbem non potest? quae sunt minus operosa et multo quidem facilliora. Certe ita temere de mundo efflutiunt, ut mihi quidem numquam hunc admirabilem caeli ornatum, qui locus est proximus, suspexisse videantur. 95. Praeclare ergo Aristoteles, si essent, inquit, qui sub terra semper habitavissent, bonis et illustribus domiciliis, quae essent ornata signis atque picturis instructaque rebus iis omnibus, quibus abundant ii, qui beati putantur, nec tamen exissent umquam supra terram, accepissent autem fama et auditione, esse quoddam numen et vim deorum; deinde aliquo tempore patefactis terrae faucibus ex illis abditis sedibus evadere in haec loca, quae nos inco-

limus, atque exire potuissent: quum repente terram et maria caelumque vidissent, nubium magnitudinem ventorumque vim cognovissent aspexissentque solem eiusque tum magnitudinem pulchritudinemque, tum etiam efficientiam cognovissent, quod is diem efficeret toto caelo luce diffusa: quum autem terras nox opacasset, tum caelum totum cernerent astris distinctum et ornatum, lunaeque luminum varietatem tum crescentis tum senescentis, eorumque omnium ortus et occasus, atque in omni aeternitate ratos immutabilesque cursus: haec quum viderent, profecto et esse deos et haec tanta opera deorum esse arbitrarentur. XXXVIII. 96. Atque haec quidem ille. Nos autem tenebras cogitemus tantas, quantae quondam eruptione Aetnaeorum ignium finitimas regiones obscuravisse dicuntur, ut per biduum nemo hominem homo agnosceret: quum autem tertio die sol illuxisset, tum ut revixisse sibi viderentur. Quod si hoc idem ex aeternis tenebris contingeret, ut subito lucem aspiceremus: quaenam species caeli videretur? Sed assiduitate quotidiana et consuetudine oculorum assuescunt animi neque admirantur neque requirunt rationes earum rerum, quas semper vident; proinde quasi novitas nos magis, quam magnitudo rerum debeat ad exquirendas causas excitare. 97. Quis enim hunc hominem dixerit, qui, quum tam certos caeli motus, tam ratos astrorum ordines, tamque omnia inter se connexa et apta viderit, neget in his ullam inesse rationem, eaque casu fieri dicat, quae quanto consilio gerantur, nullo consilio assequi possumus? An quum machinatione quadam moveri aliquid videmus, ut sphaeram, ut horas, ut alia permulta, non dubitamus, quin illa opera sint rationis: quum autem impetum caeli admirabili cum celeritate moveri vertique videamus,

mus, constantissime conficientem vicissitudines anni-versarias cum summa salute et conservatione rerum omnium: dubitamus, quin ea non solum ratione fiant, sed etiam excellenti divinaque ratione? 98. Licet enim iam, remota subtilitate disputandi, oculis quodammodo contemplari pulchritudinem rerum earum, quas divina providentia dicimus constitutas.

XXXIX. Ac principio terra universa cernatur, locata in media mundi sede, solida et globosa et undique ipsa in sese nutibus suis conglobata, vestita floribus, herbis, arboribus, frugibus, quorum omnium incredibilis multitudo insatiabili varietate distinguitur. Adde huc fontium gelidas peremnitates, liquores perlucidos amnium, riparum vestitus viridissimos, speluncarum concavas altitudines, saxorum asperitates, impendentium montium altitudines immensitatesque camporum; adde etiam reconditas auri argentineque venas infinitamque vim marmoris. 99. Quae vero et quam varia genera bestiarum vel cicurum vel ferarum! qui volucrum lapsus atque cantus! qui pecudum pastus! quae vita silvestrium! Quid iam de hominum genere dicam? qui quasi cultores terrae constituti non patiuntur eam nec immanitate belluarum efferari nec stirpium asperitate vastari: quorumque operibus agri, insulae littoraque collucent, distincta tectis et urbibus. Quae si, ut animis, sic oculis videre possemus, nemo cunctam intuens terram de divina ratione dubitaret. 100. At vero quanta maris est pulchritudo! quae species universi! quae multitudo et varietas insularum! quae amoenitates orarum ac litorum! quot genera quamque disparia partim submersarum, partim fluitantium et innantium belluarum, partim ad saxa nativis testis inhaerentium!

Ipsum autem mare sic terram appetens littoribus al-
ludit, ut una ex duabus naturis conflata videatur. 401.
Exinde mari finitimus aer die et nocte distinguitur,
isque tum fusus et extenuatus sublime fertur, tum
autem concretus in nubes cogitur humoremque colli-
gens terram auget imbribus, tum effluens huc et il-
luc ventos efficit. Idem annuas frigorum et calorum
facit varietates, idemque et volatus alitum sustinet et
spiritu ductus alit et sustentat animantes. XL. Re-
stat ultimus et a domiciliis nostris altissimus omnia
cingens et coercens caeli complexus, qui idem aether
vocatur, extrema ora et determinatio mundi; in quo
cum admirabilitate maxima igneae formae cursus or-
dinatos definiunt. 402. E quibus sol, cuius magni-
tudine multis partibus terra superatur, circum eam
ipsam volvitur isque oriens et occidens diem noctem-
que conficit, et modo accedens, tum autem recedens,
binas in singulis annis reversiones ab extremo con-
trarias facit, quarum intervallo tum quasi tristitia
quadam contrahit terram, tum vicissim laetificat, ut
cum caelo hilarata videatur. 403. Luna autem, quae
est, ut ostendunt mathematici, maior, quam dimidia
pars terrae, iisdem spatiis vagatur, quibus sol: sed
tum congregiendi cum sole, tum digrediendi et eam lu-
cem, quam a sole accepit, mittit in terras, et varias
ipsa mutationes lucis habet; atque etiam tum subiecta
atque opposita soli radios eius et lumen obscurat, tum
ipsa incidens in umbram terrae, quum est e regione
solis, interpositu interiectuque terrae repente deficit.
Iisdemque spatiis eae stellae, quas vagas dicimus, cir-
cum terram feruntur eodemque modo oriuntur et occi-
dunt, quarum motus tum incitantur, tum retardantur,
saepe etiam insistent. 404. Quo spectaculo nihil po-

test admirabilius esse, nihil pulchrius. Sequitur stellarum inerrantium maxima multitudo, quarum ita descripta distinctio est, ut ex notarum figurarum similitudine nomina invenerint. XLI. Atque hoc loco me intuens, Utar, inquit, carminibus Arati, eis, quae a te admodum adolescentulo conversa ita me delectant, quia Latina sunt, ut multa ex iis memoria teneam. Ergo, ut oculis assidue videmus, sine ulla mutatione aut varietate

*cetera labuntur celeri caelestia motu,
cum caeloque simul noctesque diesque feruntur,*
405. quorum contemplatione nullius expleri potest animus, naturae constantiam videre cupientis.

*Extremusque adeo duplici de cardine vertex
dicitur esse polus.*
Hunc circum ἀγχοι duae feruntur, numquam occidentes.

*Ex his altera apud Graios Cynosura vocatur,
altera dicitur esse Helice,*
cuius quidem clarissimas stellas totis noctibus cernimus,

quas nostri septem soliti vocitare Triones.
406. Paribusque stellis similiter distinctis eundem caeli verticem lustrat parva Cynosura.

*Hac fidunt duce nocturna Phoenixes in alto.
Sed prior illa magis stellis distincta refulget,
et late prima confestim a nocte videtur:
haec vero parva est: sed nautis usus in hac est.*

Nam cursu interiore brevi convertitur orbe.
XLII. Et quo sit earum stellarum admirabilior aspectus, has inter, veluti rapido cum gurgite flumen, torvu' Draco serpit, subter supraque revolvens sese conficiensque sinus e corpore flexos.

407. Eius quum totius est praeclara species, tum* in primis suspicienda est figura capitis atque ardor oculorum.

*Huic non una modo caput ornans stella relucet,
verum tempora sunt duplici fulgore notata,
e trucibusque oculis duo fervida lumina flagent
atque uno mentum radianti sidere lucet:
obstipumque caput, tereti cervice reflexum,
obtutum in cauda maioris figere dicas.*

408. Et reliquum quidem corpus Draconis totis noctibus cernimus;

*hoc caput hic paullum sese subitoque recondit,
ortus ubi atque obitus parte admiscentur in una.*

Id autem caput

*attingens defessa velut maerentis imago
vertitur;*

quam quidem Graeci

*Engonasin vocitant, genibus quia nixa feratur.
Hic illa eximio posita est fulgore Corona.*

Atque haec quidem a tergo: propter caput autem Anguitenens:

409. quem claro perhibent Ophiuchum nomine Graii.

*Hic pressu duplici palmarum continet anguem,
atque eius ipse manet religatus corpore torto:
namque virum medium serpens sub pectora cingit.
Ille tamen nitens graviter vestigia ponit,
atque oculos urget pedibus pectusque Nepai.*

Septem autem triones sequitur

*Arclophylax, vulgo qui dicitur esse Bootes:
quod quasi temone adiunctam prae se quatit Arctum.*

410. Dein quae sequuntur. Huic Booti

— *subter praecordia fixa videtur
 stella micans radiis Arcturus nomine claro:*
 cui subiecta fertur

spicum illustre tenens splendenti corpore Virgo.
 XLIII. Atque ita demetata signa sunt, ut in tantis descriptionibus divina sollertia appareat.

*Et natos Geminos invises sub caput Arcti.
 Subiectus mediae est cancer, pedibusque tenetur
 magni Leo, tremulam quatiens e corpore flammam.*
 Auriga

*sub laeva Geminorum obductus parte feretur.
 Adversum caput huic Helicae truculenta tuetur.
 At Capra laevum humerum clara obtinet. —*
 Tum quae sequuntur,

*Verum haec est magno atque illustri praedita signo,
 contra Haedi exiguum iaciunt mortalibus ignem,*
 cuius sub pedibus
corniger est valido connexus corpore Taurus.

444. Eius caput stellis conspersum est frequentibus.

Has Graeci stellas Hyadas vocitare suerunt,
 a pluendo; *ἕταιρ* enim est pluere; nostri imperite *su-*
culas; quasi a subus essent, non ab imbribus nomina-
 tae. Minorem autem Septemtrionem Cepheus passis
 palmis a tergo subsequitur.

Namque ipsum ad tergum Cynosurae vertitur Arcti.
 Hunc antecedit

*obscura specie stellarum Cassiopea.
 Hanc autem illustri versatur corpore propter
 Andromede, fugiens aspectum maesta parentis.
 Huic Equus ille, iubam quatiens fulgore micanti,
 summum contingit caput alvo, stellaque iungens
 una tenet duplices communi lumine formas,*

aeternum ex astris cupiens connectere nodum.

Exin contortis Aries cum cornibus haeret ;

quem propter

Pisces, quorum alter paullum praelabitur ante,

et magis horriferis aquilonis tangitur auris.

XLIV. 112. Ad pedes Andromedae Perseus describitur,

quem summa ab regione aquilonis flamina pulsant.

Cuius propter laevum genu

— Vergiliis tenui cum luce videbis.

Inde Fides posita et leviter convexa videtur.

Inde est ales avis lato sub tegmine caeli.

Capiti autem Equi proxima Aquarii dextra, totusque deinceps Aquarius.

Tum gelidum valido de pectore frigus anhelans,

corpore semifero magno Capricornus in orbe.

Quem quum perpetuo vestivit lumine Titan,

brumali flectens contorquet tempore currum.

113. Hinc autem aspicitur,

ut sese ostendens emergit Scorpions alte,

posteriore trahens plexum vi corporis arcum,

quem propter nitens pennis convolvitur ales.

At propter se Aquila ardenti cum corpore portat.

Deinde Delphinus;

Exinde Orion obliquo corpore nitens.

114. Quem subsequens,

servidus ille Canis stellarum luce refulget.

Post Lepus sequitur,

curriculum numquam defecto corpore sedans.

At Canis ad caudam serpens prolabitur Argo. — —

Hanc Aries tegit et squamoso corpore Pisces,

fluminis illustri tangentem corpore ripas.

Quem longe serpentem et manantem

— *aspicies; proceraque Vincla videbis,
quae retinent Pisces caudarum a parte locata, — —
Inde Nepae cernes propter fulgentis acumen
Aram, quam flatu permulcet spiritus austri.*

Propter quae Centaurus

cedit, Equi partes properans subiungere chelis.

*Hic dextram porgens, quadrupes qua vasta tenetur,
tendit et illustrem truculentus caedit ad aram;*

hic sese infernis de partibus erigit Hydra:

cuius longe corpus est fusum;

in medioque sinu fulgens Cratera relucet.

*Extremam nitens plumato corpore Corvus
rostro tundit; et hic Geminis est ille sub ipsis*

Ante Canem, Ἠφ' ὧν Graio qui nomine fertur.

445. Haec omnis descriptio siderum atque hic tantus caeli ornatus ex corporibus, huc et illuc casu et temere cursitantibus, potuisse effici, cuiquam sano videri potest? An vero alia quae natura, mentis et rationis expers, haec efficere potuit, quae non modo, ut fierent, ratione eguerunt, sed intelligi, qualia sint, sine summa ratione non possunt?

XLV. Nec vero haec solum admirabilia, sed nihil maius, quam quod ita stabilis est mundus, atque ita cohaeret ad permanendum, ut nihil ne excogitari quidem possit aptius. Omnes enim partes eius undique medium locum capessentes nituntur aequaliter. Maxime autem corpora inter se iuncta permanent, quum quodam quasi vinculo circumdato colligantur: quod facit ea natura, quae per omnem mundum, omnia mente et ratione conficiens, funditur et ad medium rapit et convertit extrema. 446. Quocirca, si mundus globosus est ob eamque causam omnes eius partes undique aequabiles ipsae per se atque inter se continen-

tur: contingere idem terrae necesse est, ut, omnibus eius partibus in medium vergentibus, (id autem medium infimum in sphaera est,) nihil interrumpat, quo labefactari possit tanta contentio gravitatis et ponderum. Eademque ratione mare, quum supra terram sit, medium tamen terrae locum expectans conglobatur undique aequabiliter neque redundat umquam neque effunditur. 117. Huic autem continens aer fertur ille quidem levitate sublimis, sed tamen in omnes partes se ipse fundit: itaque et mari continuatus et iunctus est, et natura fertur ad caelum, cuius tenuitate et calore temperatus vitalem et salutarem spiritum praebet animantibus. Quem complexa summa pars caeli, qui aether dicitur, et suum retinet ardorem tenuem et nulla admixtione concretum et cum aëris extremitate coniungitur. XLVI. In aethere autem astra volvuntur; quae se et nixu suo conglobata continent, et forma ipsa figuraque sua momenta sustentant: sunt enim rotunda: quibus formis, ut ante dixisse videor, minime noceri potest. 118. Sunt autem stellae natura flammeae: quocirca terrae, maris, aquarum vaporibus aluntur iis, qui a sole ex agris tepfactis et ex aquis excitantur; quibus altae renovataeque stellae atque omnis aether refundunt eadem et rursum trahunt indidem, nihil ut fere intereat, aut admodum paullum, quod astrorum ignis et aetheris flamma consumit. Ex quo eventurum nostri putant id, de quo Panaetium addubitare dicebant, ut ad extremum omnis mundus ignesceret, quum, humore consumpto, neque terra ali posset neque remearet aer; cuius ortus, aqua omni exhausta, esse non posset: ita relinqui nihil praeter ignem, a quo rursum animante ac deo renovatio mundi fieret, atque idem ornatus ori-

retur. 149. Nolo in stellarum ratione multus vobis videri, maximeque earum, quae errare dicuntur. Quarum tantus est concentus ex dissimillimis motibus, ut, quum summa Saturni refrigeret, media Martis incendat, his interiecta Iovis illustret et temperet infraque Martem duae Soli obediant, ipse Sol mundum omnem sua luce compleat ab eoque Luna illuminata graviditates et partus afferat maturitatesque gignendi. Quae copulatio rerum et quasi consentiens ad mundi incolumitatem coagmentatio naturae quem non movet, hunc horum nihil umquam reputavisse certo scio.

XLVII. 120. Age, ut a caelestibus rebus ad terrestres veniamus, quid est in his, in quo non naturae ratio intelligentis appareat? Principio eorum, quae gignuntur e terra, stirpes et stabilitatem dant iis, quae sustinent, et ex terra succum trahunt, quo alantur ea, quae radicibus continentur, obducunturque libro aut cortice trunci, quo sint a frigoribus et caloribus tutiores. Iam vero vites sic claviculis adminicula tamquam manibus apprehendunt atque ita se erigunt, ut animantes. Quin etiam a caulibus [brassicisque], si propter sati sint, ut a pestiferis et nocentibus refugere dicuntur nec eos ulla ex parte contingere. 121. Animantium vero quanta varietas est! quanta ad eam rem vis, ut in suo quaeque genere permaneant! Quarum aliae coriis tectae sunt, aliae villis vestitae, aliae spinis hirsutae; pluma alias, alias squama videmus obductas; alias esse cornibus armatas, alias habere effugia pennarum. Pastum autem animantibus large et copiose natura eum, qui cuique aptus erat, comparavit. Enumerare possum, ad eum pastum capessendum conficiendumque quae sit in figuris animantium, et quam sollers subtilisque descriptio partium, quam-

que admirabilis fabrica membrorum. Omnia enim, quae quidem intus inclusa sunt, ita nata atque ita locata sunt, ut nihil eorum supervacaneum sit, nihil ad vitam retinendam non necessarium. 422. Dedit autem eadem natura belluis et sensum et appetitum, ut altero conatum haberent ad naturales pastus capessendos, altero secernerent pestifera a salutaribus. Iam vero alia animalia gradiendo, alia serpendo ad pastum accedunt, alia volando, alia nando; cibumque partim oris hiatu et dentibus ipsis capessunt, partim unguium tenacitate arripiunt, partim aduncitate rostrorum; alia sugunt, alia carpunt, alia vorant, alia mandunt. Atque etiam aliorum ea est humilitas, ut cibum terrestrem rostris facile contingant. 423. Quae autem altiora sunt, ut anseres, ut cygni, ut grues, ut cameli, adiuvantur proceritate collorum. Manus etiam data elephantis, quia propter magnitudinem corporis difficiles aditus habebant ad pastum. XLVIII. At, quibus bestiis erat is cibus, ut alius generis bestiis vescerentur, aut vires natura dedit aut celeritatem. Data est quibusdam etiam machinatio quaedam atque solertia: ut in araneolis aliae quasi rete texunt, ut, si quid inhaeserit, conficiant: aliae autem ex inopinato observant et, si quid incidit, arripiunt, idque consumunt. Pina vero, (sic enim Graece dicitur,) duabus grandibus patula conchis, cum parva squilla quasi societatem coit comparandi cibi: itaque quum pisciculi parvi in concham hiantem innataverunt, tum admonita squillae pina morsu comprimit conchas. Sic dissimillimis bestiolis communiter cibus quaeritur. 424. In quo admirandum est, congressune aliquo inter se, an iam inde ab ortu natura ipsa congregatae sint. Est etiam admiratio nonnulla in bestiis aquatilibus iis,

quae gignuntur in terra: veluti crocodili fluviatilesque testudines quaedamque serpentes ortae extra aquam, simul ac primum niti possunt, aquam persequuntur. Quin etiam anatum ova gallinis saepe supponimus; e quibus pulli orti primum aluntur ab his, ut a matribus, a quibus exclusi fotique sunt; deinde eas relinquunt, et effugiunt sequentes, quum primum aquam, quasi naturalem domum, videre potuerunt. Tantam ingenuit animantibus conservandi sui natura custodiam. XLIX. Legi etiam scriptum, esse avem quamdam, quae Platalea nominaretur; eam sibi cibum quaerere advolantem ad eas aves, quae se in mari mergerent; quae quum emersissent piscemque cepissent, usque eo premere earum capita mordicus, dum illae captum amitterent, id quod ipsa invaderet. Eademque haec avis scribitur conchis se solere complere easque, quum stomachi calore concoxerit, evomere, atque ita eligere ex iis, quae sunt esculenta. 425. Ranae autem marinae dicuntur obruere sese arena solere, et moveri prope aquam, ad quas quasi ad escam pisces quum accesserint, confici a ranis atque consumi. Milvo est quoddam bellum quasi naturale cum corvo. Ergo alter alterius, ubicumque nactus est, ova frangit. Illud vero ab Aristotele animadversum, a quo pleraque, quis potest non mirari? grues, quum loca calidiora petentes maria transmittant, trianguli efficere formam; eius autem summo angulo aer ab iis adversus pellitur; deinde sensim ab utroque latere tamquam remis, ita pennis cursus avium levatur. Basis autem trianguli, quem grues efficiunt, ea tamquam a puppi ventis adiuvatur, eaeque in tergo praevolantium colla et capita reponunt; quod quia ipse dux facere non potest, quia non habet, cui innitatur,

revolat, ut ipse quoque quiescat. Et in eius locum succedit ex iis, quae acquirerunt, eaque vicissitudo in omni cursu conservatur. 126. Multa eiusmodi proferre possum, sed genus ipsum videtis. Iam vero illa etiam notiora, quanto se opere custodiant bestiae, ut in pastu circumspectent, ut in cubilibus delitescant. L. Atque illa mirabilia. Quid ea, quae nuper, id est paucis ante saeculis, medicorum ingeniis reperta sunt? vomitione canes, purgatu autem alvos ibes Aegyptiae curant. Auditum est, pantheras, quae in barbaria venenata carne caperentur, remedium quoddam habere, quo quum essent usae, non morerentur; capras autem in Creta feras, quum essent confixae venenatis sagittis, herbam quaerere, quae dictamnus vocaretur; quam quum gustavissent, sagittas excidere dicunt e corpore. 127. Cervaeque paullo ante partum perpurgant se quadam herbula, quae seselis dicitur. Iam illa cernimus, ut contra vim et metum suis se armis quaeque defendat. Cornibus tauri, apri dentibus, morsu leones, aliae fuga se, aliae occultatione tutantur, atramenti effusione sepiae, torpore torpedines: multae etiam insectantes odoris intolerabili foeditate depellunt. LI. Ut vero perpetuus mundi esset ornatus, magna adhibita cura est a providentia deorum, ut semper essent et bestiarum genera et arborum omniumque rerum, quae altae aut radicibus a terra aut stirpibus continerentur. Quae quidem omnia eam vim seminis habent in se, ut ex uno plura generentur, idque semen inclusum est in intima parte earum bacarum, quae ex quaque stirpe funduntur; iisdemque seminibus et homines affatim vescuntur et terrae eiusdem generis stirpium renovatione complentur. 128. Quid loquar, quanta ratio in bestiis ad per-

petuam conservationem generis earum appareat? Nam primum aliae mares, aliae feminae sunt, quod perpetuitatis caussa machinata natura est. Deinde partes corporis et ad procreandum et ad concipiendum aptissimae et in mare et in femina commiscendorum corporum mirae libidines. Quum autem in locis semen insedit, rapit omnem fere cibum ad sese, eoque septum fingit animal: quod quum ex utero elapsum excidit, in iis animantibus, quae lacte aluntur, omnis fere cibus matrum lactescere incipit: eaque, quae paullo ante nata sunt, sine magistro, duce natura, mammas appetunt, earumque ubertate saturantur. Atque, ut intelligamus, nihil horum esse fortuitum, et haec omnia esse opera providae sollertisque naturae: quae multiplices fetus procreant, ut sues, ut canes, his mammarum data est multitudo; quas easdem paucas habent eae bestiae, quae pauca gignunt. 429. Quid dicam, quantus amor bestiarum sit in educandis custodiendisque iis, quae procreaverunt, usque ad eum finem, dum possint se ipsa defendere? Etsi pisces, ut aiunt, ova quum genuerunt, relinquunt: facile enim illa aqua et sustinentur, et fetum fundunt. LII. Testudines autem et crocodilos dicunt, quum in terra partum ediderint, obruere ova, deinde discedere: ita et nascuntur et educantur ipsa per sese. Iam gallinae avesque reliquae et quietum requirunt ad pariendum locum, et cubilia sibi nidosque construunt, eosque quam possunt mollissime substernunt, ut quam facillime ova servantur: ex quibus pullos quum excluserunt, ita tuentur, ut et pennis foveant, ne frigore laedantur, et, si est calor a sole, se opponant. Quum autem pulli pennulis uti possunt, tum volatus eorum matres prosequuntur, reliqua cura liberantur.

430. Accedit etiam ad nonnullorum animantium et earum rerum, quas terra gignit, conservationem et salutem hominum sollertia et diligentia. Nam multae et pecudes et stirpes sunt, quae sine procuratione hominum salvae esse non possunt. Magnae etiam opportunitates ad cultum hominum atque abundantiam aliae aliis in locis reperiuntur. Aegyptum Nilus irrigat, et, quum tota aestate obrutam oppletamque tenuit, tum recedit mollitosque et oblimatos agros ad serendum relinquit. Mesopotamiam fertilem efficit Euphrates, in quam quotannis quasi novos agros invehit. Indus vero, qui est omnium fluminum maximus, non aqua solum agros laetificat et mitigat, sed eos etiam conserit: magnam enim vim seminum secum frumenti et similium dicitur deportare. 431. Multaque alia in aliis locis commemorabilia proferre possum, multos fertiles agros, alios aliorum fructuum. LIII. Sed illa quanta benignitas naturae, quod tam multa ad vescendum, tam varia, tamque iucunda gignit, neque ea uno tempore anni, ut semper et novitate delectemur et copia! Quam tempestivos autem dedit, quam salutes non modo hominum, sed etiam pecudum generi, iis denique omnibus, quae oriuntur e terra, ventos Etesias, quorum flatu nimii temperantur calores! Ab iisdem etiam maritimi cursus celeres et certi diriguntur. Multa praetereunda sunt, et tamen multa dicuntur. 432. Enumerari enim non possunt fluminum opportunitates, aestus maritimi, tum accedentes, tum recedentes, montes vestiti atque silvestres, salinae ab ora maritima remotissimae, medicamentorum salutarium plenissimae terrae, artes denique innumerabiles ad victum et ad vitam necessariae. Iam diei noctisque vicissitudo conservat ani-

mantes, tribuens aliud agendi tempus, aliud quiescendi. Sic undique omni ratione concluditur, mente consilioque divino omnia in hoc mundo ad salutem omnium conservationemque admirabiliter administrari.

433. Hic quaerat quispiam, cuiusnam caussa tantarum rerum molitio facta sit; arborumne et herbarum? quae quamquam sine sensu sunt, tamen a natura sustententur. At id quidem absurdum est. An bestiarum? Nihilo probabilius, deos mutorum et nihil intelligentium caussa tantum laborasse. Quorum igitur caussa quis dixerit effectum esse mundum? Eorum scilicet animantium, quae ratione utuntur. Hi sunt dii et homines, quibus profecto nihil est melius: ratio est enim, quae praestat omnibus. Ita fit credibile deorum et hominum caussa factum esse mundum quaeque in eo sint omnia. LIV. Faciliusque intelligetur, a diis immortalibus hominibus esse provisum, si erit tota hominis fabricatio perspecta, omnisque humanae naturae figura atque perfectio. 434. Nam quum tribus rebus animantium vita teneatur, cibo, potione, spiritu: ad haec omnia percipienda os est aptissimum: quod adiunctis naribus spiritu augetur. Dentibus autem in ore constructis manditur, atque ab his extenuatur et molitur cibus. Eorum adversi acuti morsu dividunt escas, intimi autem conficiunt, qui genuini vocantur; quae confectio etiam a lingua adiuvari videtur. 435. Linguam autem ad radices eius haerens excipit stomachus, quo primum illabuntur ea, quae accepta sunt ore. Is utraque ex parte tonsillas attingens palato extremo atque intimo terminatur. Atque is, agitatione et motibus linguae quum depulsum et quasi detrusum cibum accepit, depellit. Ipsius

autem partes eae, quae sunt infra id, quod devoratur, dilatantur: quae autem supra, contrahuntur. 436. Sed quum aspera arteria (sic enim a medicis appellatur) ostium habeat, adiunctum linguae radicibus, paullo supra, quam ad linguam stomachus annectitur, eaque ad pulmones usque pertineat excipiatque animam eam, quae ducta sit spiritu, eandemque a pulmonibus respiret et reddat: tegitur quodam quasi operculo, quod ob eam causam datum est, ne, si quid in eam cibi forte incidisset, spiritus impediretur. Sed quum alvi natura, subiecta stomacho, cibi et potionis sit receptaculum, pulmones autem et cor extrinsecus spiritum adducant: in alvo multa sunt mirabiliter effecta; quae constat fere e nervis. Est autem multiplex et tortuosa arcetque et continet, sive illud aridum est, sive humidum, quod recipit, ut id mutari et concoqui possit; eaque tum astringitur, tum relaxatur, atque omne, quod accipit, cogit et confundit; ut facile et calore, quem multum habet, exterendo cibo et praeterea spiritu omnia cocta atque confecta in reliquum corpus dividantur. LV. In pulmonibus autem inest raritas quaedam et assimilis spongiis mollitudo, ad hauriendum spiritum aptissima: qui tum se contrahunt aspirantes, tum respiratu dilatant, ut frequenter ducatur cibus animalis, quo maxime aluntur animantes. 437. Ex intestinis autem et alvo, secretus a reliquo cibo, sucus is, quo alimur, permanat ad iecur, per quasdam a medio intestino usque ad portas iecoris (sic enim appellantur) ductas et directas vias, quae pertinent ad iecur eique adhaerent. Atque inde aliae pertinentes sunt, per quas cadit cibus a iecore delapsus. Ab eo cibo quum est secreta bilis iique humores, qui e renibus profunduntur: reliqua se in san-

guinem vertunt ad easdemque portas iecoris confluunt, ad quas omnes eius viae pertinent: per quas lapsus cibus in hoc ipso loco in eam venam, quae cava appellatur, confunditur, perque eam ad cor confectus iam coctusque perlabitur; a corde autem in totum corpus distribuitur per venas admodum multas, in omnes partes corporis pertinentes. 438. Quemadmodum autem reliquiae cibi depellantur tum astringentibus se intestinis, tum relaxantibus, haud sane difficile dictu est, sed tamen praetereundum est, ne quid habeat iniucunditatis oratio. Illa potius explicetur incredibile fabrica naturae. Nam quae spiritu in pulmones anima ducitur, ea calescit primum ab ipso spiritu, deinde coagitatione pulmonum: ex eaque pars redditur respirando, pars concipitur cordis parte quadam, quem ventriculum cordis appellant, cui similis alter adiunctus est, in quem sanguis a iecore per venam illam cavam influit. Eoque modo ex his partibus et sanguis per venas in omne corpus diffunditur, et spiritus per arterias. Utraeque autem crebrae multaeque toto corpore intextae vim quamdam incredibilem artificiosi operis divinique testantur. 439. Quid dicam de ossibus, quae subiecta corpori mirabiles commissuras habent, et ad stabilitatem aptas et ad artus finiendos accommodatas et ad motum et ad omnem corporis actionem. Huc adde nervos, a quibus artus continentur, eorumque implicationem toto corpore pertinentem: qui sicut venae et arteriae a corde tracti et profecti in corpus omne ducuntur. LVI. 440. Ad hanc providentiam naturae tam diligentem tamque sollertem adiungi multa possunt, e quibus intelligatur, quanta res hominibus a diis, quamque eximiae tributae sint: qui primum eos humo excitatos celso

et erectos constituit, ut deorum cognitionem caelum intuentes capere possent. Sunt enim e terra homines non ut incolae atque habitatores, sed quasi spectatores superarum rerum atque caelestium, quarum spectaculum ad nullum aliud genus animantium pertinet. Sensus autem, interpretes ac nuntii rerum, in capite tamquam in arce mirifice ad usus necessarios et facti et collocati sunt. Nam oculi tamquam speculatores altissimum locum obtinent, ex quo plurima conspicientes fungantur suo munere. 441. Et aures, quum sonum percipere debeant, qui natura sublime fertur, recte in altis corporum partibus collocatae sunt. Itemque nares, eo quod omnis odor ad supera fertur, recte sursum sunt: et quod cibi et potionis iudicium magnum earum est, non sine caussa vicinitatem oris secutae sunt. Iam gustatus, qui sentire eorum, quibus vescimur, genera debet, habitat in ea parte oris, qua esculentis et potulentis iter natura patefecit. Tactus autem toto corpore aequabiliter fusus est, ut omnes ictus omnesque minimos et frigoris et caloris appulsus sentire possimus. Atque, ut in aedificiis architecti avertunt ab oculis et naribus dominorum ea, quae profluentia necessario taetri essent aliquid habitura; sic natura res similes procul amandavit a sensibus. LVII. 442. Quis vero opifex praeter naturam, qua nihil potest esse callidius, tantam sollertiam persequi potuisset in sensibus? quae primum oculos membranis tenuissimis vestivit et sepsit: quas primum perlucidas fecit, ut per eas cerni posset, firmas autem, ut continerentur. Sed lubricos oculos fecit et mobiles, ut et declinarent, si quid noceret, et aspectum, quo vellent, facile converterent; aciesque ipsa, qua cernimus, quae pupilla vocatur, ita parva est, ut

ea, quae nocere possint, facile vitet: palpebraeque, quae sunt tegmenta oculorum, mollissimae tactu, ne laederent aciem, aptissime factae et ad claudendas pupillas, ne quid incideret, et ad aperiendas: idque providit, ut idemtidem fieri posset cum maxima celeritate. 443. Munitaeque sunt palpebrae tamquam vallo pilorum, quibus et apertis oculis, si quid incideret, repelleretur, et somno conniventibus, quum oculis ad cernendum non egeremus, ut qui tamquam involuti quiescerent. Latent praeterea utiliter, et excelsis undique partibus sepiuntur. Primum enim superiora, superciliis obducta, sudorem a capite et a fronte defluentem repellunt. Genae deinde ab inferiore parte tutantur subiectae leniterque* eminentes. Nasusque ita locatus est, ut quasi murus oculis interiectus esse videatur. 444. Auditus autem semper patet; eius enim sensu etiam dormientes egemus: a quo quum sonus est acceptus, etiam a somno excitamur. Flexuosum iter habet, ne quid intrare possit, quod posset, si simplex et directum pateret; provisum etiam, ut, si qua minima bestiola conaretur irrumpere, in sordibus aurium tamquam in visco inhaeresceret. Extra autem eminent, quae appellantur aures, et tegendi caussa factae tutandique sensus, et ne adiectae voces laberentur atque errarent, priusquam sensus ab his pulsus esset. Sed duros et quasi corneolos habent introitus multisque cum flexibus; quod his naturis relatus amplificatur sonus. Quocirca et in fidibus testudine resonatur aut cornu et ex tortuosis locis et inclusis soni referuntur ampliores. 445. Similiter nares, quae semper propter necessarias utilitates patent, contractiores habent introitus, ne quid in eas, quod noceat, possit pervadere, humoremque semper habent,

ad pulvèrem multaue alia depellenda non inutilem. Gustatus praeclare septus est: ore enim continetur: et ad usum apte et ad incolumitatis custodiam. Omnisque sensus hominum multo antecellit sensibus bestiarum. LVIII. Primum enim oculi in iis artibus, quarum iudicium est oculorum, in pictis, fictis caelatisque formis, in corporum etiam motione atque gestu multa cernunt subtilius; colorum etiam et figurarum tum venustatem atque ordinem et, ut ita dicam, decenciam oculi iudicant: atque etiam alia maiora. Nam et virtutes et vitia cognoscunt: iratum propitium, laetantem dolentem, fortem ignavum, audacem timidumque cognoscunt. 146. Auriumque item est admirabile quoddam artificiosumque iudicium, quo iudicatur et in vocis, et in tiliarum nervorumque cantibus varietas sonorum, intervalla, distinctio et vocis genera permulta: candidum* fuscum, leve asperum, grave acutum, flexibile durum; quae hominum solum auribus iudicantur. Nariumque item et gustandi pariter et tangendi magna iudicia sunt. Ad quos sensus capiendos et perfruendos plures etiam, quam vellem, artes repertae sunt. Perspicuum est enim, quo compositiones unguentorum, quo ciborum conditiones, quo corporum lenocinia processerint. LIX. 147. Iam vero animum ipsum mentemque hominis, rationem, consilium, prudentiam qui non divina cura perfecta esse perspicit, is his ipsis rebus mihi videtur carere. De quo dum disputarem, tuam mihi dari vellem, Cotta, eloquentiam. Quo enim tu illa modo diceres! Quanta primum intelligentia! deinde consequentium rerum cum primis coniunctio et comprehensio esset in nobis, ex quo videlicet, quid ex quibusque rebus efficiatur, idque ratione, concludimus: singulasque

res definimus circumscripseque complectimur; ex quo scientia intelligitur quam vim habeat, qualis sit, quane in deo quidem est res ulla praestantior. Quanta vero illa sunt, quae vos Academici infirmatis et tollitis, quod et sensibus et animo ea, quae extra sunt, percipimus atque comprehendimus! 448. Ex quibus collatis inter se et comparatis artes quoque efficimus, partim ad usum vitae, partim ad oblectationem necessarias. Iam vero domina rerum, ut vos soletis dicere, eloquendi vis, quam est praeclara, quamque divina! quae primum efficit, ut et ea, quae ignoramus, discere et ea, quae scimus, alios docere possimus. Deinde hac cohortamur, hac persuademus, hac consolamur afflictos, hac deducimus perterritos a timore, hac gestientes comprimimus, hac cupiditates iracundiasque restringimus; haec nos iuris, legum, urbium societate devinxit, haec a vita immani et fera segregavit. 449. Ad usum autem orationis, incredibile est, ubi diligenter attenderis, quanta opera machinata natura sit. Primum enim a pulmonibus arteria usque ad os intimum pertinet, per quam vox, principium a mente ducens, percipitur et funditur. Deinde in ore sita lingua est, finita dentibus. Ea vocem immoderate profusam fingit et terminat; atque sonos vocis distinctos et pressos efficit, quum et ad dentes et ad alias partes pellit oris. Itaque plectri similem linguam nostri solent dicere, chordarum dentes, nares cornibus iis, qui ad nervos resonant in cantibus. LX. 450. Quam vero aptas, quamque multarum artium ministras manus natura homini dedit! Digitorum enim contractio facilis facillisque porrectio propter molles commissuras et artus nullo in motu laborat. Itaque ad pingendum, ad fingendum, ad scalpendum, ad nervorum eliciendos so-

nos ac tibiæ apta manus est admotione digitorum. Atque hæc oblectationis: illa necessitatis, cultus dico agrorum, exstructionesque tectorum, tegumenta corporum vel texta vel suta, omnemque fabricam aeris et ferri: ex quo intelligitur, ad inventa animo, percepta sensibus, adhibitis opificum manibus, omnia nos consecutos, ut tecti, ut vestiti, ut salvi esse possemus, urbes, muros, domicilia, delubra haberemus. 451. Iam vero operibus hominum, id est manibus, cibi etiam varietas invenitur et copia. Nam et agri multa efferunt manu quaesita, quæ vel statim consumantur, vel mandentur condita vetustati. Et præterea vescimur bestiis et terrenis et aquatilibus et volatilibus, partim capiendo, partim alendo. Efficimus etiam dormitu nostro quadrupedum vectiones: quorum celeritas atque vis nobis ipsis affert vim et celeritatem. Nos onera quibusdam bestiis, nos iuga imponimus: nos elephantorum acutissimis sensibus, nos sagacitate canum ad utilitatem nostram abutimur; nos e terræ cavernis ferrum elicimus, rem ad colendos agros necessariam; nos aeris, argenti, auri venas penitus abditas invenimus et ad usum aptas et ad ornatum decoras: arborum autem consectione omnique materia et culta et silvestri partim ad calefaciendum corpus igni adhibito et ad mitigandum cibum utimur, partim ad ædificandum, ut, tectis septi, frigora caloresque pellamus. 452. Magnos vero usus affert ad navigia facienda, quorum cursibus suppeditantur omnes undique ad vitam copiae: quasque res violentissimas natura genuit, earum moderationem nos soli habemus, maris atque ventorum, propter nauticarum rerum scientiam; plurimisque maritimis rebus fruimur atque utimur. Terrenorum item commodorum omnis est in homine

dominatus. Nos campis, nos montibus fruimur; nostri sunt amnes, nostri lacus: nos fruges serimus, nos arbores; nos aquarum inductionibus terris fecunditatem damus; nos flumina arcemus, dirigimus, avertimus; nostris denique manibus in rerum natura quasi alteram naturam efficere conamur. LXI. 453. Quid vero? hominum ratio non in caelum usque penetravit? Soli enim ex animantibus nos astrorum ortus, obitus cursusque cognovimus; ab hominum genere finitus est dies, mensis, annus; defectiones solis et lunae cognitae praedictaeque in omne posterum tempus, quae, quantae, quando futurae sint. Quae contuens animus accipit ab his cognitionem deorum, ex qua oritur pietas, cui coniuncta iustitia est reliquaeque virtutes, e quibus vita beata existit par et similis deorum; nulla alia re, nisi immortalitate, quae nihil ad bene vivendum pertinet, cedens caelestibus. Quibus rebus expositis, satis docuisse videor, hominis natura quanto omnes anteiret animantes. Ex quo debet intelligi, nec figuram situmque membrorum, nec ingenii mentisque vim talem effici potuisse fortuna. 454. Restat, ut doceam atque aliquando perorem, omnia, quae sint in hoc mundo, quibus utantur homines, hominum caussa facta esse et parata.

LXII. Principio ipse mundus deorum hominumque caussa factus est, quaeque in eo sunt, ea parata ad fructum hominum et inventa sunt. Est enim mundus quasi communis deorum atque hominum domus aut urbs utrorumque. Soli enim ratione utentes iure ac lege vivunt. Ut igitur Athenas et Lacedaemonem Atheniensium Lacedaemoniorumque caussa putandum est conditas esse, omniaque, quae sint in his urbibus, eorum populorum recte esse dicuntur: sic,

quaecumque sunt in omni mundo, deorum atque hominum putanda sunt. 455. Iam vero circuitus solis et lunae reliquorumque siderum, quamquam etiam ad mundi cohaerentiam pertinent, tamen et spectaculum hominibus praebent; nulla est enim insatiabilior species, nulla pulchrior et ad rationem sollertiamque praestantior; eorum enim cursus dimetati, maturitates temporum et varietates mutationesque cognovimus. Quae si hominibus solis nota sunt, hominum caussa facta esse iudicandum est. 456. Terra vero feta frugibus et vario leguminum genere, quae cum maxima largitate fundit, ea ferarumne, an hominum caussa gignere videtur? Quid de vitibus olivetisque dicam? quarum uberrimi laetissimique fructus nihil omnino ad bestias pertinent. Neque enim serendi, neque colendi, nec tempestive demetendi percipiendique fructus, neque condendi ac reponendi ulla pecudum scientia est, earumque omnium rerum hominum est et usus et cura. LXIII. 457. Ut fides igitur et tibiae eorum caussa factas dicendum est, qui illis uti possunt, sic ea, quae dixi, iis solis confitendum est esse parata, qui utuntur; nec si quae bestiae furantur aliquid ex iis aut rapiunt, illarum quoque caussa ea nata esse dicemus. Neque enim homines murium aut formicarum caussa frumentum condunt, sed coniugum et liberorum et familiarum suarum. Itaque bestiae furtim, ut dixi, fruuntur, domini palam et libere. 458. Hominum igitur caussa eas rerum copias comparatas esse fatendum est: nisi forte tanta ubertas et varietas pomorum, eorumque iucundus non gustatus solum, sed odoratus etiam et aspectus dubitationem affert, quin hominibus solis ea natura donaverit. Tantumque abest, ut haec bestiarum etiam caussa pa-

rata sint, ut ipsas bestias hominum gratia generatas esse videamus. Quid enim oves aliud afferunt, nisi ut earum villis confectis atque contextis homines vestiantur? Quae quidem neque ali, neque sustentari, neque ullum fructum edere ex se sine cultu hominum et curatione possent. Canum vero tam fida custodia, tamque amans dominorum adulatio, tantumque odium in externos, et tam incredibilis ad investigandum sagacitas narium, tanta alacritas in venando quid significat aliud, nisi se ad hominum commoditates esse generatos? 459. Quid de bobus loquar? quorum ipsa terga declarant non esse se ad onus accipiendum figurata: cervices autem natae ad iugum: tum vires humerorum et latitudines ad aratra [ex]trahenda. Quibus quum terrae subigerentur fissione glebarum, ab illo aureo genere, ut poetae loquuntur, vis nulla unquam afferebatur.

Virg. Georg.

*Ferrea tum vero proles exorta repente est,
ausaque funestum prima est fabricarier ense
et gustare manu vinctum domitumque iuvenum.*

Tanta putabatur utilitas percipi ex bobus, ut eorum visceribus vesci scelus haberetur. LXIV. Longum est mulorum persequi utilitates et asinorum, quae certe ad hominum usum paratae sunt. 460. Sus vero quid habet praeter escam? Cui quidem, ne putresceret, animam ipsam pro sale datam dicit esse Chrysippus. Qua pecude, quod erat ad vescendum hominibus apta, nihil genuit natura secundius. Quid multitudinem suavitatemque piscium dicam? quid avium? ex quibus tanta percipitur voluptas, ut interdum Pronoea nostra Epicurea fuisse videatur. Atque hae ne caperentur quidem, nisi hominum ratione atque solertia; quamquam aves quasdam, et alites et oscines,

ut nostri augures appellant, rerum augurandarum caussa esse natas putamus. 461. Iam vero immanes et feras belluas nanciscimur venando, ut et vescamur iis, et exerceamur in venando ad similitudinem bellicae disciplinae, et utamur domitis et condocesfactis, ut elephantis, multaque ex earum corporibus remedia morbis et vulneribus eliciamus, sicut ex quibusdam stirpibus et herbis, quarum utilitates longinqui temporis usu et periclitatione percepimus. Totam licet animis, tamquam oculis, lustrare terram mariaque omnia; cernes iam spatia frugifera atque immensa camporum vestitusque densissimos montium, pecudum pastus, tum incredibili cursus maritimos celeritate. 462. Nec vero supra terram, sed etiam in intimis eius tenebris plurimarum rerum latet utilitas, quae, ad usum hominum orta, ab hominibus solis invenitur.

LXV. Illud vero, quod uterque vestrum fortasse arripiet ad reprehendendum: Cotta, quia Carneades libenter in Stoicos invehebatur: Velleius, quia nihil tam irridet Epicurus, quam praedictionem rerum futurarum: mihi videtur vel maxime confirmare, deorum providentia consuli rebus humanis. Est enim profecto divinatio, quae multis locis, rebus, temporibus apparet, quum in privatis, tum maxime in publicis. 463. Multa cernunt haruspices, multa augures provident, multa oraculis declarantur, multa vaticinationibus, multa somniis, multa portentis; quibus cognitis, multae saepe res ex hominum sententia atque utilitates partae, multa etiam pericula depulsa sunt. Haec igitur sive vis sive ars sive natura ad scientiam rerum futurarum homini profecto est nec alii cuiquam a diis immortalibus data. Quae si singula vos forte

non movent, universa certe tamen inter se connexa atque coniuncta movere debebunt.

164. Nec vero universo generi hominum solum, sed etiam singulis a diis immortalibus consuli et provideri solet. Licet enim contrahere universitatem generis humani eamque gradatim ad pauciores, postremo deducere ad singulos. LXVI. Nam si omnibus hominibus, qui ubique sunt, quaecumque in ora ac parte terrarum, ab huiusce terrae, quam nos incolimus, continuatione distantium, deos consulere censemur ob eas causas, quas ante diximus: his quoque hominibus consulunt, qui has nobiscum terras ab oriente ad occidentem colunt. 165. Sin autem iis consulunt, qui quasi magnam quamdam insulam incolunt, quam nos orbem terrae vocamus: etiam illis consulunt, qui partes eius insulae tenent, Europam, Asiam, Africam. Ergo et earum partes diligunt, ut Romam, Athenas, Spartam, Rhodum, et earum urbium separatim ab universis singulos diligunt, ut Pyrrhi bello Curium, Fabricium, Coruncanium, primo Punico Calatinum, Duillium, Metellum, Lutatium; secundo Maximum, Marcellum, Africanum; post hos Paulum, Gracchum, Catonem, patrum vero memoria Scipionem, Laelium; multosque praeterea et nostra civitas et Graecia tulit singulares viros; quorum neminem, nisi iuvante deo, talem fuisse credendum est. 166. Quae ratio poetas maximeque Homerum impulit, ut principibus heroum, Ulixi, Diomedis, Agamemnoni, Achilli, certos deos discriminum et periculorum comites adiungeret. Praeterea ipsorum deorum saepe praesentiae, quales supra commemoravi, declarant, ab his et civitatibus et singulis hominibus consuli: quod quidem intelligitur etiam significationibus rerum fu-

turarum, quae tum dormientibus, tum vigilantibus portenduntur. Multa praeterea ostentis, multa extis admonemur, multisque rebus aliis: quas diuturnus usus ita notavit, ut artem divinationis efficeret. 467. Nemo igitur vir magnus sine aliquo afflatu divino umquam fuit. Nec vero ita refellendum est, ut, si segetibus aut vinetis cuiuspiam tempestas nocuerit, aut si quid e vitae commodis casus abstulerit, eum, cui quid horum acciderit, aut invisum deo aut neglectum a deo iudicemus. Magna dii curant, parva negligunt. Magnis autem viris prospere semper eveniunt omnes res, si quidem satis a nostris et a principe philosophiae Socrate dictum est de ubertatibus virtutis et copiis.

LXVII. 468. Haec mihi fere in mentem veniebant, quae dicenda putarem de natura deorum. Tu autem, Cotta, si me audias, eandem causam agas teque et principem civem et pontificem esse cogites et, quoniam in utramque partem vobis licet disputare, hanc potius sumas, eamque facultatem disserendi, quam tibi a rhetoricis exercitationibus acceptam amplificavit Academia, huc potius conferas. Mala enim et impia consuetudo est contra deos disputandi, sive ex animo id fit, sive simulate.

M. TULLII CICERONIS

DE

N A T U R A D E O R U M

A D M. B R U T U M

LIBER TERTIUS.

ARG. Hoc libro continetur Cottae Academici contra Stoicam rationem de diis disputatio. Ea, ut superiore libro, in quatuor partes distribuitur. Nam prima parte ille respondet c. 3-7. ad ea, quibus Balbus docere voluerat, esse deos. Ac primo quidem negat argumentis eam partem rationis Stoicae confirmandam esse, si quidem verum sit, quod Stoici dicant, esse deos, atque inter omnes constet; deinde vero agit de argumento a divinatione petito, et Cleanthis et Chrysippi argumenta breviter reprehendit: quamquam ea pars non integra ad nos pervenit. Secunda parte c. 8-25. omnia ea impugnantur, quae de diis ipsis, quales essent, disputata erant. Itaque primo non ea argumenta solum dissolvit, quibus mundo, soli, lunae sideribusque divinitas asserta erat, sed etiam, ea opinio quam absurda sit, pluribus argumentis demonstrat: quorum facile primum est, quo Carneades uti solebat contra Stoicos: nullum neque corpus neque animal, quod patibilem naturam habeat, immortale et aeternum esse posse; immortalitate autem et aeternitate sublata ipsam divinitatem tolli. Deinde poeticos deos, et quos plebs superstitiosa

venerabatur, *σοφιστικαὶ ἐκστρώσεις*, quibus Carneades in hac disputatione uti solebat, aliisque argumentis tollit. Tertia pars autem disputationis cum partibus duabus quartae intercidit. Nam quarta disputationis Stoicae pars, quae, deos providisse et consuluisse hominibus, contendebat, quattuor argumentis nitebatur (v. argum. L. II. in fine): horum secundo et quarto quae respondisse Cotta fingitur, ea sola supersunt: c. 26-40. Ostendit enim primo, quibus rebus hominibus consuluisse dii dicantur, eorum pleraque, in primis rationem, ad hominum perniciem converti; summosque homines et virtutis amantissimos plerumque mala fortuna usos esse.

I. 4. Quae quum Balbus dixisset, tum arridens Cotta, Sero, inquit, mihi, Balbe, praecipis, quid defendam. Ego enim, te disputante, quid contra dicerem, mecum ipse meditabar, neque tam refellendi tui caussa, quam ea, quae minus intelligebam, requirendi. Quum autem suo cuique iudicio sit utendum, difficile factu est, me id sentire, quod tu velis. 2. Hic Velleius, Nescis, inquit, quanta cum expectatione, Cotta, sim te auditurus. Iucundus enim Balbo nostro sermo tuus contra Epicurum fuit. Praebebo igitur me ego tibi vicissim attentum contra Stoicos auditorem. Spero enim, te, ut soles, bene paratum venire. 3. Tum Cotta, Si mehercule, inquit, Vellei. Neque enim mihi par ratio cum Lucilio est, ac tecum fuit. Qui tandem, inquit ille? Quia mihi, inquit, videtur Epicurus vester de diis immortalibus non magno opere pugnare. Tantummodo negare deos esse non audet, ne quid invidiae subeat aut criminis. Quum vero deos nihil agere, nihil curare confirmat membrisque humanis esse praeditos, sed eorum membrorum usum habere nullum, ludere videtur satisque putare, si dixerit esse quamdam beatam naturam et aeternam.

4. A Balbo autem animadvertisti, credo, quam multa dicta sint quamque, etiam si minus vera, tamen apta inter se et cohaerentia. Itaque cogito, ut dixi, non tam refellere eius orationem, quam ea, quae minus intellexi, requirere. Quare, Balbe, tibi permitto, responderene mihi malis, de singulis rebus quaerenti ex te ea, quae parum accepi, an universam audire orationem meam. Tum Balbus: Ego vero, si quid explanari tibi voles, respondere malo. Sin me interrogare: non tam intelligendi caussa, quam refellendi; utrum voles, faciam; vel ad singula, quae requires, statim respondebo, vel, quum peroraris, ad omnia. 5. Tum Cotta, Optime, inquit; quamobrem sic agamus, ut nos ipsa ducit ratio. II. Sed antequam de re, pauca de me. Non enim mediocriter moveor auctoritate tua, Balbe, orationeque ea, quae me in perorando cohortabatur, ut meminissem me et Cottam esse et pontificem. Quod eo, credo, valebat, ut opiniones, quas a maioribus accepimus de diis immortalibus, sacra, caerimonias religionesque defenderem. Ego vero eas defendam semper semperque defendi: nec me ex ea opinione, quam a maioribus accepi de cultu deorum immortalium, ullius umquam oratio aut docti aut indocti movebit. Sed quum de religione agitur, Ti. Coruncanium, P. Scipionem, P. Scaevolam, pontifices maximos, non Zenonem aut Cleanthem aut Chrysippum sequor, habeoque C. Laelium augurem eundemque sapientem, quem potius audiam de religione dicentem in illa oratione nobili, quam quemquam principem Stoicorum. Quumque omnis populi Romani religio in sacra et in auspicia divisa sit, et tertium adiunctum sit, si quid praedictionis caussa ex portentis et monstris Sibyllae interpretes haruspicesve mo-

nuerunt: harum ego religionum nullam umquam contemnendam putavi, mihiq; ita persuasi, Romulum auspiciis, Numam sacris constitutis fundamenta iecisse nostrae civitatis, quae numquam profecto sine summa placatione deorum immortalium tanta esse potuisset. Habes, Balbe, quid Cotta, quid pontifex sentiat: fac nunc ego intelligam, tu quid sentias. 6. A te enim philosopho rationem accipere debeo religionis, maioribus autem nostris, etiam nulla ratione reddita, credere. III. Tum Balbus, Quam igitur a me rationem, inquit, Cotta, desideras? Et ille, Quadripartita, inquit, fuit divisio tua: primum ut velles docere, deos esse; deinde, quales essent; tum, ab his mundum regi; postremo, consulere eos rebus humanis. Haec, si recte memini, partitio fuit. Rectissime, inquit Balbus, sed exspecto, quid requiras.

7. Tum Cotta, Primum quidem videamus, inquit. Et si id est primum, quod inter omnes, nisi admodum impios, convenit, mihi quidem ex animo exui non potest, esse deos. Id tamen ipsum, quod mihi persuasum est auctoritate maiorum, cur ita sit, nihil tu me doces. Quid est, inquit Balbus, si tibi persuasum est, cur a me velis discere? Tum Cotta, Quia sic aggredior, inquit, ad hanc disputationem, quasi nihil umquam audierim de diis immortalibus, nihil cogitaverim, rudem me discipulum et integrum accipe, et ea, quae requiro, doce. 8. Dic igitur, quid requiras. Egone? primum illud, cur, qui id in ista partitione* ne egere quidem oratione dixisses, quod esset perspicuum et inter omnes constaret, de eo ipso tam multa dixeris. Quia te quoque, inquit, animadverti, Cotta, saepe, quum in foro diceres, quam plurimis posses, argumentis onerare iudicem, si modo eam facultatem tibi

daret caussa. Atque hoc idem et philosophi faciunt et ego, ut potui, feci. Tu autem, qui id quaeris, similiter facis, ac si me roges, cur te duobus contuear oculis, et non altero tantum, cum idem uno assequi possim. IV. 9. Tum Cotta, Quam simile istud sit, inquit, tu videris. Nam ego neque in caussis, si quid est evidens, de quo inter omnes conveniat, argumentari soleo: perspicuitas enim argumentatione elevatur: nec, si id facerem in caussis forensibus, idem facerem in hac subtilitate sermonis. Cur contuerere autem altero oculo, caussa non esset; quum idem obtutus esset amborum, et quum rerum natura, quam tu sapientem esse vis, duo lumina ab animo ad oculos perforata nos habere voluisset. Sed quia non confidebas tam esse id perspicuum, quam tu velis; propterea multis argumentis deos esse docere voluisti. Mihi enim unum satis erat, ita nobis maiores nostros tradidisse. Sed tu auctoritates contemnis, ratione pugnas. 10. Patere igitur rationem meam cum tua ratione contendere. Assers haec omnia argumenta, cur dii sint; remque, mea sententia minime dubiam, argumentando dubiam facis. Mandavi enim memoriae non numerum solum, sed etiam ordinem argumentorum tuorum. Primum fuit, quum caelum suspexissemus, statim nos intelligere, esse aliquod numen, quo haec regantur. Ex hoc illud etiam,

Aspice hoc sublime candens, quem invocant omnes Iovem.

11. Quasi vero quisquam nostrum istum potius, quam Capitolinum Iovem appellet; aut hoc perspicuum sit constetque inter omnes eos esse deos, quos tibi Velleius multique praeterea ne animantes quidem esse concedant. Grave etiam argumentum tibi videbatur,

quod opinio de diis immortalibus et omnium esset et quotidie cresceret. Placet igitur tantas res opinione stultorum iudicari, vobis praesertim, qui illos insanos esse dicatis? V. At enim praesentes vidimus deos, ut apud Regillum Postumius, in Salaria Vatinio: nescio quid etiam de Locrorum apud Sagram praelio. Quos igitur tu Tyndaridas appellabas, id est homines homine natos, et quos Homerus, qui recens ab illorum aetate fuit, sepultos esse dicit Lacedaemone: eos tu cantheriis albis, nullis calonibus, obviam Vatinio venisse existimas, et victoriam populi Romani Vatinio potius, homini rustico, quam M. Catoni, qui tum erat princeps, nuntiavisse? Ergo et illud in silice, quod hodie apparet apud Regillum, tamquam vestigium ungulae, Castoris equi credis esse? 12. Nonne mavis illud credere, quod probari potest, animos praeclarorum hominum, quales isti Tyndaridae fuerunt, divinos esse et aeternos, quam eos, qui semel cremati essent, equitare et in acie pugnare potuisse? aut si hoc fieri potuisse dicis, doceas oportet, quomodo; nec fabellas aniles proferas. 13. Tum Lucilius, An tibi, inquit, fabellae videntur? Nonne ab A. Postumio aedem Castori et Polluci in foro dedicatam, nonne senatus consultum de Vatinio vides? Nam de Sagra Graecorum etiam est vulgare proverbium, qui, quae affirmant, certiora esse dicunt, quam illa, quae apud Sagram. His igitur auctoribus nonne debes moveri? Tum Cotta, Rumoribus, inquit, mecum pugnas, Balbe: ego autem a te rationes requiro. (*Desunt nonnulla.*)

VI. 14. Sequuntur, quae futura sunt. Effugere enim nemo id potest, quod futurum est. Saepe autem ne utile quidem est scire, quid futurum sit; miserum est enim, nihil proficientem angi, nec habere ne spei

quidem extremum et tamen commune solatium, praesertim quum vos iidem fato fieri dicatis omnia, quod autem semper ex omni aeternitate verum fuerit, id esse fatum. Quid igitur iuvat, aut quid affert ad cavendum, scire aliquid futurum, quum id certe futurum sit? Unde porro ista divinatio? Quis invenit fissum iecoris? quis cornicis cantum notavit? quis sortes? quibus ego credo, nec possum Attii Navii, quem commemorabas, lituum contemnere. Sed, qui ista intellecta sint, a philosophis debeo discere, praesertim quum plurimis de rebus isti divini mentiantur. 45. At medici quoque (ita enim dicebas) saepe falluntur. Quid simile medicina, cuius ego rationem video, et divinatio? quae unde oriatur, non intelligo. Tu autem etiam Deciorum devotionibus placatos deos esse censes. Quae fuit eorum tanta iniquitas, ut placari populo Romano non possent, nisi viri tales occidissent? Consilium illud imperatorum fuit, quod Graeci *σιγατήγνυα* appellant, sed eorum imperatorum, qui patriae consulerent, vitae non parcerent; rebantur enim fore, ut exercitus imperatorem, equo incitato se in hostes immittentem, persequeretur; id quod evenit. Nam Fauni vocem equidem numquam audiui. Tibi, si audisse te dicis, credam: etsi, Faunus omnino quid sit, nescio. VII. Non igitur adhuc, quantum quidem in te est, Balbe, intelligo deos esse: quos equidem credo esse, sed nihil docent Stoici. 46. Nam Cleanthes, ut dicebas, quattuor modis formatas in animis hominum putat deorum esse notiones. Unus is modus est, de quo satis dixi, qui est susceptus ex praesensione rerum futurarum. Alter ex perturbationibus tempestatum et reliquis motibus. Tertius ex commoditate rerum, quas percipimus, et copia.

Quartus ex astrorum ordine caelique constantia. De praesensione diximus. De perturbationibus caelestibus et maritimis et terrenis non possumus dicere, quum ea fiant, non esse multos, qui illa metuant, et a diis immortalibus fieri existiment. 47. Sed non id quaeritur, sintne aliqui, qui deos esse putent: dii utrum sint, necne, quaeritur. Nam reliquae caussae, quas Cleanthes affert, quarum una est de commodorum, quae capimus, copia, altera de temporum ordine caelique constantia, tum tractabuntur a nobis, quum disputabimus de providentia deorum, de qua plurima a te, Balbe, dicta sunt; eodemque illa etiam differemus, quod Chrysippum dicere aiebas, quoniam esset aliquid in rerum natura, quod ab homine effici non posset, esse homine aliquid melius: 48. quaeque in domo pulchra cum pulchritudine mundi comparabas, et quum totius mundi convenientiam consensumque afferebas, Zenonisque breves et acutulas conclusiones in eam partem sermonis, quam modo dixi, differemus, eodemque tempore illa omnia, quae a te physice dicta sunt de vi ignea, deque eo calore, ex quo omnia generari dicebas, loco suo quaerentur: omniaque, quae a te nudius tertius dicta sunt, — quum docere velles deos esse — quare et mundus universus et sol et luna et stellae sensum ac mentem haberent, in idem tempus reservabo. 49. A te autem idem illud etiam atque etiam quaeram, quibus rationibus tibi persuadeas deos esse. VIII. Tum Balbus, Equidem attulisse rationes mihi videor; sed eas tu ita refellis, ut, quum me interrogaturus esse videare, et ego me ad respondendum compararim, repente avertas orationem, nec des respondendi locum. Itaque maximae res tacitae praeterierunt, de divinatione, de fato: quibus de quae-

stionibus tu quidem strictim, nostri autem multa solent dicere, sed ab hac eae* quaestione, quae nunc in manibus est, separantur. Quare, si videtur, noli agere confuse, ut hoc explicemus hac disputatione, quod quaeritur.

20. Optime, inquit Cotta. Itaque quoniam quatuor in partes totam quaestionem divisisti, de primaque diximus; consideremus secundam. Quae mihi talis videtur fuisse, ut, quum ostendere velles, quales dii essent, ostenderes nullos esse. A consuetudine enim oculorum animum abducere difficillimum dicebas, sed, quum deo nihil praestantius esset, non dubitabas, quin mundus esset deus, quod nihil in rerum natura melius esset; modo possemus eum animantem cogitare, vel potius, ut cetera oculis, sic animo hoc cernere. 21. Sed quum mundo negas quidquam esse melius, quid dicis melius? Si pulchrius, assentior: si aptius ad utilitates nostras, id quoque assentior: sin autem id dicis, nihil esse mundo sapientius, nullo modo prorsus assentior: non quod difficile sit mentem ab oculis sevocare; sed quo magis sevoco, eo minus id, quod tu vis, possum mente comprehendere.

IX. Nihil est mundo melius in rerum natura; ne in terris quidem urbe nostra. Num igitur idcirco in urbe esse rationem, cogitationem, mentem putas? aut, quoniam non sit, num idcirco existimas, formicam anteponendam esse huic pulcherrimae urbi, quod in urbe sensus sit nullus, in formica non modo sensus, sed etiam mens, ratio, memoria? Videre oportet, Balbe, quid tibi concedatur, non te ipsum, quod velis, sumere. 22. Istum enim locum totum illa vetus Zenonis brevis et, ut tibi videbatur, acuta conclusio dilatavit. Zeno enim ita concludit: *Quod ratione utitur,*

melius est, quam id, quod ratione non utitur. Nihil autem mundo melius: ratione igitur mundus utitur. 23. Hoc si placet, iam efficies, ut mundus optime librum legere videatur. Zenonis enim vestigiis hoc modo rationem poteris concludere: Quod litteratum est, id est melius, quam quod non est litteratum: nihil autem mundo melius: litteratus igitur est mundus. Isto modo etiam disertus et quidem mathematicus, musicus, omni denique doctrina eruditus, postremo philosophus erit mundus. Saepe dixisti, nihil fieri sine deo, nec ullam vim esse naturae, ut sui dissimilia posset effingere. Concedam non modo animantem et sapientem esse mundum, sed fidicinem etiam et tibicinem, quoniam earum quoque artium homines ex eo procreantur? Nihil igitur avertit pater iste Stoicorum, quare mundum ratione uti putemus, ne cur animantem quidem esse. Non est igitur mundus deus: et tamen nihil est eo melius: nihil est enim eo pulchrius, nihil nobis salutaris, nihil ornatus aspectu motuque constantius. Quod si mundus universus non est deus, ne stellae quidem, quastu innumerabiles in deorum numero reponebas, quarum te cursus aequabiles aeternique delectabant: nec mehercule iniuria: sunt enim admirabili incredibilique constantia. 24. Sed non omnia, Balbe, quae cursus certos et constantes habent, ea deo potius tribuenda sunt, quam naturae. X. Quid Chalcidico Euripo in motu idemtidem recipiendo putas fieri posse constantius? quid freto Siciliensi? quid Oceani fervore illis in locis,

Europam Libyamque rapax ubi dividit unda?

Quid? aestus maritimi, vel Hispanienses vel Britannici, eorumque certis temporibus vel accessus vel recessus sine deo fieri nonne possunt? Vide, quaeso, si

omnes motus, omniaque, quae certis temporibus ordinem suum conservant, divina dicimus, ne tertianas quoque * febres et quartanas divinas esse dicendum sit; quarum reversione et motu quid potest esse constantius? Sed omnium talium rerum ratio reddenda est. 25. Quod vos quum facere non potestis, tamquam in aram, confugitis ad deum.

Et Chrysippus tibi acute dicere videbatur, homo sine dubio versutus et callidus: (versutos eos appello, quorum celeriter mens versatur: callidos autem, quorum tamquam manus opere, sic animus usu concaluit:) is igitur, *si aliquid est*, inquit, *quod homo efficere non possit, qui id efficit, melior est homine. Homo autem haec, quae in mundo sunt, efficere non potest: qui potuit igitur, is praestat homini. Homini autem praestare quis possit, nisi deus? Est igitur deus.* Haec omnia in eodem, quo illa Zenonis, errore versantur. 26. Quid enim sit melius, quid praestabilius, quid inter naturam et rationem intersit, non distinguitur. Idemque, si dei non sint, negat esse in omni natura quidquam homine melius; id autem putare quemquam hominem, nihil homine esse melius, summae arrogantiae censet esse. Sit sane arrogantis plaris se putare, quam mundum. At illud non modo non arrogantis, sed potius prudentis, intelligere, se habere sensum et rationem: haec eadem Orionem et Caniculam non habere. Et, *si domus pulchra sit, intelligamus eam dominis*, inquit, *aedificatam esse, non muribus: sic igitur mundum deorum domum existimare debemus.* Ita prorsus existimarem, si illum aedificatum esse, non, quemadmodum docebo, a natura conformatum putarem.

XI. 27. At enim quaerit apud Xenophontem So-
CICERO VOL. IX. I

crates, unde animum arripuerimus, si nullus fuerit in mundo. Et ego quaero, unde orationem, unde numeros, unde cantus. Nisi vero loqui solem cum luna putamus, quum propius accesserit, aut ad harmoniam canere mundum, ut Pythagoras existimat. Naturae ista sunt, Balbe, naturae, non artificiose ambulantis, ut ait Zeno, quod quidem quale sit, iam videbimus, sed omnia cientis et agitantis motibus et mutationibus suis. 28. Itaque illa mihi placebat oratio de convenientia consensuque naturae, quam quasi cognatione continuatam conspirare dicebas. Illud non probabam, quod negabas id accidere potuisse, nisi ea uno divino spiritu contineretur. Illa vero cohaeret et permanet naturae viribus, non deorum: estque in ea iste quasi consensus, quam *συνπάθειαν* Graeci vocant: sed ea, quo sua sponte maior est, eo minus divina ratione fieri existimanda est.

XII. 29. Illa autem, quae Carneades afferebat, quemadmodum dissolvitis? Si nullum corpus immortale sit, nullum esse corpus sempiternum: corpus autem immortale nullum esse, ne individuum quidem, nec quod dirimi distrahi non possit. Quumque omne animal patibilem naturam habeat, nullum est eorum, quod effugiat accipiendi aliquid extrinsecus, id est quasi ferendi et patiendi, necessitatem; et, si omne animal [mor]tale est, immortale nullum est. Ergo itidem, si omne animal secari ac dividi potest, nullum est eorum individuum, nullum aeternum. Atqui omne animal ad accipiendam vim externam et ferendam paratum est: mortale igitur omne animal et dissolubile et dividuum sit necesse est. 30. Ut enim, si omnis cera commutabilis esset, nihil esset cereum, quod commutari non posset: item nihil argenteum,

nihil aereum, si commutabilis esset natura argenti et aeris. Similiter igitur, si omnia, e quibus, quae sunt*, cuncta constant, mutabilia sunt: nullum corpus esse potest non mutabile. Mutabilia autem sunt illa, ex quibus omnia constant, ut vobis videtur: omne igitur corpus mutabile est. At si esset corpus aliquod immortale, non esset omne mutabile: ita efficitur, ut omne corpus mortale sit. Etenim omne corpus aut aqua aut aer aut ignis aut terra est, aut id, quod est concretum ex his aut ex aliqua parte eorum. Horum autem nihil est, quin intreat. 31. Nam et terrenum omne dividitur, et humor ita mollis est, ut facile compri collidique possit; ignis vero et aer omni impulsu facillime pellitur naturaue cedens est maxime et dissipabilis. Praeterea omnia haec tum intereunt, quum in naturam aliam convertuntur, quod fit, quum terra in aquam se vertit, et quum ex aqua oritur aer, et quum ex aëre aether, quumque eadem vicissim retro commeant. Quod si ea intereunt, ex quibus constat omne animal, nullum est animal sempiternum. XIII. 32. Et, ut haec omittamus, tamen animal nullum inveniri potest, quod neque natum umquam sit et semper sit futurum. Omne enim animal sensus habet. Sentit igitur et calida et frigida, et dulcia et amara, nec potest ullo sensu iucunda accipere et non accipere contraria. Si igitur voluptatis sensum capit, doloris etiam capit. Quod autem dolorem accipit, id accipiat etiam interitum necesse est. Omne igitur animal confitendum est esse mortale. 33. Praeterea, si quid est, quod nec voluptatem sentiat, nec dolorem, id animal esse non potest; sin autem quod animal est, id illa necesse est sentiat: et quod ea sentiat, non potest esse aeternum: et omne animal sentit: nullum igitur

tur animal est aeternum. Praeterea nullum potest esse animal, in quo non et appetitio sit et declinatio naturalis. Appetuntur autem, quae secundum naturam sunt, declinantur contraria: et omne animal appetit quaedam et fugit a quibusdam. Quod autem refugit, id contra naturam est, et quod est contra naturam, id habet vim interimendi: omne ergo animal intereat necesse est. 34. Innumerabilia sunt, ex quibus effici cogique possit, nihil esse, quod sensum habeat, quin id intereat: etenim necesse est ea ipsa, quae sentiuntur, ut frigus, ut calor, ut voluptas, ut dolor, ut cetera, quum amplificata sint, interimant: nec ullum animal est sine sensu: nullum igitur animal est aeternum. XIV. Etenim aut simplex est natura animantis, ut vel terrena sit, vel ignea, vel animalis, vel humida; quod quale sit, ne intelligi quidem potest: aut concreta est ex pluribus naturis, quarum suum quaeque locum habeat, quo naturae vi feratur*: alia infimum, alia summum, alia medium. Haec ad quoddam tempus cohaerere possunt, semper autem nullo modo possunt: necesse est enim, suum quaeque in locum natura rapiatur. Nullum igitur animal est sempiternum.

35. Sed omnia vestri, Balbe, solent ad igneam vim referre, Heraclitum, ut opinor, sequentes: quem ipsum non omnes interpretantur uno modo; qui quoniam, quid diceret, intelligi noluit, omittamus: vos autem ita dicitis, omnem vim esse ignem, itaque et animantes, quum calor defecerit, tum interire, et in omni natura rerum id vivere, id vigere, quod caleat. Ego autem non intelligo, quo modo, calore extincto, corpora intereant; non intereant, humore aut spiritu amisso, praesertim quum intereant etiam nimio calore. 36.

Quamobrem id quidem commune est de calido; verumtamen videamus exitum. Ita vultis, opinor, nihil esse animal et sentiens* in natura atque mundo, praeter ignem. Qui magis, quam praeter animam, unde animantium quoque constet animus, ex quo animal* dicitur? Quo modo autem hoc, quasi concedatur, sumitis, nihil esse animum, nisi ignem? probabilius enim videtur, tale quiddam esse animum, ut sit ex igni atque anima temperatum. Quod si ignis ex sese ipse animal est, nulla se alia admiscente natura, quoniam is, quum inest in corporibus nostris, efficit, ut sentiamus: non potest ipse esse sine sensu. Rursus eadem dici possunt. Quidquid est enim, quod sensum habeat, id necesse est sentiatet voluptatem et dolorem; ad quem autem dolor veniat, ad eundem etiam interitum venire. Ita fit, ut ne ignem quidem efficere possitis aeternum. 37. Quid enim? non eisdem vobis placet omnem ignem pastus indigere nec permanere ullo modo posse, nisi alatur; ali autem solem, lunam, reliqua astra aquis, alia dulcibus, alia marinis? eamque caussam Cleanthes affert, cur se sol referat, nec longius progrediatur solstitiali orbe, itemque brumali, ne longius discedat a cibo. Hoc totum quale sit, mox. Nunc autem concludatur illud, quod interire possit, id aeternum non esse natura: ignem autem interiturum esse, nisi alatur; non esse igitur natura ignem sempiternum.

XV. 38. Qualem autem deum intelligere nos possumus nulla virtute praeditum? Quid enim? Prudentiamne deo tribuemus, quae constat ex scientia rerum bonarum et malarum, et nec bonarum nec malarum? Cui mali nihil est nec esse potest, quid huic opus est delectu bonorum et malorum? quid autem ratione?

quid intelligentia? quibus utimur ad eam rem, ut apertis obscura assequamur: at obscurum deo nihil potest esse. Nam iustitia, quae suum cuique distribuit, quid pertinet ad deos? Hominum enim societas et communitas, ut vos dicitis, iustitiam procreavit. Temperantia autem constat ex praetermittendis voluptatibus corporis, cui si locus in caelo est, est etiam voluptatibus. Nam fortis deus intelligi qui potest in dolore, an in labore, an in periculo, quorum deum nihil attingit? 39. Nec ratione igitur utentem nec virtute ulla praeditum deum intelligere qui possumus? Nec vero vulgi atque imperitorum inscitiam despicere possum, quum ea considero, quae dicuntur a Stoicis: sunt enim illa imperitorum: piscem Syri venerantur; omne fere genus bestiarum Aegyptii consecraverunt. Iam vero in Graecia multos habent ex hominibus deos; Alabandum Alabandi: Tenedii Tenem: Leucotheam, quae fuit Ino, et eius Palaemonem filium cuncta Graecia, Herculem, Aesculapium, Tyndaridas: Romulum nostri aliosque complures, quos quasi novos et ascriptitios cives in caelum receptos putant. XVI. 40. Haec igitur indocti. Quid vos philosophi? qui meliora? Omitto illa: sunt enim praeclara. Sit sane deus ipse mundus. Hoc credo illud esse

— *sublime candens, quem invocant omnes Iovem.*

Quare igitur plures adiungimus deos? quanta autem est eorum multitudo! Mihi quidem sane multi videntur. Singulas enim stellas numeratis deos, eosque aut belluarum nomine appellatis, ut Capram, ut Nepam, ut Taurum, ut Leonem: aut rerum inanimatarum, ut Argo, ut Aram, ut Coronam. 41. Sed ut haec concedantur, reliqua qui tandem non modo concedi, sed omnino intelligi possunt? Quum fruges Cererem,

vinum Liberum dicimus, genere nos quidem sermonis utimur usitato: sed ecquem tam amentem esse putas, qui illud, quo vescatur, deum credat esse? Nam quos ab hominibus pervenisse dicis ad deos, tu redde rationem, quemadmodum id fieri potuerit, aut cur fieri desierit, et ego discam libenter. Quomodo nunc quidem est, non video, quo pacto ille, cui *in monte Oetaeo illatae lampades fuerunt*, ut ait Attius, *in domum aeternam patris* ex illo ardore pervenerit: quem tamen Homerus apud inferos conveniri facit ab Ulixæ, sicut ceteros, qui excesserant vita. 42. Quamquam, quem potissimum Herculem colamus, scire sane velim: plures enim tradunt nobis ii, qui interiores scrutantur et reconditas litteras: antiquissimum, Iove natum, sed item Iove antiquissimo. Nam Ioves quoque plures in priscis Graecorum litteris invenimus. Ex eo igitur et Lysithoë* est is Hercules, quem concertavisse cum Apolline de tripode accepimus. Alter traditur Nilo natus, Aegyptius: quem aiunt Phrygias litteras conscripsisse. Tertius est ex Idaeis Digitis: cui inferias afferunt. Quartus est Iovis et Asteriae, Latonae sororis, qui Tyri maxime colitur, cuius Karthaginem filiam ferunt. Quintus in India, qui Belus dicitur. Sextus hic ex Alcumena, quem Iuppiter genuit, sed tertius Iuppiter: quoniam, ut iam docebo, plures Ioves etiam accepimus.

XVII. 43. Quando enim me in hunc locum deduxit oratio, docebo, meliora me didicisse de colendis diis immortalibus iure pontificio et maiorum more, capedunculis iis, quas Numa nobis reliquit, de quibus in illa aureola oratiuncula dicit Laelius, quam rationibus Stoicorum. Si enim vos sequar, dic, quid ei respondeam, qui me sic roget: Si dii sunt, suntne etiam

Nymphae deae? si Nymphae, Panisci etiam et Satyri? Hi autem non sunt: ne Nymphae quidem deae igitur? At earum templa sunt publice vota et dedicata. Quid igitur? Ne ceteri quidem ergo dii, quorum templa sunt dedicata? Age porro: Iovem et Neptunum deos numeras: ergo etiam Orcus, frater eorum, deus, et illi, qui fluere apud inferos dicuntur, Acheron, Cocytus, Styx, Phlegethon, tum Charon, tum Cerberus dii putandi. 44. At id quidem repudiandum. Ne Orcus quidem igitur? Quid dicitis ergo de fratribus? Haec Carneades aiebat, non ut deos tolleret: (quidenim philosopho minus conveniens?) sed ut Stoicos nihil de diis explicare convinceret. Itaque insequabatur. Quid enim? aiebat, si hi fratres sunt in numero deorum, num de patre eorum Saturno id negari potest, quem vulgo maxime colunt ad Occidentem? Qui si est deus, patrem quoque eius Caelum esse deum confitendum est. Quod si ita est, Caeli quoque parentes dii habendi sunt, Aether et Dies, eorumque fratres et sorores, qui a genealogis antiquis sic nominantur, Amor, Dolus, Metus, Labor, Invidentia, Fatum, Senectus, Mors, Tenebrae, Miseria, Querela, Gratia, Fraus, Pertinacia, Parcae, Hesperides, Somnia; quos omnes Erebo et Nocte natos ferunt. Aut igitur haec monstra probanda sunt aut prima illa tollenda. XVIII. 45. Quid? Apollinem, Vulcanum, Mercurium, ceteros — deos esse dices: de Hercule, Aesculapio, Libero, Castore, Polluce dubitabis? At hi quidem coluntur aequae, atque illi; apud quosdam etiam multo magis. Ergo hi dii sunt habendi, mortalibus nati matribus? Quid? Aristaeus, qui olivae dicitur inventor, Apollinis filius: Theseus Neptuni: reliqui, quorum patres dii, non erunt in deorum numero? Quid, quorum matres deae?

Opinor etiam magis. Ut enim in iure civili, qui est matre libera, liber est: item iure naturae, qui dea matre est, deus sit necesse est. Itaque Achillem Astypalaeenses insulani sanctissime colunt. Qui si deus est, et Orpheus et Rhesus dii sunt, Musa matre nati: nisi forte maritimae nuptiae terrenis anteponuntur. Si hi dii non sunt, quia nusquam coluntur: quo modo illi sunt? 46. Vide igitur, ne virtutibus hominum isti honores habeantur, non immortalitatibus: quod tu quoque, Balbe, visus es dicere. Quo modo autem potes, si Latonam deam putas, Hecatam non putare, quae matre Asteria est, sorore Latonae? An haec quoque dea est? Vidimus enim eius aras delubraque in Graecia: sin haec dea est, cur non Eumenides? Quae si deae sunt, quarum et Athenis fanum est, et apud nos, ut ego interpretor, lucus Furinae: Furiae deae sunt, speculatrices, credo, et vindices facinorum et scelerum. 47. Quod si tales dii sunt, ut rebus humanis intersint: Natio quoque dea putanda est: cui quum fana circuiimus in agro Ardeati, rem divinam facere solemus: quae quia partus matronarum tueatur, a nascentibus Natio nominata est. Ea si dea est; dii omnes illi, qui commemorabantur a te, Honos, Fides, Mens, Concordia: ergo etiam Spes, Moneta omniaque, quae cogitatione nobismet ipsi possumus fingere. Quod si veri simile non est; ne illud quidem est, haec unde fluxerunt. XIX. Quid autem dicis, si dii sunt illi, quos colimus et accepimus: cur non eodem in genere Serapim Isimque numeremus? Quod si facimus, cur barbarorum deos repudiemus? Boves igitur et equos, ibes, accipitres, aspidas, crocodilos, pisces, canes, lupos, feles, multas praeterea belluas in deorum numero reponemus. Quae si reiiciamus, illa quoque, unde

haec nata sunt, reiiciemus. 48. Quid deinde? Ino dea dicitur, quae Leucothea a Graecis, a nobis Matuta dicitur, quum sit Cadmi filia: Circe autem et Pasiphaë, e Perseide, Oceani filia, natae, patre Sole, in deorum numero non habebuntur? Quamquam Circen quoque coloni nostri Circeienses religiose colunt. Ergo hanc deam dicis? quid Medae respondebis, quae duobus avis, Sole et Oceano, Aeeta patre, matre Idyia procreata est? quid huius Absyrto fratri, qui est apud Pacuvium Aegialeus? Sed illud nomen veterum litteris usitatus. Qui si dii non sunt, vereor quid agat Ino: haec enim omnia ex eodem fonte fluxerunt. 49. An Amphiaraus deus erit, et Trophonius? Nostri quidem publicani, quum essent agri in Boeotia deorum immortalium excepti lege censoria, negabant immortales esse ullos, qui aliquando homines fuissent. Sed si sunt hi dii; est certe Erechtheus, cuius Athenis et delubrum vidimus et sacerdotem. Quem si deum facimus, quid aut de Codro dubitare possumus aut de ceteris, qui pugnantes pro patriae libertate ceciderunt? quod si probabile non est: ne illa quidem superiora, unde haec manant, probanda sunt. 50. Atqui in plerisque civitatibus intelligi potest augendae virtutis gratia, quo libentius reipublicae caussa periculum adiret optimus quisque, virorum fortium memoriam honore deorum immortalium consecratam. Ob eam enim ipsam causam Erechtheus Athenis filiaeque eius in numero deorum sunt. Itemque Leoïdum* est delubrum Athenis, quod Leocorion nominatur. Alabandenses quidem sanctius Alabandum colunt, a quo est urbs illa condita, quam quemquam nobilium deorum; apud quos non inurbane Stratonicus, ut multa, quum quidam ei molestus Alabandum deum esse confirma-

ret, Herculem negaret: »Ergo, inquit, mihi Alabandus, tibi Hercules sit iratus!« XX. 51. Illa autem, Balbe, quae tu a caelo astrisque ducebas, quam longe serpant, non vides? Solem deum esse Lunamque, quorum alterum Apollinem Graeci, alteram Dianam putant. Quod si Luna dea est: ergo etiam Lucifer ceteraeque errantes numerum deorum obtinebunt; igitur etiam inerrantes. Cur autem Arci species non in deorum numero reponatur? Est enim pulcher, et ob eam causam, quia speciem habet admirabilem, Thaumante dicitur esse natus. Cuius si divina natura est, quid facies nubibus? Arcus enim ipse ex nubibus efficitur quodam modo coloratus. Quarum una etiam Centauros peperisse dicitur. Quod si nubes retuleris in deos, referendae certe erunt tempestates, quae populi Romani ritibus consecratae sunt. Ergo imbres, nimbi, procellae, turbines dii putandi. Nostri quidem duces, mare ingredienti, immolare hostiam fluctibus consueverunt. 52. Iam si est Ceres a gerendo (ita enim dicebas), terra ipsa dea est et ita habetur: quae est enim alia Tellus? Si terra: mare etiam, quem Neptunum esse dicebas: ergo et flumina et fontes. Itaque et Fontis delubrum Maso ex Corsica dedicavit et in augurum precatione Tiberinum, Spinonem, Almonem, Nodinum, alia propinquorum fluminum nomina videmus. Ergo hoc aut in immensum serpet, aut nihil horum recipiemus, nec illa infinita ratio superstitionis probabitur. Nihil ergo horum probandum est.

XXI. 53. Dicamus igitur, Balbe, oportet contra illos etiam, qui hos deos ex hominum genere in caelum tralatos non re, sed opinione esse dicunt, quos auguste omnes sancteque veneramur. Principio Iovis tres numerant ii, qui theologi nominantur; ex

quibus primum et secundum natos in Arcadia, alterum patre Aethere, ex quo etiam Proserpinam natam ferunt et Liberum: alterum patre Caelo, qui genuisse Minervam dicitur, quam principem et inventricem belli ferunt: tertium Cretensem, Saturni filium, cuius in illa insula sepulcrum ostenditur. *Διόσχοργοι* etiam apud Graecos multis modis nominantur. Primi tres, qui appellantur Anaces, Athenis ex Iove, rege antiquissimo, et Proserpina nati, Tritopatres, Zagreus*, Eubuleus, Dionysus: secundi duo, Iove tertio nati et Leda, Castor et Pollux: tertii dicuntur a nonnullis Alco, Melampus et Tmolus*, Atrei filii, qui Pelope natus fuit. 54. Iam Musae primae quattuor, natae Iove altero, Thelxinoe, Aoede, Arche, Melete: secundae, Iove tertio et Mnemosyne procreatae, novem: tertiae, Piero natae et Antiopa, quas Pieridas et Pierias solent poetae appellare, iisdem nominibus, eodem numero, quo proxime superiores. Quumque tu Solem, quia solus esset, appellatum esse dicas: Soles ipsi quam multi a theologis proferuntur! Unus eorum Iove natus, nepos Aetheris: alter Hyperione: tertius Vulcano, Nili filio; cuius urbem Aegyptii volunt esse eam, quae Heliopolis appellatur: quartus is, quem heroicis temporibus Achanto Rhodi peperisse dicitur, Ialysi, Camiri et Lindi: quintus, qui Colchis fertur Aeetam et Circen procreavisse. XXII. 55. Vulcani item complures: primus Caelo natus, ex quo et Minerva Apollinem eum, cuius in tutela Athenas antiqui historici esse voluerunt: secundus Nilo natus, Phthas, ut Aegyptii appellant, quem custodem esse Aegypti volunt: tertius ex tertio Iove et Iunone, qui Lemni fabricae traditur praefuisse: quartus Menalio natus, qui tenuit insulas propter Siciliam, quae Vulcaniae nominantur. 56. Mer-

curius unus Caelo patre, Dia matre natus, cuius obscenius excitata natura traditur, quod aspectu Proserpinae commotus sit: alter Valentis et Coronidis* filius, is, qui sub terris habetur; idem Trophonius: tertius Iove tertio natus et Maia, ex quo et Penelopa Pana natum ferunt: quartus Nilo patre, quem Aegyptii nefas habent nominare: quintus, quem colunt Pheneatae, qui Argum dicitur interemisse, ob eamque causam in Aegyptum profugisse atque Aegyptiis leges et litteras tradidisse. Hunc Aegyptii Thoth appellant, eodemque nomine anni primus mensis apud eos vocatur. 57. Aesculapiorum primus, Apollinis, quem Arcades colunt; qui specillum invenisse primusque vulnus dicitur obligavisse: secundus, secundi Mercurii frater. Is, fulmine percussus, dicitur humatus esse Cynosuris: tertius, Arsippi et Arsinoae; qui primus purgationem alvi dentisque evulsionem, ut ferunt, invenit: cuius in Arcadia non longe a Lusio flumine sepulcrum et lucus ostenditur. XXIII. Apollinum antiquissimus is, quem paullo ante ex Vulcano natum esse dixi custodem Athenarum: alter Corybantis filius, natus in Creta, cuius de illa insula cum Iove ipso certamen fuisse traditur: tertius Iove tertio natus et Latona; quem ex Hyperboreis Delphos ferunt advenisse: quartus in Arcadia, quem Arcades Nomion[em] appellant, quod ab eo se leges ferunt accepisse. 58. Dianae item plures: prima Iovis et Proserpinae, quae pinatum Cupidinem genuisse dicitur: secunda notior, quam Iove tertio et Latona natam accepimus: tertiae pater Upis traditur, Glauce mater. Eam Graeci saepe Upim paterno nomine appellant. Dionysos multos habemus: primum Iove et Proserpina natum: secundum Nilo, qui Nysam dicitur condidisse: tertium,

Cabiro * patre, eumque regem Asiae praefuisse dicunt; cui Cabiria * sunt instituta: quartum Iove et Luna, cui sacra Orphica putantur confici: quintum Niso natum et Thyone, a quo Trieterides constitutae putantur. 59. Venus prima Caelo et Die nata, cuius Elide delubrum vidimus: altera, spuma procreata, ex qua et Mercurio Cupidinem secundum natum accepimus: tertia, Iove nata et Diona; quae nupsit Vulcano, sed ex ea et Marte natus Anteros dicitur: quarta, Syria Cyprique * concepta, quae Astarte vocatur, quam Adonidi nupsisse proditum est. Minerva prima, quam Apollinis matrem supra diximus: secunda orta Nilo, quam Aegyptii Saitae colunt: tertia illa, quam Iove generatam supra diximus: quarta Iove nata et Coryphe, Oceani filia; quam Arcades Coriam nominant et quadrigarum inventricem ferunt: quinta Pallantis, quae patrem dicitur interemisse, virginitatem suam violare conantem, cui pinnarum talaria affigunt. 60. Cupido primus Mercurio et Diana prima natus dicitur: secundus Mercurio et Venere secunda: tertius, qui idem * est Anteros, Marte et Venere tertia. Atque haec quidem et eiusmodi ex vetere Graeciae fama collecta sunt, quibus intelligis resistendum esse, ne perturbentur religiones. Vestri autem non modo haec non refellunt, verum etiam confirmant interpretando, quorum quidque pertineat. Sed eo iam, unde huc degressi sumus, revertamur.

XXIV. 61. Num censes igitur subtiliore ratione opus esse ad haec refellenda? Nam mentem, fidem, spem, virtutem, honorem, victoriam, salutem, concordiam ceteraque huiusmodi rerum vim habere videmus, non deorum. Aut enim in nobismet insunt ipsis, ut mens, ut fides, ut spes, ut virtus, ut concor-

dia: aut optandae nobis sunt, ut honos, ut salus, ut victoria: quarum rerum utilitatem video, video etiam consecrata simulacra. Quare autem in his vis deorum insit, tum intelligam, quum cognovero. Quo in genere vel maxime est Fortuna numeranda: quam nemo ab inconstantia et temeritate seiunget: quae digna certe non sunt deo. 62. Iam si quidem vos illa delectat explicatio fabularum et enodatio nominum, exsectum a filio Caelum, vinctum itidem a filio Saturnum: haec et alia generis eiusdem vos ita defenditis, ut ii, qui ista finxerunt, non modo non insani, sed etiam fuisse sapientes videantur. In enodandis autem nominibus, quod miserandum sit, laboratis. Saturnus, quia se saturat annis; Mavors, quia magna vertit; Minerva, quia minuit, aut quia minatur; Venus, quia venit ad omnia; Ceres a gerendo. Quam periculosa consuetudo! In multis enim nominibus haerebitis. Quid Veiovi facies? quid Vulcano? quamquam, quoniam Neptunum a nando appellatum putas, nullum erit nomen, quod non possis una littera explicare, unde ductum sit. In quo quidem magis tu mihi natare visus es, quam ipse Neptunus. 63. Magnam molestiam suscepit, et minime necessariam primus Zeno, post Cleanthes, deinde Chrysippus, commentitiarum fabularum reddere rationem; vocabulorum, cur quique ita appellati sint, causas explicare. Quod quum facitis, illud profecto confitemini, longe aliter se rem habere, atque hominum opinio sit; eos enim, qui dii appellantur, rerum naturas esse, non figuras deorum. XXV. Qui tantus error fuit, ut perniciosius etiam rebus non modo nomen deorum tribueretur, sed etiam sacra constituerentur. Febris enim fanum in Palatio et Orbonae ad aedem Larum et aram Malae Fortunae Esquiliis con-

secreatam videmus. 64. Omnis igitur talis a philosophia pellatur error, ut, quum de diis immortalibus disputemus, dicamus digna diis immortalibus, de quibus habeo ipse, quod sentiam; non habeo autem, quid tibi assentiar. Neptunum esse dicis animum cum intelligentia per mare pertinentem; idem de Cerere. Istam autem intelligentiam aut maris, aut terrae non modo comprehendere animo, sed ne suspicionem quidem possum attingere. Itaque aliunde mihi quaerendum est, ut et esse deos, et quales sint dii, discere possim, quam quales tu eos esse vis.

65. Videamus ea, quae sequuntur: primum, deorumne providentia mundus regatur; deinde, consulantne rebus humanis. Haec enim mihi ex tua partitione restant duo. De quibus, si vobis videtur, accuratius disserendum puto. Mihi vero, inquit Velleius, valde videtur; nam et maiora exspecto, et his, quae dicta sunt, vehementer assentior. Tum Balbus, Interpellare te, inquit, Cotta, nolo, sed sumemus tempus aliud. Efficiam profecto, ut fateare. Sed ***

(*Multa desunt.*)

Néquaquam istuc istac ibit: mágna inest certátio.

Nám ut ego illis súpplicarem tánta blandiloquéntia?

XXVI. 66. [Niobe] parumne ratiocinari videtur, et sibi ipsa nefariam pestem machinari? Illud veroquam callida ratione!

Qui volt esse, quód volt: ita dat sé res, ut operám dabit.

Qui est versus omnium seminator malorum.

*'Ille transversa mente mihi hodie trádidit repágula:
quibus ego iram omném recludam, atque illi perniciém
dabo:*

mihi maerores, illi luctum: exitium illi, exsiliium mihi.

Hanc videlicet rationem, quam vos divino beneficio homini solum tributam dicitis, bestiae non habent. 67. Videsne igitur, quanto munere deorum simus affecti? Atque eadem Medea, patrem patriamque fugiens:

— *postquam pater
appropinquat, iamque, paene ut comprehendatur, pa-
rat,
puerum interea obtruncat, membraque articulatim di-
vidit,*

*perque agros passim dispergit corpus: id ea gratia,
ut, dum nati dissipatos artus captaret parens,
ipsa interea effugeret, illum ut maeror tardaret se-
qui;*

sibi salutem ut familiari pareret parricidio.

68. Huic, ut scelus, sic ne ratio quidem defuit. Quid? ille funestas epulas fratri comparans nonne versat huc et illuc cogitatione rationem?

*Maior mihi moles, maius miscendum 'st malum,
qui illius acerbum cor contundam et comprimam.*

XXVII. Nec tamen ille ipse est praetereundus, qui

— *non sat habuit coniugem illece in stuprum:*

de quo recte et verissime loquitur Atreus:

*Quod in re summa summum esse periculum arbitror,
matres coinquinari regum*, regiam
contaminari stirpem, admisceri genus.*

At id ipsum quam callide, qui regnum adulterio quae-
reret:

*Addo (inquit) huc, quod mihi portento caelestum pater
prodigium misit regni stabilimen mei,
agnum inter pecudes aurea clarum coma,*

*quem clám Thyestem clépere ausum esse e régia :
qua in re ádiutricem cóniugem cepit sibi.*

69. Videturne summa improbitate usus non sine summa esse ratione? Nec vero scena solum referta est his sceleribus, sed multo vita communis paene maioribus. Sentit domus unius cuiusque, sentit forum, sentit curia, campus, socii, provinciae, ut, quemadmodum ratione recte fiat, sic ratione peccetur; alterumque et a paucis et raro, alterum et saepe et a plurimis: ut satius fuerit nullam omnino nobis a diis immortalibus datam esse rationem, quam tanta cum pernicië datam. Ut vinum aegrotis, quia prodest raro, nocet saepissime, melius est non adhibere omnino, quam spe dubiae salutis in apertam perniciem incurere: sic haud scio, an melius fuerit, humano generi motum istum celerem cogitationis, acumen, sollertiam, quam rationem vocamus, quoniam pestifera sit multis, admodum paucis salutaris, non dari omnino, quam tam munifice et tam large dari. 70. Quamobrem si mens voluntasque divina idcirco consuluit hominibus, quod iis largita est rationem: iis solis consuluit, quos bona ratione donavit, quos videmus, si modo ulli sunt, esse perpaucos. Non placet autem paucis a diis immortalibus esse consultum; sequitur ergo, ut nemini consultum sit.

XXVIII. Huic loco sic soletis occurrere: non idcirco non optime nobis a diis esse provisum, quod multi eorum beneficio perverse uterentur. Etiam patrimonii multos male uti: nec ob eam caussam eos beneficium a patribus nullum habere. Quisquamne istud negat? aut quae est in collatione ista similitudo? Nec enim Herculi Deianira nocere voluit, quum ei tunicam sanguine Centauri tinctam dedit: nec prodesse

Phraeo Iasoni is, qui gladio vomicam eius aperuit, quam sanare medici non potuerant. Multi enim et, quum obesse vellent, profuerunt et, quum prodesse, obfuerunt. Ita non fit, ex eo, quod datur, ut voluntas eius, qui dederit, appareat; nec, si is, qui accepit, bene utitur, idcirco is, qui dedit, amice dedit. 74. Quae enim libido, quae avaritia, quod facinus aut scelus suscipitur nisi consilio capto, aut sine animi motu et cogitatione, id est ratione, perficitur? Nam omnis opinio ratio est, et quidem bona ratio, si vera, mala autem, si falsa est opinio. Sed a deo tantum rationem habemus, si modo habemus, bonam autem rationem aut non bonam a nobis. Non enim, ut patrimonium relinquitur, sic ratio homini est beneficio deorum data. Quid enim potius hominibus dedissent, si iis nocere voluissent? Iniustitiae autem, intemperantiae, timiditatis quae semina essent, si his vitiis ratio non subesset? XXIX. Medea modo et Atreus commemorabantur a nobis, heroicae personae, inita subductaque ratione nefaria scelera meditantes. 72. Quid? levitates comicae? parumne semper in ratione versantur? Parumne subtiliter disputat ille in Eunucho?

Quid igitur faciam? — —

Exclūsit, revocat: rédeam? Non, si me óbsecret.

Ille vero in Synephebis Academicorum more contra communem opinionem non dubitat pugnare ratione, qui in amore summo summaque inopia suave esse dicit, *parentem habere avárum, illepidum, in liberos difficilem, qui te nec amet, nec studeát tui.*

73. Atque huic incredibili sententiae ratiunculas suggerit:

*Aut tu illum fructu fállas: aut per litteras
avértas aliquod nómen: aut per sérvolum*

*percútias pavidum: póstreño, a parcó patre
quod símas, quanto dissipas libéntius!*

Idemque facilem et liberalem patrem incommodum
esse amanti filio disputat,

*quem néque quo pacto fállam, neque quid inde aúse-
ram,*

*nec quém dolum ad eum aut máchinam commóliar,
scio quidquam: ita omnes méos dolos, fallácias,
praestígias praestínxit commoditás patris.*

Quid ergo isti doli? quid machinae? quid fallaciae
praestigiaeque? num sine ratione esse potuerunt? O
praeclarum munus deorum! ut Phormio possit dicere,

*Cédo senem: iam instrúcta sunt mi in córde consilia
ómnia.*

XXX. 74. Sed exeamus e theatro: veniamus in fo-
rum. Sessum it praetor. Quid? ut iudicetur, qui
tabularium incenderit. Quod facinus occultius! At
se Q. Sosius, splendidus eques Romanus ex agro Pi-
ceno, fecisse confessus est. Qui transscripserit tabu-
las publicas. Id quoque L. Alenus fecit, quum chi-
rographum Sex-primorum imitatus est. Quid hoc
homine sollertius? Cognosce alias quaestiones, auri
Tolosani, coniurationis Iugurthinae. Repete supe-
riora: Tubuli de pecunia capta ob rem iudicandam:
posteriora, de incestu, rogatione Peducaea: tum haec
quotidiana, sicae, veneni, peculatus, testamentorum
etiam lege nova quaestiones. Inde illa actio, *OPe
CONSILIOQUE TUO FURTUM AIO FACTUM ESSE*; inde
tot iudicia de fide mala, tutelae, mandati, pro socio,
fiduciae; reliqua, quae ex empto aut vendito aut con-
ducto aut locato contra fidem fiunt; inde iudicium pu-
blicum rei privatae lege Plaetoria; inde everriculum
malitiarum omnium, iudicium de dolo malo: quod C.

Aquillius, familiaris noster, protulit; quem dolum idem Aquillius tum teneri putat, quum aliud sit simulatum, aliud actum. 75. Hanc igitur tantam a diis immortalibus arbitramur malorum sementem esse factam? Si enim rationem hominibus dii dederunt, malitiam dederunt: est enim malitia versuta et fallax nocendi ratio. Idem etiam dii fraudem dederunt, facinus ceteraque, quorum nihil nec suscipi sine ratione nec effici potest. Utinam igitur, ut illa anus optat,

— *ne in nemore Pélío secûribus*

caesa accidisset abieгна ad terrám trabes,

sic istam calliditatem hominibus dii ne dedissent! qua perpauci bene utuntur; qui tamen ipsi saepe a male utentibus opprimuntur: innumerabiles autem improbe utuntur; ut donum hoc divinum rationis et consilii ad fraudem hominibus, non ad bonitatem impertitum esse videatur.

XXXI. 76. Sed urgetis idemtidem, hominum esse istam culpam, non deorum: ut si medicus gravitatem morbi, gubernator vim tempestatis accuset: etsi hi quidem homunculi, sed tamen ridiculi. Quis enim te adhibuisset, dixerit quispiam, si ista non essent? contra deum licet disputare liberius. In hominum vitiis ais esse culpam. Eam dedisses hominibus rationem, quae vitia culpamque excluderet. Ubi igitur locus fuit errori deorum? Nam patrimonia spe bene tradendi relinquimus, qua possumus falli: deus falli qui potuit? An ut Sol, in currum quum Phaethontem filium sustulit, aut Neptunus, quum Theseus Ippolytum perdidit, quum ter optandi a Neptuno patre habuisset potestatem? 77. Poetarum ista sunt; nos autem philosophi esse volumus, rerum auctores, non fabularum. Atque hi tamen ipsi dii poetici si scissent

perniciosa fore illa filiis, peccasse in beneficio putarentur. Et, si verum est, quod Aristo Chius dicere solebat, nocere audientibus philosophos iis, qui bene dicta male interpretarentur: posse enim asotos ex Aristippi, acerbos e Zenonis schola exire: prorsus, si, qui audierunt, vitiosi essent discessuri, quod perverse philosophorum disputationes interpretarentur, tacere praestaret philosophis, quam iis, qui se audissent, nocere. 78. Sic, si homines rationem, bono consilio a diis immortalibus datam, in fraudem malitiamque convertunt: non dari illam, quam dari humano generi melius fuit. Ut, si medicus sciat, eum aegrotum, qui iussus sit vinum sumere, meracius sumpturum statimque periturum, magna sit in culpa: sic vestra ista providentia reprehendenda, quae rationem dederit iis, quos scierit ea perverse et improbe usuarios. Nisi forte dicitis eam nescisse. Utinam quidem! Sed non audebitis. Non enim ignoro, quanti eius nomen putetis.

XXXII. 79. Sed hic quidem locus concludi iam potest. Nam si stultitia consensu omnium philosophorum maius est malum, quam si omnia mala et fortunae et corporis ex altera parte ponantur, sapientiam autem nemo assequitur: in summis malis omnes sumus, quibus vos optime consultum a diis immortalibus dicitis. Nam ut nihil interest, utrum nemo valeat, an nemo possit valere: sic non intelligo, quid intersit, utrum nemo sit sapiens, an nemo esse possit. Ac nos quidem nimis multa de re apertissima. Telamo autem uno versu locum totum conficit, cur dii homines negligant:

*nám si curent, béne bonis sit, mále malis: quod nunc
abest.*

Debebant illi quidem omnes bonos efficere, si quidem

hominum generi consulebant. 80. Sin id minus: bonis quidem certe consulere debebant. Cur igitur duo Scipiones, fortissimos et optimos viros, in Hispania Poenus oppressit? Cur Maximus extulit filium consularem? Cur Marcellum Hannibal interemit? Cur Paulum Cannae sustulerunt? Cur Poenorum crudelitati Reguli corpus est praebitum? Cur Africanum domestici parietes non texerunt? Sed haec vetera, et alia permulta. Propiora videamus. Cur avunculus meus, vir innocentissimus idemque doctissimus, P. Rutilius, in exsilio est? cur sodalis meus interfectus domi suae, Drusus? cur temperantiae prudentiaeque specimen ante simulacrum Vestae pontifex maximus est Q. Scaevola trucidatus? cur ante etiam tot civitatis principes a Cinna interempti? cur omnium perfidiosissimus, C. Marius, Q. Catulum, praestantissima dignitate virum, mori potuit iubere? 81. Dies deficiat, si velim numerare, quibus bonis male evenerit, nec minus, si commemorem, quibus improbis optime. Cur enim Marius tam feliciter septimum consul domi suae senex est mortuus? cur omnium crudelissimus tam diu Cinna regnavit? At dedit poenas. XXXIII. Prohiberi melius fuit impediri, ne tot summos viros interficeret, quam ipsum aliquando poenas dare. Summo cruciatu supplicioque Q. Varius, homo importunissimus, periit; si, quia Drusum ferro, Metellum veneno sustulerat: illos conservari melius fuit, quam poenas sceleris Varium pendere. Duodequadraginta annos Dionysius tyrannus fuit opulentissimae et beatissimae civitatis. 82. Quam multos ante hunc in ipso Graeciae flore Pisistratus! At Phalaris, at Apollodorus poenas sustulit. Multis quidem ante cruciatis et necatis. Et praedones multi saepe poenas dant: nec tamen pos-

sumus dicere, non plures captivos acerbe, quam prae-
dones necatos. Anaxarchum Democriteum a Cyprio
tyranno excarnificatum accepimus, Zenonem Eleae in
tormentis necatum. Quid dicam de Socrate, cuius
morti illacrimari soleo Platonem legens? Videsne igitur,
deorum iudicio, si vident res humanas, discrimen
esse sublatum? XXXIV. 83. Diogenes quidem Cy-
nicus dicere solebat, Harpalum, qui temporibus illis
praedo in Pamphylia felix habebatur, contra deos te-
stimonium dicere, quod in illa fortuna tam diu vive-
ret. Dionysius, de quo ante dixi, quum fanum Pro-
serpinae Locris expilavisset, navigabat Syracusas: is-
que quum secundissimo vento cursum teneret, ri-
dens, Videtisne, inquit, amici, quam bona a diis im-
mortalibus navigatio sacrilegis detur? Idque * homo
acutus quum bene planeque percepisset, in eadem
sententia perseverabat: qui, quum ad Peloponnesum
classem appulisset, et in fanum venisset Iovis Olym-
pii, aureum ei detraxit amiculum, grandi pondere,
quo Iovem ornatat ex manubiis Karthaginensium
tyrannus Hiero. Atque in eo etiam cavillatus est, ae-
state grave esse aureum amiculum, hieme frigidum,
eique laneum pallium iniecit, quum id esse aptum ad
omne anni tempus diceret. Idemque Aesculapii Epi-
dauri barbam auream demi iussit. Neque enim con-
venire barbatus esse filium, quum in omnibus fanis
pater imberbis esset. 84. Idem mensas argenteas de
omnibus delubris iussit auferri, in quibus quod more
veteris Graeciae inscriptum esset, BONORUM DEORUM,
uti se eorum bonitate velle dicebat. Idem Victoriolas
aureas et pateras et coronas, quae simulacrorum por-
rectis manibus sustinebantur, sine dubitatione tolle-
bat, eaque se accipere, non auferre dicebat. Esse

enim stultitiam, a quibus bona precaremur, ab iis porrigentibus et dantibus nolle sumere. Eundemque ferunt haec omnia, quae dixi, sublata de fanis in forum protulisse et per praeconem vendidisse: exactaque pecunia edixisse, ut, quod quisque a sacris haberet, id ante diem certam in suum quodque fanum referret. Ita ad impietatem in deos in homines adiunxit iniuriam. XXXV. Hunc igitur nec Olympius Iuppiter fulmine percussit nec Aesculapius misero diuturnoque morbo tabescentem interemit, atque in suo lectulo mortuus in Tympanidis rogum illatus est, eamque potestatem, quam ipse per scelus erat nactus, quasi iustam et legitimam, hereditatis loco filio tradidit. 85. Invita in hoc loco versatur oratio: videtur enim auctoritatem asserre peccandi; et recte videretur, nisi et virtutis et vitiorum sine ulla divina ratione grave ipsius conscientiae pondus esset, qua sublata iacent omnia. Ut enim nec domus nec respublica ratione quadam et disciplina designata videatur, si in ea nec recte factis praemia exstent ulla nec supplicia peccatis: sic mundi divina in homines moderatio profecto nulla est, si in ea discrimen nullum est bonorum et malorum.

86. At enim minora dii negligunt, neque agellos singulorum, nec viticulas persequuntur, nec, si uredo aut grando quippiam nocuit, id lovi animadvertendum fuit: ne in regnis quidem reges omnia minima curant: sic enim dicitis: quasi ego paullo ante de fundo Formiano P. Rutilii sim questus, non de amissa salute. XXXVI. Atque hoc quidem omnes mortales sic habent, externas commoditates, vineta, segetes, oliveta, ubertatem frugum et fructuum, omnem denique commoditatem prosperitatemque vitae a diis se habere;

virtutem autem nemo umquam deo acceptam retulit. 87. Nimirum recte; propter virtutem enim iure laudamur et in virtute recte gloriamur. Quod non contingeret, si id donum a deo, non a nobis haberemus. At vero aut honoribus aucti, aut re familiari, aut si aliud quippiam nacti sumus fortuiti boni aut depulimus mali, quum diis gratias agimus, tum nihil nostrae laudi assumptum arbitramur. Num quis, quod bonus vir esset, gratias diis egit umquam? At quod dives, quod honoratus, quod incolumis. Iovemque optimum, maximum ob eas res appellant, non quod nos iustos, temperatos, sapientes efficiat, sed quod salvos, incolumes, opulentos, copiosos. 88. Neque Herculi quisquam decumam vovit umquam, si sapiens factus esset. Quamquam Pythagoras, quum in geometria quiddam novi invenisset, Musis bovem immolasse dicitur. Sed id quidem non credo, quoniam ille ne Apollini quidem Delio hostiam immolare voluit, ne aram sanguine aspergeret. Ad rem autem ut redeam, iudicium hoc omnium mortalium est, fortunam a deo petendam, a se ipso sumendam esse sapientiam. Quamvis licet Menti delubra et Virtuti et Fidei consecremus; tamen haec in nobis ipsissima videmus: Spei, Salutis, Opis, Victoriae facultas a diis expetenda est. Improborum igitur prosperitates secundaeque res redarguant (ut Diogenes dicebat) vim omnem deorum ac potestatem. XXXVII. 89. At nonnumquam bonos exitus habent boni. Eos quidem arripimus attribui-musque sine ulla ratione diis immortalibus. At Diagoras, quum Samothraciam venisset, Atheos ille qui dicitur, atque ei quidam amicus, » Tu, qui deos putas humana negligere, nonne animadvertis ex tot tabulis pictis, quam multi votis vim tempestatis effugerint in

portumque salvi pervenerint? Itā sit, inquit; illi enim nusquam picti sunt, qui naufragia fecerunt in marique perierunt. Idemque, quum ei naviganti vectores, adversa tempestate timidi et perterriti, dicerent non iniuria sibi illud accidere, qui illum in eandem navem recepissent, ostendit eis in eodem cursu multas alias laborantes quaesivitque, num etiam in iis navibus Diagoram vehi crederent. Sic enim se res habet, ut ad prosperam adversamve fortunam, qualis sis aut quemadmodum vixeris, nihil intersit. 90. Non animadvertunt, inquit, omnia dii: ne reges quidem. Quid est simile? Reges enim si scientes praetermittunt, magna culpa est. XXXVIII. At deo ne excusatio quidem est inscientiae. Quem vos praeclare defenditis, quum dicitis, eam vim deorum esse, ut, etiam si quis morte poenas sceleris effugerit, expetantur eae poenae a liberis, a nepotibus, a posteris. O miram aequitatem deorum! Ferretne ulla civitas latorem istiusmodi legis, ut condemnaretur filius aut nepos, si pater aut avus deliquisset?

Quinām Tantalidarum internecioni modus parētur? aut quāenam umquam ob mortem Mýrtili poenis luendis dābitur satias supplicii?

91. Utrum poetae Stoicos depravarint, an Stoici poetis dederint auctoritatem, non facile dixerim. Portenta enim et flagitia ab utrisque dicuntur. Neque enim, quem Hipponactis iambus laeserat, aut qui erat Archilochi versu vulneratus, a deo immissum dolorem, non conceptum a se ipso, continebat, nec, quum Aegisthi libidinem, aut quum Paridis videmus, a deo causam requirimus, quum culpaе paene vocem audiamus; nec ego multorum aegrorum salutem non ab Hippocrate potius, quam ab Aesculapio datam iudico:

nec Lacedaemoniorum disciplinam dicam umquam ab Apolline potius Spartae, quam a Lycurgo datam. Critolaus, inquam, evertit Corinthum, Karthaginem Hasdrubal. Hi duo illos oculos orae maritimae effoderunt, non iratus aliqui, quem omnino irasci posse negatis, deus. 92. At subvenire certe potuit et conservare urbes tantas atque tales. XXXIX. Vos enim ipsi dicere soletis, nihil esse, quod deus efficere non possit, et quidem sine labore ullo; ut enim hominum membra nulla contentione, mente ipsa ac voluntate moveantur, sic numine deorum omnia fingi, moveri mutarique posse. Neque id dicitis superstitiose atque aniliter, sed physica constantique ratione. Materiam enim rerum, ex qua et in qua omnia sint, totam esse flexibilem et commutabilem, ut nihil sit, quod non ex ea quamvis subito fingi convertique possit; eius autem universae fictricem et moderatricem divinam esse providentiam: hanc igitur, quocumque se moveat, efficere posse quidquid velit. Itaque aut nescit, quid possit, aut negligit res humanas, aut, quid sit optimum, non potest iudicare. Non curat singulos homines. 93. Non mirum: ne civitates quidem. Non eas? ne nationes quidem et gentes. Quod si has etiam contemnit, quid mirum est, omne ab ea genus humanum esse contemptum? Sed, quo modo iidem dicitis non omnia deos persequi, iidem vultis a diis immortalibus hominibus dispartiri ac dividi somnia? Idcirco haec tecum, quia vestra est de somniorum veritate sententia. Atque iidem etiam vota suscipi dicitis oportere. Nempe singuli vovent; audit igitur mens divina etiam de singulis. Videtis ergo, non esse eam tam occupatam, quam putabatis? Fac esse distentam, caelum versantem, terram tuen-

tem, maria moderantem: cur tam multos deos nihil agere et cessare patitur? cur non rebus humanis aliquos otiosos deos praeficit, qui a te, Balbe, innumera- biles explicati sunt? Haec fere dicere habui de natura deorum, non ut eam tollerem, sed ut intelligeretis, quam esset obscura, et quam difficiles explicatus ha- beret.

XL. 94. Quae quum dixisset, Cotta finem. Luci- lius autem, Vehementius, inquit, Cotta, tu quidem invectus es in eam Stoicorum rationem, quae de pro- videntia deorum ab illis sanctissime et providentissi- me constituta est. Sed quoniam advesperascit, dabis diem nobis aliquem, ut contra ista dicamus. Est enim mihi tecum pro aris et focis certamen, et pro deorum templis atque delubris, proque Urbis muris, quos vos, pontifices, sanctos esse dicitis diligentiusque Urbem religione, quam ipsis moenibus cingitis. Quae dese- ri a me, dum quidem spirare potero, nefas iudico. 95. Tum Cotta: Ego vero et opto redargui me, Balbe, et ea, quae disputavi, disserere malui, quam iudicare, et facile me a te vinci posse, certo scio. Quippe, inquit Velleius, qui etiam somnia putet ad nos mitti ab Iove; quae ipsa tamen tam levia non sunt, quam est Stoico- rum de natura deorum oratio. Haec quum essent di- cta, ita discessimus, ut Velleio Cottae disputatio ve- rior, mihi Balbi ad veritatis similitudinem videretur esse propensior.

FRAGMENTA.

Ex libro de Nat. Deor. tertio.

- 1.) Intelligebat Cicero falsa esse, quae homines odorarent: nam quum multa dixisset, quae ad ever-
sionem religionum valerent; ait tamen, *non esse
illa vulgo disputanda, ne susceptas publice religio-
nes disputatio talis exstinguat.*

(Lactant. Div. Instt. l. II. c. 3.)

- 2.) Primum igitur non est probabile, eam materiam
rerum, unde orta sunt omnia, esse divina provi-
dentia effectam; sed habere et habuisse vim et
naturam suam. Ut igitur faber, quum quid aed-
ificaturus est, non ipse facit materiam, sed ea
utitur, quae sit parata, sictorque item cera; sic
isti providentiae divinae materiam praesto esse
oportuit, non quam ipse faceret, sed quam habe-
ret paratam. Quod si non est a deo materia fa-
cta, ne terra quidem et aqua et aer et ignis a deo
factus est.

(Id. ibid. II. c. 8.)

- 3.) *Adduci — hoc ut credamus non possumus, immor-
talem illam praestantissimamque naturam divisam
esse per sexus, et esse partem unam mares, partem
esse alteram feminas. Quem quidem locum plene
iam dudum homines pectoris vivi tam Romanis lit-*

teris explicavere, quam Graecis: et ante omnes Tullius etc.

(Arnob. l. III. c. 6. p. 111. Orell. cui hoc et quae deinceps sequuntur Ciceronis fragmenta debentur. Praeterea unum ex Orellianis omisi repetitum e Servio, quod continetur de N. D. II., 36, 91.)

- 4.) Quin etiam gustatus, qui est sensus ex omnibus maxime voluptarius, quique dulcitudine praeter ceteros sensus commovetur.

(Non. v. Dulcitas p. 96.)

Ex libris de N. D. incertis.

- 5.) *Tullius in libris de N. D. tria millia annorum dixit magnum annum tenere.* — Cf. tamen de N. D. II., 20. et *Fragm. Hortensii* 54.

(Serv. ad Aen. III., 284.)

- 6.) — *apud Ciceronem de N. D. LT.*, ubi de Cleomene Lacedaemonio.

(Maii Vett. Intpp. Virgilii p. 45. ed. Mediol. Hoc fragmentum Orellius opinatur esse libri III.)

M. TULLII CICERONIS
DE
DIVINATIONE
LIBER PRIMUS.

NOTITIA LITTERARIA.

His de Divinatione libris, qui anno U. 710. paullo post libros de Natura deorum et his quidem quasi in supplementum sunt scripti, M. Cicero cum Q. fratre colloquium in Tusculano suo habitum refert. Ac fratrem quidem primo libro inducit omne divinationis genus e Stoicorum sententia defendentem, contra cuius sententiam ipse deinceps libro secundo disputat.

ARG. Cicero, complurium populorum et philosophorum opinionibus de divinationis veritate et decretis in libri I. prooemio c. 1-4. explicatis, ipsum colloquium exponit. Hic antiquissimam se sententiam sequi profitetur, omnium populorum gentiumque consensu comprobata. Esse enim duo divinandi genera, unum artificiosum, quod partim constet ex coniectura, partim ex observatione diuturna: alterum naturale, quod animus arripiat aut excipiat extrinsecus ex divinitate, unde omnes haustos animos libatosque habeamus. Nullam autem esse civitatem aut gentem, quae non astrologorum, sortium, somniorum praedictione moveri soleat. Atque in his omnino magis eventa rerum spectari, quam causas quaeri oportere arbitratur. Multa enim

in rerum natura accidere, quae nemo dubitet quin vera sint, etiamsi, cur ita eveniant, ignoret. c. 5-13. Neque vero propterea tollendam esse divinationem, quod quaedam falsa sint, quaedam non ita, uti praedicta sint, eveniant. Multas enim praedictiones eventum habuisse, quod negare nemo possit, nisi omnem annalibus fidem detrahat. c. 14-17. Itaque se his assentiri, qui duo divinationis genera esse dixerint, artis unum particeps, expertus alterum. Carere autem arte eos, qui non ratione aut coniectura, observatis ac notatis signis, sed concitatione quadam animi aut animo a curis vacuo liberoque praesentiant. Huc igitur referendas esse praedictiones per oracula c. 18. 19. per somnia c. 20-30. itemque vaticinationes furentium c. 31. Extremae huius disputationi Chrysippi argumentatio adiecitur, haec divinandi genera vera esse statuentis c. 32.

Deinde perlustrantur divinationis artificialis genera, ad quae haruspices, augures coniectoresque pertinent. Eorundem alia esse in disciplina et monumentis posita, alia in sulita coniectura. c. 33-37. Tum exponit, quibus Stoici rationibus confirmaverint, esse re vera divinationem c. 38. sq. Iam, qui divinationem esse negent, quod nulla sit eius ratio et causa, eos errare: nam quaerendum esse, sitne divinatio necne, non, quomodo fiat. Neque vero aut in vita communi, aut a philosophis dubitari, quin vere sit divinatio. c. 40. Recte etiam moveri animos hominum antiquitate, clarissimis testimoniis testata et consignata c. 41. et in optima quaque republica quum cetera divinandi genera, tum auspicia semper valuisse c. 42-48. Omnem vero divinationis vim et originem referendam esse ad deum c. 49-55. ad fatum c. 56. et ad naturam c. 57. 58.

I. 4. Vetus opinio est, iam usque ab heroicis ducta temporibus, eaque et populi Romani et omnium gentium firmata consensu, versari quamdam inter homines divinationem, quam Graeci *μαντική* appellant, id est praesensionem et scientiam rerum futurarum. Magnifica quidem res et salutaris, si modo est ulla:

quaque proxime ad deorum vim natura mortalis possit accedere. Itaque ut alia nos melius multa, quam Graeci, sic huic praestantissimae rei nomen nostri a divis, Graeci, ut Plato interpretatur, a furore duxerunt. 2. Gentem quidem nullam video neque tam humanam atque doctam, neque tam immanem tamque barbaram, quae non significari futura et a quibusdam intelligi praedicique posse censeat. Principio Assyrii, ut ab ultimis auctoritatem repetam, propter planitiem magnitudinemque regionum, quas incolebant, quum caelum ex omni parte patens atque apertum intuerentur, traiectiones motusque stellarum observitaverunt: quibus notatis, quid quoque significaretur, memoriae prodiderunt. Qua in natione Chaldaei, non ex artis, sed ex gentis vocabulo nominati, diuturna observatione siderum scientiam putantur effecisse, ut praedici posset, quid cuique eventurum et quo quisque fato natus esset. Eamdem artem etiam Aegyptii longinquitate temporum innumerabilibus paene saeculis consecuti putantur. Cilicum autem et Pisidarum gens et his finitima Pamphylia, quibus nationibus praefuimus ipsi, volatibus avium cantibusque, ut certissimis signis, declarari res futuras putant. 3. Quam vero Graecia coloniam misit in Aeoliam, Ioniam, Asiam, Siciliam Italiam, sine Pythio aut Dodonaeo aut Ammonis oraculo? aut quod bellum susceptum ab ea sine consilio deorum est? II. Nec unum genus est divinationis publice privatimque celebratum. Nam, ut omittam ceteros populos, noster quam multa genera complexus est! Principio huius urbis parens Romulus non solum auspicato Urbem condidisse, sed ipse etiam optimus augur fuisse traditur. Deinde auguribus et reliqui reges usi, et exactis regibus nihil pu-

blice sine auspiciis nec domi nec militiae gerebatur. Quumque magna vis videretur esse et in impetriendis consulendisque rebus, et in monstris interpretandis ac procurandis in haruspicum disciplina, omnem hanc ex Etruria scientiam adhibebant, ne genus esset ullum divinationis, quod neglectum ab iis videretur. 4. Et, quum duobus modis animi sine ratione et scientia motu ipsi suo soluto et libero incitarentur, uno furente, altero somniante, furoris divinationem Sibyllinis maxime versibus contineri arbitrati, eorum decem interpretes delectos e civitate esse voluerunt. Ex quo genere saepe hariolorum etiam et vatium furibundas praedictiones, ut Octaviano bello Cornelii Culleoli, audiendas putaverunt. Nec vero somnia graviora, si quae ad rempublicam pertinere visa sunt, a summo consilio neglecta sunt. Quin etiam memoria nostra templum Iunonis Sospitae L. Iulius, qui cum P. Rutilio consul fuit, de senatus sententia refecit ex Caeciliae, Balearici filiae, somnio. III. 5. Atque haec, ut ego arbitror, veteres rerum magis eventis moniti, quam ratione docti probaverunt. Philosophorum vero exquisita quaedam argumenta, cur esset vera divinatio, collecta sunt: e quibus, ut de antiquissimis loquar, Colophonius Xenophanes, unus, qui deos esse diceret, divinationem funditus sustulit. Reliqui vero omnes praeter Epicurum, balbutientem de natura deorum, divinationem probaverunt; sed non uno modo. Nam quum Socrates omnesque Socratici Zenoque et hi, qui ab eo essent profecti, manerent in antiquorum philosophorum sententia, vetere Academia et Peripateticis consentientibus; quumque huic rei magnam auctoritatem Pythagoras iam ante tribuisset, qui etiam ipse augur vellet esse, plurimisque locis gravis

auctor Democritus praesensionem rerum futurarum comprobaret: Dicaearchus Peripateticus cetera divinationis genera sustulit, somniorum et furoris reliquit: Cratippusque familiaris noster, quem ego parē summis Peripateticis iudico, iisdem rebus fidem tribuit, reliqua divinationis genera reiecit. 6. Sed quum Stoici omnia fere illa defenderent. quod et Zeno in suis commentariis quasi semina quaedam sparsisset, et ea Cleanthes paullo uberiora fecisset: accessit acerrimo vir ingenio Chrysippus, qui totam de divinatione duobus libris explicavit sententiam, uno praeterea de oraculis, uno de somniis: quem subsequens, unum librum Babylonius Diogenes edidit, eius auditor; duo Antipater; quinque noster Posidonius. Sed a Stoicis vel princeps eius disciplinae, Posidonii doctor, discipulus Antipatri, degeneravit Panaetius: nec tamen ausus est negare, vim esse divinandi, sed dubitare se dixit. Quod illi in aliqua re, invitissimis Stoicis, Stoico facere licuit, id, nos ut in reliquis rebus faciamus, a Stoicis non concedetur? praesertim quum id, de quo Panaetio non liquet, reliquis eiusdem disciplinae solis luce videatur clarius. 7. Sed haec quidem laus Academiae praestantissimi philosophi iudicio et testimonio comprobata est. IV. Etenim nobismet ipsis quaerentibus, quid sit de divinatione iudicandum, quod a Carneade multa acute et copiose contra Stoicos disputata sint, verentibusque, ne temere vel falsae rei vel non satis cognitae assentiamur, faciendum videtur, ut diligenter etiam atque etiam argumenta cum argumentis comparemus, ut fecimus in his tribus libris, quos de natura deorum scripsimus. Nam quum omnibus in rebus temeritas in assentiendo errorque turpis est, tum in eo loco maxime, in quo iu-

dicandum est, quantum auspiciis rebusque divinis religionique tribuamus. Est enim periculum, ne aut, neglectis iis, impia fraude aut, susceptis, anili superstitione obligemur.

V. 8. Quibus de rebus et alias saepe, et paullo accuratius nuper, quum essem cum Q. fratre in Tusculano, disputatum est. Nam quum ambulandi caussa in Lyceum venissemus: (id enim superiori Gymnasio nomen est) Perlegi, ille inquit, tuum paullo ante tertium de natura deorum; in quo disputatio Cottae quamquam labefactavit sententiam meam, non funditus tamen sustulit. Optime vero, inquam. Etenim ipse Cotta sic disputat, ut Stoicorum magis argumenta confutet, quam hominum deleat religionem. Tum Quintus, Dicitur quidem istud, inquit, a Cotta, et vero saepius: credo, ne communia iura migrare videatur: sed studio contra Stoicos disserendi deos mihi videtur funditus tollere. 9. Eius rationi non sane desidero quid respondeam: satis enim defensa religio est in secundo libro a Lucilio: cuius disputatio tibi ipsi, ut in extremo tertio scribis, ad veritatem est visa propensior. Sed, quod praetermissum est in illis libris, (credo, quia commodius arbitratus es, separatim id quaeri, deque eo disseri, id est de divinatione, quae est earum rerum, quae fortuitae putantur, praedictio atque praesensio;) id, si placet, videamus, quam habeat vim et quale sit. Ego enim sic existimo: si sint ea genera divinandi vera, de quibus accepimus quaeque colimus, esse deos: vicissimque, si dii sint, esse, qui divinent. VI. 40. Arcem tu quidem Stoicorum, inquam, Quinte, defendis, si quidem ista sic reciprocantur, ut et, si divinatio sit, dii sint et, si dii sint, sit divinatio. Quorum neutrum tam facile, quam tu

arbitraris, conceditur. Nam et natura significari futura sine deo possunt; et, ut sint dii, potest fieri, ut nulla ab iis divinatio generi humano tributa sit. Atque ille, Mihi vero, inquit, satis est argumenti, et esse deos, et eos consulere rebus humanis, quod esse clara et perspicua divinationis genera iudico. De quibus quid ipse sentiam, si placet, exponam, ita tamen, si vacas animo, neque habes aliquid, quod huic sermoni praevertendum putes. 41. Ego vero, inquam, philosophiae, Quinte, semper vaco. Hoc autem tempore, quum sit nihil aliud, quod libenter agere possim, multo magis aveo audire, de divinatione quid sentias.

Nihil, inquit, equidem novi, nec, quod praeter ceteros ipse sentiam. Nam quum antiquissimam sententiam, tum omnium populorum et gentium consensu comprobata sequor. Duo sunt enim divinandi genera; quorum alterum artis est, alterum naturae. 42. Quae est autem gens aut quae civitas, quae non aut extispicum, aut monstra aut fulgura interpretantium, aut augurum, aut astrologorum, aut sortium, (ea enim fere artis sunt) aut somniorum, aut vaticinationum (haec enim duo naturalia putantur) praedictione moveatur? Quarum quidem rerum eventa magis arbitror, quam causas quaeri oportere. Est enim vis et natura quaedam, quae tum observatis longo tempore significationibus, tum aliquo instinctu inflatuque divino futura praeveniat. VII. Quare omittat urgere Carneades; quod faciebat etiam Panaetius, requirens, Iuppiterne cornicem a laeva, corvum a dextra canere iussisset. Observata sunt haec tempore immenso, et in significatione eventus animadversa et notata. Nihil est autem, quod non longinquitas temporum excipiente memoria prodendisque monumentis efficere atque

assequi non possit. 43. Mirari licet, quae sint animadversa a medicis herbarum genera, quae radicum ad morsus bestiarum, ad oculorum morbos, ad vulnera, quorum vim atque naturam ratio numquam explicavit: utilitate et ars est et inventor probatus. Age, ea, quae, quamquam ex alio genere sunt, tamen divinationi sunt similiora, videamus.

*Atque etiam ventos praemonstrat saepe futuros
inflatum mare, quum subito penitusque tumescit,
saxaque cana, salis niveo spumata liquore,
tristificas certant Neptuno reddere voces:
aut, densus stridor quum celso e vertice montis
ortus, adaugescit scopulorum saepe repulsus.*

VIII. Atque his rerum praesensionibus prognostica tua referta sunt. Quis igitur elicere causas praesensionum potest? Etsi video Boëthum Stoicum esse conatum; qui hactenus aliquid egit, ut earum rationem rerum explicaret, quae in mari caelove fierent. 44. Illa vero cur eveniant, quis probabiliter dixerit?

*Rava fulix itidem, fugiens e gurgite ponti,
nuntiat horribiles clamans instare procellas,
haud modicos tremulo fundens e gutture cantus.
Saepe etiam pertriste ciet de pectore carmen
et matutinis acredula vocibus instat,
vocibus instat, et assiduas iacit ore querelas,
quum primum gelidos rores aurora remittit.
Fuscaque nonnumquam cursans per littora cornix
demersit caput, et fluctum cervice recepit.*

IX. 45. Videmus haec signa numquam fere ementientia; nec tamen, cur ita fiat, videmus.

*Vos quoque signa videtis, aquai dulcis alumnae,
quum clamore paratis inanes fundere voces,
absurdoque sono fontes et stagna cietis.*

Quis est, qui ranunculos hoc videre suspicari possit? Sed inest mira vis in ranunculis et natura quaedam significans aliquid, per se ipsa satis certa, cognitioni autem hominum obscurior.

*Mollipedesque boves, spectantes lumina caeli,
naribus humiferum duxere ex aëre succum.*

Non quaero, cur; quoniam, quid eveniat, intelligo.

*Iam vero, semper viridis semperque gravata,
lentiscus, triplici solita grandescere fetu,
ter fruges fundens, tria tempora monstrat arandi.*

16. Nec hoc quidem quaero, cur haec arbor una ter floreat, aut cur arandi maturitatem ad signum floris accommodet. Hoc sum contentus, quod, etiam si, quomodo quidque fiat, ignorem, quid fiat, intelligo. Pro omni igitur divinatione idem, quod pro iis rebus, quas commemoravi, respondebo. X. Quid scammonae radix ad purgandum, quid aristolochia ad morsus serpentum possit, quae nomen ex inventore reperit, rem ipsam inventor ex somnio, video; quod satis est: cur possit, nescio. Sic ventorum et imbrium signa, quae dixi, rationem quam habeant, non satis perspicio: vim et eventum agnosco, scio, approbo. Similiter, quid fissum in extis, quid fibra valeat, accipio: quae caussa sit, nescio. Atque horum quidem plena vita est: extis enim omnes fere utimur. Quid? de fulgurum vi dubitare num possumus? Nonne quum multa alia mirabilia, tum illud in primis: quum Summanus in fastigio Iovis optimi maximi, qui tum erat fictilis, e caelo ictus esset, nec usquam eius simulacri caput inveniretur, haruspices in Tiberim id depulsum esse dixerunt, idque inventum est eo loco, qui est ab haruspicibus demonstratus. XI. 17. Sed quo potius utar aut auctore aut teste, quam te? cuius edidici etiam

versus, et libenter quidem, quos in secundo Consulat
 tus Urania Musa pronuntiat:

*Principio aethereo flammatus Iuppiter igni
 vertitur, et totum collustrat lumine mundum,
 menteque divina caelum terrasque petessit;
 quae penitus sensus hominum vitasque retentat,
 aetheris aeterni septa atque inclusa cavernis.* 5

*Et, si stellarum motus cursusque vagantes
 nosse velis, quae sint signorum in sede locatae,
 (quae verbo et falsis Graiorum vocibus errant,
 re vera certo lapsu spatioque seruntur:)
 omnia iam cernes divina mente notata.* 10

18. Nam primum astrorum volucres, te consule, mo-
 tus

*concursusque graves stellarum ardore micantes
 tu quoque, quum tumulos Albano in monte ni-
 vales
 lustrasti et laeto mactasti lacte Latinas,
 vidisti et claro tremulos ardore cometas,* 15

*multaque misceri nocturna strage putasti:
 quod ferme dirum in tempus cecidere Latinae,
 quum claram speciem concreto lumine luna
 abdidit, et subito stellanti nocte perempta est.
 Quid vero Phoebi fax, tristis nuntia belli,* 20

*quae, magnum ad columen, flammato ardore vo-
 labat,*

*praecipites caeli partes obitusque petissens:
 aut quum terribili percussus fulmine civis
 luce serenanti vitalia lumina liquit?
 aut quum se gravido tremefecit corpore tellus!* 25
*Iam vero variae, nocturno tempore visae,
 terribiles formae bellum motusque monebant:
 multaque per terras vates oracula furenti*

pectore fundebant, tristes minitantia casus:

19. *atque ea, quae lapsu tandem cecidere vetusto,* 30
haec fore, perpetuis signis clarisque frequentans
ipse deum genitor caelo terrisque canebat.

XII. *Nunc ea, Torquato quae quondam et consule*
Cotta

Lydius ediderat Tyrrhenae gentis haruspex,
omnia fixa tuus glomerans determinat annus. 35
Nam pater altitonans, stellanti nixus Olympo,
ipse suos quondam tumulos ac templa petivit,
et Capitolinis iniecit sedibus ignes.

Tum species ex aere vetus generosaque Nattae*
concidit, elapsaeque vetusto numine leges; 40
et Divum simulacra peremit fulminis ardor.

20. *Hic silvestris erat, Romani nominis altrix,*
Martia, quae parvos Mavortis semine natos
uberibus gravidis vitali rore rigabat:
quae tum cum pueris flammato fulminis ictu 45
concidit, atque avulsa pedum vestigia liquit.

Tum quis non, artis scripta ac monumenta volu-
tans,

voces tristificas chartis promebat Etruscis?
Omnes civili generosa stirpe prosectam
vitare ingentem cladem pestemque monebant; 50
vel legum exitium constanti voce ferebant;
templa deumque adeo flammis urbesque iubebant
eripere, et stragem horribilem caedemque vereri:
atque haec fixa gravi sato ac fundata teneri;
ni post, excelsum ad columnen formata decore, 55
sancta Iovis species claros spectaret in ortus:
tum fore, ut occultos populus sanctusque senatus
cernere conatus posset, si, solis ad ortum

conversa, inde patrum sedes populique videret.

21. *Haec, tardata diu species, multumque morata,* 60
consule te tandem celsa est in sede locata:
atque una fixi ac signati temporis hora
Iuppiter excelsa clarabat sceptræ columna:
et clades patriæ, flamma ferroque parata,
vocibus Allobrogum patribus populoque patebat. 65

XIII. *Rite igitur veteres, quorum monumenta tene-*
tis,

qui populos urbesque modo ac virtute regebant,
rite etiam vestri, quorum pietasque fidesque
praestitit et longe vicit sapientia cunctos,
praecipue coluere vigenti numine divos. 70
Haec adeo penitus cura videre sagaci,
otia qui studiis lacti tenuere decoris,

22. *inque Academia umbrifera nitidoque Lyceo*
fuderunt claras secundi pectoris artes.
E quibus ereptum primo iam a flore iuventutæ, 75
te patria in media virtutum mole locavit.
Tu tamen anxiferas curas requiete relaxas,
Quod patriæ vocis studiis nobisque sacraſti.

Tu igitur animum poteris inducere contra ea, quae a me disputantur de divinatione, dicere, qui et gesseris ea, quae gessisti, et ea, quae pronuntiavi, accuratissime scripseris? 23. Quid? quaeris, Carneades, cur haec ita fiant, aut qua arte perfici possint? Nescire me fateor: evenire autem, te ipsum dico videre. Casu, inquis. Itane vero? Quidquam potest casu esse factum, quod omnes habet in se numeros veritatis? Quattuor tali iacti casu Venereum efficiunt. Num etiam centum Venereos, si cccc talos ieceris, casu futuros putas? Aspersa temere pigmenta in tabula oris

lineamenta effingere possunt; num etiam Veneris Coae pulchritudinem effingi posse aspersione fortuita putas? Sus rostro si humi A litteram impresserit, num propterea suspicari poteris, Andromacham Ennii ab ea posse describi? Fingebat Carneades, in Chiorum lapicidinis saxo diffisso caput exstitisse Panisci. Credo, aliquam non dissimilem figuram, sed certe non talem, ut eam factam a Scopa diceres. Sic enim profecto se res habet, ut numquam perfecte veritatem casus imitetur.

XIV. 24. At nonnumquam ea, quae praedicta sunt, minus eveniunt. Quae tandem id ars non habet? earum dico artium, quae coniectura continentur et sunt opinabiles. An medicina ars non putanda est? quam tamen multa fallunt. Quid? gubernatores nonne falluntur? An Achivorum exercitus et tot navium rectores non ita profecti sunt ab Illo,

ut projectione lacti piscium lasciviam

*intuerentur, ut ait Pacuvius, nec tuendi capere posset
satietas?*

Interea prope iam occidente sole inhorrescit mare:

tenebrae conduplicantur, noctisque et nimbum occaecat nigror.

Num igitur tot clarissimorum ducum regumque naufragium sustulit artem gubernandi? aut num imperatorum scientia nihil est, quia summus imperator nuper fugit, amisso exercitu? aut num propterea nulla est reipublicae gerendae ratio atque prudentia, quia multa Cn. Pompeium, quaedam M. Catonem, nonnulla etiam te ipsum fefellerunt? Similis est haruspicum responsio, omnisque opinabilis divinatio: coniectura enim nititur, ultra quam progredi non potest. 25. Ea fallit fortasse nonnumquam; sed tamen ad veritatem

saepissime dirigit. Est enim ab omni aeternitate repetita; in qua quum paene innumerabiliter res eodem modo evenirent, iisdem signis antegressis, ars est effecta, eadem saepe animadvertendo ac notando.

XV. Auspicia vero vestra quam constant? quae quidem nunc a Romanis auguribus ignorantur: (bona hoc tua venia dixerim:) a Cilicibus, Pamphyliis, Pisidis, Lyciis tenentur. 26. Nam quid ego hospitem nostrum, clarissimum atque optimum virum, Deiotarum regem, commemorem? qui nihil umquam nisi auspicato gerit: qui quum ex itinere quodam proposito et constituto revertisset, aquilae admonitus volatu; conclave illud, ubi erat mansurus, si ire perrexisset, proxima nocte corruit. 27. Itaque, ut ex ipso audiebam, persaepe revertit ex itinere, quum iam progressus esset multorum dierum viam. Cuius quidem hoc praeclarissimum est, quod, posteaquam a Caesare tetrarchia*, regno pecuniaque mulctatus est, negat se tamen eorum auspiciorum, quae sibi ad Pompeium proficiscenti secunda evenerint, poenitere. Senatus enim auctoritatem et populi Romani libertatem atque imperii dignitatem suis armis esse defensam: sibi quae eas aves, quibus auctoribus officium et fidem secutus esset, bene consuluisse: antiquiorem enim sibi fuisse possessionibus suis gloriam. Ille mihi videtur igitur vere augurari. Nam nostri quidem magistratus auspiciis utuntur coactis. Necesse est enim, offa obiecta, cadere frustum ex pulli ore, quum pascitur. 28. Quod autem scriptum habetis, tripudium fieri, si ex ea quid in solum ceciderit: hoc quoque, quod dixi, coactum, tripudium solistimum dicitis. Itaque multa auguria, multa auspicia, quod Cato ille sapiens

queritur, negligentia collegii amissa plane et deserta sunt.

XVI. Nihil fere quondam maioris rei, nisi auspicato, ne privatim quidem, gerebatur: quod etiam nunc nuptiarum auspices declarant, qui, re omissa, nomen tantum tenent. Nam ut nunc extis: (quamquam id ipsum aliquanto minus, quam olim:) sic tum avibus magnae res impetriri * solebant. Itaque, sinistra dum non exquirimus, in dira et in vitiosa incurrimus. 29. Ut P. Claudius, Appii Caeci filius, eiusque collega, L. Iunius, classes maximas perdiderunt, quum vitio navigassent. Quod eodem modo evenit Agamemnoni: qui, quum Achivi coepissent

*inter sese * strépere, aperteque artem obterere extispicum;*

solvere imperát secundo rúmore adversáque avi.

Sed quid vetera? M. Crasso quid acciderit, videmus, dirarum obnuntiatione neglecta. In quo Appius, collega tuus, bonus augur, ut ex te audire soleo, non satis scienter virum bonum et civem egregium censor C. Ateium notavit, quod ementitum auspicia subscripserit. Esto: fuerit hoc censoris, si iudicabat ementitum. At illud minime auguris, quod ascripsit, ob eam caussam populum Romanum calamitatem maximam cepisse. Si enim ea caussa calamitatis fuit: non in eo est culpa, qui obnuntiavit, sed in eo, qui non paruit. Veram enim fuisse obnuntiationem, ut ait idem augur et censor, exitus approbavit: quae si falsa fuisset, nullam afferre potuisset caussam calamitatis. Etenim dirae, sicut cetera auspicia, ut omina, ut signa, non caussas afferunt, cur quid eveniat, sed nuntiant ventura, nisi provideris. 30. Non igitur obnuntiatio Ateii caussam finxit calamitatis, sed signo

obiecto monuit Crassum, quid eventurum esset, nisi cavisset. Ita aut illa obnuntiatio nihil valuit: aut si, ut Appius iudicat, valuit, id valuit, ut peccatum haereret non in eo, qui monuerit, sed in eo, qui non obtemperarit. XVII. Quid? lituus iste vester, quod clarissimum est insigne auguratus, unde vobis est traditus? Nempe eo Romulus regiones direxit tum, quum Urbem condidit. Qui quidem Romuli lituus, id est incurvum et leviter a summo inflexum bacillum, quod ab eius litui, quo canitur, similitudine nomen invenit, quum situs esset in curia Saliorum, quae est in Palatio, eaque deflagrasset, inventus est integer. 31. Quid? multis annis post Romulum, Prisco regnante Tarquinio, quis veterum scriptorum non loquitur, quae sit ab Attio Navio per lituum regionum facta descriptio? Qui quum propter paupertatem sues puer pasceret, una ex iis amissa, vovisse dicitur, si recuperasset, uvam se deo daturum, quae maxima esset in vinea: itaque suae inventa, ad meridiem spectans in vinea media dicitur constitisse; quumque in quattuor partes vineam divisisset, tresque partes aves abdixissent, quarta parte, quae erat reliqua in regione distributa, mirabili magnitudine uvam, ut scriptum videmus, invenit. Qua re celebrata, quum vicini omnes ad eum de rebus suis referrent, erat in magno nomine et gloria. 32. Ex quo factum est, ut eum ad se rex Priscus arcesseret. Cuius quum tentaret scientiam auguratus, dixit ei, cogitare se quiddam; id possetne fieri, consuluit. Ille, augurio acto, posse respondit. Tarquinius autem dixit, se cogitasse cotem novacula posse praecidi. Tum Attium iussisse experiri. Ita cotem, in comitium allatam, inspectante et rege et populo, novacula esse discissam. Ex eo evenit, ut et

Tarquinius augure Attio Navio uteretur, et populus de suis rebus ad eum referret. 33. Cotem autem illam et novaculam defossam in comitio supraque impositum puteal accepimus. Negemus omnia: comburamus annales; ficta haec esse dicamus: quidvis denique potius, quam deos res humanas curare, fateamur. Quid? quod scriptum apud te est de Ti. Graccho, nonne et augurum et haruspicum comprobatur disciplinam? Qui, quum tabernaculum vitio cepisset imprudens, quod inauspicato pomoerium transgressus esset, comitia consulibus rogandis habuit. Nota res est, et a te ipso mandata monumentis. Sed et ipse augur Ti. Gracchus auspiciorum auctoritatem confessione errati sui comprobavit; et haruspicum disciplinae magna accessit auctoritas, qui, recentibus comitiis in senatum introducti, negaverunt iustum comitiorum rogatorem fuisse.

XVIII. 34. Iis igitur assentior, qui duo genera divinationum esse dixerunt: unum, quod particeps esset artis; alterum, quod arte careret. Est enim ars in iis, qui novas res coniectura persequuntur, veteres observatione didicerunt. Carent autem arte ii, qui, non ratione aut coniectura, observatis ac notatis signis, sed concitatione quadam animi, aut soluto liberoque motu, futura praesentiunt: (quod et somniantibus saepe contingit et nonnumquam vaticinantibus per furorem:) ut Bacis Boeotius, ut Epimenides Cres, ut Sibylla Erythraea. Cuius generis oracula etiam habenda sunt, non ea, quae aequatis sortibus ducuntur, sed illa, quae instinctu divino afflatuque funduntur. Etsi ipsa sors contemnenda non est, si auctoritatem habet vetustatis, ut eae sunt sortes, quas e terra editas accepimus: quae tamen ductae ut in rem apte cadant, fieri

credo posse divinitus. Quorum omnium interpretes, ut grammatici poetarum, proxime ad eorum, quos interpretantur, divinationem videntur accedere. 35. Quae est igitur ista calliditas, res vetustate robustas calumniando velle pervertere? Non reperio causam. Latet fortasse obscuritate involuta naturae. Non enim me deus ista scire, sed his tantummodo uti voluit. Utar igitur, nec adducar, ut rear, aut in extis totam Etruriam delirare, aut eandem gentem in fulguribus errare, aut fallaciter portenta interpretari, quum terrae saepe fremitus, saepe mugitus, saepe motus multa nostrae reipublicae, multa ceteris civitatibus gravia et vera praedixerint. 36. Quid? qui irridetur, partus hic mulae, nonne, quia fetus exstitit in sterilitate naturae, praedictus est ab haruspibus incredibilis partus malorum? Quid? Ti. Gracchus, P. F., qui bis consul et censor fuit, idemque et summus augur et vir sapiens civisque praestans, nonne (ut C. Gracchus, filius eius, scriptum reliquit), duobus anguibus domi comprehensis, haruspices convocavit? Qui quum respondissent, si marem emisisset, uxori brevi tempore esse moriendum; si feminam, ipsi: aequius esse censuit, se maturam oppetere mortem, quam P. Africani filiam adolescentem. Feminam emisit: ipse paucis post diebus est mortuus. XIX. Irrideamus haruspices; vanos, futes esse dicamus: quorumque disciplinam et sapientissimus vir et eventus acres comprobavit, contemnamus: contemnamus etiam Babylonios et eos, qui e Caucasio caeli signa servantes numeris stellarum cursus et motus * persequuntur. Condemnemus, inquam, hos aut stultitiae aut vanitatis aut imprudentiae, qui cccc lxx millia annorum, ut ipsi dicunt, monumentis comprehensa continent, et mea-

tiri iudicemus, nec saeculorum reliquorum iudicium, quod de ipsis futurum sit, pertimescere. 37. Age, barbari vani atque fallaces: num etiam Graiorum historia mentita est? quae Croeso Pythius Apollo, ut de naturali divinatione dicam, quae Atheniensibus, quae Lacedaemoniis, quae Tegeatis, quae Argivis, quae Corinthiis responderit, quis ignorat? Collegit innumera-bilia oracula Chrysippus, nec ullum sine locuplete auctore atque teste; quae quia nota tibi sunt, relinquo. Defendo unum hoc. Numquam illud oraculum Delphis tam celebre et tam clarum fuisset, neque tantis donis refertum omnium populorum atque regum, nisi omnis aetas oraculorum illorum veritatem esset experta. Iamdiu idem non facit. 38. Ut igitur nunc minore gloria est, quia minus oraculorum veritas excellit: sic tum, nisi summa veritate, in tanta gloria non fuisset. Potest autem vis illa terrae, quae mentem Pythiae divino afflatu concitabat, evanuisse vetustate, ut quosdam exaruisse amnes aut in alium cursum contortos et deflexos videmus. Sed, ut vis, acciderit: magna enim quaestio est: modomaneat id, quod negari non potest, nisi omnem historiam perverterimus, multis saeculis verax fuisse id oraculum.

XX. 39. Sed omittamus oracula: veniamus ad somnia. De quibus disputans Chrysippus multis et minutis somniis colligendis facit idem, quod Antipater ea conquirens, quae Antiphontis interpretatione explicata, declarant illa quidem acumen interpretis; sed exemplis grandioribus decuit uti. Dionysii mater, eius, qui Syracusiorum tyrannus fuit, ut scriptum apud Philistum est, et doctum hominem et diligentem et aequalem temporum illorum, quum praegnans hunc ipsum Dionysium alvo contineret, somniavit se pepe-

risse Satyriscum. Huic interpretes portentorum, qui Galeotae tum in Sicilia nominabantur, responderunt, (ut ait Philistus) eum, quem illa peperisset, clarissimum Graeciae diuturna cum fortuna fore. 40. Num te ad fabulas revoco vel nostrorum vel Graecorum poetarum? Narrat enim et apud Ennium Vestalis illa:

*Excita quum tremulis anus attulit artubus lumen,
Italia commemorat lacrumans, exterrita somno:
Eurydica prognata, pater quam noster amavit,
vires vitaeque corporum meum nunc deserit omne.
Nam me visus homo pulcher per amoena salicta 5
et ripas raptare, locosque novos. Ita sola
postilla, germana soror, errare videbar,
tardaeque vestigare, et quaerere te, neque posse
corde capessere: semita nulla pedem stabilibat.*

41. *Exin compellare pater me voce videtur 10
his verbis: O gnata, tibi sunt ante gerendae
aerumnae: post ex fluvio fortuna resistet.
Haec effatu pater, germana, repente recessit,
nec sese dedit in conspectum corde cupitus,
quamquam multa manus ad caeli caerula templa 15
tendebam lacrumans, et blanda voce vocabam.
Vix aegro tum corde meo me somnu' reliquit.*

XXI. 42. Haec, etiam si ficta sunt a poeta, non absunt tamen a consuetudine somniorum. Sit sane etiam illud commentitium, quo Priamus est conturbatus.

*Quia mater gravida parere se ardentem facem
visa est in somnis Hecuba: quo facto pater
rex ipse Priamus, somnio mentis metu
percussus, curis sumptus suspirantibus,
exsacrificabat hostiis balantibus. 5
Tum coniectorem postulat, pacem petens.*

*ut se edoceret obsecrans Apollinem,
quo sese vertant tantae sortes somnium.*

Ibi ex oraculo voce divina edidit

Apollo; puerum, primus Priamo qui foret 40
postilla natus, temperaret tollere.

Eum esse exitium Troiae, pestem Pergamo.

43. Sint haec, ut dixi, somnia fabularum: hisque adiungatur etiam Aeneae somnium, quod in Numerii Fabii Pictoris Graecis annalibus eiusmodi est, ut omnia, quae ab Aenea gesta sunt, quaeque illi acciderunt, ea fuerint, quae ei secundum quietem visa sunt. XXII. Sed propiora videamus. Cuiusnam modi est Superbi Tarquinii somnium, de quo in Bruto Accii loquitur ipse?

44. *Quum iam quieti corpus nocturno impetu
dedi, sopore placans artus languidos;
visi' st in somnis, pastorem ad me appellere
pecus lanigerum eximia pulchritudine:
duos consanguineos arietes inde eligi,* 5
*praeclarioremque alterum immolare me:
deinde eius germanum cornibus connitier
in me arietare, eoque ictu me ad casum dari:
exin prostratum terra, graviter saucium,
resupinum, in caelo contueri maximum ac* 10
*mirificum facinus; dextrorsum orbem flammæum
radiatum solis liquier cursu novo.*

45. Eius igitur somnii a coniectore quae sit interpretatio facta, videamus:

*Rex, quae in vita usurpant homines, cogitant, cu-
rant, vident,*

*quaeque agunt vigilantes, agitantque, ea si cui in
somno accidunt,*

minus mirum est. Sed in re tanta haud temere visa se offerunt.

Proin vide, ne, quem tu esse hebetem deputes aequae ac pecus,

is sapientiâ munitum pectus egregium gerat, 5
teque regno expellat. Nam id, quod de sole ostentum est tibi,

pópulo commutationem rerum portendit fore
perpropinquam: haec bene verruncent populo. Nam
quod ad dexteram

coepit cursum ab laeva signum praepotens; pulcherrime

auguratum est, rem Romanam publicam summam fore. 10

XXIII. 46. Age nunc ad externa redeamus. Matrem Phalaridis scribit Ponticus Heraclides, doctus vir, auditor et discipulus Platonis, visam esse videre in somnis simulacra deorum, quae ipsa domi consecrasset: ex his Mercurium e patera, quam dextra manu teneret, sanguinem visum esse fundere: qui quum terram attigisset, refervescere videretur sic, ut tota domus sanguine redundaret. Quod matris somnium immanis filii crudelitas comprobavit. Quid ego, quae magi Cyro illi principi interpretati sunt, ex Dinonis Persicis proferam? Nam quum dormienti ei sol ad pedes visus esset, ter eum scribit frustra appetivisse manibus, quum se convolvens sol elaberetur et abiret: ei magos dixisse, (quod genus sapientum et doctorum habebatur in Persis:) ex triplici appetitione solis, xxx annos Cyrum regnaturum esse, portendi. Quod ita contigit. Nam ad septuagesimum pervenit, quum xl natus annos regnare coepisset. 47. Est profecto quiddam etiam in barbaris gentibus praesentiens at-

que divinans: siquidem ad mortem proficiscens Calanus Indus, quum ascenderet in rogam ardentem: »O praeclarum discessum, inquit, e vita! quum, ut Herculi contigit, mortali corpore cremato, in lucem animus excesserit!« Quumque Alexander eum rogaret, si quid vellet, ut diceret; »Optime, inquit: propediem te videbo.« Quod ita contigit. Nam Babylone paucis post diebus Alexander est mortuus. Discedo parumper a somniis, ad quae mox revertar. Qua nocte templum Ephesiae Dianae deflagavit, eadem constat ex Olympiade natum esse Alexandrum, atque, ubi lucere coepisset, clamitasse magos, pestem ac perniciem Asiae proxima nocte natam. Haec de Indis et magis.

XXIV. 48. Redeamus ad somnia. Hannibalem Caelius scribit, quum columnam auream, quae esset in fano Iunonis Lacinae, auferre vellet, dubitaretque, utrum ea solida esset, an extrinsecus inaurata, perterebravisse: quumque solidam invenisset, statuissetque tollere, ei secundum quietem visam esse Iunonem praedicere, ne id faceret, minarique, si fecisset, se curaturam, ut eum quoque oculum, quo bene videret, amitteret; idque ab homine acuto non esse neglectum. Itaque ex eo auro, quod exterebratum esset, buculam curasse faciendam, et eam in summa columna collocavisse.

49. Hoc idem in Sileni, quem Caelius sequitur, Graeca historia est: is autem diligentissime res Hannibalis persecutus est: Hannibalem, quum cepisset Saguntum, visum esse in somnis a Iove in deorum concilium vocari: quo quum venisset, Iovem imperasse, ut Italiae bellum inferret, ducemque ei unum e concilio datum; quo illum utentem cum exercitu progredi coepisse; tum ei ducem illum praecepisse, ne respiceret; illum autem id diutius facere non po-

tuisse elatumque cupiditate respexisse; tum visam belluam vastam et immanem, circumplicatam serpentibus, quacumque incederet, omnia arbusta, virgulta, tecta pervertere; et eum admiratum quaesisse de deo, quodnam illud esset tale monstrum: et deum respondisse, vastitatem esse Italiae, praecepisseque, ut pergeret protinus; quid retro atque a tergo fieret, ne laboraret. 50. Apud Agathoclem scriptum in historia est, Hamilcarem Karthaginiensem, quum oppugnaret Syracusas, visum esse audire vocem, se postridie caenaturum Syracusis: quum autem is dies illuxisset, magnam seditionem in castris eius inter Poenos et Siculos milites esse factam: quod quum sensissent Syracusani, improvise eos in castra irrupisse Hamilcaremque ab iis vivum esse sublatum. Ita res somnium comprobavit. Plena exemplorum est historia, tum referta vita communis. 51. At vero P. Decius ille, Q. F. qui primus e Deciis consul fuit, quum esset tribunus militum M. Valerio, A. Cornelio consulibus, a Samnitibusque premeretur noster exercitus, quum pericula praeliorum iniret audacius, monereturque, ut cautior esset, dixit, quod exstat in annalibus: sibi in somnis visum esse, quum in mediis hostibus versaretur, occidere cum maxima gloria. Et tum quidem incolumis exercitum obsidione liberavit. Post triennium autem, quum consul esset, devovit se, et in aciem Latinorum irrupit armatus. Quo eius facto superati sunt et deleti Latini. Cuius mors ita gloriosa fuit, ut eandem concupisceret filius. XXV. 52. Sed veniamus nunc, si placet, ad somnia philosophorum. Est apud Platonem Socrates, quum esset in custodia publica, dicens Critoni, suo familiari, sibi post tertium diem esse moriendum: vidisse se in somnis pul-

chritudine eximia feminam, quae se nomine appellans diceret Homericum quemdam eiusmodi versum:

Tertia te Phthiae tempestas laeta locabit.

Quod ut est dictum, sic scribitur contigisse. Xenophon Socraticus (qui vir et quantus!) in ea militia, qua cum Cyro minore perfunctus est, sua scribit somnia; quorum eventus mirabiles exstiterunt. 53. Mentiri Xenophontem, an delirare dicemus? Quid? singulari vir ingenio Aristoteles, et paene divino, ipse ne errat, an alios vult errare? quum scribit, Eudemum Cyprium, familiarem suum, iter in Macedoniam facientem Pheras venisse; quae erat urbs in Thessalia tum admodum nobilis, ab Alexandro autem tyranno crudeli dominatu tenebatur: in eo igitur oppido ita graviter aegrum Eudemum fuisse, ut omnes medici diffiderent: ei visum in quiete egregia facie iuvenem dicere, fore, ut perbrevis convalesceret, paucisque diebus interitum Alexandrum tyrannum, ipsum autem Eudemum quinquennio post domum esse rediturum. Atque ita quidem prima statim scribit Aristoteles consecuta, et convaluisse Eudemum, et ab uxoris fratribus interfectum tyrannum; quinto autem anno exeunte, quum esset spes ex illo somnio in Cyprum illum ex Sicilia esse rediturum, praeliantem eum ad Syracusas occidisse: ex quo ita illud somnium esse interpretatum, ut, quum animus Eudemi e corpore excesserit, tum domum revertisse videatur. 54. Adiungamus philosophis doctissimum hominem, poetam quidem divinum, Sophoclem: qui, quum ex aede Herculis patera aurea gravis surrepta esset, in somnis vidit ipsum deum dicentem, qui id fecisset. Quod semel ille iterumque neglexit. Ubi idem saepius, ascendit in Areopagum: detulit rem. Areopagitae comprehen-

di iubent eum, qui a Sophocle erat nominatus. Is, quaestione adhibita, confessus est, pateramque retulit. Quo facto, fanum illud Indici[s] Herculis nominatum est. XXVI. 55. Sed quid ego Graecorum? Nescio quo modo me magis nostra delectant. Omnes hoc historici, Fabii, Gellii, sed proxime Caelius. Quum bello Latino ludi votivi maximi primum fierent, civitas ad arma repente est excitata. Itaque, ludis intermissis, instaurativi constituti sunt. Qui antequam fierent, quumque iam populus consedisset, servus per circum, quum virgis caederetur, furcam ferens ductus est. Exin cuidam rustico Romano dormienti visus est venire, qui diceret, praesulem sibi non placuisse ludis, idque ab eodem iussum esse eum senatui nuntiare: illum non esse ausum. Iterum esse idem visum, et monitum, ne vim suam experiri vellet: ne tum quidem esse ausum. Exin filium eius esse mortuum; eandem in somnis admonitionem fuisse tertiam. Tum illum etiam debilem factum, rem ad amicos detulisse, quorum de sententia lecticula in curiam esse delatum, quumque senatui somnium enarravisset, pedibus suis domum revertisse. Itaque somnio comprobato a senatu, ludos illos iterum instauratos, memoriae proditum est. 56. C. vero Gracchus multis dixit, ut scriptum apud eundem Caelium est, sibi in somnis quaesturam petenti Ti. fratrem visum esse dicere, quam vellet cunctaretur, tamen eodem sibi leto, quo ipse interisset, esse pereundum. Hoc, antequam tribunus plebi C. Gracchus factus esset, et se audisse scribit Caelius, et dixisse multis. Quo somnio quid inveniri potest certius?

XXVII. Quid? illa duo somnia, quae creberrime commemorantur a Stoicis, quis tandem potest conte-

mnere? unum de Simonide: qui quum ignotum quemdam proiectum mortuum vidisset, eumque humavisset, haberetque in animo navem conscendere, moneri visus est, ne id faceret, ab eo, quem sepultura affecerat; si navigasset, eum naufragio esse perituum; itaque Simonidem redisse; perisse ceteros, qui tum navigassent. 57. Alterum ita traditum, clarum admodum somnium. Quum duo quidam Arcades familiares iter una facerent, et Megaram venissent, alterum ad cauponem devertisse, ad hospitem alterum. Qui ut caenati quiescerent, concubia nocte visum esse in somnis ei, qui erat in hospitio, illum alterum orare, ut subveniret, quod sibi a caupone interitus pararetur; eum primo perterritum somnio surrexisse; dein quum se collegisset idque visum pro nihilo habendum esse duxisset, recubuisse; tum ei dormienti eundem illum visum esse rogare, ut, quoniam sibi vivo non subvenisset, mortem suam ne inultam esse pateretur, se interfectum in plaustrum a caupone esse coniectum, et supra stercus iniectum; petere, ut mane ad portam adesset, priusquam plaustrum ex oppido exiret. Hoc vero eum somnio commotum, mane bubulco praesto ad portam fuisse; quaesisse ex eo, quid esset in plaustro: illum perterritum fugisse, mortuum erutum esse; cauponem, re patefacta, poenas dedisse.

XXVIII. 58. Quid hoc somnio dici potest divinius? Sed quid aut plura aut vetera quaerimus? Saepe tibi meum narravi; saepe ex te audiavi tuum somnium: Me, quum Asiae provinciae praeessem, vidisse in quiete, quum tu equo advectus ad quamdam magni fluminis ripam, provectus subito atque delapsus in flumen, nusquam apparuisses, me contremuisse, timore perterritum: tum te repente laetum exstitisse,

eodemque equo adversam ascendisse ripam nosque inter nos esse complexos. Facilis coniectura huius somnii: mihiq̃ue a peritis in Asia praedictum est, fore eos eventus rerum, qui acciderunt. 59. Venio nunc ad tuum: audiivi equidem ex te ipso, sed mihi saepius noster Salustius narravit; quum in illa fuga, nobis gloriosa, patriae calamitosa, in villa quadam campi Atinatis maneres, magnamque partem noctis vigilasses, ad lucem denique arcte et graviter dormire te* coepisse. Itaque, quamquam iter instaret, se* tamen silentium fieri iussisse, neque esse passum te excitari: quum autem experrectus esses hora secunda fere, te sibi somnium narravisse: visum tibi esse, quum in locis solis maestus errares, C. Marium cum fascibus laureatis quaerere ex te, quid tristis esses; quumque tu te tua patria vi pulsum esse dixisses, prehendisse eum dextram tuam, et bono animo te iussisse esse, lictorique proximo tradidisse, ut te in monumentum suum deduceret; et dixisse, in eo tibi salutem fore. Tum et se exclamasse Salustius narrat, reditum tibi celerem et gloriosum paratum, et te ipsum visum somnio delectari. Nam illud mihi ipsi celeriter nuntiatum est, ut audivisses, in monumento Marii de tuo reditu magnificentissimum illud senatus consultum esse factum, referente optimo et clarissimo viro consule, idque frequentissimo theatro, incredibili clamore et plausu comprobatum: dixisse te, nihil illo Atinati somnio fieri posse divinius.

XXIX. 60. At multa falsa. Immo obscura fortasse nobis. Sed sint falsa quaedam; contra vera quid dicimus? quae quidem multo plura evenirent, si ad quietem integri iremus. Nunc onusti cibo et vino perturbata et confusa cernimus. Vide, quid Socra-

tes in Platonis Politia loquatur. Dicit enim: *Quum dormientibus ea pars animi, quae mentis et rationis sit particeps, sopita langueat: illa autem, in qua feritas quaedam sit atque agrestis immanitas, quum sit immoderato tumefacta potu atque pastu, exsultare eam in somno immoderateque iactari: itaque huic omnia visa obii-ciuntur a mente ac ratione vacua: ut aut cum matre corpus miscere videatur, aut cum quovis alio vel homine, vel deo, saepe bellua; atque etiam trucidare aliquem, et impie cruentari, multaque facere impure atque taetre cum temeritate et impudentia.* 61. *At qui salubri et moderato cultu atque victu quieti se tradiderit, ea parte animi, quae mentis et consilii est, agitata et erecta, saturataque bonarum cogitationum epulis: eaque parte animi, quae voluptate alitur, nec inopia enecta, nec satietate affluenti, (quorum utrumque praestringere aciem mentis solet, sive deest naturae quippiam, sive abundat atque affluit,) illa etiam tertia parte animi, in qua irarum existit ardor, sedata atque restincta: tum eveniet, duabus animi temerariis partibus compressis, ut illa tertia pars rationis et mentis eluceat, et se vegetam ad somniandum acremque praebeat: tum ei visa quietis occurrent tranquilla atque veracia.* Haec verba ipsa Platonis expressi. XXX. 62. Epicurum igitur audiemus potius? Namque Carneades concertationis studio modo ait hoc, modo illud. At ille quid sentit? Sentit autem nihil umquam elegans, nihil decorum. Hunc ergo antepones Platoni et Socrati? qui ut rationem non redderent, auctoritate tamen hos minutos philosophos vincerent. Iubet igitur Plato sic ad somnum proficisci corporibus affectis, ut nihil sit, quod errorem animis perturbationemque afferat. Ex quo etiam Pythagoricis interdictum putatur, ne faba vescerentur,

quod habet inflationem magnam is cibus, tranquillitati mentis quaerentis vera contrariam. 63. Quum ergo est somno sevocatus animus a societate et a contagione corporis, tum meminit praeteritorum, praesentia cernit, futura praevidet. Iacet enim corpus dormientis, ut mortui; viget autem et vivit animus. Quod multo magis faciet post mortem, quum omnino corpore excesserit. Itaque appropinquante morte multo est divinius. Nam et id ipsum vident, qui sunt morbo gravi et mortifero affecti, instare mortem. Itaque his occurrunt plerumque imagines mortuorum; tumque vel maxime laudi student; eosque, qui secus, quam decuit, vixerunt, peccatorum suorum tum maxime poenitet. 64. Divinare autem morientes, etiam illo exemplo confirmat Posidonius, quo avertit, Rhodium quemdam morientem sex aequales nominasse, et dixisse, qui primus eorum, qui secundus, qui deinceps moriturus esset. Sed tribus modis censet deorum appulsu homines somniare: uno, quod praevideat animus ipse per sese, quippe qui deorum cognatione teneatur; altero, quod plenus aer sit immortalium animorum, in quibus tamquam insignitae notae veritatis appareant; tertio, quod ipsi dii cum dormientibus colloquantur: idque, ut modo dixi, facilius evenit appropinquante morte, ut animi futura augurentur. 65. Ex quo et illud est Calani, de quo ante dixi, et Homericum Hectoris, qui moriens propinquam Achilli mortem denuntiat. XXXI. Neque enim illud verbum temere consuetudo approbavisset, si ea res nulla esset omnino:

Praesagibat animus, frustra me ire, quum exirem domo.

Sagire enim sentire acute est: ex quo sagae anus, quia

multa scire volunt, et sagaces dicti canes. Is igitur, qui ante sagit, quam oblata res est, dicitur praesagire, id est, futura ante sentire.

66. Inest igitur in animis praesagitio extrinsecus iniecta atque inclusa divinitus. Ea si exarsit acrius, furor appellatur, quum a corpore animus abstractus divino instinctu concitatur.

*H. Sed quid oculis rābere visa est dērepente ardētib⁹
bus?*

U'bi illa paullo ante sapiens, vīrginali modēstia?

*C. Māter, optumātum multo mūlier melior mūlierum,
missa sum supērstītiōsis hāriolatiōnib⁹;*

nām me Apollo sātis sāndis dēmentem invitām ciet.*

Virgines vero aēquales, patri mēi, mēām factūm pu-
det,*

optimi viri: mea mater, tui me miseret, mei piget.

*Optumam progeniem Priamo pēperisti extra me: hoc
dolet,*

mēd obesse, illōs prodesse, me obstare, illos obsequi.

O poema tenerum et moratum atque molle! Sed hoc minus ad rem. 67. Illud, quod volumus, expressum est, ut vaticinari furor vera soleat.

Adest, adest fax obvoluta sāguine atque incēdio:

mūltos annos lātuit: cives, ferte opem, et restīguite.

Deus inclusus corpore humano iam, non Cassandra loquitur:

Iāmque mari magnō classis cita

tēxitur: exitiām ēxamen rapit:

ādvenit, et fera vėlivolantibus

nāvib⁹ complexit manu' littora.

XXXII. 68. Tragoedias loqui videor et fabulas. At ex te ipso non commentitiam rem, sed factam, eiusdem generis audiui: C. Coponium ad te venisse Dyr-

rhachio, quum praetorio imperio classis Rhodiae praeesset, cum primis hominem prudentem atque doctum: eumque dixisse, remigem quemdam e quinquere mi Rhodiorum vaticinatum, madefactum iri minus xxx diebus Graeciam sanguine; rapinas Dyrrhachii et conscensionem in naves cum fuga, fugientibusque miserabilem respectum incendiorum fore, sed Rhodiorum classi propinquum reditum ac domum itionem dari: tum neque te ipsum non esse commotum, Marcumque Varronem et M. Catonem, qui tum ibi erant, doctos homines, vehementer esse perterritos: paucis sane post diebus ex Pharsalica fuga venisse Labienum: qui quum interitum exercitus nuntiavisset, reliqua vaticinationis brevi esse confecta. 69. Nam et ex horreis direptum effusumque frumentum vias omnes angiportusque constraverat; et naves subito perterriti metu conscendistis; et noctu ad oppidum respicientes, flagrant es onerarias, quas incenderant milites, quia sequi noluerant, videbatis: postremo a Rhodia classe deserti, verum vatem fuisse sensistis.

70. Exposui, quam brevissime potui, somnii et furoris oracula, quae carere arte dixeram. Quorum amborum generum una ratio est, qua Cratippus noster uti solet; animos hominum quadam ex parte extrinsecus esse tractos et haustos. Ex quo intelligitur, esse extra divinum animum, humanus unde ducatur: humani autem animi eam partem, quae sensum, quae motum, quae appetitum habeat, non esse ab actione corporis seiugatam: quae autem pars animi rationis atque intelligentiae sit particeps, eam tum maxime vigere, quum plurimum absit a corpore. 71. Itaque expositis exemplis verarum vaticinationum et somniorum, Cratippus solet rationem concludere hoc

modo: »Si sine oculis non potest exstare officium et munus oculorum; possunt autem aliquando oculi non fungi suo munere: qui vel semel ita est usus oculis, ut vera cerneret, is habet sensum oculorum vera cernentium. Item igitur, si sine divinatione non potest officium et munus divinationis exstare; potest autem quis, quum divinationem habeat, errare aliquando, nec vera cernere: satis est ad confirmandam divinationem, semel aliquid esse ita divinatum, ut nihil fortuito cecidisse videatur. Sunt autem eius generis innumerabilia; esse igitur divinationem, confitendum est. «

XXXIII. 72. Quae vero aut coniectura explicantur, aut eventis animadversa et notata sunt, ea genera divinandi, ut supra dixi, non naturalia, sed artificiosa dicuntur: in quo haruspices, augures coniectoresque numerantur. Haec improbantur a Peripateticis, a Stoicis defenduntur. Quorum alia sunt posita in monumentis et disciplina: quod Etruscorum declarant et haruspicipini et fulgurales et tonitruales libri, vestri etiam augurales: alia autem subito ex tempore coniectura explicantur, ut apud Homerum Calchas, qui ex passerum numero belli Troiani annos auguratus est; et ut in Sisennae scriptum historia videmus, quod, te inspectante, factum est, ut, quum ille in agro Nolano immolaret ante praetorium, ab infima ara subito anguis emergeret; quum quidem C. Postumius haruspex oraret illum, ut in expeditionem exercitum educeret: id quum Sulla fecisset, tum ante oppidum Nola[m] florentissima Samnitium castra cepit. 73. Facta coniectura etiam in Dionysio est paullo ante, quam regnare coepit: qui quum, per agrum Leontinum iter faciens, equum ipse demisisset in flumen, submersus equus

voraginibus, non exstitit: quem quum maxima contentione non potuisset extrahere, discessit, ut ait Philistus, aegre ferens. Quum autem aliquantulum progressus esset, subito exaudivit hinnitum, respexitque et equum alacrem laetus aspexit, cuius in iuba examen apum consederat. Quod ostentum habuit hanc vim, ut Dionysius paucis post diebus regnare coepit. XXXIV. 74. Quid? Lacedaemoniis, paullo ante Leutricam calamitatem, quae significatio facta est, quum in Herculis fano arma sonuerunt, Herculisque simulacrum multo sudore manavit? At eodem tempore Thebis, ut ait Callisthenes, in templo Herculis valvae clausae repagulis subito se ipsae aperuerunt; armaque, quae fixa in parietibus fuerant, ea sunt humi inventa. Quumque eodem tempore apud Lebadiam Trophonio res divina fieret, gallos gallinaceos in eo loco sic assidue canere coepisse, ut nihil intermitterent: tum augures dixisse Boeotios, Thebanorum esse victoriam, propterea quod avis illa victa silere sole-ret, canere, si vicisset. 75. Eademque tempestate multis signis Lacedaemoniis Leutricae pugnae calamitas denuntiabatur. Namque et Lysandri, qui Lacedaemoniorum clarissimus fuerat, statuae, quae Delphis stabat, in capite corona subito exstitit ex asperis herbis et agrestibus: stellaeque aureae, quae Delphis erant a Lacedaemoniis positae post navalem illam victoriam Lysandri, qua Athenienses conciderunt, (qua in pugna quia Castor et Pollux cum Lacedaemoniorum classe visi esse dicebantur, eorum insignia deorum, stellae aureae, quas dixi, Delphis positae,) paullo ante Leutricam pugnam deciderunt neque repertae sunt. 76. Maximum vero illud portentum iisdem Spartiatis fuit, quod, quum oraculum ab Iove Dodonaco peti-

vissent, de victoria sciscitantes, legatique illud, in quo inerant sortes, collocavissent; simia, quam rex Molossorum in deliciis habebat, et sortes ipsas et cetera, quae erant ad sortem parata, disturbavit et aliud alio dissipavit. Tum ea, quae praeposita erat oraculo, sacerdos dixisse dicitur, de salute Lacedaemoniis esse, non de victoria cogitandum. XXXV. 77. Quid? bello Punico secundo nonne C. Flaminius, consul iterum, neglexit signa rerum futurarum magna cum clade reipublicae? Qui, exercitu lustrato, quum Arretium versus castra movisset et contra Hannibalem legiones duceret, et ipse et equus eius ante signum Iovis Statoris sine caussa repente concidit, nec eam rem habuit religioni, obiecto signo, ut peritis videbatur, ne committeret praelium. Idem quum tripudio auspicaretur, pullarius diem praelii committendi differebat. Tum Flaminius ex eo quaesivit, si ne postea quidem pulli pascerentur, quid faciendum censeret. Quum ille quiescendum respondisset, Flaminius: »Praeclara vero auspicia, si esurientibus pullis res geri poterit, saturis nihil geretur.« Itaque signa convelli, et se sequi iussit. Quo tempore, quum signifer primi hastati signum non posset movere loco, nec quidquam proficeretur, plures quum accederent; Flaminius, renuntiata, suo more neglexit. Itaque tribus horis concisus exercitus, atque ipse interfectus est. 78. Magnum illud etiam, quod addidit Caelius, eo tempore ipso, quum hoc calamitosum fieret praelium, tantos terrae motus in Liguribus, Gallia compluribusque insulis totaque in Italia factos esse, ut multa oppida corruerint, multis locis labes factae sint terraeque deserderint fluminaque in contrarias partes fluxerint, atque in amnes mare influxerit. XXXVI. Fiunt certe divi-

nationum coniecturae a peritis. Midas illi Phrygio, quum puer esset, dormienti formicae in os tritici grana congesserunt. Divitissimum fore, praedictum est: quod evenit. At Platoni, quum in cunis parvulo dormienti apes in labellis consedisent, responsum est, singulari illum suavitate orationis fore. Ita futura eloquentia provisa in infante est. 79. Quid? amores ac deliciae tuae, Roscius num aut ipse aut pro eo Lanuvium totum mentiebatur? Qui quum esset in cunabulis educareturque in Solonio, qui est campus agri Lanuvini; noctu lumine appposito experrecta nutrix animadvertit puerum dormientem circumplexum serpentis amplexu. Quo aspectu exterrita clamorem sustulit. Pater autem Roscii ad haruspices retulit: qui responderunt, nihil illo puero clarius, nihil nobilius fore. Atque hanc speciem Pasiteles * caelavit argento et noster expressit Archias versibus. Quid igitur expectamus? an, dum in foro nobiscum dii immortales, dum in viis versentur, dum domi? qui quidem ipsi se nobis non offerunt, vim autem suam longe lateque diffundunt; quam tum terrae cavernis includunt, tum hominum naturis implicant. Nam terrae vis Pythiam Delphis incitabat, naturae Sibyl- lam. Quid enim? non videmus, quam sint varia terrarum genera; ex quibus et mortifera quaedam pars est, ut et Ampsancti in Hirpinis, et in Asia Plutonia, quae vidimus: et sunt partes agrorum aliae pestilentes, aliae salubres: aliae, quae acuta ingenia gignant, aliae, quae retusa: quae omnia fiunt et ex caeli varietate et ex disparili aspiratione terrarum.

80. Fit etiam saepe specie quadam, saepe vocum gravitate et cantibus, ut pellantur animi vehementius: saepe etiam cura et timore: qualis est illa,

*flexánima tamquam lýmphata, aut Bacchí sacris
commóta, in tumultis Teúcrum commemoráns suum.*

XXXVII. Atque etiam illa concitatio declarat vim in animis esse divinam. Negat enim sine furore Democritus quemquam poetam magnum esse posse: quod idem dicit Plato. Quem, si placet, appellet furorem, dummodo is furor ita laudetur, ut in Phaedro Platonis laudatus est. Quid? vestra oratio in caussis: quid? ipsa actio potest esse vehemens et gravis et copiosa, nisi est animus ipse commotior? Equidem etiam in te saepe vidi, et (ut ad leviora veniamus) in Aesopo, familiari tuo, tantum ardorem vultuum atque motuum, ut eum vis quaedam abstraxisse a sensu mentis videretur.

84. Obiiciuntur etiam saepe formae, quae reapse nullae sunt: speciem autem offerunt. Quod contigisse Brenno dicitur eiusque Gallicis copiis, quum fano Apollinis Delphici nefarium bellum intulisset. Tum enim ferunt ex oraculo effatam esse Pythiam:

Ego próvidebo rem istam et albae vírgines.

Ex quo factum, ut et viderentur virgines ferre arma contra, et nive Gallorum obrueretur exercitus. XXXVIII. Aristoteles quidem eos etiam, qui valetudinis vitio furerent et melancholici dicerentur, censebat habere aliquid in animis praesagens atque divinum. Ego autem haud scio, an nec cardiacis hoc tribuendum sit, nec phreneticis: animi enim integri, non vitiosi corporis est divinatio.

82. Quam quidem esse re vera, hac Stoicorum ratione concluditur: »Si sunt dii, neque ante declarant hominibus, quae futura sunt: aut non diligunt homines; aut, quid eventurum sit, ignorant; aut existimant, nihil interesse hominum scire, quid futurum

sit; aut non censent, esse suae maiestatis praesignificare hominibus, quae sunt futura; aut ea ne ipsi quidem dii significare possunt. At neque non diligunt nos; sunt enim benefici generique hominum amici: neque ignorant ea, quae ab ipsis constituta et designata sunt: neque nostra nihil interest scire ea, quae evenitura sunt; erimus enim cautiores, si sciemus: neque hoc alienum ducunt maiestate sua; nihil est enim beneficentia praestantius: neque non possunt futura praenoscere. 83. Non igitur sunt dii nec significant futura. Sunt autem dii: significant ergo. Et non, si significant, nullas vias dant nobis ad significationis scientiam: frustra enim significarent: nec, si dant vias, non est divinatio; est igitur divinatio. «

XXXIX. 84. Hac ratione et Chrysippus et Diogenes et Antipater utitur. Quid est igitur, cur dubitandum sit, quin sint ea, quae disputavi, verissima? Si ratio mecum facit, si eventa, si populi, si nationes, si Graeci, si barbari, si maiores etiam nostri, si denique hoc semper ita putatum est? Si summi philosophi, si poetae, si sapientissimi viri, qui respublicas constituerunt, qui urbes condiderunt? an, dum bestiae loquantur, exspectamus; hominum consentiente auctoritate contenti non sumus?

85. Nec vero quidquam aliud affertur, cur ea, quae dico, divinandi genera nulla sint: nisi, quod difficile dictu videtur, quae cuiusque divinationis ratio, quae causa sit. Quid enim habet haruspex, cur pulmo incisus etiam in bonis extis dirimat tempus et proferat diem? quid augur, cur a dextra corvus, a sinistra cornix faciat ratum? quid astrologus, cur stella Iovis aut Veneris coniuncta cum Luna ad ortus puerorum salutaris sit, Saturni Martisque contraria? cur autem

deus dormientes nos moneat, vigilantes negligat? Quid deinde caussae est, cur Cassandra furens futura prospiciat, Priamus sapiens hoc idem facere non queat? 86. Cur fiat quidque, quaeris? Recte omnino. Sed non nunc id agitur. Fiat, necne fiat, id quaeritur. Ut si magnetem lapidem esse dicam, qui ferrum ad se alliciat et attrahat; rationem, cur id fiat, asserere nequeam: fieri omnino neges? Quod idem facis in divinatione: quam et cernimus ipsi, et audimus, et legimus et a patribus accepimus: neque ante philosophiam patefactam, quae nuper inventa est, hac de re communis vita dubitavit: et postea, quam philosophia processit, nemo aliter philosophus sensit, in quo modo esset auctoritas. 87. Dixi de Pythagora, de Democrito, de Socrate: excepi de antiquis praeter Xenophanem neminem: adiunxi veterem Academiam, Peripateticos, Stoicos. Unus dissentit Epicurus. Quid vero? hoc turpius, quam quod idem nullam sensit gratuitam esse virtutem? XL. Quis est autem, quem non moveat clarissimis monumentis testata consignataque antiquitas? Calchantem augurem scribit Homerus longe optimum, eumque ducem classis fuisse ad Ilium*, auspicioꝝ credo scientia, non locorum. 88. Amphilochns et Mopsus Argivorum reges fuerunt, sed iidem augures: iique urbes in ora maritima Ciliciae Graecas condiderunt. Atque etiam ante hos Amphiaras et Tiresias, non humiles et obscuri, neque eorum similes, ut apud Ennium est,

qui sui quaestus caussa fictas suscitant sententias,
sed clari et praestantes viri, qui avibus et signis admoniti futura dicebant. Quorum de altero etiam apud inferos Homerus ait, solum sapere, ceteros umbrarum vagari modo. Amphiararum autem sic honoravit fama

Graeciae, deus ut haberetur, atque ut ab eius solo, in quo est humatus, oracula peterentur. 89. Quid? Asiae rex Priamus nonne et Helenum filium et Cassandram filiam divinantes habebat, alterum auguriis, alteram mentis incitatione et permotione divina? Quo in genere Marcios quosdam fratres, nobili loco natos, apud maiores nostros fuisse scriptum videmus. Quid? Polydum Corinthium nonne Homerus et aliis multa, et filio ad Troiam proficiscenti mortem praedixisse commemorat? Omnino apud veteres, qui rerum potiebantur, iidem auguria tenebant. Ut enim sapere, sic divinare regale ducebant. Testis est nostra civitas, in qua et reges augures, et postea privati eodem sacerdotio praediti rempublicam religionum auctoritate rexerunt. XLI. 90. Eaque divinationum ratio ne in barbaris quidem gentibus neglecta est: si quidem et in Gallia Druidae sunt, e quibus ipse Divitiacum Aeduum, hospitem tuum laudatoremque, cognovi: qui et naturae rationem, quam physiologiam Graeci appellant, notam esse sibi profitebatur, et partim auguriis, partim coniectura, quae essent futura, dicebat; et in Persis augurantur et divinant Magi, qui congregantur in fano commentandi caussa atque inter se colloquendi: quod etiam idem vos quondam facere Nonis solebatis. 91. Nec quisquam rex Persarum potest esse, qui non ante magorum disciplinam scientiamque perceperit. Licet autem videre et genera quaedam et nationes huic scientiae deditas. Telmessus in Caria est: qua in urbe excellit haruspicum disciplina. Itemque Elis in Peloponneso familias duas certas habet, Iamidarum unam, alteram Clytidarum, haruspicinae nobilitate praestantes. In Syria Chaldaei cognitione astrorum sollertiaque ingeniorum an-

tecellunt. 92. Etruria autem de caelo tacta scientissime animadvertit: eademque interpretatur, quid quibusque ostendatur monstris atque portentis. Quocirca bene apud maiores nostros senatus, tum, quum florebat imperium, decrevit, ut de principum filiis sex singulis Etruriae populis in disciplinam traderentur, ne ars tanta propter tenuitatem hominum a religionis auctoritate abduceretur ad mercedem atque quaestum. Phryges autem et Pisidae et Cilices et Arabum natio avium significationibus plurimum obtemperant: quod idem factitatum in Umbria accepimus.

XI II. 93. Ac mihi quidem videntur e locis quoque ipsis, qui a quibusque incolebantur, divinationum opportunitates esse ductae. Etenim Aegyptii et Babylonii, in camporum patentium aequoribus habitantes, quum ex terra nihil emineret, quod contemplationi caeli officere posset, omnem curam in siderum cognitione posuerunt; Etrusci autem, quod religione imbuti studiosius et crebrius hostias immolabant, extorum cognitioni se maxime dediderunt: quodque propter aeris crassitudinem de caelo apud eos multa fiebant, et quod ob eandem causam multa inusitata partim e caelo, alia ex terra oriebantur, quaedam etiam ex hominum pecudumve conceptu et satu, portentorum exercitatissimi interpretes exstiterunt. Quorum quidem vim, ut tu soles dicere, verba ipsa prudenter a maioribus posita declarant. Quia enim ostendunt, portendunt, monstrant, praedicunt; ostenta, portenta, monstra, prodigia dicuntur. 94. Arabes autem et Phryges et Cilices, quod pastu pecudum maxime utuntur, campos et montes hieme et aestate peragrantes, propterea facilius cantus avium et volatus notaverunt. Eademque et Pisidiae causa fuit, et huic

nostrae Umbriae. Tum Caria tota, praecipueque Telmesses, quos ante dixi, quod agros uberrimos maximeque fertiles incolunt, in quibus multa propter fecunditatem fingi gignique possunt, in ostentis animadvertendis diligentes fuerunt.

XLIII. 95. Quis vero non videt, in optima quaque republica plurimum auspicia et reliqua divinandi genera valuisse? Quis rex umquam fuit, quis populus, qui non uteretur praedictione divina? neque solum in pace, sed in bello multo etiam magis, quo maius erat certamen et discrimen salutis. Omitto nostros, qui nihil in bello sine extis agunt, nihil sine auspiciis domi habent. [Auspicia] externa videamus. Namque et Athenienses omnibus semper publicis consiliis divinos quosdam sacerdotes, quos *μάρτυς* vocant, adhibuerunt: et Lacedaemonii regibus suis augurem assessorem dederunt; itemque senibus (sic enim consilium publicum appellant) augurem interesse voluerunt: iidemque de rebus maioribus semper aut Delphis oraculum, aut ab Ammone aut a Dodona petebant. 96. Lycurgus quidem, qui Lacedaemoniorum rempublicam temperavit, leges suas auctoritate Apollinis Delphici confirmavit. Quas quum vellet Lysander commutare, eadem est prohibitus religione. Atque etiam, qui praeerant Lacedaemoniis, non contenti vigilantibus curis, in Pasiphaae fano, quod est in agro propter urbem, somniandi causa incubabant, quia vera quietis oracula ducebant. 97. Ad nostra iam redeo. Quoties senatus decemviros ad libros ire iussit! quantis in rebus, quamque saepe responsis haruspicum paruit! Nam et quum duo visi soles essent, et quum tres lunae, et quum faces, et quum sol nocte visus esset, et quum e caelo fremitus auditus, et quum

caelum discessisse visum est atque in eo animadversi globi. Delata etiam ad senatum labes agri Privernatis, quum ad infinitam altitudinem terra desedisset, Apuliaque maximis terrae motibus conquassata esset: quibus portentis magna populo Romano bella perniciosaeque seditiones denuntiabantur. Inque his omnibus responsa haruspicum cum Sibyllae versibus congruebant. 98. Quid? quum Cumis Apollo sudavit, Capuae Victoria? quid? ortus androgyni? nonne fatale quoddam monstrum fuit? Quid? quum fluvius atratus sanguine fluxit? quid? quum saepe lapidum, sanguinis nonnumquam, terrae interdum, quondam etiam lactis imber defluxit? quid? quum in Capitolio ictus Centaurus e caelo est, in Aventino portae et homines? Tusculi aedes Castoris et Pollucis Romaeque Pietatis? nonne et haruspices ea responderunt, quae evenerunt, et in Sibyllae libris eadem repertae praedictiones sunt? XLIV. 99. Caeciliae Q. filiae somnio modo Marsico bello templum est a senatu Iunoni Sospitae restitutum. Quod quidem somnium Sisenna quum disputavisset mirifice ad verbum cum re convenisse, tamen insolenter, credo ab Epicureo aliquo inductus, disputat somniis credi non oportere. Idem contra ostenta nihil disputat exponitque initio belli Marsici et deorum simulacra sudavisse, et sanguinem fluxisse, et discessisse caelum, et ex occulto auditas esse voces, quae pericula belli nuntiarent, et Lanuvii clypeos, quod haruspibus tristissimum visum esset, a muribus esse derosos. 100. Quid? quod in annalibus habemus, Veienti bello, quum lacus Albanus praeter modum crevisset, Veientem quemdam ad nos hominem nobilem profugisse, eumque dixisse, ex fati, quae Veientes scripta haberent, Veios capi non posse,

dum lacus is redundaret: et, si lacus emissus lapsu et cursu suo ad mare profluxisset, perniciosum populo Romano; sin autem ita esset eductus, ut ad mare pervenire non posset, tum salutare nostris fore. Ex quo illa admirabilis a maioribus Albanæ aquæ facta deductio est. Quum autem Veientes bello fessi legatos ad senatum misissent, tum ex his quidam dixisse dicitur, non omnia illum transfugam ausum esse senatui dicere: in iisdem enim fatis scriptum Veientes habere, *Fore, ut brevi a Gallis Roma caperetur*: quod quidem sexennio post Veios captos esse factum videmus. XLV. 401. Sæpe etiam et in præliis Fauni auditi, et in rebus turbidis veridicæ voces ex occulto missæ esse dicuntur: cuius generis duo sunt ex multis exempla, sed maxima. Nam non multo antè Urbem captam exaudita vox est a luco Vestæ, qui a Palatii radice in novam viam devexus est: »Ut muri et portæ reficerentur; futurum esse, nisi provisum esset, ut Roma caperetur.« Quod neglectum, quum caveri poterat, post acceptam illam maximam cladem expiatum est. Ara enim Aio Loquenti, quam septam videmus, ex adversus eum locum consecrata est. Atque etiam scriptum a multis est, quum terræ motus factus esset, *Ut sue plena procuratio fieret*, vocem ab aede Iunonis ex arce exstitisse: quocirca Iunonem illam appellatam Monetam. Haec igitur et a diis significata, et a nostris maioribus iudicata contemnimus?

402. Neque solum deorum voces Pythagorei observitaverunt, sed etiam hominum, quæ vocant omina. Quæ maiores nostri quia valere censebant, idcirco omnibus rebus agendis, *Quod bonum, faustum, felix fortunatumque esset*, præfabantur: rebusque divinis, quæ publice fierent, ut *facerent linguis*, impe-

rabatur; inque feriis imperandis, ut *litibus et iurgiis se abstinerent*. Itemque in lustranda colonia, ab eo, qui eam deduceret, et quum imperator exercitum, censor populum lustraret, bonis nominibus, qui hostias ducerent, eligebantur. Quod idem in delectu consules observant, ut primus miles fiat bono nomine. 403. Quae quidem a te scis et consule et imperatore summa religione esse servata. Praerogativam etiam maiores omen iustorum comitiorum esse voluerunt. XLVI. Atque ego exempla ominum nota proferam. L. Paullus consul iterum, quum ei, bellum ut cum rege Perse gereret, obtigisset; ut ea ipsa die domum ad vesperum rediit, filiulam suam Tertiam, quae tum erat admodum parva, osculans animadvertit tristiculam. *Quid est, inquit, mea Tertia? quid tristis es? — Mi pater, inquit, Persa periit.* — Tum ille arctius puellam complexus, *Accipio, inquit, mea filia, omen: erat autem mortuus catellus eo nomine.* 404. L. Flaccum, flaminem Martialem, ego audivi, quum diceret, Caeciliam Metelli, quum vellet sororis suae filiam in matrimonium collocare, exisse in quoddam sacellum omnis capiendi caussa: quod fieri more veterum solebat. Quum virgo staret, et Caecilia in sella sederet, neque diu ulla vox exstitisset, puellam defatigatam petiisse a matertera, ut sibi concederet paullisper, ut in eius sella requiesceret: illam autem dixisse, *Vero, mea puella, tibi concedo meas sedes.* Quod omen res consecuta est. Ipsa enim brevi mortua est; virgo autem nupsit, cui Caecilia nupta fuerat. Haec posse contemni vel etiam rideri, praeclare intelligo: sed id ipsum est, deos non putare; quae ab iis significantur, contemnere.

XLVII. 405. Quid de auguribus loquar? Tuae

partes sunt: tuum, inquam, auspiciorum patrocinium debet esse. Tibi App. Claudius augur consuli nuntiavit, addubitato Salutis augurio, bellum domesticum triste ac turbulentum fore: quod paucis post mensibus exortum, paucioribus a te est diebus oppressum. Cui quidem auguri vehementer assentior. Solus enim multorum annorum memoria, non decantandi augurii, sed divinandi tenuit disciplinam. Quem irridebant collegae tui, eumque tum Pisidam, tum Soranum augurem esse dicebant. Quibus nulla videbatur in auguriis aut auspiciis praesensio aut scientia veritatis futurae; sapienter, aiebant, ad opinionem imperitorum esse fictas religiones. Quod longe secus est: neque enim in pastoribus illis, quibus Romulus praefuit, nec in ipso Romulo haec calliditas esse potuit, ut ad errorem multitudinis religionis simulacra fingerent. Sed difficultas laborque discendi disertam negligentiam reddidit. Malunt enim disserere, nihil esse in auspiciis, quam, quid sit, ediscere. 106. Quid est illo auspicio divinius, quod apud te in Mario est? ut utar potissimum te auctore:

*Hic Iovis altisoni subito pinnata satelles,
arboris e trunco serpentis saucia morsu,
subigit ipsa, feris transfigens unguibus, anguem
semianimum et varia graviter cervice micantem.
Quem se intorquentem lanians rostroque cruen-*
tans,

5

*iam satiata animos, iam duros ulta dolores,
abiicit efflantem, et laceratum affligit in unda,
seque obitu a solis nitidos convertit ad ortus.
Hanc ubi, praepetibus pinnis lapsuque volantem,
conspexit Marius, divini numinis augur,*
fausta que signa suae laudis reditusque notavit.

10

*Partibus intonuit caeli pater ipse sinistris.
Sic aquilae clarum firmavit Iuppiter omen.*

XLVIII. 107. Atque ille Romuli auguratus pastoralis, non urbanus fuit; nec fictus ad opiniones imperitorum, sed a certis acceptus et posteris traditus. Itaque Romulus augur, ut apud Ennium est, cum fratre item augure,

*curantes magna cum cura, concupientes
regni, dant operam simul auspicio augurioque.
Hinc Remus auspicio se devovet atque secundam
solus avem servat. At Romulu' pulcher in alto
quaerit Aventino, servans genus altivolantum. 5
Certabant, urbem Romamne Remamne vocarent.
Omnis cura viris, uter esset induperator.
Expectant, veluti, consul quum mittere signum
vult, omnes avidi spectant ad carceris oras,
108. quam mox emittat pictis e faucibu' currus: 10
sic expectabat populus, atque ore timebat
rebus, utri magni victoria sit data regni.
Interea sol albu' recessit in infera noctis;
exin candida se radiis dedit icta foras lux;
et simul ex alto longe pulcherrima praepes 15
laeva volavit avis: simul aureus exoritur sol.
Cedunt de caelo ter quattuor corpora sancta
avium, praepetibus sese pulchrisque locis dant.
Conspicit inde sibi data Romulus esse priora,
auspicio regni stabilita scamna solumque. 20*

XLIX. 109. Sed unde huc degressa est, eodem redeat oratio. Si nihil queam disputare, quamobrem quidque fiat, et tantummodo, fieri ea, quae commemoravi, doceam: parumne Epicuro Carneadive respondeam? Quid, si etiam ratio exstat artificiosae

praesensionis facilis, divinae autem paullo obscurior? Quae enim extis, quae fulguribus, quae portentis, quae astris praesentiuntur, haec notata sunt observatione diuturna. Affert autem vetustas omnibus in rebus longinqua observatione incredibilem scientiam: quae potest esse etiam sine motu atque impulsu deorum, quum, quid ex quoque eveniat, et quid quamque rem significet, crebra animadversione perspectum est. 440. Altera divinatio est naturalis, ut ante dixi: quae physica disputandi subtilitate referenda est ad naturam deorum: a qua, ut doctissimis sapientissimisque placuit, haustos animos et libatos habemus: quumque omnia completa et referta sint aeterno sensu et mente divina, necesse est cognatione divinorum animorum animos humanos commoveri. Sed vigilantes animi vitae necessitatibus serviunt, disiunguntque se a societate divina, vinclis corporis impediti. 441. Rarum est quoddam genus eorum, qui se a corpore avocent et ad divinarum rerum cognitionem cura omni studioque rapiantur. Horum sunt auguria non divini impetus, sed rationis humanae: nam et natura futura praesentiunt, ut aquarum fluxiones et deflagrationem futuram aliquando caeli atque terrarum. Alii autem, in republica exercitati, ut de Atheniensi Solone accepimus, orientem tyrannidem multo ante prospiciunt: quos prudentes possumus dicere, id est providentes; divinos nullo modo possumus; non plus, quam Milesium Thalem, qui, ut obiurgatores suos convinceret, ostenderetque, etiam philosophum, si ei commodum esset, pecuniam facere posse, omnem oleam, antequam florere coepisset, in agro Milesio comisse dicitur. 442. Animadverterat fortasse quaedam scientia, olearum ubertatem fore. Et quidem

idem primus defectionem solis, quae Astyage regnante facta est, praedixisse fertur. L. Multa medici, multa gubernatores, agricolae etiam multa praesentiunt: sed nullam eorum divinationem voco, ne illam quidem, quae ab Anaximandro physico moniti Lacedaemonii sunt, ut urbem et tecta linquerent armatique in agro excubarent, quod terrae motus instaret, tum, quum et urbs tota corrui, et ex monte Taygeto extrema montis quasi puppis avulsa est. Ne Pherecydes quidem, ille Pythagorae magister, potius divinus habebitur, quam physicus; qui quum vidisset haustam aquam de iugi puteo, terrae motus dixit instare. 443. Nec vero umquam animus hominis naturaliter divinat, nisi quum ita solutus est et vacuus, ut ei plane nihil sit cum corpore. Quod aut vatibus contingit aut dormientibus. Itaque ea duo genera a Dicaearcho probantur et, ut dixi, a Cratippo nostro. Si propterea, quod ea profisciscuntur a natura, sint summa sane, modo ne sola. Sin autem nihil esse in observatione putant, multa tollunt, quibus vitae ratio continetur. Sed quoniam dant aliquid, idque non parvum, vaticinationes cum somniis; nihil est, quod cum his magno opere pugnemus, praesertim quum sint, qui omnino nullam divinationem probent. 444. Ergo et ii, quorum animi, spretis corporibus, evolant atque excurrunt foras, ardore aliquo inflammati atque incitati, cernunt illa profecto, quae vaticinantes praeunant: multisque rebus inflammantur tales animi, qui corporibus non inhaerent; ut ii, qui sono quodam vocum et Phrygiis cantibus incitantur. Multos nemora silvaeque, multos amnes aut maria commovent: quorum furibunda mens videt ante multo, quae sunt futura. Quo de genere illa sunt:

*Eheú, videte; iudicavit inclutum
iudicium inter deas trës aliquis:
quo iudicio Lacedaëmonia
mulier, furiarum una, adveniet.*

Eodem enim modo multa a vaticinantibus saepe praedicta sunt, neque solum verbis, sed etiam

versibu', quos olim Fauni vatesque canebant.

445. Similiter Marcius et Publicius vates cecinisse dicuntur. Quo de genere Apollinis operta prolata sunt. Credo etiam anhelitus quosdam fuisse terrarum, quibus inflatae mentes oracula funderent. LI. Atque haec quidem vatium ratio est: nec dissimilis sane somniorum. Nam quae vigilantibus accidunt vaticibus, eadem nobis dormientibus. Viget enim animus in somnis, liberque est sensibus et* omni impeditioe curarum, iacente et mortuo paene corpore. Qui quia vixit ab omni aeternitate, versatusque est cum innumerabilibus animis, omnia, quae in natura rerum sunt, videt; si modo temperatis escis modicisque potionibus ita est affectus, ut sopito corpore ipse vigilet. Haec somniantis est divinatio. 446. Hic magna quaedam exoritur, neque ea naturalis, sed artificiosa somniorum Antiphontis interpretatio: eodemque modo et oraculorum et vaticinationum sunt explanatores, ut grammatici poetarum. Nam ut aurum et argentum, aes, ferrum frustra natura divina genuisset, nisi eadem docuisset, quemadmodum ad eorum venas perveniretur: nec fruges terrae baccasve arborum cum utilitate ulla generi humano dedisset, nisi earum cultus et conditiones tradidisset: materia deinde quid iuvaret, nisi confectionis eius fabricam haberemus? sic cum omni utilitate, quam dii hominibus dederunt, ars aliqua coniuncta est, per quam illa utilitas percipi

possit. Item igitur somniis, vaticinationibus, oraculis, quod erant multa obscura, multa ambigua, explanationes adhibitae sunt interpretum.

117. Quo modo autem aut vates aut somniantes ea videant, quae nusquam etiam tunc sint, magna quaestio est. Sed explorata si sint ea, quae ante quaeri debeant; sint haec, quae quaerimus, faciliora. Continet enim totam hanc quaestionem ea ratio, quae est *de natura deorum* a te secundo libro explicata dilucide. Quam si obtinemus, stabit illud quidem, quod locum hunc continet, de quo agimus, esse deos, et eorum providentia mundum administrari, eosdemque consulere rebus humanis, nec solum universis, verum etiam singulis. Haec si tenemus, quae mihi quidem non videntur posse convelli; profecto hominibus a diis futura significari necesse est. LII. 118. Sed distinguendum videtur, quonam modo. Nam non placet Stoicis, singulis iecorum fissis aut avium cantibus interesse deum: neque enim decorum est nec diis dignum, nec fieri ullo pacto potest: sed ita a principio inchoatum esse mundum, ut certis rebus certa signa praecurrerent, alia in extis, alia in avibus, alia in fulguribus, alia in ostentis, alia in stellis, alia in somniantium visis, alia in furentium vocibus. Ea quibus bene percepta sunt, ii non saepe falluntur. Male coniecta maleque interpretata falsa sunt, non rerum vitio, sed interpretum inscientia. Hoc autem posito atque concesso, esse quamdam vim divinam, hominum vitam continentem; non difficile est, quae fieri certe videmus, ea qua ratione fiant, suspicari. Nam et ad hostiam deligendam potest dux esse vis quaedam sentiens, quae est toto confusa mundo: et tum, ipsam quum immolare velis, extorum fieri mutatio potest, ut

aut absit aliquid aut supersit: parvis enim momentis multa natura aut affingit aut mutat aut detrahit. 119. Quod ne dubitare possimus, maximo est argumento, quod paullo ante interitum Caesaris contigit: qui quum immolaret illo die, quo primum in sella aurea sedit et cum purpurea veste processit, in extis bovis opimi cor non fuit. Num igitur censes ullum animal, quod sanguinem habeat, sine corde esse posse? Quae illi rei novitate percussus, quum Spurinna diceret, timendum esse, ne et consilium et vita deficeret; earum enim rerum utrumque a corde proficisci: postero die caput in iecore non fuit. Quae quidem illi portendebantur a diis immortalibus, ut videret interitum, non ut caveret. Quum igitur eae partes in extis non reperiuntur, sine quibus victima illa vivere nequisset; intelligendum est, in ipso immolationis tempore eas partes, quae absint, interisse. LIII. 120. Eademque efficit in avibus divina mens; ut tum huc, tum illuc volent alites: tum in hac, tum in illa parte se occultent: tum a dextra, tum a sinistra parte canant oscines. Nam si animal omne, ut vult, ita utitur motu sui corporis, prono, obliquo, supino, membraque quocumque vult flectit, contorquet, porrigit, contrahit; eaque ante efficit paene, quam cogitat: quanto id deo est facilius, cuius numini parent omnia? 121. Idemque mittit et signa nobis eius generis, qualia permulta historia tradidit; quale scriptum illud videmus: si luna paullo ante solis ortum defecisset in signo leonis, fore, ut armis Darius et Persae ab Alexandro et Macedonibus praelio vincerentur, Dariusque moreretur: et, si puella nata biceps esset, seditionem in populo fore, corruptelam et adulterium domi; et, si mulier leonem peperisse visa esset, fore, ut ab exteris gentibus vin-

ceretur ea respublica, in qua id contigisset. Eiusdem generis etiam illud est, quod scribit Herodotus: Croesi filium, quum esset infans, locutum: quo ostento regnum patris et domum funditus concidisse. Caput arsisse Servio Tullio dormienti, quae historia non prodidit? Ut igitur, qui se tradet quieti, praeparato animo quum bonis cogitationibus, tum rebus ad tranquillitatem accommodatis, certa et vera cernit in somnis: sic castus animus purusque vigilantis et ad astrorum, et ad avium reliquorumque signorum, et ad extorum veritatem est paratior. LIV. 422. Hoc nimirum est illud, quod de Socrate accepimus, quodque ab ipso in libris Socraticorum saepe dicitur, esse divinum quiddam, quod *δαίμωνιον* appellat, cui semper ipse paruerit, numquam impellenti, saepe revocanti. Et Socrates quidem (quo quem auctorem meliorem quaerimus?) Xenophonti consulenti, sequeretur ne Cyrum, postea quam exposuit, quae sibi videbantur, *Et nostrum quidem, inquit, humanum est consilium; sed de rebus et obscuris et incertis ad Apollinem censeo referendum: ad quem etiam Athenienses publice de maioribus rebus semper retulerunt.* 423. Scriptum est item, quum Critonis, sui familiaris, oculum alligatum vidisset, quaesivisse, quid esset: quum autem ille respondisset, in agro ambulanti ramulum adductum, ut remissus esset, in oculum recidisse: tum Socrates: »Non enim parvisti mihi revocanti, quum uterer, qua soleo, praesagitione divina.« Idem etiam Socrates, quum apud Delium male pugnatum esset Lachete praetore fugeretque cum ipso Lachete, ut ventum est in trivium, eadem, qua ceteri, fugere noluit. Quibus quaerentibus, cur non eadem via pergeret, deterreri se a deo dixit. Tum quidem ii, qui alia via fugerant,

in hostium equitatum inciderunt. Permulta collecta sunt ab Antipatro, quae mirabiliter a Socrate divinata sunt. Quae praetermittam: tibi enim nota sunt, mihi ad commemorandum non necessaria. 124. Illud tamen eius philosophi magnificum ac paene divinum, quod, quum impiis sentiis damnatus esset, aequissimo animo se dixit mori: neque enim domo egredienti, neque illud suggestum, in quo caussam dixerat, ascendenti signum sibi ullum, quod consuesset, a deo, quasi mali alicuius impendentis, datum.

LV. Equidem sic arbitror, etiam si multa fallant eos, qui aut arte aut coniectura divinare videantur, esse tamen divinationem: homines autem, ut in ceteris artibus, sic in hac posse falli. Potest accidere, ut aliquod signum dubie datum pro certo sit acceptum: potest aliquod latuisse aut ipsum, aut quod esset illi contrarium. Mihi autem ad hoc, de quo disputo, probandum satis est, non modo plura, sed pauciora divine praesensa et praedicta reperiri. 125. Quin etiam hoc non dubitans dixerim: si unum aliquid ita sit praedictum praesensumque, ut, quum evenerit, ita cadat, ut praedictum sit, neque in eo quidquam casu et fortuito factum esse appareat: esse certe divinationem, idque esse omnibus confitendum.

Quocirca primum mihi videtur, ut Posidonius facit, a deo, de quo satis dictum est, deinde a fato, deinde a natura vis omnis divinandi ratioque repetenda. Fieri igitur omnia fato, ratio cogit fateri. Fatum autem id appello, quod Graeci *εἰσακέρην*, id est ordinem seriemque caussarum, quum caussa caussae nexa rem ex se gignat. Ea est ex omni aeternitate fluens veritas sempiterna. Quod quum ita sit, nihil est factum, quod non futurum fuerit, eodemque modo nihil

est futurum, cuius non caussas id ipsum efficientes natura contineat. 426. Ex quo intelligitur, ut fatum sit non id, quod superstitiose, sed id, quod physice dicitur, caussa aeterna rerum, cur et ea, quae praeterierunt, facta sint et, quae instant, fiant et, quae sequuntur, futura sint. Ita fit, ut et observatione notari possit, quae res quamque causam plerumque consequatur, etiam si non semper. Nam id quidem affirmare difficile est. Eisdemque caussas verisimile est rerum futurarum cerni ab iis, qui aut per furorem eas, aut in quiete videant. LVI. 427. Praeterea quum facto omnia fiant, (id quod alio loco ostendetur,) si quis mortalis possit esse, qui colligationem caussarum omnium perspiciat animo, nihil eum profecto fallat. Qui enim teneat caussas rerum futurarum, idem necesse est omnia teneat, quae futura sint. Quod quum nemo facere, nisi deus, possit, relinquendum est homini, ut signis quibusdam, consequentia declarantibus, futura praesentiat. Non enim illa, quae futura sunt, subito existunt; sed est, quasi rudentis explicatio, sic traductio temporis nihil novi efficientis et primum quidque replicantis. Quod et ii vident, quibus naturalis divinatio data est, et ii, quibus cursus rerum observando notatus est. Qui etsi caussas ipsas non cernunt, signa tamen caussarum et notas cernunt: ad quas, adhibita memoria et diligentia, ex monumentis superiorum efficitur ea divinatio, quae artificiosa dicitur, extorum, fulgurum, ostentorum signorumque caelestium. 428. Non est igitur, ut mirandum sit, ea praesentiri a divinantibus, quae nusquam sint. Sunt enim omnia, sed tempore absunt. Atque ut in seminibus vis inest earum rerum, quae ex iis progignuntur: sic in caussis conditae sunt res futurae, quas

esse futuras aut concitata mens aut soluta somno cernit aut ratio aut coniectura praesentit. Atque ut ii, qui solis et lunae reliquorumque siderum ortus, obitus motusque cognorunt, quo quidque tempore eorum futurum sit, multo ante praedicunt: sic, qui cursum rerum, eventorumque consequentiam diuturnitate pertractata notaverunt, aut semper aut, si id difficile est, plerumque, — quod si ne id quidem conceditur, nonnumquam certe, quid futurum sit, intelligunt. Atque haec quidem et quaedam huiusmodi argumenta, cur sit divinatio, ducuntur a fato.

LVII. 429. A natura autem alia quaedam ratio est: quae docet, quanta sit animi vis, seiuncta a corporis sensibus: quod maxime contingit aut dormientibus aut mente permotis. Ut enim deorum animi sine oculis, sine auribus, sine lingua sentiunt inter se, quid quisque sentiat: ex quo fit, ut homines, etiam quum taciti optent quid aut voveant, non dubitent, quin dii illud exaudiant: sic animi hominum, quum aut somno soluti vacant corpore, aut mente permoti per se ipsi libere * incitati moventur, cernunt ea, quae permixti cum corpore animi videre non possunt. 430. Atque hanc quidem rationem naturae difficile est fortasse traducere ad id genus divinationis, quod ex arte profectum dicimus: sed tamen id quoque rimatur, quantum potest, Posidonius. Esse censet in natura signa quaedam rerum futurarum. Etenim Ceos accepimus ortum caniculae diligenter quotannis solere servare, coniecturamque capere, ut scribit Ponticus Heraclides, salubrisne an pestilens annus futurus sit. Nam si obscurior et quasi caliginosa stella exstiterit, pingue et concretum esse caelum, ut eius aspiratio gravis et pestilens futura sit: sin illustris et perlucida

stella apparuerit, significari, caelum esse tenue purumque et propterea salubre. 434. Democritus autem censet, sapienter instituisse veteres, ut hostiarum immolatarum inspicerentur exta; quorum ex habitu atque ex colore tum salubritatis, tum pestilentiae signa percipi; nonnumquam etiam, quae sit vel sterilitas agrorum vel fertilitas futura. Quae si, a natura profecta, observatio atque usus agnovit; multa afferre potuit dies, quae animadvertendo notarentur; ut ille Pacuvianus, qui in Chryse physicus inducitur, minime naturam rerum cognosse videatur.

— — — *Nam istos, qui linguam avium intelligunt,
plusque ex alieno iecore sapiunt, quam ex suo,
magis audiendum, quam auscultandum censeo.*

Cur? quaeso: quum ipse, paucis interpositis versibus, dicas satis luculente:

*Quidquid est hoc, omnia animat, format, alit, auget,
creat,*

*sépelit, recipitque in sese omnia: omniumque idem est
pater:*

*indidemque eademque oriuntur de integro atque eodem
occidunt.*

Quid est igitur, cur, quum domus sit omnium una, eaque communis, quumque animi hominum semper fuerint futuri sint, cur ii, quid ex quoque eveniat et quid quamque rem significet, perspicere non possint? — Haec habui, inquit, de divinatione quae dicerem.

LVIII. 432. Nunc illa testabor, non me sortilegos neque eos, qui quaestus causa hariolentur, ne psychomantia quidem, quibus Appius amicus tuus uti solebat, agnoscere. *Non habeo denique nauci Marsum augurem, non haruspices vicanos, non de circo astrolo-*

gos, non Isiacos coniectores, non interpretes somniorum.
 Non enim sunt ii aut scientia aut arte divini;
sed superstitioni vates impudentesque hârioli,
aut inertes, aut insani, aut quibus egestas imperat!
Qui sibi semitam non sapiunt, alteri monstrant viam:
quibus divitias pollicentur, ab iis drachmam ipsi petunt.

De his divitiis sibi deducant drachmam, reddant cetera.

Atque haec quidem Ennius, qui paucis ante versibus esse deos censet, *sed eos non curare opinatur, quid agat humanum genus.* Ego autem, qui et curare arbitror et monere etiam ac multa praedicere, levitate, vanitate, malitia exclusa, divinationem probo. Quae quum dixisset Quintus, Praeclare tu quidem, inquam, paratus **.

Desunt pauca quaedam.

425.

M. TULLII CICERONIS

DE

D I V I N A T I O N E

LIBER SECUNDUS.

ARG. Hoc libro Cicero de libris suis ante hos de Divinatione scriptis praefatus c. 1. sq. contra rationem Stoicam a Q. fratre libro superiore explanatam et defensam disputare insti-

tuit. Initium facit a Carneadis argumento, nullam esse divinationem censentis, quod nulla sit divinationis tamquam materies. Nullam enim esse divinationem nec earum rerum, quae sensibus percipiuntur, nec earum, quae arte tractentur, nec earum, quae in republica versentur. c. 3. 4. Praeterea non concedendum videri, divinationem esse praedictionem et praesensionem rerum fortuitarum: primum enim ventos, eventus morborum, multa alia esse fortuita, non tamen e Stoicorum mente divinationi subiecta: deinde si fortuita dicantur, quae nec ratione nec arte provideri possint, quod in fortuna posita sint; nullam posse earum rerum esse praesensionem. Sin autem Stoici negent esse fortunam, et omnia, quae sint quaeque futura sint, ex omni aeternitate fataliter definita esse indicent, nihil prodesse divinationem c. 5-8. et vero inutilem hominibus esse futurarum rerum scientiam c. 9.: et quod dicant mala omnia ad ferendum leviora fore rebus divinis procuratis, nihil id esse, quod, si nihil fiat extra fatum, nihil levare re divina possit c. 10. Deinceps singula divinationis genera, quae c. 11. denuo partitur, refutare aggreditur. Ac de haruspicina quidem disputat, i. e. de extis, c. 12-16, de fulguribus c. 17-21. de ostentis c. 22-32. Deinde monstrat, quam vana sint auspicia c. 33-40. Tum de sortibus agit c. 41. et de Chaldaeorum praedictionibus astrologicis earumque vanitate c. 42-47. Quae reliqua sunt duo naturalis divinationis genera c. 48. alterum praedictionis furore quodam natae, ad quod etiam librorum Sibyllinorum aliorumque oraculorum sortes et vaticinia refert, c. 49-57. somniorum alterum c. 58-71. attingit. In disputationis conclusione religionem tuendam, sed confutandam superstitionem esse graviter admonet c. 72.

I. 4. Quaerenti mihi multumque et diu cogitanti, quam re possem prodesse quam plurimis, ne quando intermitterem consulere reipublicae, nulla maior occurrebat, quam si optimarum artium vias traderem meis civibus: quod compluribus iam libris me arbitror consecutum. Nam et cohortati sumus, ut

maxime potuimus, ad philosophiae studium eo libro, qui est inscriptus *Hortensius*, et, quod genus philosophandi minime arrogans maximeque et constans et elegans arbitraremur, quattuor *Academicis* libris ostendimus. 2. Quumque fundamentum esset philosophiae positum in finibus bonorum et malorum, perpuratus est is locus a nobis quinque libris, ut, quid a quoque, et quid contra quemque philosophum diceretur, intelligi posset. Totidem subsecuti libri *Tusculanarum disputationum* res ad beate vivendum maxime necessarias aperuerunt. Primus enim est de contemnenda morte; secundus de tolerando dolore; de aegritudine lenienda tertius; quartus de reliquis animi perturbationibus; quintus eum locum complexus est, qui totam philosophiam maxime illustrat; docet enim ad beate vivendum virtutem se ipsa esse contentam. 3. Quibus [rebus] editis tres libri perfecti sunt *de natura deorum*, in quibus omnis eius loci quaestio continetur. Quae ut plene esset cumulateque perfecta, de divinatione ingressi sumus his libris scribere. Quibus (ut est in animo) de fato si adiunxerimus, erit abunde satisfactum toti huic quaestioni. Atque his libris adnumerandi sunt sex *de Republica*, quos tunc scripsimus, quum gubernacula reipublicae tenebamus. Magnus locus philosophiaeque proprius, a Platone, Aristotele, Theophrasto totaque Peripateticorum familia tractatus uberrime. Nam quid ego de *Consolatione* dicam? quae mihi quidem ipsi sane aliquantum medetur: ceteris item multum illam profuturam puto. Interiectus est etiam nuper liber is, quem ad nostrum Atticum *de Senectute* misimus. In primisque, quoniam philosophia vir bonus efficitur et fortis, *Cato* noster in horum librorum numero ponendus est.

4. Quumque Aristoteles, itemque Theophrastus, excellentes viri quum subtilitate tum copia, cum philosophia dicendi etiam praecepta coniunxerint, nostri quoque oratorii libri in eundem numerum referendi videntur. Ita tres erunt *de Oratore*: quartus *Brutus*: quintus *Orator*. II. Adhuc haec erant. Ad reliqua alacri tendebamus animo; sic parati, ut, nisi quae caussa gravior obstitisset, nullum philosophiae locum esse pateremur, qui non Latinis litteris illustratus pateret. Quod enim munus reipublicae afferre maius meliusve possumus, quam si docemus atque erudimus iuventutem? his praesertim moribus atque temporibus, quibus ita prolapsa est, ut omnium opibus refrenanda ac coercenda sit. 5. Nec vero id effici posse confido, quod ne postulandum quidem est, ut omnes adolescentes se ad haec studia convertant. Pauci utinam! quorum tamen in republica late patere poterit industria. Equidem ex his etiam fructum capio laboris mei, qui iam aetate propecti in nostris libris acquiescunt: quorum studio legendi meum scribendi studium vehementius indies incitatur: quos quidem plures, quam rebar, esse cognovi. Magnificum illud etiam Romanisque hominibus gloriosum, ut Graecis de philosophia litteris non egeant. 6. Quod assequar profecto, si instituta perfecero. Ac mihi quidem explicandae philosophiae causam attulit gravis casus civitatis, quum in armis civilibus nec tueri meo more rempublicam, nec nihil agere poteram, nec, quid potius, quod quidem me dignum esset, agerem, reperiebam. Dabunt igitur mihi veniam mei cives, vel gratiam potius habebunt, quod, quum esset in unius potestate respublica, neque ego me abdidi, neque deserui, neque affluxi, neque ita gessi, quasi ho-

mini aut temporibus iratus, neque ita porro aut adulatus aut admiratus fortunam sum alterius, ut me meae poeniteret. Id enim ipsum a Platone philosophiaque didiceram, naturales esse quasdam conversiones rerum publicarum, ut eae tum a principibus tenerentur, tum a populis, aliquando a singulis. 7. Quod quum accidisset nostrae reipublicae, tum pristinis orbatum muneribus haec studia renovare coepimus, ut et animus molestiis hac potissimum re levaretur, et prodessemus civibus nostris, qua re cumque possemus. In libris enim sententiam dicebamus, concionabamur, philosophiam nobis pro reipublicae procuracione substitutam putabamus. Nunc, quoniam de republica consuli coepti sumus, tribuenda est opera reipublicae, vel omnis potius in ea cogitatio et cura ponenda: tantum huic studio relinquendum, quantum vacabit a publico officio et munere. Sed haec alias pluribus: nunc ad institutam disputationem revertamur.

III. 8. Nam quum de divinatione Quintus frater ea disseruisset, quae superiore libro scripta sunt, satisque ambulatum videretur, tum in bibliotheca, quae in Lyceo est, assedimus. Atque ego, Accurate tu quidem, inquam, Quinte, et Stoice Stoicorum sententiam defendisti: quodque me maxime delectat, plurimis nostris exemplis usus es, et iis quidem claris et illustribus. Dicendum est mihi igitur ad ea, quae sunt a te dicta, sed ita, nihil ut affirmem, quaeram omnia, dubitans plerumque, et mihi ipse diffidens. Si enim aliquid certi haberem, quod dicerem; ego ipse divinarem, qui esse divinationem nego. 9. Etenim me movet illud, quod in primis Carneades quaerere solebat, quarumnam rerum divinatio esset: earumne, quae sensibus perciperentur? At eas quidem cernimus, au-

dimus, gustamus, olfacimus, tangimus. Numquid ergo in iis rebus est, quod provisione aut permotione mentis magis, quam natura ipsa sentiamus? ut * nescio qui ille divinus, si oculis captus sit, ut Tiresias fuit, possit, quae alba sint, quae nigra, dicere? aut, si surdus sit, varietates vocum aut modos noscere? Ad nullam igitur earum rerum, quae sensu accipiuntur, divinatio adhibetur. Atqui ne in iis quidem rebus, quae arte tractantur, divinatione opus est. Etenim ad aegros non vates aut hariolos, sed medicos solemus adducere: nec vero, qui fidibus aut tibiis uti volunt, ab haruspibus accipiunt earum tractationem, sed a musicis. 40. Eadem in litteris ratio est reliquisque rebus, quarum est disciplina. Num censes eos, qui divinare dicuntur, posse respondere, sol maiorne, quam terra sit? an tantus, quantus videatur? luna suo lumine, an solis utatur? sol, luna quem motum habeant? quem quinque stellae, quae errare dicuntur? Nec haec, qui divini habentur, profitentur se esse dicturos; nec eorum, quae in geometria describuntur, quae vera, quae falsa sint; sunt enim ea mathematicorum, non hariolorum. IV. De illis vero rebus, quae in philosophia versantur, numquid est, quod quisquam divinorum aut respondere soleat aut consuli, quid bonum sit, quid malum, quid neutrum? Sunt enim haec propria philosophorum. 41. Quid? de officio num quis haruspitem consulit, quemadmodum sit cum parentibus, cum fratribus, cum amicis vivendum? quemadmodum utendum pecunia? quemadmodum honore? quemadmodum imperio? Ad sapientes haec, non ad divinos referri solent. Quid? quae a Dialecticis aut Physicis tractantur, num quis eorum divinare potest, unusne mundus sit, an plures? quae sint initia rerum,

ex quibus nascuntur omnia? Physicorum est ista prudentia. Quomodo autem mentientem, quem *ψευδό-μενον* vocant, dissolvas? aut quemadmodum soriti resistas? quem, si necesse sit, Latino verbo liceat acervalem appellare: sed nihil opus est; ut enim ipsa philosophia, et multa verba Graecorum, sic sorites satis Latino sermone tritus est. Ergo haec quoque Dialectici dicent, non divini. Quid? quum quaeritur, qui sit optimus reipublicae status, quae leges, qui mores aut utiles aut inutiles; haruspicesne ex Etruria arcescentur, an principes statuent, et delecti viri, periti rerum civilium? 42. Quod si nec earum rerum, quae subiectae sensibus sunt, ulla divinatio est; nec earum, quae artibus continentur; nec earum, quae in philosophia disseruntur; nec earum, quae in republica versantur: quarum rerum sit, nihil prorsus intelligo. Nam aut omnium debet esse, aut aliqua ei materia danda est, in qua versari possit. Sed nec omnium divinatio est, ut ratio docuit; nec locus, nec materia invenitur, cui divinationem praeficere possimus. Vide igitur, ne nulla sit divinatio. V. Est quidam Graecus vulgaris in hanc sententiam versus:

Bene qui coniiciet, vatem hunc perhibebo optimum.

Num igitur aut, quae tempestas impendeat, vates melius coniiciet, quam gubernator? aut morbi naturam acutius, quam medicus; aut belli administrationem prudentius, quam imperator, coniectura assequetur?

43. Sed animadverti, Quinte, te caute et ab iis coniecturis, quae haberent artem atque prudentiam, et ab iis rebus, quae sensibus aut artificiis perciperentur, abducere divinationem; eamque ita definire, Divinationem esse earum rerum praedictionem et praesensionem, quae essent fortuitae. Primum co-

dem revolveris. Nam et medici et gubernatoris et imperatoris praesensio est rerum fortuitarum. Num igitur aut haruspex aut augur aut vates quis aut somnians melius coniecerit, aut e morbo evasurum aegrotum aut e periculo navem aut ex insidiis exercitum, quam medicus, quam gubernator, quam imperator? 44. Atqui ne illa quidem divinantis esse dicebas, ventos aut imbres impendentes quibusdam praesentire signis: (in quo nostra quaedam Aratea memoriter a te pronuntiata sunt:) etsi haec ipsa fortuita sunt: plerumque enim, non semper eveniunt. Quae est igitur, aut ubi versatur fortuitarum rerum praesensio, quam divinationem vocas? Quae enim praesentiri aut arte aut ratione aut usu aut coniectura possunt, ea non divinis tribuenda putas, sed peritis. Ita relinquitur, ut ea fortuita divinari possint, quae nulla nec arte nec sapientia provideri possunt: ut, si quis M. Marcellum illum, qui ter consul fuit, multis annis ante dixisset naufragio esse periturum, divinasset profecto. Nulla enim arte alia id, nec sapientia scire potuisset. Talium ergo rerum, quae in fortuna positae sunt, praesensio divinatio est. VI. 45. Potestne igitur earum rerum, quae nihil habent rationis, quare futurae sint, ulla esse praesensio? Quid est enim aliud fors, quid fortuna, quid casus, quid eventus, nisi quum sic aliquid cecidit, sic evenit, ut vel non cadere atque evenire, vel aliter cadere atque evenire potuerit? Quo modo ergo id, quod temere fit caeco casu et volubilitate fortunae, praesentiri et praedici potest? 46. Medicus morbum ingravescentem ratione providet, insidias imperator, tempestates gubernator: et tamen hi ipsi saepe falluntur, qui nihil sine certa ratione opinantur: ut agricola, quum florem oleae videt,

hacam quoque se visurum putat; non sine ratione ille quidem; sed nonnumquam tamen fallitur. Quod si falluntur ii, qui nihil sine aliqua probabili coniectura ac ratione dicunt: quid existimandum est de coniectura eorum, qui extis aut avibus aut ostentis aut oraculis aut somniis futura praesentiunt? Nondum dico, quam haec signa nulla sint, fissum iecoris, corvi cantus, volatus aquilae, stellae traiection, voces furentium, sortes, somnia: de quibus singulis dicam suo loco: nunc de universis. 47. Qui potest provideri, quidquam futurum esse, quod neque causam habet ullam neque notam, cur futurum sit? Solis defectiones, itemque lunae, praedicuntur in multos annos ab iis, qui siderum cursus et motus numeris persequuntur. Ea enim praedicunt, quae naturae necessitas perfectura est. Vident ex constantissimo motu lunae, quando illa e regione solis facta incurrat in umbram terrae, quae est meta noctis, ut eam obscurari necesse sit: quandoque eadem luna subiecta atque opposita soli nostris oculis eius lumen obscuret: quo in signo quaeque errantium stellarum, quoque tempore futura sit: qui exortus quoque die signi alicuius, aut qui occasus futurus sit. Haec qui ante dicunt, quam rationem sequantur, vides. VII. 48. Qui thesaurum inventum iri*, aut hereditatem venturam dicunt, quid sequuntur? aut in qua rerum natura inest, id futurum? Quod si haec, eaque quae sunt eiusdem generis, habent aliquam talem necessitatem; quid est tandem, quod casu fieri aut forte fortuna putemus? Nihil enim est tam contrarium rationi et constantiae, quam fortuna; ut mihi ne in deum quidem cadere videatur, ut sciat, quid casu et fortuito futurum sit. Si enim scit, certe illud eveniet. Sin certe eveniet, nulla fortuna

est. Est autem fortuna. Rerum igitur fortuitarum nulla est praesensio. 49. Aut si negas esse fortunam, et omnia, quae fiunt quaeque futura sunt, ex omni aeternitate definita dicis esse fataliter; muta definitionem divinationis, quam dicebas praesensionem esse rerum fortuitarum. Si enim nihil fieri potest, nihil accidere, nihil evenire, nisi quod ab omni aeternitate certum fuerit, esse futurum rato tempore: quae potest esse fortuna? Qua sublata, qui locus est divinationi? quae a te fortuitarum rerum est dicta praesensio. Quamquam dicebas, omnia, quae fierent futurave essent, fato contineri. Anile sane et plenum superstitionis fati nomen ipsum. Sed tamen apud Stoicos de isto fato multa dicuntur, de quo alias: nunc, quod necesse est. VIII. 20. Si omnia fato: quid mihi divinatio prodest? Quod enim is, qui divinat, praedicat, id vero futurum est: ut ne illud quidem sciam, quale sit, quod Deiotarum, familiarem nostrum et necessarium, ex itinere aquila revocavit. Qui nisi revertisset, in eo conclavi ei cubandum fuisset, quod proxima nocte corruit. Ruina igitur oppressus esset. At id neque, si fatum fuerat, effugisset: nec, si non fuerat, in eum casum incidisset. Quid ergo adiuvat divinatio? aut quid est, quod me moneant aut sortes aut exta aut ulla praedictio? Si enim fatum fuit, classes populi Romani bello Punico primo, alteram naufragio, alteram a Poenis depressam, interire; etiam si tripudium solistimum pulli fecissent, L. Iunio et P. Clodio consulibus classes tamen interissent. Sin, quum auspiciis obtemperatum esset, interiturae classes non fuerunt; non interierunt fato: vultis autem omnia fato: nulla igitur est divinatio. 21. Quod si fatum fuit bello Punico secundo exercitum populi Romani ad la-

cum Thrasimenum interire; num id vitari potuit, si Flaminius consuli iis signis iisque auspiciis, quibus pugnare prohibebatur, paruisset? Certe non * potuit. Aut igitur non fato interiit exercitus; mutari enim fata non possunt: aut, si fato, [quod certe vobis ita dicendum est:] etiam si obtemperasset auspiciis, idem eventurum fuisset. Ubi est igitur ista divinatio Stoicorum? quae, si fato omnia fiunt, nihil nos admonere potest, ut cautiores simus: quoquo enim modo nos gesserimus, fiet tamen illud, quod futurum est: sin autem id potest flecti, nullum est fatum: ita ne divinatio quidem, quoniam ea rerum futurarum est. Nihil autem est pro certo futurum, quod potest aliqua procuratione accidere ne fiat.

IX. 22. Atque ego ne utilem quidem arbitror esse nobis futurarum rerum scientiam. Quae enim vita fuisset Priamo, si ab adolescentia scisset, quos eventus senectutis esset habiturus? Abeamus a fabulis; propiora videamus. Clarissimorum hominum nostrae civitatis gravissimos exitus in *Consolatione* collegimus. Quid igitur? Ut omittamus superiores, Marcone Crasso putas utile fuisse, tum, quum maximis opibus fortunisque florebat, scire, sibi interfecto Publio filio exercituque deleto trans Euphratem cum ignominia et dedecore esse pereundum? An Cn. Pompeium censes tribus suis consulatibus, tribus triumphis, maximarum rerum gloria laetaturum fuisse, si sciret, se in solitudine Aegyptiorum trucidatum iri, amisso exercitu: post mortem vero ea consecutura, quae sine lacrimis non possumus dicere? 23. Quid vero Caesarem putamus? Si divinasset fore, ut in eo senatu, quem maiore ex parte ipse cooptasset, in curia Pompeia ante ipsius Pompeii simulacrum, tot centurioni-

bus suis inspectantibus, a nobilissimis civibus, partim etiam a se omnibus rebus ornatis, trucidatus ita iaceret, ut ad eius corpus non modo amicorum, sed ne servorum quidem quisquam accederet; quo cruciatu animi vitam acturum fuisse! Certe igitur ignoratio futurorum malorum utilior est, quam scientia. 24. Nam illud quidem dici, praesertim a Stoicis, nullo modo potest: Non isset ad arma Pompeius: non transisset Crassus Euphratem: non suscepisset bellum civile Caesar. Non igitur fatales exitus habuerunt. Vultis autem evenire omnia fato; nihil ergo illis profuisset divinare: atque etiam omnem fructum vitae superioris perdidissent. Quid enim posset iis esse laetum, exitus suos cogitantibus? Ita, quoquo se verterint Stoici, iaceat necesse est omnis eorum sollertia. Si enim id, quod eventurum est, vel hoc modo, vel illo potest evenire: fortuna valet plurimum. Quae autem fortuita sunt, certa esse non possunt. Sin autem certum est, quid quaque de re, quoque tempore futurum sit: quid est, quod me adiuvent haruspices, quum res tristissimas portendi dixerint?

X. 25. Addunt ad extremum, omnia levius casura, rebus divinis procuratis. Si enim nihil fit extra fatum, nihil levare re divina potest. Hoc sentit Homerus, quum querentem Iovem inducit, quod Sarpedonem filium a morte contra fatum eripere non posset. Hoc idem significat Graecus ille in eam sententiam versus:

Quod fore paratum est, id summum exsuperat Iovem.
Totum omnino fatum etiam Atellanio versu iure mihi esse irrisum videtur; sed in rebus tam severis non est iocandi locus. Concludatur igitur ratio. Si enim provideri nihil potest futurum esse eorum, quae casu

sunt, quia esse certa non possunt: divinatio nulla est. Sin autem idcirco possunt provideri, quia certa sunt et fatalia; rursus divinatio nulla est. Eam enim tu fortuitarum rerum esse dicebas. 26. Sed haec fuerit nobis tamquam levis armaturae prima orationis excursio: nunc cominus agamus, experiamurque, si possimus cornua commovere disputationis tuae.

XI. Duo enim genera divinandi esse dicebas, unum artificiosum, alterum naturale: artificiosum constare partim ex coniectura, partim ex observatione diuturna: naturale, quod animus arriperet aut exciperet extrinsecus ex divinitate, unde omnes animos haustos aut acceptos aut libatos haberemus. Artificiosae divinationis illa fere genera ponebas, extispicum eorumque, qui ex fulguribus ostentisque praedicerent, tum augurum eorumque, qui signis aut omnibus uterentur, omneque genus coniecturale in hoc fere genere ponebas. 27. Illud autem naturale aut concitatione mentis edi et quasi fundi videbatur, aut animo per somnum sensibus et curis vacuo provideri. Duxisti autem divinationem omnem a tribus rebus, a deo, a fato, a natura. Sed tamen quum explicare nihil posses, pugnasti commentitiorum exemplorum mirifica copia. De quo primum hoc libet dicere. Hoc ego philosophi non esse arbitror, testibus uti; qui aut casu veri, aut malitia falsi fictique esse possunt. Argumentis et rationibus oportet, quare quidque ita sit, docere, non eventis, iis praesertim, quibus mihi liceat non credere.

XII. 28. Ut ordiar ab haruspicina, quam ego reipublicae caussa communisque religionis colendam censeo: — sed soli sumus: licet verum exquirere sine invidia, mihi praesertim de plerisque dubitanti.

Inspiciamus, si placet, exta primum. Persuaderi igitur cuiquam potest, ea, quae significari dicuntur extis, cognita esse ab haruspibus observatione diuturna? Quam diuturna ista fuit? aut quam longinquo tempore observari potuit? aut quomodo est collata inter ipsos, quae pars inimica, quae pars familiaris esset: quod fissum periculum, quod commodum aliquod ostenderet? An haec inter se haruspices Etrusci, Elia, Aegyptii, Poeni contulerunt? At id, praeterquam quod fieri non potuit, ne fingi quidem potest. Alios enim alio more videmus exta interpretari, nec esse unam omnium disciplinam. 29. Et certe, si est in extis aliqua vis, quae declaret futura; necesse est eam aut cum rerum natura esse coniunctam aut conformari quodam modo numine deorum vique divina cum rerum natura, tanta tamque praeclara in omnes partes motusque diffusa, quid habere potest commune, non dicam gallinaceum fel, (sunt enim, qui vel argutissima haec exta esse dicant,) sed tauri opimi iecur aut cor aut pulmo? quid habet naturale, quo declarari possit, quid futurum sit? XIII. 30. Democritus tamen non inscite nugatur, ut Physicus: quo genere nihil arrogantius.

Quod'st ante pedes, nemo spectat: caeli scrutantur plagas.

Verum is tamen habitu extorum et colore declarari censet haec dumtaxat, pabuli genus et earum rerum, quas terra procreet, vel ubertatem vel tenuitatem; salubritatem etiam aut pestilentiam extis significari putat. O mortalem beatum! cui certo scio ludum numquam defuisse. Hunc cine hominem tantis delectatum esse nugis, ut non videret, tum futurum id verisimile, si omnium pecudum exta eodem tempore in eundem

habitum se coloremque converterent? Sed si eadem hora aliae pecudis iecur nitidum atque plenum est, aliae horridum et exile: quid est, quod declarari possit habitu extorum et colore? 31. an hoc eiusdem modi est, quale Pherecydeum illud, quod est a te dictum? qui quum aquam vidisset ex puteo haustam, terrae motum dixit futurum. Parum, credo, impudenter, quod, quum factus esset motus, dicere audent, quae vis id effecerit: etiamne futurum esse, aquae iugis colore praesentiunt? Multa istiusmodi dicuntur in scholis; sed credere omnia, vide, ne non sit necesse. 32. Verum sint sane ista Democritea vera: quando ea nos extis exquirimus? aut quando aliquid eiusmodi ab haruspice, inspectis extis, audivimus? Ab aqua aut ab igni pericula monent: tum hereditates, tum damna denuntiant: fissum familiare et vitale tractant: caput iecoris ex omni parte diligentissime considerant: si vero id non est inventum, nihil putant accidere potuisse tristius. XIV. 33. Haec observari certe non potuerunt, ut supra docui. Sunt igitur artis inventa, non vetustatis, si est ars ulla rerum incognitarum. Cum rerum autem natura quam cognitionem habent? quae ut uno consensu iuncta sit et continens; quod video placuisse Physicis, eisque maxime, qui omne, quod esset, unum esse dixerunt: quid habere mundus potest cum thesauri inventionem coniunctum? Si enim extis pecuniae mihi amplificatio ostenditur, idque fit natura; primum exta sunt coniuncta mundo: deinde meum lucrum natura rerum continetur. Nonne pudent Physicos haec dicere? Ut enim iam sit aliqua in natura rerum cognatio, quam esse concedo; (multa enim Stoici colligunt:) nam et musculorum iecusecula bruma dicuntur augeri, et puleium aridum florescere

ipso brumali die, et inflatas rumpi vesiculas, et semina malorum, quae in iis mediis inclusa sint, in contrarias partes se vertere: iam nervos in fidibus, aliis pulsis, resonare alios; ostreisque et conchyliis omnibus contingere, ut cum luna pariter crescant pariterque decrescant; arboresque ut hiemali tempore cum luna simul senescentes, quia tum exsiccatae sint, tempestive caedi putentur.

34. Quid de fretis aut de marinis aestibus plura dicam? quorum accessus et recessus lunae motu gubernantur. Sexcenta licet eiusdemmodi proferre, ut distantium rerum cognatio naturalis appareat. XV. Demus hoc: (nihil enim huic disputationi adversatur:) num etiam, si fissum cuiusdammodi fuerit in iecore, lucrum ostenditur? Qua ex cognatione naturae, et quasi concentu atque consensu, quam *συμπάθεια* Graeci appellant, convenire potest, aut fissum iecoris cum lucello meo, aut meus quaesticulus cum caelo, terra rerumque natura? Concedam hoc ipsum, si vis; etsi magnam iacturam caussae fecero, si ullam esse convenientiam naturae cum extis concessero. 35. Sed tamen, eo concesso, qui evenit, ut is, qui impetrare* velit, convenientem hostiam rebus suis immolet? Hoc erat, quod ego non rebar posse dissolvi. At quam festive dissolvitur! Pudet me non tui quidem, cuius etiam memoriam admiror, sed Chrysippi, Antipatri, Posidonii, qui idem istuc quidem dicunt, quod est dictum a te, ad hostiam diligendam ducem esse vim quamdam sentientem atque divinam, quae toto confusa mundo sit. Illud vero multo etiam melius, quod et a te usurpatum est et dicitur ab illis: quum immolare quispiam velit, tum fieri extorum mutationem, ut aut absit aliquid aut supersit: deorum enim numini

parere omnia. 36. Haec iam, mihi crede, ne aniculae quidem existimant. An censes, eundem vitulum si alius delegerit, sine capite iecur inventurum: si alius, cum capite? Haec decessio capitis aut accessio subitane fieri potest, ut se exta ad immolatoris fortunam accommodent? Non perspicitis, aleam quamdam esse in hostiis deligendis, praesertim quum res ipsa doceat? Quum enim tristissima exta sine capite fuerunt, quibus nihil videtur esse dirius: proxima hostia litatur saepe pulcherrime. Ubi igitur illae minae superiorum extorum? aut quae tam subito facta est deorum tanta placatio? XVI. Sed affers, in tauri opimi extis, immolante Caesare, cor non fuisse: id quia non potuerit accidere, ut sine corde victima illa viveret, iudicandum esse, tum interisse cor, quum immolaretur. 37. Qui sit, ut alterum intelligas, sine corde non potuisse bovem vivere; alterum non videas, cor subito non potuisse, nescio quo, avolare? Ego enim possum vel nescire, quae vis sit cordis ad vivendum, vel suspicari, contactum aliquo morbo, bovis exile et exiguum et vietum cor et dissimile cordis fuisse. Tu vero quid habes, quare putes, si paullo ante cor fuerit in tauro opimo, subito id in ipsa immolatione interisse? An, quod aspexit vestitu purpureo excordem Caesarem, ipse corde privatus est? Urbem philosophiae, mihi crede, proditis, dum castella defenditis. Nam, dum haruspicinam veram esse vultis, physiologiam totam pervertitis. Caput est in iecore, cor in extis: iam abscedet, simul ac molam et vinum insperseris: deus id eripiet, vis aliqua conficiet aut exedet. Non ergo omnium interitus atque ortus* natura conficiet: et erit aliquid, quod aut ex nihilo oriatur, aut in nihilum subito occidat. Quis hoc Physicus dixit um-

quam? Haruspices dicunt. His igitur, quam Physicis, potius credendum existimas? XVII. 38. Quid? quum pluribus diis immolatur, qui tandem evenit, ut litetur aliis, aliis non litetur? Quae autem inconstantia deorum est, ut primis minentur extis, bene promittant secundis? aut tanta inter eos dissensio, saepe etiam inter proximos, ut Apollinis exta bona sint, Dianae non bona? Quid est tam perspicuum, quam, quum fortuito hostiae adducantur, talia cuique exta esse, qualis cuique obtigerit hostia? At enim id ipsum habet aliquid divini, quae cuique hostia obtingat; tamquam in sortibus, quae cui ducatur. Mox de sortibus. Quamquam tu quidem non hostiarum casum confirmas sortium similitudine, sed infirmas sortes collatione hostiarum. 39. An, quum in Aequimaelium missimus, qui afferat agnum, quem immolemus; is mihi agnus offertur, qui habet exta rebus accommodata, et ad eum agnum non casu, sed duce deo servus deducitur? Nam si casum in eo quoque dicis esse, quasi sortem quamdam cum deorum voluntate coniunctam; doleo tantam Stoicos nostros Epicureis irridendi sui facultatem dedisse. Non enim ignoras, quam ista derideant. 40. Et quidem illi facilius facere possunt. Deos enim ipsos iocandi caussa induxit Epicurus per lucidos et perflabiles, et habitantes, tamquam inter duos lucos, sic inter duos mundos propter metum ruinarum: eosque habere putat eadem membra, quae nos, nec usum ullum habere membrorum. Ergo is circuitione quadam deos tollens, recte non dubitat divinationem tollere. Sed non, ut hic sibi constat, item Stoici. Illius enim deus, »nihil habens nec sui nec alieni negotii«, non potest hominibus divinationem impertire. Vester autem deus potest non impertire, ut

nihilominus mundum regat et hominibus consulat. 44. Cur igitur vos induitis in eas captiones, quas numquam explicetis? Ita enim, quum magis properant, concludere solent: Si dii sunt, est divinatio: sunt autem dii: est ergo divinatio. Multo est probabilius, Non est autem divinatio: non sunt ergo dii. Vide, quam temere committant, ut, si nulla sit divinatio, nulli sint dii. Divinatio enim perspicue tollitur; deos esse retinendum est.

XVIII. 42. Atque hac extispicum divinatione sublata, omnis haruspicina sublata est. Ostenta enim sequuntur et fulgura. Valet autem in fulguribus observatio diuturna; in ostentis ratio plerumque coniecturaque adhibetur. Quid est igitur, quod observatum sit in fulgure? Caelum in XVI partes diviserunt Etrusci. Facile id quidem fuit, quattuor, quas nos habemus, duplicare: post idem iterum facere, ut ex eo dicerent, fulmen qua ex parte venisset. Primum id quid interest? deinde quid significat? Nonne perspicuum est, ex prima admiratione hominum, quod tonitrua iactusque fulminum extimuissem, credidisse, ea efficere rerum omnium praepotentem Iovem? Itaque in nostris commentariis scriptum habemus: *Iove tonante, fulgurante, comitia populi habere nefas*. 43. Hoc fortasse reipublicae caussa constitutum est. Comitiorum enim non habendorum caussas esse voluerunt. Itaque comitiorum solum vitium est fulmen: quod idem omnibus rebus optimum auspiciū habemus, si sinistrum fuit. Sed de auspiciis alio loco; nunc de fulguribus. XIX. Quid igitur minus a Physicis dici debet, quam quidquam certi significari rebus incertis? Non enim te puto esse eum, qui Iovi fulmen fabricatos esse Cyclopas in Aetna putes. 44. Nam esset mira-

bile, quomodo id Iuppiter toties iaceret, quum unum haberet: nec vero fulminibus homines, quid aut faciendum esset, aut cavendum, moneret. Placet enim Stoicis, eos anhelitus terrae, qui frigidi sint, quum fluere coeperint, ventos esse: quum autem se in nubem induerint, eiusque tenuissimam quamque partem coeperint dividere atque disrumpere, idque crebrius facere et vehementius, tum et fulgura et tonitrua existere: si autem nubium conflictu ardor expressus se emiserit, id esse fulmen. Quod igitur vi naturae, nulla constantia, nullo rato tempore videmus effici, ex eo significationem rerum consequentium quaerimus? Scilicet, si ista Iuppiter significaret, tam multa frustra fulmina emitteret! 45. Quid enim proficit, quum in medium mare fulmen iacit? quid, quum in altissimos montes? quod plerumque fit: quid, quum in desertas solitudines? quid, quum in earum gentium oras, in quibus haec ne observantur quidem? XX. At inventum est caput in Tiberi. Quasi ego artem aliquam istorum esse negem! Divinationem nego. Caeli enim distributio, quam ante dixi, et certarum rerum notatio docet, unde fulmen venerit, quo concesserit. Quid significet autem, nulla ratio docet. Sed urges me meis versibus:

*Nam pater altitonans, stellanti nixus Olympo,
ipse suos quondam tumulos ac templa petivit
et Capitolinis iniecit sedibus ignes.*

Tum statua Nattae, tum simulacra deorum, Romulusque et Remus cum altrice bellua, vi fulminis icti, conciderunt, deque his rebus haruspicum exstiterunt responsa verissima. 46. Mirabile autem illud, quod eo ipso tempore, quo fieret indicium coniurationis in senatu, signum Iovis biennio post, quam erat locatum,

in Capitolio collocabatur. » Tu igitur animum induces, (sic enim mecum agebas,) causam istam et contra facta tua, et contra scripta defendere? « Frater es: eo vereor. Verum quid tibi hic tandem nocet? resne, quae talis est; an ego, qui verum explicari volo? Itaque nihil contra dico: a te rationem totius haruspicinae peto. Sed te mirificam in latebram coniecisti. Quod enim intelligeres, fore, ut premerere, quum ex te causas unius cuiusque divinationis exquirerem, multa verba fecisti, te, quum res videres, rationem causamque non quaerere; quid fieret, non cur fieret, ad rem pertinere. Quasi ego aut fieri concederem aut esset philosophi, causam, cur quidque fieret, non quaerere. 47. Et eo quidem loco et prognostica nostra pronuntiabas et genera herbarum, scamnoneam aristolochiamque radicem, quarum causam ignorares, vim et effectum videres. XXI. Dissimile totum. Nam et prognosticorum causas persecuti sunt et Boëthus Stoicus, qui est a te nominatus, et noster etiam Posidonius: etsi causae non reperiantur istarum rerum, res tamen ipsae observari animadvertique possunt. Nattae vero statua, aut aera legum de caelo tacta quid habent observatum ac vetustum? Pinarii Nattae nobiles: a nobilitate igitur periculum. Hoc tam callide Iuppiter cogitavit! Romulus lactens fulmine ictus: Urbi igitur periculum ostenditur ei, quam ille condidit. Quam scite per notas nos certiores facit Iuppiter! At eodem tempore signum Iovis collocabatur, quo coniuratio indicabatur. Et tu scilicet mavis, numine deorum id factum, quam casu, arbitrari? et redemptor, qui columnam illam de Cotta et de Torquato conduxerat faciendam, non inertia aut inopia tardior fuit, sed a diis immortalibus ad istam horam

reservatus est? 48. Non equidem plane despero ista esse vera, sed nescio, et discere a te volo. Nam quum mihi quaedam casu viderentur sic evenire, ut praedicta essent a divinantibus; dixisti multa de casu, ut, Venerium iaci posse casu, quattuor talis iactis; quadringentis centum Venerios non posse casu consistere. Primum nescio, cur non possint: sed non pugno; abundas enim similibus. Habes et respersionem pigmentorum, et rostrum suis, et alia permulta. Idem Carneadem fingere dicis de capite Panisci. Quasi non potuerit id evenire casu, et non in omni marmore necesse sit inesse vel Praxitelia capita! Illa enim ipsa efficiuntur detractio; nec quidquam illuc affertur a Praxitele: sed quum multa sunt detracta, et ad lineamenta oris perventum est, tum intelligas, illud, quod iam expolitum sit, intus fuisse. 49. Potest igitur tale aliquid etiam sua sponte in lapicidinis Chiorum extitisse. Sed sit hoc fictum. Quid? in nubibus numquam animadvertisti leonis formam aut hippocentauri? Potest igitur, quod modo negabas, veritatem casus imitari.

XXII. Sed quoniam de extis et fulguribus satis est disputatum; ostenta restant, ut tota haruspicina sit pertractata. Mulae partus prolatus est a te; res mirabilis, propterea quia non saepe fit: sed si fieri non potuisset, facta non esset. Atque hoc contra omnia ostenta valeat; numquam, quod fieri non potuerit, esse factum; sin potuerit, non esse mirandum. Caussarum enim ignoratio in re nova mirationem facit. Eadem ignoratio si in rebus usitatis est; non miramur. Nam qui mulam peperisse miratur, is, quo modo equa pariat, aut omnino quae natura partum animantis faciat, ignorat. Sed, quod crebro videt, non miratur, etiam

si, cur fiat, nescit. Quod ante non vidit, id si evenerit, ostentum esse censet. Utrum igitur, quum concepit mula, an quum peperit, ostentum est? 50. Conceptio contra naturam fortasse: sed partus prope necessarius. XXIII. Sed quid plura? ortum videamus haruspicinae: sic facillime, quid habeat auctoritatis, iudicabimus. Tages quidam dicitur in agro Tarquiniensi, quum terra araretur, et sulcus altius esset impressus, exstitisse repente et eum affatus esse, qui arabat. Is autem Tages, ut in libris est Etruscorum, puerili specie dicitur visus, sed senili fuisse prudentia. Eius aspectu quum obstupuisset bubulcus, clamoremque maiorem cum admiratione edidisset; concursus esse factum, totamque brevi tempore in eum locum Etruriam convenisse; tum illum plura locutum multis audientibus, qui omnia eius verba exceperint litterisque mandaverint: omnem autem orationem fuisse eam, qua haruspicinae disciplina contineretur: eam postea crevisse rebus novis cognoscendis et ad eadem illa principia referendis. Haec accepimus ab ipsis: haec scripta conservant: hunc fontem habent disciplinae. 51. Num ergo opus est ad haec refellenda Carneade? num Epicuro? Estne quisquam ita desipiens, qui credat exaratum esse, deum dicam, an hominem? Si deum, cur se contra naturam in terram abdiderit, ut patefactus aratro lucem aspiceret? Quid? idem nonne poterat deus hominibus disciplinam superiore e loco tradere? Si autem homo ille Tages fuit, quonam modo potuit terra oppressus vivere? Unde porro illa potuit, quae docebat alios, ipse didicisse? Sed ego insipientior, quam illi ipsi, qui ista credunt, qui quidem contra eos tam diu disputem. XXIV. Vetus autem illud Catonis admodum scitum est, qui mi-

rari se aiebat, quod non rideret haruspex, haruspicem quum vidisset. 52. Quota enim quaeque res evenit praedicta ab istis? aut si evenit quippiam, quid afferri potest, cur non casu id evenerit? Rex Prusias, quum Hannibali apud eum exsulanti depugnari placeret, negabat se audere, quod exta prohiberent. An tu, inquit, carunculae vitulinae mavis, quam imperatori veteri credere? Quid? ipse Caesar, quum a summo haruspice moneretur, ne in Africam ante brumam transmitteret, nonne transmisit? Quod ni fecisset, uno in loco omnes adversariorum copiae convenissent. Quid ego haruspicum responsa commemorem, (possum equidem innumerabilia) quae aut nullos habuerunt exitus aut contrarios? 53. Hoc civili bello, dii immortales! quam multa luserunt! quae nobis in Graeciam Roma responsa haruspicum missa sunt! quae dicta Pompeio! Etenim ille admodum extis et ostentis movebatur. Non lubet commemorare, nec vero necesse est, tibi praesertim, qui interfuisti. Vides tamen, omnia fere contra, ac dicta sint, evenisse. Sed haec hactenus. Nunc ad ostenta veniamus. XXV. 54. Multa me consule a me ipso scripta recitasti: multa ante Marsicum bellum a Sisenna collecta attulisti: multa ante Lacedaemoniorum malam pugnam in Leuctris a Callisthene commemorata dixisti. De quibus dicam equidem singulis, quoad videbitur: sed dicendum etiam est de universis. Quae est enim ista a diis profecta significatio et quasi denuntiatio calamitatum? Quid autem volunt ea dii immortales primum significantes, quae sine interpretibus non possumus intelligere: deinde ea, quae cavere nequeamus? At hoc ne homines quidem probi faciunt, ut amicis impendentes calamitates praedicant, quas illi effugere

nullo modo possint: ut medici, quamquam intelligunt saepe, tamen numquam aegris dicunt illo morbo eos esse morituros. Omnis enim praedictio mali tum probatur, quum ad praedictionem cautio adiungitur. 55. Quid igitur aut ostenta aut eorum interpretes vel Lacedaemonios olim, vel nuper nostros adiuverunt? Quae si signa deorum putanda sunt, cur tam obscura fuerunt? Si enim, ut intelligeremus, quid esset eventurum: aperte declarari oportebat; aut ne occulte quidem, si ea sciri nolebant. XXVI. Iam vero coniectura omnis, in qua nititur divinatio, ingeniis hominum in multas ac diversas aut etiam contrarias partes saepe diducitur. Ut enim in caussis iudicialibus alia est coniectura accusatoris, alia defensoris, et tamen utriusque credibilis: sic in omnibus iis rebus, quae coniectura investigari videntur, anceps reperitur oratio. Quas autem res tum natura, tum casus affert, nonnumquam etiam errorem creat similitudo, magna stultitia est, earum rerum deos facere effectores, caussas rerum non quaerere. 56. Tu vates Boeotios credis Lebadiae vidisse ex gallorum gallinaceorum cantu, victoriam esse Thebanorum, quia galli victi silere solent, canere victores. Hoc igitur per gallinas Iuppiter tantae civitati signum dabat? An illae aves, nisi quum vicerint, canere non solent? At tum canebant, nec vicerant. Id enim, inquires, ostentum. Magnum vero: quasi pisces, non galli cecinerint. Quod autem est tempus, quo illi non cantent, vel nocturnum, vel diurnum? Quod si victores alacritate et quasi laetitia ad canendum excitantur: potuit accidissee alia quoquo laetitia, qua ad cantum moverentur. 57. Democritus quidem optimis verbis caussam explicat, cur ante lucem galli canant. Depulso enim de pectore et in

omne corpus diviso et mitificato cibo, cantus edere, quiete satiatos: qui quidem *silentio noctis*, ut ait Ennius,

— — *favent faucibus russis
cantu, plausuque premunt alas.*

Quum igitur hoc animal tam sit canorum sua sponte; quid in mentem venit Callistheni dicere, deos gallis signum dedisse cantandi, quum id vel natura, vel casus efficere potuisset? XXVII. 58. Sanguinem pluisse senatui nuntiatum est: atratum etiam fluvium fluxisse sanguine: deorum sudasse simulacra. Num censes his nuntiis Thalen aut Anaxagoram aut quemquam Physicum crediturum fuisse? Nec enim sanguis nec sudor, nisi e corpore, est. Sed et decoloratio quaedam ex aliqua contagione terrena maxime potest sanguinis similis esse, et humor allapsus extrinsecus, ut in tectoriis videmus austro, sudorem imitari. Atque haec in bello plura et maiora videntur timentibus: eadem non tam animadvertuntur in pace. Accedit illud etiam, quod in metu et periculo quum creduntur facilius, tum finguntur impunius. 59. Nos autem ita leves atque inconsiderati sumus, ut, si mures corroserint aliquid, quorum est opus hoc unum, monstrum putemus? Ante vero Marsicum bellum, quod clypeos Lanuvii, ut a te est dictum, mures rosissent, maximum id portentum haruspices esse dixerunt. Quasi vero quidquam intersit, mures, diem noctem aliquid rodentes, scuta an cribra corroserint. Nam si ista sequimur, quod Platonis Politiam nuper apud me mures corroserunt, de republica debui pertimescere: aut, si Epicuri de Voluptate liber rosus esset, putarem annonam in macello cariorem fore. XXVIII. 60. An vero illa nos terrent, si quando aliqua portentosa aut

ex pecude aut ex homine nata dicuntur? Quorum omnium, ne sim longior, una ratio est. Quidquid enim oritur, qualecumque est, causam habeat a natura necesse est: ut etiam si praeter consuetudinem extiterit, praeter naturam tamen non possit exsistere. Causam igitur investigato in re nova atque admirabili, si potes. Si nullam reperiēs: illud tamen exploratum habeto, nihil fieri potuisse sine causa: eumque terrorem, quem tibi rei novitas attulerit, naturae ratione depellito. Ita te nec terrae fremitus, nec caeli discessus, nec lapideus aut sanguineus imber, nec traiectionis stellae, nec faces visae terrebunt. 61. Quorum omnium causas si a Chrysippo quaeram, ipse ille divinationis auctor numquam illa dicet facta fortuito, naturalemque rationem omnium reddet. Nihil enim fieri sine causa potest: nec quidquam fit, quod fieri non potest. Nec, si id factum est, quod potuit fieri, portentum debet videri. Nulla igitur portenta sunt. Nam si, quod raro fit, id portentum putandum est, sapientem esse portentum est. Saepius enim mulam peperisse arbitror, quam sapientem fuisse. Illa igitur ratio concluditur, nec id, quod non potuerit fieri, factum umquam esse; nec, quod potuerit, id portentum esse: ita omnino nullum esse portentum. 62. Quod etiam coniecor quidam et interpretes portentorum non inscite respondisse dicitur ei, qui quum ad eum retulisset, quasi ostentum, quod anguis domi vecten, circumiectus fuisset, »tum esset, inquit, ostentum, si anguem vectis circumplicavisset.« Hoc ille responso satis aperte declaravit, nihil habendum esse portentum, quod fieri posset. XXIX. C. Gracchus ad M. Pomponium scripsit, duobus anguibz domi comprehensis, haruspices a patre convocatos. Qui magis

anguibus, quam lacertis, quam muribus? Quia sunt haec quotidiana, angues non item. Quasi vero referat, quod fieri potest, quam id saepe fiat. Ego tamen miror, si emissio feminae anguis mortem afferebat Ti. Graccho, emissio autem maris anguis erat mortifera Corneliae, cur alteram utram emiseric. Nihil enim scribit respondisse haruspices, si neuter anguis emissus esset, quid esset futurum. At mors insecuta Gracchum est; caussa quidem, credo, aliqua morbi gravioris, non emissionem serpentis: neque enim tanta est infelicitas haruspicum, ut ne casu quidem umquam fiat, quod futurum illi esse dixerint. XXX. 63. Nam illud mirarer, si crederem, quod apud Homerum Calchantem dixisti ex passerum numero belli Troiani annos auguratum: de cuius coniectura sic apud Homerum, ut nos otiosi convertimus, loquitur Agamemno:

*Ferte viri et duros animo tolerate labores,
auguris ut nostri Calchantis fata queamus
scire, ratosne habeant, an vanos pectoris orsus.
Namque omnes memori portentum mente retentant,*

qui non funestis liquerunt lumina fati. 5
*Argolicis primum ut vestita est classibus Aulis,
quae Priamo cladem et Troiae pestemque ferebant;*

*nos, circum latices gelidos fumantibus aris,
aurigeris divum placantes numina tauris,
sub platano umbrifera, fons unde emanat aquai,* 40
*vidimus immani specie tortuque draconem
terribilem, Iovis ut pulsu penetrabat ab ara:
qui platani in ramo foliorum tegmine septos
corripuit pullos: quos quum consumeret octo,
nona super tremulo genitrix clangore volabat:* 45

cui ferus immani laniavit viscera morsu.

64. *Hunc, ubi tam teneros volucres matremque perem-*
mit,

qui luci ediderat, genitor Saturnius idem
abdedit et duro formavit tegmina saxo.

Nos autem timidi stantes mirabile monstrum 20
vidimus in mediis divum versarier aris.

Tum Calchas haec est fidenti voce locutus:

Quidnam torpentes subito obstupuistis, Achivi?

Nobis haec portenta deum dedit ipse creator,
tarda et sera nimis, sed fama ac laude peremni. 25

Nam quot aves taetro mactatas dente videtis,
tot nos ad Troiam belli exanclabimus annos:

quae decimo cadet, et poena satiabit Achivos.

Edidit haec Calchas: quae iam matura videtis.

65. Quae tandem ista auguratio est ex passeribus, annorum potius, quam aut mensium aut dierum? Cur autem de passerculis coniecturam facit, in quibus nullum erat monstrum, de dracone silet, qui, id quod fieri non potuit, lapideus dicitur factus? Postremo quid simile habet passer annis? Nam de angue illo, qui Sullae apparuit immolanti, utrumque memini, et Sullam, quum in expeditionem educturus esset, immolavisse et anguem ab ara exstitisse, eoque die rem praeclare esse gestam, non haruspiciis consilio, sed imperatoris. XXXI. 66. Atque haec ostentorum genera mirabile nihil habent. Quae quum facta sunt, tum ad coniecturam aliqua interpretatione revocantur: ut illa tritici grana in os pueri Midiae congesta, aut apes, quas dixisti in labris Platonis consedissee pueri, non tam mirabilia sint, quam coniecta belle: quae tamen vel ipsa falsa esse vel ea, quae praedicta sunt, fortuito cecidisse potuerunt. De ipso Roscio potest illud quidem

esse falsum, ut circumligatus fuerit angui: sed ut in cunis fuerit anguis, non tam est mirum, in Solonio praesertim, ubi ad focum angues nundinari solent. Nam quod haruspices responderunt, nihil illo clarius, nihil nobilius fore; miror, deos immortales histrioni futuro claritatem ostendisse, nullam ostendisse Africano. 67. Atque etiam a te Flaminiana ostenta collecta sunt. Quod ipse et equus eius repente conciderit: non sane mirabile hoc quidem. Quod evelli primi hastati signum non potuerit: timide fortasse signifer evellebat, quod fidenter infixerat. Nam Dionysii equus quid attulit admirationis, quod emersit ex flumine, quodque habuit apes in iuba? Sed quia brevi tempore regnare coepit; quod acciderat casu, vim habuit ostenti. At Lacedaemoniis in Herculis fano arma sonuerunt, eiusdemque dei Thebis valvae clausae subito se aperuerunt; eaque scuta, quae fuerant sublime fixa, sunt humi inventa. Horum quum fieri nihil potuerit sine aliquo motu; quid est, cur divinitus ea potius, quam casu facta esse dicamus? XXXII. 68. At in Lysandri statucae capite Delphis exstitit corona ex asperis herbis, et quidem subita. Itane? censes ante coronam herbae exstitisse, quam conceptum esse semen? herbam autem asperam, credo, avium congestu, non humano satum. Iam quidquid in capite est, id coronae simile videri potest. Nam quod eodem tempore stellas aureas Castoris et Pollucis, Delphis positas, decidis, neque eas usquam repertas esse dixisti: furum id magis factum, quam deorum videtur. 69. Simiae vero Dodoneae improbitatem historiis Graecis mandatam esse demiror. Quid minus mirum, quam illam monstruosissimam bestiam urnam evertisse, sortes dissipavisse? Et negant historici, Lacedaemo-

niis ullum ostentum hoc tristius accidisse. Nam illa praedicta Veientium, si lacus Albanus redundasset, isque in mare fluxisset, Romam perituram; si repressus esset, Veios: ita aqua Albana deducta ad utilitatem agri suburbani, non ad arcem Urbemque retinendam. At paullo post audita vox est monentis, ut providerent, ne a Gallis Roma caperetur: ex eo Aio Loquenti aram in nova via consecratam. Quid ergo? Aius iste Loquens, quum eum nemo norat, aiebat et loquebatur, et ex eo nomen invenit: posteaquam et sedem et aram et nomen invenit, obmutuit? Quod idem dici de Moneta potest: a qua, praeterquam de sue plena, quid umquam moniti sumus? XXXIII. 70. Satis multa de ostentis. Auspicia restant et sortes eae, quae ducuntur, non illae, quae vaticinatione funduntur, quae oracula verius dicimus; de quibus tum dicemus, quum ad naturalem divinationem venerimus. Restat etiam de Chaldaeis. Sed primum auspicia videamus. Difficilis auguri locus ad contra dicendum. Marso fortasse, sed Romano facillimus. Non enim sumus ii nos augures, qui avium reliquorumve signorum observatione futura dicamus. Et tamen credo Romulum, qui Urbem auspicato condidit, habuisse opinionem, esse in providendis rebus augurandi scientiam: (errabat enim multis in rebus antiquitas,) quam vel usu iam vel doctrina vel vetustate immutatam videmus. Retinetur autem et ad opinionem vulgi et ad magnas utilitates reipublicae mos, religio, disciplina, ius augurum, collegii auctoritas. 74. Nec vero non omni supplicio digni P. Claudius, L. Iunius, consules, qui contra auspicia navigarunt. Parendum enim fuit religioni nec patrius mos tam contumaciter repudiandus. Iure igitur alter populi iudicio damnatus

est: alter mortem sibi ipse conscivit. Flaminium non paruit auspiciis. Itaque periit cum exercitu. At anno post Paullus paruit. Num minus cecidit in Cannensi pugna cum exercitu? Etenim, ut sint auspicia, quae nulla sunt; haec certe, quibus utimur, sive tripudio, sive de caelo, simulacra sunt auspiciorum, auspicia nullo modo. XXXIV. Q. FABI, TE MIHI IN AUSPICIO ESSE VOLO; respondet, AUDIVI. Hic apud maiores nostros adhibebatur peritus, nunc quilibet. Peritum autem esse necesse est eum, qui, silentium quid sit, intelligat. Id enim silentium dicimus in auspiciis, quod omni vitio caret. 72. Hoc intelligere perfecti auguris est. Illi autem, qui in auspicium adhibetur, quum ita imperavit is, qui auspicatur, DICITO, SI SILENTIUM ESSE VIDEBITUR; nec suspicit nec circumspicit: statim respondet, SILENTIUM ESSE VIDERI. Tum ille, DICITO, SI PASCUNTUR. — PASCUNTUR. — Quae aves? aut ubi? Attulit, inquit, in cavea pullos is, qui ex eo ipso nominatur pullarius. Hae sunt igitur aves internuntiae Iovis: quae pascuntur, necne, quid refert? Nihil ad auspicia: sed quia, quum pascuntur, necesse est aliquid ex ore cadere, et terram pavire, terripavium primo, post terripudium dictum est: hoc quidem iam tripudium dicitur. Quum igitur ossa cecidit ex ore pulli, tum auspicanti tripudium solistimum nuntiant. XXXV. 73. Ergo hoc auspicium divini quidquam habere potest, quod tam sit coactum et expressum? Quo antiquissimos augures non esse usos argumento est, quod decretum collegii vetus habemus, omnem avem tripudium facere posse. Tum igitur esset auspicium, si modo esset ei liberum se ostendisse; tum avis illa videri posset interpretes et satellites Iovis. Nunc vero, inclusa in cavea

et fame enecta, si in offam pultis invadit, et si aliquid ex ore cecidit, hoc tu auspiciū aut hoc modo Romulum auspicari solitum putas? 74. Iam de caelo servare non ipsos censes solitos, qui auspicabantur? Nunc imperant pullario: ille renuntiat. Fulmen sinistrum auspiciū optimum habemus ad omnes res, praeterquam ad comitia: quod quidem institutum reipublicae causa est, ut comitiorum, vel in iudiciis populi, vel in iure legum, vel in creandis magistratibus, principes civitatis essent interpretes. At Ti. Gracchi litteris Scipio et Figulus coss., quum augures iudicassent eos vitio creatos esse, magistratu se abdicaverunt. Quis negat augurum disciplinam esse? Divinationem nego. At haruspices divini: quos quum Ti. Gracchus propter mortem repentinam eius, qui in praerogativa referenda subito concidisset, in senatum introduxisset, non iustum rogatorem fuisse dixerunt. 75. Primum vide, ne in eum dixerint, qui rogator centuriae fuisset. Is enim erat mortuus. Id autem sine divinatione coniectura poterant dicere. Deinde fortasse casu; qui nullo modo est ex hoc genere tollendus. Quid enim scire Etrusci haruspices aut de tabernaculo recte capto aut de pomoerii iure potuerunt? Equidem assentior C. Marcello potius, quam App. Claudio; qui ambo mei collegae fuerunt; existimoque ius augurum, etsi divinationis opinione principio constitutum sit, tamen postea reipublicae causa conservatum ac retentum. XXXVI. 76. Sed de hoc loco plura in aliis: nunc hactenus. Externa enim auguria, quae sunt non tam artificiosa, quam superstitiosa, videamus. Omnibus fere avibus utuntur, nos admodum paucis: alia illis sinistra sunt, alia nostris. Solebat ex me Deiotarus percontari nostri augurii disciplinam,

ego ex illo sui. Dii immortales! quantum differebat! ut quaedam essent etiam contraria. Atque ille iis semper utebatur: nos, nisi dum a populo auspicia accepta habemus, quam multum iis utimur? Bellicam rem administrari maiores nostri, nisi auspicato, noluerunt. Quam multi anni sunt, quum bella a proconsulibus et propraetoribus administrantur, qui auspicia non habent! 77. Itaque nec amnes transeunt auspicato nec tripudio auspicantur. Nam ex acuminibus quidem, quod totum auspiciū militare est, iam M. Marcellus, ille quinquies consul, totum omisit, idem imperator, idem augur optimus. Ubi ergo avium divinatio? quae, quoniam ab iis, qui auspicia nulla habent, bella administrantur, ab urbanis retenta videtur, a bellicis esse sublata. Et quidem ille dicebat, si quando rem agere vellet, ne impediretur auspiciis, lectica operta facere iter se solere. Huic simile est, quod nos augures praecipimus, ne iuge auspiciū obveniat, ut iumenta iubeant disiungere. 78. Quid est aliud nolle moneri a Iove, nisi efficere, ut aut ne fieri possit auspiciū aut, si fiat, videri?

XXXVII. Nam illud admodum ridiculum, quod negas Deiotarum auspiciū, quae sibi ad Pompeium proficiscenti facta sunt, poenitere, quod fidem secutus amicitiamque populi Romani functus sit officio: antiquiorem enim sibi fuisse laudem et gloriam, quam regnum et possessiones suas. Credo id quidem; sed hoc nihil ad auspicia, nec enim ei cornix canere potuit, recte eum facere, quod populi Romani libertatem defendere pararet. Ipse hoc sentiebat, sicuti sensit. 79. Aves eventus significant aut adversos aut secundos: virtutis auspiciis video esse usum Deiotarum: quae vetat spectare fortunam, dum praestetur fides.

Aves vero si prosperos eventus ostenderunt, certe fefellerunt. Fugit e praelio cum Pompeio: grave tempus; discessit ab eo: luctuosa res; Caesarem eodem tempore hostem et hospitem vidit: quid hoc tristius? Is quum ei Trocmorum tetrarchiam eripuisset, et asseclae suo Pergameno, nescio cui, dedisset, eidemque detraxisset Armeniam a senatu datam: quumque ab eo magnificentissimo hospitio acceptus esset; spoliatum reliquit et hospitem et regem. Sed labor longius. Ad propositum revertar. Si eventa quaerimus, quae exquiruntur avibus: nullo modo prospera Deiotaro; sin officia: a virtute ipsius, non ab auspiciis petita sunt. XXXVIII. 80. Omitte igitur lituum Romuli, quem in maximo incendio negas potuisse comburi: contemne cotem Attii Navii. Nihil debet esse in philosophia commentitiis fabellis loci. Illud erat philosophi, totius augurii primum naturam ipsam videre, deinde inventionem, deinde constantiam. Quae est igitur natura, quae volucres huc et illuc passim vagantes efficiat ut significant aliquid, et tum vetent agere, tum iubeant aut cantu aut volatu? Cur autem aliis a laeva, aliis a dextra datum est avibus, ut ratum auspicium facere possint? Quomodo autem haec, aut quando, aut a quibus inventa dicemus? Etrusci tamen habent exaratum puerum auctorem disciplinae suae. Nos quem? Attiumne Navium? At aliquot annis antiquior Romulus et Remus, ambo augures, ut accepi-mus. An Pisidarum aut Cilicum aut Phrygum ista inventa dicemus? Placet igitur, humanitatis expertes habere divinitatis auctores? XXXIX. 84. At omnes reges, populi, nationes utuntur auspiciis. Quasi vero quidquam sit tam valde, quam nihil sapere, vulgare; aut quasi tibi ipsi in iudicando placeat multitudo!

quotus quisque est, qui voluptatem neget esse bonum? Plerique etiam summum bonum dicunt. Num igitur eorum frequentia Stoici de sententia deterrentur? aut num plerisque in rebus sequitur eorum auctoritatem multitudo? Quid mirum igitur, si in auspiciis et in omni divinatione imbecilli animi superstitiosa ista concipiant, verum dispicere non possint? 82. Quae autem est inter augures conveniens et coniuncta constantia? Ad nostri augurii consuetudinem dixit Ennius:

Quum tonuit laevum bene tempestate serena.

At Homericus Ulixes apud Achillem querens de ferocitate Troianorum, nescio quid, hoc modo nuntiat:

Prospera Iuppiter his dextris fulgoribus edit.

Ita nobis sinistra videntur, Graiis et barbaris dextra meliora. Quamquam haud ignoro, quae bona sint, sinistra nos dicere: etiam si dextra sint. Sed certe nostri sinistrum nominaverunt, externique dextrum, quia plerumque melius id videbatur. 83. Haec quantitas dissensio est! Quid, quod aliis avibus utuntur, aliis signis? aliter observant, alia respondent? Non necesse est fateri, partim horum errore susceptum esse, partim superstitione multa fallendo? XL. Atque his superstitionibus non dubitasti etiam omina adiungere. Aemilia Paullo, Persam perisse; quod pater omen accepit: Caecilia sororis filiae sedes suas tradere. Iam illa, *Favete linguis*, et praerogativam, omen comitiorum; hoc est, ipsum esse contra se copiosum et disertum. Quando enim, ista observans, quieto et libero animo esse poteris, ut ad rem gerendam non superstitionem habeas, sed rationem ducem? Itane? Si quis aliquid ex sua re atque ex suo sermone dixerit, et eius verbum aliquod apte ceciderit ad id, quod ages aut

cogitabis, ea res tibi aut timorem afferet aut alacritatem? 84. Quum M. Crassus exeroitum Brundisii imponeret, quidam in portu, caricas Cauno advectas vendens, *Cauneas!* clamitabat. Dicamus, si placet, monitum ab eo Crassum, caveret, ne iret: non fuisse perituum, si omini paruisset. Quae si suscipiamus, pedis offensio nobis et abruptio corrigiae et sternutamenta erunt observanda.

XLI. Sortes restant et Chaldaei, ut ad vates veniamus et ad somnia. 85. Dicendum igitur putas de sortibus. Quid enim sors est? Idem propemodum, quod micare, quod talos iacere, quod tesseras; quibus in rebus temeritas et casus, non ratio nec consilium valet. Tota res est inventa fallaciis, aut ad quaestum, aut ad superstitionem, aut ad errorem. Atque, ut in haruspicina fecimus, sic videamus, clarissimarum sortium quae tradatur inventio. Numerium Suffucium Praenestinum monumenta declarant honestum hominem et nobilem, somniis crebris, ad extremum etiam minacibus, quum iuberetur certo in loco silicem caedere, perterritum visis, iridentibus suis civibus, id agere coepisse: itaque perfracto saxo sortes erupisse, in robore insculptas priscarum litterarum notis. Is est hodie locus septus religiose propter Iovis pueri, qui lactens cum Iunone Fortunae in gremio sedens, mammam appetens, castissime colitur a matribus. 86. Eodemque tempore, in eo loco, ubi Fortunae nunc sita est aedes, mel ex olea fluxisse dicunt haruspicesque dixisse, summa nobilitate illas sortes futuras, eorumque iussu ex illa olea arcam esse factam, eaque conditas sortes, quae hodie Fortunae monitu tolluntur. Quid igitur in his potest esse certi, quae Fortunae monitu pueri manu miscentur atque ducun-

tur? Quo modo autem istae positae in illo loco? quis robur illud cecidit, dolavit, inscripsit? Nihil est, inquiunt, quod deus efficere non possit. Utinam sapientes Stoicos effecisset, ne omnia superstitiosa sollicitudine et miseria crederent! Sed hoc quidem genus divinationis vita iam communis explosit. Fani pulchritudo et vetustas Praenestinarum etiam nunc retinet sortium nomen, atque id in vulgus. 87. Quis enim magistratus, aut quis vir illustrior utitur sortibus? Ceteris vero in locis sortes plane refrixerunt. Quod Carneadem Clitomachus scribit dicere solitum, nusquam se fortunatiorem, quam Praeneste, vidisse Fortunam. Ergo hoc divinationis genus omittamus.

XLII. Ad Chaldaeorum monstra veniamus: de quibus Eudoxus, Platonis auditor, in astrologia iudicio doctissimorum hominum facile princeps, sic opinatur, id quod scriptum reliquit: »Chaldaeis in praedictione et in notatione cuiusque vitae ex natali die minime esse credendum.« 88. Nominat etiam Panaetius, qui unus e Stoicis astrologorum praedicta reiecit, Archelaum et Cassandrum, summos astrologos illius aetatis, qua erat ipse, quum in ceteris astrologiae partibus excellerent, hoc praedictionis genere non usos. Scylax Halicarnasseus, familiaris Panaetii, excellens in astrologia, idemque in regenda sua civitate princeps, totum hoc Chaldaicum praedicendi genus repudiavit. 89. Sed ut ratione utamur, omissis testibus, sic isti disputant, qui haec Chaldaeorum natalicia praedicta defendunt. Vim quamdam esse aiunt signifero in orbe, qui Graece *ζωδιακός* dicitur, talem, ut eius orbis una quaeque pars alia alio modo moveat immutetque caelum, perinde ut quaeque stellae in iis finitimisque partibus sint quoque tempore, eamque

vim varie moveri ab iis sideribus, quae vocantur errantia. Quum autem in eam ipsam partem orbis venerint, in qua sit ortus eius, qui nascatur; aut in eam, quae coniunctum aliquid habeat aut consentiens; (ea triangula illi et quadrata nominant.) Etenim quum temporum* anni tempestatumque caeli conversiones commutationesque tantae fiant accessu stellarum et recessu; quumque ea vi solis efficiantur, quae videmus: non verisimile solum, sed etiam verum esse censent, perinde, utcumque temperatus sit aer, ita pueros orientes animari atque formari, ex eoque ingenia, mores, animum, corpus, actionem vitae, casus cuiusque eventusque fingi. XLIII. 90. O delirationem incredibilem! Non enim omnis error stultitia est dicenda. Quibus etiam Diogenes Stoicus concedit, aliquid ut praedicere possint, dumtaxat quali quisque natura, et ad quam quisque maxime rem aptus futurus sit. Cetera, quae profiteantur, negat ullo modo posse sciri: etenim geminorum formas esse similes, vitam atque fortunam plerumque disparem. Procles et Eurysthenes, Lacedaemoniorum reges, gemini fratres fuerunt. 91. At hi nec totidem annos vixerunt: anno enim Procli vita brevior fuit, multumque is fratri rerum gestarum gloria praestitit. At ego id ipsum, quod vir optimus Diogenes Chaldaeis quasi quadam praevaricatione concedit, nego posse intelligi. Etenim quum, ut ipsi dicunt, ortus nascentium luna moderetur, eaque animadvertant et notent sidera natalicia Chaldaei, quaecumque lunae iuncta videantur; oculorum fallacissimo sensu iudicant ea, quae ratione atque animo videre debebant. Docet enim ratio mathematicorum, quam istis notam esse oportebat, quanta humilitate luna feratur, terram paene contingens;

quantum absit a proxima Mercurii stella, multo autem longius a Veneris; deinde alio intervallo distet a sole, cuius lumine collustrari putatur. Reliqua vero tria intervalla infinita et immensa, a sole ad Martis, inde ad Iovis, ab eo ad Saturni stellam, inde ad caelum ipsum, quod extremum atque ultimum mundi est. 92. Quae potest igitur contagio ex infinito paene intervallo pertinere ad lunam, vel potius ad terram?

XLIV. Quid? quum dicunt id, quod iis dicere necesse est, omnes omnium ortus, quicumque gignantur in omni terra, quae incolatur, eosdem esse eademque omnibus, qui eodem statu caeli et stellarum nati sint, accidere necesse esse; nonne eiusmodi sunt, ut ne caeli quidem naturam interpretes istos caeli nosse appareat? Quum enim illi orbes, qui caelum quasi medium dividunt et aspectum nostrum definiunt, qui a Graecis *ὀρίζοντες* nominantur, a nobis finientes rectissime nominari possunt, varietatem maximam habeant aliique in aliis locis sint; necesse est ortus occasusque siderum non fieri eodem tempore apud omnes. 93. Quod si eorum vi caelum modo hoc, modo illo modo temperatur: qui potest eadem vis esse nascentium, quum caeli tanta sit dissimilitudo? In his locis, quae nos incolimus, post solstitium Canicula exoritur, et quidem aliquot diebus: apud Troglodytas, ut scribitur, ante solstitium: ut, si iam concedamus, aliquid vim caelestem ad eos, qui in terra gignuntur, pertinere, confitendum sit illis, eos, qui nascantur* eodem tempore, posse in dissimiles incidere naturas propter caeli dissimilitudinem. Quod minime illis placet. Volunt enim illi omnes eodem tempore ortos, qui ubique sint nati, eadem conditione nasci. XLV. 94. Sed quae tanta dementia est, ut in maximis motibus mu-

tationibusque caeli nihil intersit, qui ventus, qui imber, quae tempestas ubique sit? (quarum rerum in proximis locis tantae dissimilitudines saepe sunt, ut alia Tusculi, alia Romae eveniat saepe tempestas; quod, qui navigant, maxime animadvertunt, quum in flecendis promontoriis ventorum mutationes maximas saepe sentiant): haec igitur quum sit tum serenitas, tum perturbatio caeli: estne sanorum hominum, hoc ad nascentium ortus pertinere non dicere, (quod non certe pertinet:) illud nescio quid tenue, quod sentiri nullo modo, intelligi autem vix potest, quae a luna ceterisque sideribus caeli temperatio fiat, dicere ad puerorum ortus pertinere? Quid? quod non intelligunt, seminum vim, quae ad gignendum procreandumque plurimum valeat, funditus tolli, mediocris erroris est? Quis enim non videt, et formas et mores et plerosque status ac motus effingere a parentibus liberos? quod non contingeret, si hoc non vis et natura gignentium efficeret, sed temperatio lunae caelique moderatio. 95. Quid? quod uno et eodem temporis puncto nati dissimiles et naturas et vitas et casus habent: parumne declarat, nihil ad agendam vitam nascendi tempus pertinere? nisi forte putamus, neminem eodem tempore ipso et conceptum et natum, quo Africanum. Num quis igitur talis fuit?

XLVI. 96. Quid? illudne dubium est, quin multi, quum ita nati essent, ut quaedam contra naturam depravata haberent, restituerentur et corrigerentur ab natura, quum se ipsa revocasset, aut arte atque medicina? ut*, quorum linguae sic inhaerent, ut loqui non possent, eae scalpello resectae liberarentur? Multi etiam naturae vitium meditatione atque exercitatione sustulerunt: ut Demosthenem scribit Phalereus, quum

non dicere nequiret, exercitatione fecisse, ut planissime diceret. Quod si haec astro ingenerata et tradita essent, nulla res ea mutare posset. Quid? dissimilitudo locorum nonne dissimiles hominum procreationes habet? quas quidem percurrere oratione facile est; quid inter Indos et Persas, Aethiopas et Syros differat, corporibus, animis: ut incredibilis varietas dissimilitudoque sit. 97. Ex quo intelligitur, plus terrarum situs, quam lunae tactus ad nascendum valere. Nam, quod aiunt, quadringenta septuaginta millia annorum in periclitandis experiundisque pueris, quicumque essent nati, Babylonios posuisse, fallunt. Si enim esset factitatum, non esset desitum: neminem autem habemus auctorem, qui aut fieri dicat, aut factum sciat. XLVII. Videsne, me non ea dicere, quae Carneades, sed ea, quae princeps Stoicorum Panaetius dixerit? Ego autem etiam hoc requiro, omnesne, qui Cannensi pugna ceciderunt, uno astro fuerint? Exitus quidem omnium unus et idem fuit. Quid? qui ingenio atque animo singulares, num astro quoque uno? Quod enim tempus, quo non innumerabiles nascantur? At certe similis nemo Homeri. 98. Et, si ad rem pertinet, quo modo caelo affecto compositisque sideribus quodque animal oriatur; valeat id necesse est etiam in rebus inanimis. Quo quid dici potest absurdius? L. quidem Tarutius Firmanus, familiaris noster, in primis Chaldaicis rationibus eruditus, urbis etiam nostrae natalem diem repetebat ab iis Parilibus, quibus eam a Romulo conditam accepimus, Romamque, in iugo quum esset luna, natam esse dicebat, nec eius fata canere dubitabat. 99. O vim maximam erroris! Etiamne Urbis natalis dies ad vim stellarum et lunae pertinebat? Fac in puero referre, [ex] qua affectione

caeli primum spiritum duxerit: num hoc in latere aut in caemento, ex quibus Urbs affecta est, potuit valere? Sed quid plura? Quotidie refelluntur. Quam multa ego Pompeio, quam multa Crasso, quam multa huic ipsi Caesari a Chaldaeis dicta memini, neminem eorum nisi in senectute, nisi domi, nisi cum claritate esse moriturum! ut mihi permirum videatur, quemquam exstare, qui etiam nunc credat iis, quorum praedicta quotidie videat re et eventis refelli.

XLVIII. 400. Restant duo divinandi genera, quae habere dicimur a natura, non ab arte; vaticinandi et somniandi. De quibus, Quinte, inquam, si placet, disseramus. Mihi vero, inquit, placet: his enim, quae adhuc disputasti, prorsus assentior: et, vere ut loquar, quamquam tua me oratio confirmavit, tamen etiam mea sponte nimis superstitiosam de divinatione Stoicorum sententiam iudicabam: ac me Peripateticorum ratio magis movebat, et veteris Dicaearchi et eius, qui nunc floret, Cratippi, qui censent esse in mentibus hominum tamquam oraculum aliquod, ex quo futura praesentiant, si aut furore divino incitatus animus, aut somno relaxatus solute moveatur ac libere. His de generibus quid sentias, et quibus ea rationibus infirmes, audire sane velim.

XLIX. 401. Quae quum ille dixisset, tum ego rursus, quasi ab alio principio, sum exorsus dicere. Non ignoro, inquam, Quinte, te semper ita sensisse, ut de ceteris divinandi generibus dubitares; ista duo, furoris et somnii, quae a libera mente fluere videntur, probares. Dicam igitur, de istis ipsis duobus generibus mihi quid videatur, si prius, et Stoicorum conclusio rationis et Cratippi nostri quid valeat, videro. Dixisti enim, et Chrysippum et Diogenem et

Antipatrum concludere hoc modo: »Si sunt dii, neque ante declarant hominibus, quae futura sint; aut non diligunt homines: aut, quid eventurum sit, ignorant: aut existimant nihil interesse hominum, scire, quid sit futurum: aut non censent esse suae maiestatis, praesignificare hominibus, quae sint futura: aut ea ne ipsi quidem dii significare possunt. 402. At neque non diligunt nos; sunt enim benefici generique hominum amici: neque ignorantea, quae ab ipsis constituta et designata sunt: neque nostra nihil interest scire ea, quae futura sint; erimus enim cautiores, si sciemus: neque hoc alienum ducunt maiestate sua; nihil est enim beneficentia praestantius: neque non possunt futura praenoscerere. Non igitur dii sunt, nec significant nobis futura: sunt autem dii: significant ergo. Et non, si significant futura, nullas dant nobis vias ad significationum scientiam: frustra enim significarent: neque, si dant vias, non est divinatio: est igitur divinatio.» 403. O acutos homines! quam paucis verbis negotium confectum putant! Ea sumunt ad concludendum, quorum iis nihil conceditur. Conclusio autem rationis ea probanda est, in qua ex rebus non dubiis id, quod dubitatur, efficitur. L. Videsne Epicurum, quem hebetem et rudem dicere solent Stoici, quemadmodum, quod in natura rerum omne esse dicimus, id infinitum esse concluderit? *Quod finitum est, inquit, habet extremum.* Quis hoc non dederit? *Quod autem habet extremum, id cernitur ex alio extrinsecus.* Hoc quoque est concedendum. *At, quod omne est, id non cernitur ex alio extrinsecus.* Ne hoc quidem negari potest. *Nihil igitur quum habeat extremum, infinitum sit necesse est.* 404. Videsne, ut ad rem dubiam concessis rebus pervenerit? Hoc vos Dia-

lectici non facitis: nec solum ea non sumitis ad concludendum, quae ab omnibus concedantur; sed ea sumitis, quibus concessis, nihilo magis efficiatur, quod velitis. Primum enim hoc sumitis, *Si sunt dii, benefici in homines sunt*. Quis hoc vobis dabit? Epicurusne, qui negat, quidquam deos nec alieni curare, nec sui? an noster Ennius, qui magno plausu loquitur assentiente populo:

Ego deum genus esse semper dixi et dicam caelitem:

sed eos non curare opinor, quid agat humanum genus.

Et quidem, cur sic opinetur, rationem subiicit. Sed nihil est necesse dicere quae sequuntur: tantum sat est intelligi, id sumere istos pro certo, quod dubium controversumque sit. LI. 405. Sequitur porro, *Nihil deos ignorare, quod omnia sint ab iis constituta*. Hic vero quanta pugna est doctissimorum hominum, negantium esse haec a diis immortalibus constituta! At nostra interest scire, quae eventura sint. Magnus Dicaearchi liber est, nescire ea melius esse, quam scire. Negant id esse alienum maiestate deorum, scilicet casus omnium introspicere, ut videant, quid cuique conducatur. 406. Neque non possunt futura praenoscere. Negant posse ii, quibus non placet esse certum, quid futurum sit. Videsne igitur, quae dubia sint, ea sumi pro certis atque concessis? Deinde contorquent, et ita concludunt: *Non igitur sunt dii, nec significant futura*: id enim iam perfectum arbitrantur. Deinde assument: *Sunt autem dii*: quod ipsum non ab omnibus conceditur: *significant ergo*. Ne id quidem sequitur: possunt enim non significare, et tamen esse dii. *Nec, si significant, non dant vias aliquas ad scientiam significationis*. At id quoque potest, ut non dent homini, ipsi habeant. Cur enim Tuscis potius, quam Roma-

nis darent? *Nec, si dant vias, nulla est divinatio.* Fac dare deos; quod absurdum est: quid refert, si accipere non possumus? Extremum est: *Est igitur divinatio.* Sit extremum: effectum tamen non est. Ex falsis enim, ut ab ipsis didicimus, verum effici non potest. Iacet igitur tota conclusio.

LII. 407. Veniamus nunc ad optimum virum, familiarem nostrum, Cratippum. »Si sine oculis, inquit, non potest exstare officium et munus oculorum, possunt autem aliquando oculi non fungi suo munere; qui vel semel ita est usus oculis, ut vera cerneret, is habet sensum oculorum, vera cernentium. Item igitur, si sine divinatione non potest officium et munus divinationis exstare, potest autem, quum quis divinationem habeat, errare aliquando, nec vera cernere; satis est ad confirmandam divinationem, semel aliquid ita esse divinatum, nihil ut fortuito cecidisse videatur. Sunt autem eius generis innumerabilia. Esse igitur divinationem confitendum est.« Festive et breviter. Sed quum bis sumpsit, quod voluit; etiam si faciles nos ad concedendum habuerit, id tamen, quod assumit, concedi nullo modo potest. 408. »Si«, inquit, »aliquando oculi peccent, tamen, quia recte aliquando viderint, inest in iis vis videndi.« Item, »Si qui semel aliquid viderit, is, etiam quum peccet, tamen existimandus sit habere vim divinandi.« LIII. Vide, quaeso, Cratippe noster, quam sint ista similia. Nam mihi non videntur. Oculi enim vera cernentes utuntur naturā atque sensu: animi, si quando vel vaticinando vel somniando vera viderunt, usi sunt fortuna atque casu. Nisi forte concessuros tibi existimas eos, qui somnia pro somniis habent, si quando aliquod somnium verum evaserit, non id fortuito accidisse. Sed

demus tibi istas duas sumptiones, ea, quae *λήματα* appellant Dialectici; sed nos Latine loqui malumus: assumptio tamen, quam *πρόσληψιν* iidem vocant, non dabitur. 109. Assumit autem Cratippus hoc modo: »Sunt autem innumerabiles praesensiones non fortuitae.« At ego dico nullam. Vide, quanta sit controversia. Iam, assumptione non concessa, nulla conclusio est. At impudenter sumus, qui, quum tam perspicuum sit, non concedamus. Quid est perspicuum? Multa vera, inquit, evadere. Quid, quod multo plura falsa? Nonne ipsa varietas, quae est propria fortunae, fortunam esse causam, non naturam, docet? Deinde, si tua ista conclusio, Cratippe, vera est: (tecum enim mihi res est:) nonne intelligis, eadem uti posse et haruspices et fulguratores et interpretes ostentorum et augures et sortilegos et Chaldaeos? quorum generum nullum est, ex quo non aliquid, sicut praedictum sit, evaserit. Ergo aut ea quoque genera divinandi sunt: quae tu rectissime improbas: aut, si ea non sunt, non intelligo, cur haec duo sint, quae relinquis. Qua ergo ratione haec inducis, eadem illa possunt esse, quae tollis.

LIV. 110. Quid vero habet auctoritatis furor iste, quem divinum vocatis, ut, quae sapiens non videat, ea videat insanus, et is, qui humanos sensus amiserit, divinos assecutus sit? Sibyllae versus observamus, quos illa furens fudisse dicitur. Quorum interpres nuper falsa quadam hominum fama dicturus in senatu putabatur; eum, quem re vera regem habebamus, appellandum quoque esse regem, si salvi esse vellemus. Hoc si est in libris, in quem hominem et in quod tempus est? Callide enim, qui illa composuit, perfecit, ut, quodcumque accidisset, praedictum vi-

deretur, hominum et temporum definitione sublata.
 111. Adhibuit etiam latebram obscuritatis, ut iidem
 versus alias in aliam rem posse accommodari videren-
 tur. Non esse autem illud carmen furentis, quum
 ipsum poema declarat (est enim magis artis et diligen-
 tia, quam incitationis et motus), tum vero ea, quae
ἀπορριζις dicitur, quum deinceps ex primis versuum
 litteris aliquid connectitur, ut in quibusdam Ennia-
 nis: id certe magis est attentī animi, quam furentis.
 112. Atque in Sibyllinis ex primo versu cuiusque sen-
 tentiae primis litteris illius sententiae carmen omne
 praetextitur. Hoc scriptoris est, non furentis: adhi-
 bentis diligentiam, non insani. Quamobrem Sibyllam
 quidem sepositam et conditam habeamus; ut, id quod
 proditum est a maioribus, iniussu senatus ne legantur
 quidem libri, valeantque ad deponendas potius, quam
 ad suscipiendas religiones: cum antistitibus agamus,
 ut quidvis potius ex illis libris, quam regem profe-
 rant; quem Romae posthaec nec dii, nec homines esse
 patientur. LV. At multi saepe vera vaticinati, ut
 Cassandra,

Iámque mari magnó —

eademque paullo post:

Eheú videte —

113. Num igitur me cogis etiam fabulis credere?
 quae delectationes habeant, quantum voles: verbis,
 sentiētiis, numeris, cantibus adiuventur: auctori-
 tatem quidem nullam debemus nec fidem commen-
 titiis rebus adiungere. Eodemque modo nec ego
 Publicio nescio cui, nec Marciis vatibus, nec Apol-
 linis opertis credendum existimo: quorum partim
 ficta aperte, partim effutita temere, numquam ne me-
 diocri quidem cuiquam, non modo prudenti, probata

sunt. 144. Quid? inquires: remex ille de classe Coponii nonne ea praedixit, quae facta sunt? Ille vero, et ea quidem, quae omnes eo tempore, ne acciderent, timebamus. Castra enim in Thessalia castris collata audiebamus; videbaturque nobis exercitus Caesaris et audaciae plus habere, quippe qui patriae bellum intulisset, et roboris, propter vetustatem. Casum autem praelii, nemo nostrum erat, quin timeret: sed ita, ut constantibus hominibus par erat, non aperte. Ille autem Graecus, quid mirum, si magnitudine timoris, ut plerumque fit, a constantia atque a mente atque a se ipse discessit? qua perturbatione animi, quae, sanus quum esset, timebat, ne evenirent, ea demens eventura esse dicebat. Utrum tandem, per deos atque homines! magis verisimile est, vesanum remigem, an aliquem nostrum, qui ibi tum eramus, me, Catonem, Varronem, Coponium ipsum, consilia Deorum immortalium perspicere potuisse? LVI. 145. Sed iam ad te venio,

[O] *sáncte Apollo, qui úmbilicum cértum terrarum
óbsides,*

únde superstitiósa primum saéva evasit vóæ fera.

Tuis enim oraculis Chrysippus totum volumen implevit, partim falsis, ut ego opinor, partim casu veris, ut fit in omni oratione saepissime, partim flexiloquis et obscuris, ut interpretes egeat interprete et sors ipsa ad sortes referenda sit, partim ambiguus et quae ad Dialecticum deferenda sint. Nam quum sors illa edita est opulentissimo regi Asiae,

*Crossus Halym penetrans magnam pervertet opum
vim:*

hostium vim sese perversurum putavit, pervertit autem suam. 146. Utrum igitur eorum accidisset, ve-

rum oraculum fuisset. Cur autem hoc credam unquam editum Croeso? aut Herodotum cur veraciorem ducam Ennio? Num minus ille potuit de Croeso, quam de Pyrrho fingere Ennius? Quis enim est, qui credat, Apollinis ex oraculo Pyrrho esse responsum,

Aio, te, Aeacida, Romanos vincere posse.

Primum Latine Apollo numquam locutus est. Deinde ista sors inaudita Graecis est. Praeterea Pyrrhi temporibus iam Apollo versus facere desierat. Postremo, quamquam semper fuit, ut apud Ennium est,

— stolidum genus Aeacidarum;

bellipotentis sunt magi, quam sapientipotentis:

tamen hanc amphiboliam versus intelligere potuisset, *vincere te Romanos*, nihilo magis in se, quam in Romanos valere. Nam illa amphibolia, quae Croesum decepit, vel Chrysippum potuisset fallere; haec vero ne Epicurum quidem. LVII. 447. Sed, quod caput est, cur isto modo iam oracula Delphis non eduntur, non modo nostra aetate, sed iamdiu, iam ut nihil possit esse contemptius? Hoc loco quum urgentur, evanuisse aiunt vetustate vim loci eius, unde anhelitus ille terrae fieret, quo Pythia mente incitata oracula ederet. De vino aut salsamento putes loqui, quae evanescunt vetustate. De vi loci agitur, neque solum naturali, sed etiam divina; quae quo tandem modo evanuit? Vetustate, inquires. Quae vetustas est, quae vim divinam conficere possit? quid tam divinum autem, quam afflatus ex terra mentem ita movens, ut eam providam rerum futurarum efficiat, ut ea non modo cernat multo ante, sed etiam numero versuque pronuntiet? Quando autem ista vis evanuit? An postquam homines minus creduli esse coeperunt? 448. Demosthenes quidem, qui abhinc an-

nos prope hoc fuit, iam tum *καλεπίζειν* Pythiam dicebat, id est, quasi cum Philippo facere. Hoc autem eo spectabat, ut eam a Philippo corruptam diceret. Quo licet existimare, in aliis quoque oraculis Delphicis aliquid non sinceri fuisse. Sed nescio quomodo isti philosophi superstitiosi et paene fanatici quidvis malle videntur, quam se non ineptos. Evanuisse mavultis et exstinctum esse id, quod, si umquam fuisset, certe aeternum esset, quam ea, quae non sunt credenda, non credere.

LVIII. 449. Similis est error in somniis: quorum quidem defensio repetita quam longe est! Divinos animos censent esse nostros, eosque esse tractos extrinsecus, animorumque consentientium multitudine completum esse mundum: hac igitur mentis et ipsius divinitate et coniunctione cum externis mentibus cerni, quae sint futura. Contrahi autem animum Zeno et quasi labi putat atque concidere, et id* ipsum esse dormire. Iam Pythagoras et Plato, locupletissimi auctores, quo in somnis certiora videamus, praeparatos quodam cultu atque victu proficisci ad dormiendum iubent. Faba quidem Pythagorei utique abstinuere: quasi vero eo cibo mens, non venter infletur. Sed, nescio quomodo, nihil tam absurde dici potest, quod non dicatur ab aliquo philosophorum. 420. Utrum igitur censemus dormientium animos per semet ipsos in somniando moveri, an, ut Democritus censet, externa et adventitia visione pulsari? Sive enim sic est, sive illo modo, videri possunt permulta somniantibus falsa pro veris. Nam et navigantibus moveri videntur ea, quae stant, et quodam obtutu oculorum duo pro uno lucernae lumina. Quid dicam, insanis, quid, ebriis quam multa falsa videantur?

Quod si eiusmodi visis credendum non est, cur somniis credatur, nescio. Nam tam licet de his erroribus, si velis, quam de somniis disputare: ut ea, quae stant, si moveri videantur, terrae motum significare dicas, aut repentinam aliquam fugam; gemino autem lucernae lumine declarari, dissensionem ac seditio- nem moveri. LIX. 424. Iam ex insanorum aut ebrio- rum visis innumerabilia coniectura trahi possunt, quae futura videantur. Quis est enim, qui totum diem iaculans non aliquando collineet? Totas noctes dormimus; neque ulla fere est, qua non somniemus: et miramur, aliquando id, quod somniarimus, eva- dere? Quid est tam incertum, quam talorum iactus? tamen nemo est, quin saepe iactans, Venerium iaciat aliquando, nonnumquam etiam iterum ac tertium. Num igitur, ut inepti, Veneris id fieri impulsu malu- mus, quam casu, dicere? Quod si ceteris temporibus falsis visis credendum non est; non video, quid prae- cipui somnus habeat, in quo valeant falsa pro veris. 422. Quod si ita natura paratum esset, ut ea dormi- entes agerent, quae somniarent: alligandi omnes es- sent, qui cubitum irent. Maiores enim, quam ulli in- sani, efficerent motus somniantes. Quod si insano- rum visis fides non est habenda, quia falsa sunt; cur credatur somniantium visis, quae multo etiam per- turbatiora sunt, non intelligo. An, quod insani sua visa coniectori non narrant, narrant qui somniave- runt? Quaero etiam, si velim scribere quid aut lege- re aut canere vel voce vel fidibus, aut geometricum quiddam aut physicum aut dialecticum explicare, somniumne expectandum sit, an ars adhibenda, sine qua nihil earum rerum nec fieri nec expediri potest? Atqui, ne si navigare quidem velim, ita gubernarem,

ut somniaverim. Praesens enim poena sit. 423. Qui igitur convenit, aegros a coniectore somniorum potius, quam a medico petere medicinam? An Aesculapius, an Serapis potest nobis praescribere per somnium curationem valetudinis; Neptunus gubernantibus non potest? et sine medico medicinam dabit Minerva: Musae scribendi, legendi, ceterarum artium scientiam somniantibus non dabunt? At si curatio daretur valetudinis, haec quoque, quae dixi, darentur. Quae quoniam non dantur, medicina non datur. Qua sublata, tollitur omnis auctoritas somniorum.

LX. 424. Sed haec quoque in promptu [fuerint]: nunc interiora videamus. Aut enim divina vis quaedam, consulens nobis, somniorum significationes facit: aut coniectores ex quadam convenientia et conjunctione naturae, quam vocant *συνάθευα*, quid cuique rei conveniat, ex somniis, et quid quamque rem sequatur, intelligunt: aut eorum neutrum est, sed quaedam observatio constans atque diuturna est, quum quid visum secundum quietem sit, quid evenire et quid sequi soleat. Primum igitur intelligendum est, nullam vim esse divinam effectricem somniorum. Atque illud quidem perspicuum est, nulla visa somniorum proficisci a numine deorum: nostra enim caussa dii id facerent, ut providere futura possemus. 425. Quotus igitur est quisque, qui somniis pareat? qui intelligat? qui meminerit? quam multi vero, qui contemnant, eamque superstitionem imbecilli animi atque anilis putent! Quid est igitur, cur his hominibus consulens deus somniis moneat eos, qui illa non modo cura, sed ne memoria quidem digna ducant? Nec enim ignorare deus potest, qua mente quisque sit: nec frustra ac sine caussa quid facere

dignum deo est; quod abhorret etiam ab hominis constantia. Ita si pleraque somnia aut ignorantur aut negliguntur; aut nescit hoc deus, aut frustra somniorum significatione utitur. Sed horum neutrum in deum cadit. Nihil igitur a deo somniis significari fatendum est. LXI. 426. Illud etiam requiro, cur, si deus ista visa nobis providendi caussa dat, non vigilantibus potius det, quam dormientibus. Sive enim externus et adventitius pulsus animos dormientium commovet, sive per se ipsi animi moventur, sive quae caussa alia est, cur secundum quietem aliquid videre, audire, agere videamur; eadem caussa vigilantibus esse poterat: idque si nostra caussa dii secundum quietem facerent, vigilantibus idem facerent; praesertim quum Chrysippus, Academicos refellens, permulto clariora et certiora esse dicat, quae vigilantibus videantur, quam quae somniantibus. Fuit igitur divina beneficentia dignius, quum consulerent nobis, clariora visa dare vigilantibus, quam obscuriora per somnium. Quod quoniam non fit, somnia divina putanda non sunt. 427. Iam vero quid opus est circuitione et amfractu, ut sit utendum interpretibus somniorum potius, quam directo? Deus, si quidem nobis consulebat, *Hoc facito, Hoc ne feceris*, diceret? idque visum vigilantibus potius, quam dormienti daret? LXII. Iam vero quis dicere audeat, vera omnia esse somnia? *Aliquot somnia vera*, inquit Ennius; *sed omnia non est necesse*. Quae est tandem ista distinctio? quae vera, quae falsa habet? Et si vera a deo mittuntur, falsa unde nascuntur? Nam si ea quoque divina, quid inconstantius deo? quid inscitius autem est, quam mentes mortalium falsis et mendacibus visis concitare? Sin vera visa divina sunt, falsa autem

et inania humana: quae est ista designandi licentia, ut hoc deus, hoc natura fecerit potius, quam aut omnia deus, quod negatis, aut omnia natura? quod quoniam illud negatis, hoc necessario confitendum est. 428. Naturam autem eam dico, qua numquam animus insistens agitatione et motu esse vacuus potest. Is quum languore corporis nec membris uti nec sensibus potest, incidit in visa varia et incerta ex reliquiis, ut ait Aristoteles, inhaerentibus earum rerum, quas vigilans gesserit aut cogitaverit. Quorum perturbatione mirabiles interdum existunt species somniorum. Quae si alia falsa, alia vera: quae nota internoscantur, scire sane velim. Si nulla est: quid istos interpretes audiamus? Sin quaequam est: aveo audire, quae sit. Sed haerebunt. LXIII. 429. Venit enim iam in contentionem, utrum sit probabilius: deosne immortales, rerum omnium praestantia excellentes, concursare omnium mortalium, qui ubique sunt, non modo lectos, verum etiam grabatos, et, quum stertentes aliquos viderint, obiicere his visa quaedam tortuosa et obscura, quae illi exterriti somnio ad coniectorem mane deferant; an natura fieri, ut mobiliter animus agitated, quod vigilans viderit, dormiens videre videatur. Utrum philosophia dignius, sagarum superstitione ista interpretari, an explicatione naturae? Ut, si iam fieri possit coniectura vera somniorum, tamen isti, qui profitentur, eam facere non possint: ex levissimo enim et indoctissimo genere constant. Stoici autem tui negant quemquam, nisi sapientem, divinum esse posse. 430. Chrysippus quidem divinationem definit his verbis, *Vim cognoscentem et videntem et explicantem signa, quae a diis hominibus portendantur*: officium autem

esse eius, praeoscere, dii erga homines mente qua sint, quidque significant, quemadmodumque ea procurentur atque expientur. Idemque somniorum coniectionem definit hoc modo, esse *vim cernentem et explanantem, quae a diis hominibus significantur in somnis*. Quid ergo? ad haec mediocri opus est prudentia, an et ingenio praestanti et eruditione perfecta? Talem autem cognovimus neminem. LXIV. 431. Vide igitur, ne, etiam si divinationem tibi esse concessero, quod numquam faciam, neminem tamen divinum reperire possimus. Qualis autem ista mens est deorum, si neque ea nobis significant in somnis, quae ipsi per nos intelligamus, neque ea, quorum interpretes habere possimus? Similes enim sunt dii, si ea nobis obiciunt, quorum neque scientiam, neque explanatorem habeamus, tamquam si Poeni aut Hispani in senatu nostro loquerentur sine interprete. 432. Iam vero quo pertinent obscuritates et aenigmata somniorum? Intelligi enim a nobis dii velle debebant ea, quae nostra causa nos monerent. Quid? poeta nemo, nemo Physicus obscurus? Ille vero nimis etiam obscurus Euphorion. 433. At non Homerus. Uter igitur melior? Valde Heraclitus obscurus: minime Democritus. Num igitur conferendi? Mea causa me mones, quod non intelligam? Quid me igitur mones? Ut si quis medicus aegroto imperet, utumat *terrigenam, herbigradam, domiportam, sanguine cassam*

potius, quam, hominum more, cochleam dicere. Nam Pacuvianus Amphion,

*quadripes tardigrada, agrétilis, humilis, áspera
capité brevi, cervice ánguina, aspectú truci,
evíscerata, inánima, cum animali sono,*

quum dixisset obscurius, tum Attici respondent, *non intelligimus, nisi aperte dixeris*. At ille uno verbo, *Testudo*. Non potueras hoc igitur a principio, citharista, dicere? LXV. 434. Defert ad coniectorem quidam, somniasse se, ovum pendere ex fascia lecti sui cubicularis. Est hoc in Chrysippi libro somnium. Respondit coniector thesaurum defossum esse sub lecto. Fodit: invenit auri aliquantum, idque circumdatum argento. Misit coniectori, quantum visum est, de argento. Tum ille, Nihilne, inquit, de vitello? Id enim ei ex ovo videbatur aurum declarasse; reliquum, argentum. Nemone igitur umquam alius ovum somniavit? Cur ergo hic nescio qui thesaurum solus invenit? Quam multi inopes, digni praesidio deorum, nullo somnio ad thesaurum reperiendum admonentur? Quam autem ob causam tam est obscure admonitus, ut ex ovo nasceretur thesauri similitudo potius, quam aperte thesaurum quaerere iuberetur, sicut aperte Simonides vetitus est navigare? LXVI. 435. Ergo obscura somnia minime consentanea maiestati deorum. Ad aperta et clara veniamus, quale est de illo interfecto a caupone Megaris: quale de Simonide, qui ab eo, quem humarat, vetitus est navigare; quale etiam de Alexandro; quod a te praeteritum esse miror: qui, quum Ptolemaeus, familiaris eius, in praelio telo venenato ictus esset, eoque vulnere summo cum dolore moreretur; Alexander assidens, somno est consopitus. Tum secundum quietem visus ei dicitur draco is, quem mater Olympias alebat, radiculam ore ferre et simul dicere, quo illa loci nasceretur, (neque is longe aberat ab eo loco) eius autem esse vim tantam, ut Ptolemaeum facile sanaret. Quum Alexander expectatus narrasset amicis somnium, emisisse, qui

illam radiculam quaerent. Qua inventa, et Ptolemaeus sanatus dicitur, et multi milites, qui erant eodem genere teli vulnerati. 436. Multa etiam sunt a te ex historiis prolata somnia, matris Phalaridis, Cyri superioris, matris Dionysii, Poeni Hamilcaris, Hannibalis, P. Decii: pervulgatum iam illud de praesule: Gracchi etiam, et recens Caeciliae, Balearici filiae, somnium. Sed haec externa ob eamque causam ignota nobis sunt: nonnulla etiam ficta fortasse. Quis enim auctor istorum? De nostris somniis quid habemus dicere? tu de merso me et equo ad ripam? ego de Mario cum fascibus laureatis me in suum deduci iubente monumentum? LXVII. Omnium somniorum, Quinte, una ratio est: quae, per deos immortales! videamus, ne nostra superstitione et depravatione superetur. 437. Quem enim tu Marium visum a me putas? Speciem, credo, eius et imaginem, ut Democrito videtur. Unde profectam imaginem? A corporibus enim solidis et a certis figuris vult fluere imagines. Quod igitur Marii corpus erat? Ex eo, inquit, quod fuerat. Plena sunt imaginum omnia. Ista igitur me imago Marii in campum Atinatem persequabatur. Nulla enim species cogitari potest, nisi pulsu imaginum. 438. Quid ergo? istae imagines ita nobis dicto audientes sunt, ut, simul atque velimus, accurrant? Etiamne earum rerum, quae nullae sunt? Quae est enim forma tam invisitata, tam nulla, quam non sibi ipse fingere animus possit? ut, quae numquam vidimus, ea tamen informata habeamus, oppidorum situs, hominum figuras. 439. Num igitur, quum aut muros Babylonis aut Homeri faciem cogito, imago illorum me aliqua pellit? Omnia igitur, quae volumus, nota nobis esse possunt: nihil est enim, de quo cogitare ne-

queamus. Nullae ergo imagines obrepunt in animos dormientium extrinsecus, nec omnino fluunt ullae*; nec cognovi quemquam, qui maiore auctoritate nihil diceret. Animorum est ea vis eaque natura, ut vigeant vigilantes nullo adventitio pulsu, sed suo motu, incredibili quadam celeritate. Hi quum sustinentur membris et corpore et sensibus, omnia certiora cernunt, cogitant, sentiunt. Quum autem haec subtracta sunt, desertusque animus languore corporis, tum agitur ipse per sese. Itaque in eo et formae versantur et actiones; et multa audiri, multa dici videntur. 440. Haec scilicet in imbecillo remissoque animo, multa omnibus modis confusa et variata versantur, maximeque reliquiae earum rerum moventur in animis et agitantur, de quibus vigilantes aut cogitavimus aut egimus: ut mihi temporibus illis multum in animo Marius versabatur, recordanti, quam ille gravem suum easum magno animo, quam constanti tulisset. Hanc credo caussam de illo somniandi fuisse. LXVIII. Tibi autem, de me cum sollicitudine cogitanti, subito sum visus emersus e flumine. Inerant enim in utriusque nostrum animis vigilantium cogitationum vestigia. At quaedam adiuncta sunt: ut mihi de monumento Marii; tibi, quod equus, in quo ego vehebar, mecum una demersus rursus apparuit. 441. An tu censes ullam anum tam deliram futuram fuisse, ut somniis crederet, nisi ista casu nonnumquam, forte, temere concurrerent? Alexandro draco loqui visus est. Potest omnino hoc esse falsum, potest verum: sed, utrum sit, non est mirabile. Non enim audivit ille draconem loquentem, sed est visus audire; et quidem, quo maius sit, quum radicem ore teneret, locutus est. Sed nihil est magnum somnianti. Quaero autem, cur

Alexandro tam illustre somnium, tam certum, nec huic eidem alias, nec multa ceteris. Mihi quidem, praeter hoc Marianum, nihil sane, quod meminerim. Frustra igitur consumptae tot noctes tam longa in aetate. 442. Nunc quidem propter intermissionem forensis operae et lucubrationes detraxi, et meridiationes addidi, quibus uti antea non solebam: nec, tam multum dormiens, ullo somnio sum admonitus, tantis praesertim de rebus: nec mihi magis umquam videor, quam quum aut in foro magistratus, aut in curia senatum video, somniare.

LXIX. Etenim (ex divisione hoc secundum est) quae est continuatio coniunctioque naturae (quam, ut dixi, vocant *συμπάθειαν*) eiusmodi, ut thesaurus ex ovo intelligi debeat? Nam medici ex quibusdam rebus et advenientes et crescentes morbos intelligunt: nonnullas etiam valetudinis significationes, ut hoc ipsum, *pleni enectine simus*, ex quodam genere somniorum intelligi posse dicunt. Thesaurus vero et hereditas et honos et victoria et multa generis eiusdem qua cum somniis naturali cognatione iunguntur? 443. Dicitur quidam, quum in somnis complexu Venerio iungere-tur, calculos eiecisse. Video sympathiam. Visum est enim tale obiectum dormienti, ut id, quod evenit, naturae vis, non opinio erroris effecerit. Quae igitur natura obtulit illam speciem Simonidi, a qua vetaretur navigare? aut quid naturae copulatum habuit Alcibiadis, quod scribitur, somnium? qui paullo ante interitum visus est in somnis amicae esse amictus amiculo. Is quum esset proiectus inhumatus, ab omnibusque desertus iaceret: amica corpus eius texit suo pallio. Ergo hoc inerat in rebus futuris et causas naturales habebat? an, et ut videretur et ut eveniret, ca-

sus effecit? LXX. 444. Quid? ipsorum interpretum coniecturae nonne magis ingenia declarant eorum, quam vim consensumque naturae? Cursor ad Olympia proficisci cogitans visus est in somnis curru quadrigarum vehi. Mane ad coniectorem. At ille, Vinces, inquit. Id enim celeritas significat et vis equorum. Post idem ad Antiphontem. Is autem, Vincare, inquit, necesse est. An non intelligis, quattuor ante te cucurrisse? Ecce alius cursor: (atque horum somniorum, et talium plenus est Chrysippi liber, plenus Antipatri:) sed ad cursorem redeo. Ad interpretem detulit, aquilam se in somnis visum esse factum. At ille, Vicisti. Ista enim avi volat nulla vehementius. Huic quidem Antiphon, Baro, inquit, te victum esse non vides? Ista enim avis, insectans alias aves et agitans, semper ipsa postrema est. 445. Parere quaedam matrona cupiens, dubitans essetne praegnans, visa est in quiete obsignatam habere naturam. Retulit. Negavit, eam, quoniam obsignata fuisset, concipere potuisse. At alter, praegnantem esse dixit. Nam inane obsignari nihil solere. Quae est ista ars coniectoris, eludentis ingenio? An ea, quae dixi, et innumerabilia, quae collecta habent Stoici, quidquam significant, nisi acumen hominum, ex similitudine aliqua coniecturam modo huc, modo illuc ducentium? Medici signa quaedam habent ex venis et ex spiritu aegroti; multisque ex aliis futura praesentiunt. Gubernatores quum exsultantes loligines viderint, aut delphinos se in portum conicientes, tempestatem significari putant. Haec ratione explicari, et ad naturam facile revocari possunt: ea vero, quae paullo ante dixi, nullo modo.

LXXI. 446. At enim observatio diuturna (haec

enim pars una restat) notandis rebus fecit artem. An tandem somnia observari possunt? Quonam modo? Sunt enim innumerabiles varietates. Nihil tam praepostere, tam incondite, tam monstruose cogitari potest, quod non possimus somniare. Quo modo igitur haec infinita et semper nova aut memoria complecti, aut observando notare possumus? Astrologi motus errantium stellarum notaverunt. Inventus est enim ordo in iis stellis, qui non putabatur. Cedo tandem, qui sit ordo aut quae concursatio somniorum? Quo modo autem distinguere possunt vera somnia a falsis, quum eadem et aliis aliter evadant et iisdem non semper eodem modo? ut mihi mirum videatur, quum mendaci homini, ne verum quidem dicenti, credere soleamus, quo modo isti, si somnium verum evasit aliquod, non ex multis potius uni fidem derogant, quam ex uno innumerabilia confirmant.

147. Si igitur neque deus est effector somniorum, neque naturae societas ulla cum somniis neque observatione inveniri potuit scientia; effectum est, ut nihil prorsus somniis tribuendum sit: praesertim quum illi ipsi, qui ea vident, nihil divinent; ii, qui interpretantur, coniecturam adhibeant, non naturam: casus autem innumerabilibus paene saeculis in omnibus plura mirabilia, quam in somniorum visis effecerit: neque coniectura, quae in varias partes duci potest, nonnumquam etiam in contrariis, quidquam sit incertius. LXXII. 148. Explodatur haec quoque somniorum divinatio pariter cum ceteris. Nam ut vere loquamur, superstitio, fusa per gentes, oppressit omnium fere animos atque hominum imbecillitatem occupavit. Quod et in iis libris dictum est, qui sunt *de natura deorum*, et hac disputatione id maxime egimus. Multum

enim et nobismet ipsis, et nostris profuturi videbamus, si eam funditus sustulissemus. Nec vero (id enim diligenter intelligi volo) superstitione tollenda religio tollitur. Nam et maiorum instituta tueri sacris caerimoniisque retinendis sapientis est: et esse praestantem aliquam aeternamque naturam, et eam suspi-ciendam admirandamque hominum generi, pulchritudo mundi ordoque rerum caelestium cogit confiteri.

449. Quamobrem, ut religio propaganda etiam est, quae est iuncta cum cognitione naturae: sic superstitionis stirpes omnes eiiciendae. Instat enim et urget et, quo te cumque verteris, persequitur; sive tu vatem, sive tu omen audieris; sive immolaris, sive avem aspexeris; si Chaldaicum, si haruspicem videris; si fulserit, si tonuerit, si tactum aliquid erit de caelo; si ostenti simile natum factumve quippiam: quorum necesse est plerumque aliquid eveniat; ut numquam liceat quieta mente consistere.

450. Perfugium videtur omnium laborum et sollicitudinum esse somnus. At ex eo ipso plurimae curae metusque nascuntur. Qui quidem ipsi per se minus valerent et magis contemnerentur, nisi somniorum patrocinium philosophi suscepissent, nec ii quidem contemptissimi, sed in primis acuti et consequentia et repugnantia videntes: qui prope iam absoluti et perfecti putantur. Quorum licentiae nisi Carneades restitisset, haud scio, an soli iam philosophi iudicaretur. Cum quibus omnis ferre nobis disceptatio contentioque est: non quod eos maxime contemnamus, sed quod videntur acutissime sententias suas prudentissimeque defendere. Quum autem proprium sit Academiae, iudicium suum nullum interponere, ea probare, quae simillima veri videantur, conferre causas et, quid in quamque senten-

tiam dici possit, expromere; nulla adhibita sua auctoritate, iudicium audientium relinquere integrum ac liberum: tenebimus hanc consuetudinem a Socrate traditam, eaque inter nos, si tibi, Quinte frater, placebit, quam saepissime utemur. Mihi vero, inquit ille, nihil potest esse iucundius. Quae quum essent dicta, surreximus.

126.

M. TULLII CICERONIS
D E F A T O
LIBER SINGULARIS.

NOTITIA LITTERARIA.

Hunc de Fato sermonem Cicero post Caesaris interitum (710. U.) se in Puteolano, unde tum etiam epistolas ad Att. XIV, 9. sqq. misit, cum Hirtio cos. des. habuisse fingit. Hic autem sermo, pariter ac Plutarchi illa ἀπὸ ἀνακρίσεως commentatio (Tom. IV. Moral. ed. Tauchn.) ad nos non pervenit integer. Sunt etiam, qui duos huius disputationis libros, quorum alterius supersit pars, olim fuisse opinentur magis, quam ostendant.

ARG. Cicero hac contra Posidonium suscepta disputatione, cuius principium deest, docere conatus est, si fati nullum esset nomen, nulla natura et vis, si forte, temere, casu aut pleraque

fierent aut omnia, non aliter ac nunc omnia eventura; nihil igitur attinere inculcare fatum, quo sublato ratio rerum omnium ad naturam fortunamve referretur. c. 1-3. Deinde sequitur disputatio cum Chrysippo de contagione rerum et de naturae coniunctione, quam *συνπρόσθιον* vocant: qua Cicero docet effici, ut alii ad alia propensiores sint ob causas naturales et rerum antecessiones, non vero ut voluntatum nostrarum atque appetitionum tales sint causae. c. 4-8. Iam ad Diodori *πρὸς δυνάμιν* sententiam se vertit, nihil posse fieri censentis, nisi quod verum aut sit aut futurum sit. c. 9. Tum ad Chrysippum pergit ita ratiocinantem: si sit motus sine causa, non omnem enuntiationem aut veram aut falsam fore; nam, quod non habeat causas efficientes, id nec verum nec falsum fore: motum igitur sine causa nullum esse: quo posito, rerum antecessionibus fieri omnia; id si ita sit, fato fieri omnia. Ad haec Cicero concedit quidem motum nullum sine causa esse, neque vero, quaecumque fiant, fieri omnia causis antecedentibus. Voluntatis enim nostrae non esse causas externas et antecedentes. c. 10-12. Hic disserit etiam de ignava ratione (s. *ἀργὸν λόγον*); qua admissa omnem e vita tolli actionem liberam docet, Chrysippi et Carneadis rationes sequens. c. 13-16. Denique quum duae fuissent veterum philosophorum sententiae, una eorum, qui censerent, omnia ita fato fieri, ut id fatum vim necessitatis afferret; altera eorum, qui sine ullo fato esse animorum motus voluntarios putarent: Chrysippum ait medium ferre voluisse, sed tamen magis ad eorum accedere sententiam, qui necessitate motus animos liberos esse arbitrentur. c. 17-19. Utcumque se res habeat, hoc certe modo ad hanc causam disceptandam non ab atomis errantibus et de via declinantibus Epicureo more praesidium petendum videri. c. 20.

Deest principium.

I. 4. ** quia pertinet ad mores, quod *ἥθος* illi vocant, nos eam partem philosophiae »de moribus« appellare solemus: sed docet, augmentem linguam Lati-

nam, nominare moralem. Explicandaque vis est ratioque enuntiationum, quae Graeci ἀξιώματα vocant: quae de re futura quum aliquid dicunt, deque eo, quod possit fieri aut non possit, quam vim habeant, obscura quaestio est; quam περὶ δυνατόν philosophi appellant: totaque est λογική, quam rationem disserendi voco. Quod autem in aliis libris feci, qui sunt *de natura deorum*, itemque in iis, quos *de divinatione* edidi, ut in utramque partem perpetua explicaretur oratio, quo facilius id a quoque probaretur, quod cuique maxime probabile videretur, id in hac disputatione *de fato*, casus quidam, ne facerem, impedit. 2. Nam quum essem in Puteolano Hirtiusque noster, consul designatus, iisdem in locis, vir nobis amicissimus et iis studiis, in quibus nos a pueritia viximus, deditus: multum una eramus, maxime nos quidem exquirentes ea consilia, quae ad pacem et ad concordiam civium pertinerent. Quum enim omnes post interitum Caesaris novarum perturbationum caussae quaeri viderentur, hisque esse occurrendum putarem: omnis fere nostra in iis deliberationibus consumebatur oratio; idque et saepe alias, et quodam liberiore, quam solebat, et magis vacuo ab interventoribus die, quum ille ad me venisset, primo illa, quae erant quotidiana et quasi legitima nobis, de pace et de otio. Il. 3. Quibus actis, Quid ergo? inquit ille, quoniam oratorias exercitationes non tu quidem, ut spero, reliquisti, sed certe philosophiam illis anteposuisti, possumne aliquid audire? Tu vero, inquam, vel audire vel dicere. Nec enim (id quod recte existimas) oratoria illa studia deserui; quibus etiam te incendi, quamquam flagrantissimum acceperam; nec ea, quae nunc tracto, minuunt, sed augent potius illam facultatem. Nam cum

hoc genere philosophiae, quod nos sequimur, magnam habet orator societatem. Subtilitatem enim ab Academia mutuatur, et ei vicissim reddit ubertatem orationis et ornamenta dicendi. Quamobrem, inquam, quoniam utriusque studii nostra possessio est, hodie, utro frui malis, optio sit tua. Tum Hirtius, Gratissimum, inquit, et tuorum omnium simile: nihil enim umquam abnuat meo studio voluntas tua. 4. Sed quoniam rhetorica mihi vestra sunt nota, teque in iis et audivimus saepe et audiemus, atque hanc Academicorum contra propositum disputandi consuetudinem indicant te suscepisse *Tusculanae disputationes*; ponere aliquid, ad quod audiam, si tibi non est molestum, volo. An mihi, inquam, potest quidquam esse molestum, quod tibi gratum futurum sit? Sed ita audies, ut Romanum hominem, ut timide ingredientem ad hoc genus disputandi, ut longo intervallo haec studia repetentem. Ita, inquit, audiam te disputantem, ut ea lego, quae scripsisti. Proinde ordire.

* * *

III. 5. Consideramus hic: * * quorum in aliis, ut in Antipatro poeta, ut in brumali die natis, ut in simul aegrotantibus fratribus, ut in urina, ut in unguibus, ut in reliquis eiusmodi, naturae contagio valet: quam ego non tollo: vis est nulla fatalis, in aliis autem fortuita quaedam esse possunt, ut in illo naufrago, ut in Icadio, ut in Daphita. Quaedam etiam Posidonius (pace magistri dixerim) comminisci videtur. Sunt, inquam, quidem absurda. Quid enim? Si Daphitae fatum fuit ex equo cadere atque ita perire? ex hocne equo, qui, quum equus non esset, nomen habebat alienum? aut Philippus hasce in capulo quadrigulas vitare monebatur? Quasi vero capulo sit occisus. Quid

autem magnum est*, naufragum illum sine nomine in rivo esse lapsum? quamquam huic quidem hic scribit praedictum, in aqua esse pereundum. Ne hercule Icadii quidem praedonis video fatum ullum. Nihil enim scribit ei praedictum. 6. Quid mirum igitur, ex spelunca saxum in crura eius incidisse? Puto enim, etiam si Icadius tum in spelunca non fuisset, saxum tamen illud casurum fuisse. Nam aut nihil est omnino fortuitum, aut hoc ipsum potuit evenire fortuna. Quaero igitur, (atque hoc late patebit,) si fati omnino nullum nomen, nulla natura, nulla vis esset et forte, temere, casu aut pleraque fierent aut omnia: num aliter, ac nunc eveniunt, evenirent? Quid ergo attinet inculcare fatum, quum sine fato ratio omnium rerum ad naturam fortunamve referatur?

IV. 7. Sed Posidonium, sicut aequum est, cum bona gratia dimittamus: ad Chrysippi laqueos revertamur. Cui primum quidem de ipsa rerum contagione respondeamus: reliqua postea persequemur. Inter locorum naturas quantum intersit, videmus: alios esse salubres, alios pestilentes: in aliis esse pituitosos et quasi redundantes, in aliis exsiccatos atque aridos: multaque sunt alia, quae inter locum et locum plurimum differunt. Athenis tenue caelum, ex quo acutiores etiam putantur Attici, crassum Thebis; itaque pingues Thebani et valentes. Tamen neque illud tenue caelum efficiet, ut aut Zenonem quis aut Arcesilam aut Theophrastum audiat; neque crassum, ut Nemea potius, quam Isthmo victoriam petat. 8. Disiungo longius. Quid enim loci natura asferre potest, ut in porticu Pompeii potius, quam in campo ambulemus? tecum, quam cum alio? Idibus potius, quam Kalendis? Ut igitur ad quasdam res natura loci perti-

net aliquid, ad quasdam autem nihil: sic astrorum affectio valeat, si vis, ad quasdam res; ad omnes certe non valebit. At enim, quoniam in naturis hominum dissimilitudines sunt, ut alios dulcia, alios subamara delectent; alii libidinosi, alii iracundi aut crudeles aut superbi sint; alii talibus vitiis abhorreant: quoniam igitur, inquit, tantum natura a natura distat; quid mirum est, has dissimilitudines ex differentibus caussis esse factas? V. 9. Haec disserens, qua de re agatur, et in quo caussa consistat, non videt. Non enim, si alii ad alia propensiores sint propter caussas naturales et antecedentes, idcirco etiam nostrarum voluntatum atque appetitionum sunt caussae naturales et antecedentes. Nam nihil esset in nostra potestate, si res ita se haberet. Nunc vero fatemur, acuti hebetesne, valentes imbecilline simus, non esse id in nobis. Qui autem ex eo cogi putat, ne ut sedeamus quidem aut ambulemus, voluntatis esse; is non videt, quae quaque rem res consequatur. Ut enim et ingeniosi et tardi ita nascentur antecedentibus caussis, itemque valentes et imbecilli; non sequitur tamen, ut etiam sedere et ambulare et rem agere aliquam, principalibus caussis definitum et constitutum sit. 40. Stilponem, Megaricum philosophum, acutum sane hominem et probatum temporibus illis accepimus. Hunc scribunt ipsius familiares et ebriosum et mulierosum fuisse: neque hoc scribunt vituperantes, sed potius ad laudem; vitiosam enim naturam ab eo sic edomitam et compressam esse doctrina, ut nemo umquam violentum illum, nemo in eo libidinis vestigium viderit. Quid? Socratem nonne legimus, quemadmodum notarit Zopyrus, physiognomon, qui se profitebatur hominum mores naturasque ex corpore, oculis, vultu, fron-

te pernoscere? stupidum esse Socratem dixit et bardum; quod iugula concava non haberet, obstructas eas partes et obturatas esse dicebat; addidit etiam, mulierosum: in quo Alcibiades cachinnum dicitur sustulisse. 41. Sed haec ex naturalibus caussis vitia nasci possunt: extirpari autem et funditus tolli, ut is ipse, qui ad ea propensus fuerit, a tantis vitiis avocetur, non est positum in naturalibus caussis, sed in voluntate, studio, disciplina. Quae tolluntur omnia, si vis et natura fati ex divinationis ratione firmabitur. VI. Etenim si est divinatio, qualibusnam a perceptis artis proficiscitur? percepta appello, quae dicuntur Graece *θεωρήματα*. Non enim credo nullo percepto aut ceteros artifices versari in suo munere, aut eos, qui divinatione utantur, futura praedicere. 42. Sunt igitur astrologorum percepta huiusmodi: »Si quis, verbi causa, oriente Canicula natus est, is in mari non morietur.« Vigila, Chrysippe, ne tuam causam, in qua tibi cum Diodoro, valente Dialectico, magna luctatio est, deseras. Si enim verum est, quod ita connectitur: »Si quis oriente Canicula natus est, in mari non morietur;« illud quoque verum est: »Si Fabius oriente Canicula natus est, Fabius in mari non morietur.« Pugnant ergo haec inter se, Fabium oriente Canicula natum esse, et in mari Fabium moriturum: et quoniam certum in Fabio ponitur, ortum esse eum Canicula oriente; haec quoque pugnant, et esse Fabium, et in mari esse moriturum. Ergo haec quoque coniunctio est ex repugnantibus, »Et est Fabius, et in mari Fabius morietur:« quod ut propositum est, ne fieri quidem potest. Ergo illud, »Morietur in mari Fabius,« ex eo genere est, quod fieri non potest. Omne igitur, quod falsum dicitur in futuro, id fieri non po-

test. VII. 43. At hoc, Chrysippe, minime vis: maximeque tibi de hoc ipso cum Diodoro certamen est. Ille enim id solum fieri posse dicit, quod aut sit verum, aut futurum sit verum; et, quidquid futurum sit, id dicit fieri necesse esse, et, quidquid non sit futurum, id negat fieri posse. Tu, et quae non sint futura, posse fieri dicis, ut frangi hanc gemmam, etiam si id numquam futurum sit: neque necesse fuisse Cypselum regnare Corinthi, quamquam id millesimo ante anno Apollinis oraculo editum esset. At si ista comprobabis divina praedicta; et, quae falsa in futuris dicentur, in his habebis, ut ea fieri non possint: ut, si dicatur, Africanum Karthagine potiturum: et, si vere dicatur de futuro, idque ita futurum sit, dicas esse necessarium. Quae est tota Diodori vobis inimica sententia. 44. Etenim si illud vere connectitur, »Si oriente Canicula natus es, in mari non moriere:« primumque, quod in connexo, »Natus es oriente Canicula,« necessarium est: (omnia enim vera in praeteritis necessaria sunt, ut Chrysippo placet, dissentienti a magistro Cleanthe, quia sunt immutabilia, nec in falsum e vero praeterita possunt convertere:) si igitur, quod primum in connexo est, necessarium est: fit etiam, quod sequitur, necessarium. Quamquam hoc Chrysippo non videtur valere in omnibus. Sed tamen, si naturalis est caussa, cur in mari Fabius non moriatur, in mari Fabius mori non potest. VIII. 45. Hoc loco Chrysippus aestuans falli sperat Chaldaeos ceterosque divinos, neque eos usuros esse coniunctionibus, ut in sua percepta pronuntient, »Si quis natus est oriente Canicula, is in mari non morietur:« sed potius ita dicant, »Non et natus est quis oriente Canicula, et is in mari morietur.« O licentiam iocularem! Ne ipse

incidat in Diodorum, docet Chaldaeos, quo pacto eos exponere percepta oporteat. Quaero enim, si Chaldaei ita loquantur, ut negationes infinitarum coniunctionum potius, quam infinita connexa ponant; cur idem medici, cur geometrae, cur reliqui facere non possint? Medicus in primis, quod erit ei perspectum in arte, non ita proponet, »Si cui venae sic moventur, is habet febrem:« sed potius illo modo, »Non ei venae sic moventur, et febrem is non habet.« Itemque geometres non ita dicet, »In sphaera maximi orbes medii inter se dividuntur:« sed potius illo modo, »Non et sunt in sphaera maximi orbes, et hi non medii inter se dividuntur.« — 46. Quid est, quod non possit isto modo exconnexo transferri ad coniunctionum negationem? Et quidem aliis modis easdem res efferre possumus. Modo dixi, »In sphaera maximi orbes medii inter se dividuntur:« possum dicere, »Si in sphaera maximi orbes erunt;« possum dicere, »Quia in sphaera maximi orbes erunt.« Multa genera sunt enuntian-di, nec ullum distortius, quam hoc, quo Chrysippus sperat Chaldaeos contentos Stoicorum caussa fore.

IX. 47. Illorum tamen nemo ita loquitur: maius est enim, has contortiones orationis, quam signorum ortus obitusque perdiscere. Sed ad illam Diodori contentionem, quam *περὶ δυνατόων* appellant, revertamur: in qua, quid valeat id, quod fieri possit, anquiritur. Placet igitur Diodoro, id solum fieri posse, quod aut verum sit, aut verum futurum sit. Qui locus attingit hanc quaestionem: Nihil fieri, quod non necesse fuerit: et, Quidquid fieri possit, id aut esse iam aut futurum esse: nec magis commutari ex veris in falsa ea posse, quae futura sunt, quam ea, quae facta sunt: sed in factis immutabilitatem apparere; in futuris qui-

busdam, quia non appareat*, ne inesse quidem videri: ut in eo, qui mortifero morbo urgeatur, verum sit, »Hic morietur hoc morbo:« at hoc idem si vere dicatur in eo, in quo vis morbi tanta non appareat, nihilo minus futurum sit. Ita fit, ut commutatio ex vero in falsum ne in futuro quidem ulla fieri possit. Nam, »Moriatur Scipio,« talem vim habet, ut, quamquam de futuro dicatur, tamen id non possit convertere in falsum. De homine enim dicitur, cui necesse est mori. 48. Sic si diceretur, »Moriatur noctu in cubiculo suo vi oppressus Scipio,« vere diceretur. Id enim fore diceretur, quod esset futurum: futurum autem fuisse, ex eo, quia factum est, intelligi debet. Nec magis erat verum, »Moriatur Scipio,« quam, »Moriatur illo modo:« nec magis* necesse mori Scipionem, quam illo modo mori: nec magis immutabile ex vero in falsum, »Necatus est Scipio,« quam »Necabitur Scipio:« nec, quum haec ita sint, est caussa, cur Epicurus fatum extimescat, et ab atomis petat praesidium easque de via deducat, et uno tempore suscipiat res duas inenodabiles; unam, ut sine caussa fiat aliquid, ex quo exsistet, ut de nihilo quippiam fiat, quod nec ipsi nec cuiquam Physico placet; alteram, ut, quum duo individua per inanitatem ferantur, alterum e regione moveatur, alterum declinet. 49. Licet enim Epicuro, concedenti, omne enuntiatum aut verum aut falsum esse, non vereri, ne omnia fato fieri sit necesse: non enim aeternis caussis naturae necessitate manantibus verum est id, quod ita enuntiatur: Descendit in Academiam Carneades: nec tamen sine caussis: sed interest inter caussas fortuito antegressas et inter caussas cohibentes in se efficientiam naturalem. Ita et semper verum fuit, »Moriatur Epicurus,« quum duo

et septuaginta annos vixerit, Archonte Pytharato; neque tamen erant caussae fatales, cur ita accideret: sed, quod ita cecidisset, certe casurum, sicut cecidit, fuit. 20. Nec ii, qui dicunt immutabilia esse, quae futura sint, nec posse verum futurum convertere in falsum, fati necessitatem confirmant, sed verborum vim interpretantur. At, qui introducunt caussarum seriem sempiternam, ii mentem hominis voluntate libera spoliata necessitate fati devinciunt.

X. Sed haec hactenus. Alia videamus. Concludit enim Chrysippus hoc modo, »Si est motus sine causa, non omnis enuntiatio, quod ἀξίωμα Dialectici appellant, aut vera aut falsa erit. Caussas enim efficientes quod non habebit, id nec verum nec falsum erit. Omnis autem enuntiatio aut vera aut falsa est. Motus ergo sine causa nullus est. 21. Quod si ita est, omnia, quae fiunt, caussis fiunt antegressis. Id si ita est, omnia fato fiunt. Efficitur igitur, fato fieri, quaecumque fiant.« Hic primum — mihi libeat assentiri Epicuro et negare omnem enuntiationem aut veram esse aut falsam! eam plagam potius accipiam, quam fato omnia fieri comprobem. Illa enim sententia aliquid habet disputationis, haec vero non est tolerabilis. Itaque contendit omnes nervos Chrysippus, ut persuadeat, omne ἀξίωμα aut verum esse aut falsum. Ut enim Epicurus veretur, ne, si hoc concesserit, concedendum sit fato fieri, quaecumque fiant: (si enim alterum utrum ex aeternitate verum sit, esse id etiam certum: et, si certum, etiam necessarium: ita et necessitatem et fatum confirmari putat,) sic Chrysippus metuit, ne, si non obtinuerit, omne, quod enuntietur, aut verum esse aut falsum, non teneat, omnia fato fieri et ex

caussis aeternis rerum futurarum. 22. Sed Epicurus declinatione atomi vitari fati necessitatem putat. Itaque tertius quidam motus oritur extra pondus et plagam, quum declinat atomus intervallo minimo. Id appellat *ελάχιστον*. Quam declinationem sine causa fieri, si minus verbis, re cogitur confiteri. Non enim atomus ab atomo pulsa declinat. Nam qui potest pelli alia ab alia, si gravitate feruntur ad perpendicularum corpora individua rectis lineis, ut Epicuro placet? Sequitur enim, ut, si alia ab alia numquam depellatur, ne contingat quidem alia aliam. Ex quo efficitur, etiam si sit atomus, eaque declinet, declinare eam sine causa. 23. Hanc Epicurus rationem induxit ob eam rem, quod veritus est, ne, si semper atomus gravitate ferretur naturali ac necessaria, nihil liberum nobis esset, quum ita moveretur animus, ut atomorum motu cogeretur. Id Democritus, auctor atomorum, accipere maluit, necessitate omnia fieri, quam a corporibus individuis naturales motus avellere. XI. Acutius Carneades, qui docebat posse Epicureos suam causam sine hac commentitia declinatione defendere. Nam quum docerent*, esse posse quemdam animi motum voluntarium, id fuit defendi melius, quam introducere declinationem, cuius praesertim causam reperire non possunt. Quo defenso, facile Chrysippo possent resistere. Quum enim concessissent, motum nullum esse sine causa, non concederent, omnia, quae fierent, fieri caussis antecedentibus. Voluntatis enim nostrae non esse causas externas et antecedentes. 24. Comuni igitur consuetudine sermonis abutimur, quum ita dicimus, velle aliquid quempiam aut nolle sine causa. Ita enim dicimus, sine causa, ut dicamus, sine externa et antece-

dente caussa, non sine aliqua. Ut, quum vas inane dicimus, non ita loquimur, ut Physici, quibus inane esse nihil placet: sed ita, ut, verbi caussa, sine aqua, sine vino, sine oleo vas esse dicamus: sic, quum sine caussa animum moveri dicimus, sine antecedente et externa caussa moveri, non omnino sine caussa, dicimus. De ipsa atomo dici potest, quum per inane moveatur gravitate et pondere, sine caussa moveri, quia nulla caussa accedat extrinsecus. 25. Rursus autem, ne omnibus* a Physicis irrideamur, si dicamus, quidquam fieri sine caussa, distinguendum est et ita dicendum, ipsius individui hanc esse naturam, ut pondere et gravitate moveatur, eamque ipsam esse caussam, cur ita feratur. Similiter ad animorum motus voluntarios non est requirenda externa caussa. Motus enim voluntarius eam naturam in se ipse continet, ut sit in nostra potestate nobisque pareat: nec id sine caussa. 26. Eius enim rei caussa ipsa natura est. Quod quum ita sit, quid est, cur non omnis pronuntiatio aut vera aut falsa sit, nisi concesserimus fato fieri, quaecumque fiant? Quia futura vera, inquit, non possunt esse ea, quae caussas, cur futura sint, non habent: habeant igitur caussas necesse est ea, quae vera sunt; ita quum evenerint, fato evenerint. XII. Confectum negotium, si quidem tibi concedendum est aut fato omnia fieri aut quidquam posse fieri sine caussa. 27. An aliter haec enuntiatio vera esse non potest, »Capiet Numantiam Scipio,« nisi ex aeternitate caussa caussam serens hoc erit effectura? An hoc falsum potuisset esse, si esset sexcentis saeculis ante dictum? Et, si tum non esset vera haec enuntiatio, »Capiet Numantiam Scipio:« ne illa quidem eversa vera est haec enuntiatio, »Cepit* Numantiam Scipio:« potest igitur quidquam

factum esse, quod non verum fuerit futurum esse? Nam ut praeterita ea vera dicimus, quorum superiore tempore vera fuerit instantia: sic futura, quorum consequenti tempore vera erit instantia, ea vera dicemus. 28. Nec, si omne enuntiatum aut verum aut falsum est, sequitur illico, esse caussas immutabiles easque aeternas, quae prohibeant quidquam secus cadere, atque casurum sit. Fortuitae sunt caussae, quae efficiant, ut vere dicantur, quae ita dicentur, » Veniet in senatum Cato, « non inclusae in rerum natura atque mundo. Et tamen tam est immutabile venturum, quum est verum, quam venisse: nec ob eam caussam fatum aut necessitas extimescenda est. Etenim erit confiteri necesse, » si haec enuntiatio, Veniet in Tusculanum Hortensius, vera non est, sequitur, ut falsa sit. « Quorum isti neutrum volunt. Quod fieri non potest.

Nec nos impedit illa ignava ratio, quae dicitur: appellatur enim quidam a philosophis ἀργὸς λόγος, cui si pareamus, nihil omnino agamus in vita. Sic enim interrogant: Si fatum tibi est ex hoc morbo convalescere; sive » medicum adhibueris, sive non adhibueris, « convalesces. 29. Item: Si fatum tibi est, ex hoc morbo non convalescere; sive tu medicum adhibueris, sive non adhibueris, non convalesces. Et alterum utrum fatum est. Medicum ergo adhibere nihil attinet. XIII. Recte genus hoc interrogationis ignavum atque iners nominatum est, quod eadem ratione omnis e vita tolletur actio. Licet etiam immutare, ut fati nomen ne adiungas, et eandem tamen teneas sententiam, hoc modo: Si ex aeternitate verum hoc fuit, Ex isto morbo convalesces; sive adhibueris medicum, sive non adhibueris, convalesces. Item-

que: Si ex aeternitate hoc falsum fuit, Ex isto morbo convalesces; sive adhibueris medicum, sive non adhibueris, non convalesces: deinde cetera. 30. Haec ratio a Chrysippo reprehenditur. Quaedam enim sunt, inquit, in rebus simplicia, quaedam copulata. Simplex est, »Moriatur eo die Socrates.« Huic, sive quid fecerit, sive non fecerit, finitus est moriendi dies. At si ita fatum sit: Nascetur Oedipus Laio; non poterit dici, sive fuerit Laius cum muliere, sive non fuerit; copulata enim res est et confatalis: sic enim appellat: quia ita fatum sit, et concubiturum cum uxore Laium et ex ea Oedipum procreaturum: ut, si esset dictum, »Luctabitur Olympiis Milo,« et referret aliquis: »Ergo, sive habuerit adversarium, sive non habuerit, luctabitur;« erraret. Est enim copulatum, »Luctabitur,« quia sine adversario nulla luctatio est. Omnes igitur istius generis captiones eodem modo refelluntur. »Sive tu adhibueris medicum, sive non adhibueris, convalesces;« captiosum. Tam enim est fatale, medicum adhibere, quam convalescere. Haec, ut dixi, confatalia ille appellat.

XIV. 31. Carneades genus hoc totum non probabat et nimis inconsiderate concludi hanc rationem putabat. Itaque premebat alio modo nec ullam adhibebat calumniam; cuius erat haec conclusio: Si omnia antecedentibus caussis fiunt, omnia naturali colligatione conserte contextequae fiunt. Quod si ita est, omnia necessitas efficit. Id si verum est, nihil est in nostra potestate. Est autem aliquid in nostra potestate. At, si omnia fato fiunt, omnia caussis antecedentibus fiunt. Non igitur fato fiunt, quaecumque fiunt. 32. Haec arctius astringi ratio non potest. Nam si quis velit idem referre atque ita dicere: »Si

omne futurum ex aeternitate verum est, ut ita certe eveniat, quemadmodum sit futurum, omnia necesse est colligatione naturali conserte contextequae fieri: « nihil dicat. Multum enim differt, utrum caussa naturalis ex aeternitate futura vera efficiat, an etiam sine aeternitate naturali, futura quae sint, ea vera esse possint intelligi. Itaque dicebat Carneades, ne Apollinem quidem futura posse dicere, nisi ea, quorum caussas natura ita contineret, ut ea fieri necesse esset. 33. Quid enim spectans deus ipse diceret, Marcellum, eum, qui ter consul fuit, in mari esse periturum? Erat quidem hoc verum ex aeternitate, sed caussas id efficientes non habebat. Ita ne praeterita quidem ea, quorum nulla signa tamquam vestigia exstarent, Apollini nota esse censebat: quanto minus futura. Causis enim efficientibus quamque rem cognitis, posse denique sciri, quid futurum esset. Ergo nec de Oedipode potuisse Apollinem praedicere, nullis in rerum natura caussis praepositis, cur ab eo patrem interfici necesse esset: nec quidquam eiusmodi. XV. Quocirca, si Stoicis, qui omnia fato fieri dicunt, consentaneum est, huiusmodi oracula ceteraque, quae ad divinationem pertinere dicuntur, comprobare: iis autem, qui, quae futura sunt, ea vera esse ex aeternitate dicunt, non idem dicendum est; vide, ne non eadem sit illorum caussa et Stoicorum. Hi enim urgentur angustius; illorum ratio soluta ac libera est. 34. Quod si concedatur nihil posse evenire, nisi caussa antecedente; quid proficiatur, si ea caussa non ex aeternis caussis apta dicatur? Caussa autem ea est, quae id efficit, cuius est caussa; ut vulnus mortis, cruditas morbi, ignis ardoris. Itaque non sic caussa intelligi debet, ut, quod cuique antecedit, id ei caussa sit, sed

quod cuique efficienter antecedit: nec, quod in campum descenderim, id fuisse caussae, cur pila luderem: nec Hecubam caussam interitus fuisse Troianis, quod Alexandrum genuerit: nec Tyndareum Agamemnoni, quod Clytaemnestram. Hoc enim modo viator quoque bene vestitus caussa grassatori fuisse dicitur, cur ab eo spoliaretur. 35. Ex hoc genere illud est Ennii:

*Utinam ne in nemore Pelio securibus
caesa accidisset abiegnata ad terram trabes!*

Licuit vel altius, *Utinam ne in Pelio nata ulla umquam esset arbor!* etiam supra, *Utinam ne esset mons ullus Pelius!* similiterque superiora repetentem regredi infinite licet.

*Neve inde navis inchoandae exordium
coepisset.*

Quorsum haec praeterita? Quia sequitur illud,

*Nam nunquam hera errans mea domo efferrét pedem,
Medea, animo aegro, amore saevo saucia;*

non, ut eae res caussam afferrent amoris. XVI. 36. Interesse autem aiunt, utrum eiusmodi quid sit, sine quo aliquid effici non possit, an eiusmodi, quo aliquid effici necesse sit. Nulla igitur earum est caussa, quoniam nulla eam rem sua vi efficit, cuius dicitur caussa: nec id, sine quo quippiam non fit, caussa est; sed id, quod quum accessit, id, cuius caussa est, efficit necessario. Nondum enim ulcerato serpentis morsu Philocteta, quae caussa in rerum natura continebatur, fore, ut is in insula Lemno linqueretur? Post autem caussa fuit propior, et cum exitu iunctor. 37. Ratio igitur eventus aperit caussam. Sed ex aeternitate vera fuit haec enuntiatio: »Relinquetur in insula Philoctetes:« nec hoc ex vero in falsum poterat converte-

re. Necesse est enim in rebus contrariis duabus (contraria autem hoc loco ea dico, quorum alterum ait quid, alterum negat); ex his igitur necesse est, invito Epicuro, alterum verum esse, alterum falsum: ut, »Sauciabitur Philocteta,« omnibus ante saeculis verum fuit; »Non sauciabitur:« falsum. Nisi forte volumus Epicureorum opinionem sequi, qui tales enuntiationes nec veras nec falsas esse dicunt: aut, quum id pudet, illud tamen dicunt, quod est impudentius, veras esse ex contrariis disiunctiones; sed quae in his enuntiata essent, eorum neutrum esse verum. 38. O admirabilem licentiam et miserabilem inscitiam disserendi! Si enim aliquid in eloquendo nec verum nec falsum est, certe id verum non est. Quod autem verum non est, qui potest non falsum esse? aut quod falsum non est, qui potest non verum esse? Tenebitur ergo id, quod a Chrysippo defenditur: Omnem enuntiationem aut veram aut falsam esse: ratio ipsa coget, et ex aeternitate quaedam vera esse, et ea non esse nexa caussis aeternis et a fati necessitate esse libera.

XVII. 39. Ac mihi quidem videtur, quum duae sententiae fuissent veterum philosophorum, una eorum, qui censerent omnia ita fato fieri, ut id fatum vim necessitatis afferret; in qua sententia Democritus, Heraclitus, Empedocles, Aristoteles fuit: altera eorum, quibus viderentur sine ullo fato esse animorum motus voluntarii: Chrysippus, tamquam arbiter honorarius, medium ferire voluisse: sed applicat se ad eos potius, qui necessitate motus animorum * liberatos volunt. Dum autem verbis utitur suis, delabitur in eas difficultates, ut necessitatem fati confirmet invitus. 40. Atque hoc, si placet, quale sit, videamus in assensionibus, quas prima oratione tractavi. Eas enim vete-

res illi, quibus omnia fato fieri videbantur, vi effici et necessitate dicebant. Qui autem ab his dissentiebant, fato assensiones liberabant negabantque, fato assensionibus adhibito, necessitatem ab his posse removeri: iique ita disserebant: Si omnia fato fiunt, omnia fiunt caussa antecedente: et, si appetitus, illa etiam, quae appetitum sequuntur: ergo etiam assensiones. At, si caussa appetitus non est sita in nobis, ne ipse quidem appetitus est in nostra potestate. Quod si ita est, ne illa quidem, quae appetitu efficiuntur, sunt sita in nobis. Non sunt igitur neque assensiones neque actiones in nostra potestate. Ex quo efficitur, ut nec laudationes iustae sint nec vituperationes nec honores nec supplicia. Quod quum vitiosum sit, probabiliter concludi putant, non omnia fato fieri, quaecumque fiant. XVIII. 41. Chrysippus autem quum et necessitatem improbaret, et nihil vellet sine praepositis caussis evenire, caussarum genera distinguit, ut et necessitatem effugiat, et retineat fatum. Caussarum enim, inquit, aliae sunt perfectae et principales: aliae adiuvantes et proximae. Quamobrem quum dicimus, omnia fato fieri caussis antecedentibus, non hoc intelligi volumus, caussis perfectis et principalibus, sed caussis adiuvantibus, antecedentibus et proximis. Itaque illi rationi, quam paullo ante conclusi, sic occurrit, Si omnia fato fiant, sequi illud quidem, ut omnia caussis fiant antepositis, verum non principalibus et perfectis, sed adiuvantibus et proximis. Quae si ipsae non sint in nostra potestate, non sequitur, ut ne appetitus quidem sit in nostra potestate. At hoc sequeretur, si omnia perfectis et principalibus caussis fieri diceremus, ut, quum hae caussae non essent in nostra potestate, ne ille quidem esset in nostra potestate.

42. Quamobrem qui ita fatum introducunt, ut necessitatem adiungant, in eos valebit illa conclusio. Qui autem causas antecedentes non dicent perfectas neque principales, in eos nihil valebit. Quod enim dicantur assensiones fieri causis antepositis, id quale sit, facile a se explicari putat. Nam quamquam assensio non possit fieri nisi commota viso; tamen, quum id visum proximam causam habeat, non principalem, hanc habet rationem (ut Chrysippus vult), quam dudum diximus, non, ut illa quidem fieri possit nulla vi extrinsecus excitata, (necesse est enim, assensionem viso commoveri,) sed revertitur ad cylindrum et ad turbinem suum, quae moveri incipere, nisi pulsa, non possunt. Id autem quum accidit, suapte natura, quod superest, et cylindrum volvi et versari turbinem putat. XIX. 43. Ut igitur, inquit, qui protrusit cylindrum, dedit ei principium motionis, volubilitatem autem non dedit: sic visum obiectum imprimet illud quidem, et quasi signabit in animo suam speciem, sed assensio nostra erit in potestate: eaque, quemadmodum in cylindro dictum est, extrinsecus pulsa, quod reliquum est, suapte vi et natura movebitur. Quod si aliqua res efficeretur sine causa antecedente, falsum esset omnia fato fieri: sin omnibus, quaecumque fiunt, verisimile est causam antecedere: quid afferri poterit, cur non omnia fato fieri fatendum sit? modo intelligatur, quae sit causarum distinctio ac dissimilitudo. 44. Haec quum ita sint a Chrysippo explicata, si illi, qui negant assensiones fato fieri, fateantur tamen eas [non] sine viso antecedente fieri; alia ratio est. Sed si concedunt, anteire visa, nec tamen fato fieri assensiones, quod proxima illa et continens causa non moveat assensionem: vide, ne idem dicant. Neque enim

Chrysippus concedens, assensionis proximam et continentem causam esse in viso positam, eam causam ad assentiendum necessariam esse concedet, ut, si omnia fato fiant, omnia fiant causis antecedentibus et necessariis: itemque illi, qui ab hoc dissentiunt, confitentes non fieri assensiones sine praecursione visorum, dicent, si omnia fato fierent eiusmodi, ut nihil fieret, nisi praegressione causae, confitendum esse, fato fieri omnia: ex quo facile intellectu est, quoniam utrique, patefacta atque explicata sententia sua, ad eundem exitum veniant, verbis eos, non re dissidere. 45. Omninoque, quum haec sit distinctio, ut quibusdam in rebus vere dici possit, quum hae causae antegressae sint, non esse in nostra potestate, quin illa eveniant, quorum causae fuerint: quibusdam autem in rebus, causis antegressis, in nostra tamen esse potestate, ut illud aliter eveniat: hanc distinctionem utrique approbant: sed alteri censent, quibus in rebus, quum causae antecesserint, [ita, ut] non sit in nostra potestate, ut aliter illa eveniant, eas fato fieri: quae autem in nostra potestate sint, ab his fatum abesse.

XX. 46. Hoc modo hanc causam disceptari oportet, non ab atomis errantibus et de via declinantibus praesidium petere. Declinat, inquit, atomus. Primum cur? Aliam enim quamdam vim motus habebunt a Democrito impulsione, quam plagam ille appellat: a te, Epicure, gravitatis et ponderis. Quae ergo nova causa in natura est, quae declinet atomum? aut num sortiuntur inter se, quae declinet, quae non? aut cur minimo declinent intervallo, maiore non? aut cur declinent uno minimo, non declinent duobus aut tribus? Optare hoc quidem est, non disputare. 47. Nam

neque extrinsecus impulsam atomum loco moveri et declinare dicis: neque in illo inani, per quod feratur atomus, quidquam fuisse caussae, cur ea non e regione ferretur: nec in ipsa atomo mutationis aliquid factum est, quamobrem naturalem sui ponderis motum non teneret. Ita quum attulisset nullam causam, quae istam declinationem efficeret: tamen aliquid sibi dicere videtur, quum id dicat, quod omnium mentes aspernentur ac respuant. 48. Nec vero quisquam magis confirmare mihi videtur non modo fatum, verum etiam necessitatem et vim omnium rerum, sustulisseque motus animi voluntarios, quam hic, qui aliter obsistere fato fatetur se non potuisse, nisi ad has commentitias declinationes confugisset. Nam, ut essent atomi, quas quidem esse mihi probari nullo modo potest: tamen declinationes istae numquam explicarentur. Nam si atomis, ut gravitate ferantur, tributum est necessitate naturae, quod omne pondus nulla re impediante moveatur et feratur necesse est: illud quoque necesse est declinare quibusdam atomis vel, si volunt, omnibus naturaliter * * *

F R A G M E N T A.

- 4.) *M. Cicero in libro, quem de fato conscripsit, quum quaestionem istam diceret obscurissimam esse et implicatissimam, Chrysippum quoque philosophum non expedisse se in ea refert his verbis: »Chrysippus aestuans laboransque, quonam pacto explicet, et*

fato omnia fieri, et esse aliquid in nobis, intricatur hoc modo.α

(Gell. N. A. VI., 2. extr.)

- 2.) Nam quum esset apud se ad Lavernium Scipio unaque Pontius, allatus est forte Scipioni acipenser, qui admodum raro capitur, sed est piscis, ut ferunt, in primis nobilis. Quum autem Scipio unum et alterum ex iis, qui eum salutatum venerant, invitasset pluresque etiam invitaturus videretur; in aurem Pontius, Scipio, inquit, vide, quid agas; acipenser iste paucorum hominum est.

(Macrob. Saturn. II., 12.)

M. TULLII CICERONIS
DE RE P U B L I C A
LIBER PRIMUS.

NOTITIA LITTERARIA.

Africani eiusque familiarium sermonem de republica his libris expositum Cicero sibi et amico cuidam, cui opus inscripsit, fortasse Attico, Smyrnae Lepido Catulo cos. s. a. 676. p. U. c. a Rutilio illo traditum esse narrat. Ipsius autem confectio operis, quod, consilio identidem mutato, in sex libros digressit, cadit in a. p. U. c. 701. (cf. Ep. ad Q. fratrem III, 5. contra vero ad Att. XIII, 19. de Div. II, 1. Tuscc. IV, 1. de Legg. I, 6. III, 2.) Haec fragmenta Ang. Mainz e codice Vaticano, eoque Augustini palimpsesto, primus edidit, interpositis, quae aliunde nota erant, fragmentis, Romae 1822. Quae hac in editione excidisse teste Maio dicuntur, paginae sunt illius codicis intelligendae, quarum singulae quaeque octonis fere versibus nostris respondent.

ARG. Cicero, Platonis et Aristotelis exemplo, de re publica instituit scribere, ut, si qua posset labantem iam Romanorum rempublicam consilio sustentare, nihil omisisse videretur. Ut vero sine ulla invidia disputaret, disputationem non a se, aut suo tempore, sed ab Africano minore Tuditano Aquillio cos. (625. U.) habitam fingit. Ad hunc paullo ante, quam exstingeretur,

feriis Latinis convenerant aliquot familiares, Q. Aelius Tubero, Paulli nepos ex Aemilia, sorore Africani, L. Furius Philus, P. Rutilius Rufus, Sp. Mummius, Achaici frater, C. Fannius, Laelii gener, Q. Mucius Scaevola, C. Laelius Sapiens et M. Manilius. Quorum ceteri quum de rebus caelestibus sermocinentur, Laelius magis ad se pertinere ostendit sermonem de re publica: quem ut instituat Africanus suamque ea de re sententiam exponat, ceteris assentientibus, ille impetrat. Hic igitur c. 24. tandem exordiens, primo definit notionem reipublicae, quam dicit esse rem populi, populum autem coetum multitudinis consensu iuris et utilitatis communione sociatum c. 25. Deinde omnem rempublicam, sive a rege, sive ab optimatibus, sive ab ipso populo administretur, consilio regendam esse censet. Tum interrogatus a Laelio, quam de tribus istis administrandae illius formis optimam indicet, nullam earum sibi satisfacere respondet, sed quartam quamdam temperatam et compositam ex omnibus. c. 29. Instante autem Laelio, ut, quam de tribus illis administrationis rationibus maxime probet, aperte profiteatur, regiam reliquis duabus praefert, quum ceterorum plerorumque, tum ipsius populi Romani atque rei et domesticae et bellicae usu unice commendatam: quamquam consilium in optimatum, in populi imperio libertatem collaudat. Denique redit ad eam, quam iam supra professus est, sententiam, genus reipublicae regendae optimum illud sibi videri, quod mixtum sit e tribus illis generibus. Quod quoniam Romanae reipublicae exemplo illustrare propositum habet, antea, quantum haec ceteris praestet, sibi ostendendum esse dicit.

(*Desiderantur paginae XXXIV.*)

I. 4. *** impetu liberavissent; nec C. Duellius, Aulus Attilius, L. Metellus terrore Karthaginis; non duo Scipiones oriens incendium belli Punici secundi sanguine suo restinxissent; nec id excitatum maioribus copiis aut Quintus Maximus enervavisset, aut M. Marcellus contudisset, aut a portis huius urbis avulsum P. Africanus compulisset intra hostium moenia. M.

vero Catoni, homini ignoto et novo, quo omnes, qui iisdem rebus studemus, quasi exemplari ad industriam virtutemque ducimur, certe licuit Tusculi se in otio delectare, salubri et propinquo loco. Sed homo demens, ut isti putant, quum cogeret eum necessitas nulla, in his undis et tempestatibus ad summam senectutem maluit iactari, quam in illa tranquillitate atque otio iucundissime vivere. Omitto innumera- biles viros, quorum singuli saluti huic civitati fue- runt: et quia sunt procul ab aetatis huius memoria, commemorare eos desino, ne quis se aut suorum ali- quem praetermissum queratur. Unum hoc definio, tantam esse necessitatem virtutis generi hominum a natura, tantumque amorem ad communem salutem defendendam datum, ut ea vis omnia blandimenta vo- luptatis otiique vicerit.

II. 2. Nec vero habere virtutem satis est, quasi artem aliquam, nisi utare. Etsi ars quidem, quum ea non utare, scientia tamen ipsa teneri potest; virtus in usu sui tota posita est; usus autem eius est maxi- mus civitatis gubernatio, et earum ipsarum rerum quas isti in angulis personant, reapse, non oratione, perfectio. Nihil enim dicitur a philosophis, quod qui- dem recte honesteque dicatur, quod non * ab his par- tum confirmatumque sit, a quibus civitatibus iura de- scripta sunt. Unde enim pietas? aut a quibus religio? unde ius aut gentium, aut hoc ipsum civile quod dici- tur? unde iustitia, fides, aequitas? unde pudor, conti- nentia, fuga turpitudinis, appetentia laudis et hone- statis? unde in laboribus et periculis fortitudo? nem- pe ab his, qui haec disciplinis informata, alia moribus confirmarunt, sanxerunt autem alia legibus. 3. Quin etiam Xenocratem ferunt, nobilem in primis philoso-

phum, quum quaereretur ex eo, quid assequerentur eius discipuli, respondisse, ut id sua sponte facerent, quod cogerentur facere legibus. Ergo ille civis, qui id cogit omnes imperio legumque poena, quod vix paucis persuadere oratione philosophi possunt, etiam his, qui illa disputant, ipsis est praeferendus doctoribus. Quae est enim istorum oratio tam exquisita, quae sit anteponenda bene constitutae civitati, publico iuri et moribus? Equidem, quemadmodum

— *urbes magnas atque imperiosas,*

ut appellat Ennius, viculis et castellis praeferendas puto, sic eos, qui his urbibus consilio atque auctoritate praesunt, his, qui omnis »negotii publici expertes« sint, longe duco sapientia ipsa esse anteponendos. Et quoniam maxime rapimur ad opes augendas generis humani, studemusque nostris consiliis et laboribus tutiorem et opulentiorem vitam hominum reddere, et ad hanc voluptatem ipsius naturae stimulis incitamus: teneamus eum cursum, qui semper fuit optimi cuiusque, neque ea signa audiamus, quae receptui canunt, ut eos etiam revocent, qui iam processerint.

III. 4. His rationibus tam certis tamque illustribus opponuntur ab his, qui contra disputant, primum labores, qui sint re publica defendenda sustinendi: leve sane impedimentum vigilantibus et industriis, neque solum in tantis rebus, sed etiam in mediocribus vel studiis vel officiis vel vero etiam negotiis contemnendum. 5. Adiunguntur pericula vitae, turpisque ab his formido mortis fortibus viris opponitur: quibus magis id miserum videri solet, natura se consumi et senectute, quam sibi dari tempus, ut possint eam vitam, quae tamen esset reddenda naturae, pro patria potissimum reddere. Illo vero se loco copiosos et disertos

putant, quum calamitates clarissimorum virorum iniuriasque iis ab ingratis impositas civibus colligunt. Hinc enim illa et apud Graecos exempla, Miltiadem victorem domitoremque Persarum, nondum sanatis vulneribus iis, quae corpore adverso in clarissima victoria accepisset, vitam ex hostium telis servatam in civium vinculis profudisse, et Themistoclem patria, quam liberavisset, pulsum atque proterritum non in Graeciae portus per se servatos, sed in barbariae sinus confugisse, quam afflixerat. Nec vero levitatis Atheniensium crudelitatisque in amplissimos cives exempla deficiunt: quae nata et frequentata apud illos etiam in gravissimam civitatem nostram dicuntur redundasse. 6. Nam vel exsilium Camilli, vel offensio commemoratur Ahalae, vel invidia Nasicae, vel expulsio Laenatis, vel Opimi damnatio, vel fuga Metelli, vel acerbissima C. Marii clades, principum caedes, vel eorum multorum pestes, quae paullo post secutae sunt. Nec vero iam meo nomine abstinere; et, credo, quia nostro consilio ac periculo sese in illa vita atque otio conservatos putant, gravius etiam de nobis queruntur et amantius. Sed haud facile dixerim, cur, quum ipsi discendi aut visendi caussa maria tramittant, ***

(Desiderantur paginae duae.)

IV. 7. *** salvam esse consulatu abiens in concione P. R. idem iurante iuravisse, facile iniuriarum omnium compensarem curam et molestiam. Quamquam nostri casus plus honoris habuerunt, quam laboris; neque tantum molestiae, quantum gloriae; maioremque laetitiam ex desiderio bonorum percepimus, quam ex laetitia improborum dolorem. Sed si aliter,

ut dixi, accidisset, qui possem queri? quum mihi nihil improviso, nec gravius, quam expectavissem, pro tantis meis factis evenisset. Is enim fueram, cui quum liceret aut maiores ex otio fructus capere, quam ceteris, propter variam suavitatem studiorum, in quibus a pueritia vixeram; aut si quid accideret acerbius universis, non praecipuam, sed parem cum ceteris fortunae conditionem subire: non dubitaverim, me gravissimis tempestatibus ac paene fulminibus ipsis obvium ferre conservandorum civium caussa meisque propriis periculis parere commune reliquis otium. 8. Neque enim hac nos patria lege genuit aut educavit, ut nulla quasi alimenta expectaret a nobis, ac tantummodo, nostris ipsa commodis serviens, tutum perfugium otio nostro suppeditaret et tranquillum ad quietem locum; »sed ut plurimas et maximas nostri »animi, ingenii, consilii partes ipsa sibi ad utilitatem »suam pigneraretur;« tantumque nobis in nostrum privatum usum, quantum ipsi superesse posset, remitteret.

V. 9. Iam illa perfugia, quae sumunt sibi ad excusationem, quo facilius otio perfruantur, certe minime sunt audienda: quum ita dicunt, accedere ad rem publicam plerumque homines nulla re bona dignos, cum quibus comparari sordidum, conflagrare autem, multitudine praesertim incitata, miserum et periculosum sit. Quam ob rem neque sapientis esse accipere habenas, quum insanos atque indomitos impetus vulgi cohibere non possit, neque liberalis, cum impuris atque immanibus adversariis decertantem, vel contumeliarum verbera subire, vel expectare sapienti non ferendas iniurias: proinde quasi bonis et fortibus et magno animo praeditis ulla sit ad rem publicam adeundi

caussa iustior, quam ne pareant improbis, neve ab iisdem lacerari rem publicam patiantur, quum ipsi auxilium ferre si cupiant, non queant.

VI. 40. Illa autem exceptio cui probari tandem potest, quod negant, sapientem suscepturum ullam rei publicae partem, extra quam si eum tempus et necessitas coegerit? quasi vero maior cuiquam necessitas accidere possit, quam accidit nobis! in qua quid facere potuissem, nisi tum consul fuissem? Consul autem esse qui potui, nisi eum vitae cursum tenuissem a pueritia, per quem equestri loco natus pervenirem ad honorem amplissimum? Non igitur potestas est ex tempore aut quum velis opitulandi rei publicae, quamvis ea prematur periculis, nisi eo loco sis, ut tibi id facere liceat. 41. Maximeque hoc in hominum doctorum oratione mihi mirum videri solet, quod, qui tranquillo mari gubernare se negent posse, quod nec didicerint nec umquam scire curaverint, iidem ad gubernacula se accessuros profiteantur excitatis maximis fluctibus. Isti enim palam dicere, atque in eo multum etiam gloriari solent, se de rationibus rerum publicarum aut constituendarum aut tuendarum nihil nec didicisse umquam nec docere; earumque rerum scientiam non doctis hominibus ac sapientibus, sed in illo genere exercitatis concedendam putant. Quare qui convenit polliceri operam suam rei publicae tum denique, si necessitate cogantur? quum, quod est multo proclivius, nulla necessitate premente rem publicam regere nesciant. Equidem, ut verum esset sua voluntate sapientem descendere ad rationes civitatis non solere; sin autem temporibus cogeretur, tum id munus denique non recusare; tamen arbitrarer hanc rerum civilium minime negligendam scientiam sa-

pienti, propterea quod omnia essent ei praeparanda, quibus nesciret an aliquando uti necesse esset.

VII. 42. Haec plurimis a me verbis dicta sunt ob eam causam, quod his libris erat instituta et suscepta mihi de re publica disputatio; quae ne frustra haberetur, dubitationem ad rem publicam adeundi in primis debui tollere. Ac tamen si qui sunt, qui philosophorum auctoritate moveantur, dent operam parumper atque audiant eos, quorum summa est auctoritas apud doctissimos homines et gloria: quos ego existimo, etiam si qui ipsi rem publicam non gesserint, tamen, quoniam de re publica multa quaesierint et scripserint, functos esse aliquo rei publicae munere. Eos vero septem, quos Graeci sapientes nominaverunt, omnes paene video in media re publica esse versatos. Neque enim est ulla res, in qua propius ad deorum numen virtus accedat humana, quam civitates aut condere novas aut conservare iam conditas.

VIII. 43. Quibus de rebus, quoniam nobis contigit, ut iidem et in gerenda re publica aliquid essemus memoria dignum consecuti, et in explicandis rationibus rerum civilium quamdam facultatem, non modo usu, sed etiam studio discendi et docendi essemus auctores; quum superiores alii fuissent in disputationibus perpoliti, quorum res gestae nullae invenirentur; alii in gerendo probabiles, in disserendo rudes: nec vero nostra quaedam est instituenda nova et a nobis inventa ratio, sed unius aetatis clarissimorum ac sapientissimorum nostrae civitatis virorum disputatio repetenda memoria est, quae mihi tibi quondam adolescentulo est a P. Rutilio Rufo, Zmyrnae quum simul essemus complures dies, exposita; in qua nihil

fere, quod magno opere ad rationes omnium rerum pertineret, praetermissum puto.

IX. 44. Nam quum P. Africanus hic, Paulli filius, feriis Latinis Tuditano cos. et Aquillio constituisset in hortis esse; familiarissimique eius ad eum frequenter per eos dies ventituros se esse dixissent: Latinis ipsis mane ad eum primus sororis filius venit Q. Tubero: quem quum comiter Scipio appellavisset libenterque vidisset, Quid tu, inquit, tam mane, Tubero? Dabant enim hae feriae tibi opportunam sane facultatem ad explicandas tuas litteras. Tum ille: Mihi vero omne tempus est ad meos libros vacuum, numquam enim sunt illi occupati; te autem permagnum est nancisci otiosum, hoc praesertim motu rei publicae. Tum Scipio: Atqui nactus es, sed mehercule otiosiore opera, quam animo. Et ille: At tu vero animum quoque relaxes oportet; sumus enim multi, ut constituimus, parati, si tuo commodo fieri potest, abuti tecum hoc otio. — Libente me vero, ut aliquid aliquando de doctrinae studiis admoneamur.

X. 45. Tum ille: Visne igitur, quoniam et me quodammodo invitas, et tui spem das, hoc primum, Africane, videamus, ante quam veniunt alii, quidnam sit, de isto altero sole quod nuntiatum est in senatu? neque enim pauci neque leves sunt, qui se duo soles vidisse dicant; ut non tam fides non habenda, quam ratio quaerenda sit. Hic Scipio: Quam vellem Panaetium nostrum nobiscum haberemus! qui quum cetera, tum haec caelestia vel studiosissime solet quaerere. Sed ego, Tubero, (nam tecum aperte quod sentio loquar,) non nimis assentior in omni isto genere nostro illi familiari, qui, quae vix coniectura qualia sint possumus suspicari, sic affirmat, ut oculis ea cernere vi-

deatur aut tractare plane manu. Quo etiam sapientiore Socratem soleo iudicare, qui omnem eiusmodi curam deposuerit, eaque, quae de natura quaererentur, aut maiora, quam hominum ratio consequi possit, aut nihil omnino ad vitam hominum attinere dixerit. 16. Dein Tubero: Nescio, Africane, cur ita memoriae proditum sit, Socratem omnem istam disputationem reiecis- se et tantum de vita et de moribus solitum esse quaerere. Quem enim auctorem de illo locupletiore Platone laudare possumus? cuius in libris multis locis ita loquitur Socrates, ut etiam, quum de moribus, de virtutibus, denique de re publica disputet, numeros tamen et geometriam et harmoniam studeat Pythagorae more coniungere. Tum Scipio: Sunt ista, ut dicis; »sed audisse te credo, Tubero, Platonem, Socrate »mortuo, primum in Aegyptum discendi caussa, post »in Italiam et in Siciliam contendisse,« ut Pythagorae inventa perdisceret; eumque et cum Archyta Tarentino, et cum Timaeo Locro multum fuisse; et Philolai commentarios esse nactum: quumque eo tempore in his locis Pythagorae nomen vigeret, illum se et hominibus Pythagoreis et studiis illis dedisse. Itaque quum Socratem unice dilexisset, eique omnia tribuere voluisset; leporem Socraticum subtilitatemque sermonis cum obscuritate Pythagorae et cum illa plurimarum artium gravitate contextuit.

XI. 17. Haec Scipio quum dixisset, L. Furium repente venientem aspexit, eumque ut salutavit amicissime apprehendit et in lecto suo collocavit. Et quum simul P. Rutilius venisset, qui est nobis laudatus sermonis auctor; eum quoque ut salutavit, propter Tiberonem iussit assidere. Tum Furius: Quid vos agitis? num sermonem vestrum aliquem diremit noster in-

terventus? Minime vero, Africanus; soles enim tu haec studiose investigare, quae sunt in hoc genere, de quo instituerat paullo ante Tubero quaerere. Rutilius quidem noster etiam sub ipsis Numantiae moenibus solebat mecum interdum eiusmodialiquidconquirere. Quae res tandem inciderat, inquit Philus? Tum ille: De solibus istis duobus; de quo studeo, Phile, ex te audire, quid sentias.

XII. 48. Dixerat hoc ille, quum puer nuntiavit venire ad eum Laelium domoque iam exisse. Tum Scipio, calceis et vestimentis sumptis, e cubiculo est egressus; et quum paullulum inambulavisset in porticu, Laelium advenientem salutavit et eos, qui una venerant, Spurium Mummius, quem in primis diligebat, et C. Fannium et Quintum Scaevolam, generos Laelii, doctos adolescentes, iam aetate quaestorios: quos quum omnes salutavisset, convertit se in porticu et coniecit in medium Laelium: fuit enim hoc in amicitia quasi quoddam ius inter illos, ut militiae propter eximiam belli gloriam Africanum ut deum coleret Laelius; domi vicissim Laelium, quod aetate anteedebat, observaret in parentis loco Scipio. Dein quum essent perpauca inter se uno atque altero spatio collocuti, Scipionique* eorum adventus periucundus et pergratus fuisset, placitum est, ut in aprico maxime pratuli loco, quod erat hibernum tempus anni, considerent: quod quum facere vellent, intervenit vir prudens omnibusque illis et iucundus et carus M. Manilius, qui a Scipione ceterisque amicissime consalutatus assedit proximus Laelio.

XIII. 49. Tum Philus, Non mihi videtur, inquit, quod hi venerunt, alius nobis sermo esse quaerendus, sed agendum accuratius et dicendum dignum aliquid

horum auribus. Hic Laelius: Quid tandem agebatis, aut cui sermoni nos intervenimus? PH. Quaesierat ex me Scipio, quidnam sentirem de hoc, quod duo soles visos esse constaret. L. Ain vero, Phile, iam explorata nobis sunt ea, quae ad domos nostras, quaeque ad rem publicam pertinent, siquidem, quid agatur in caelo, quaerimus? Et ille: An tu ad domos nostras non censes pertinere, scire, quid agatur et quid fiat domi? quae non ea est, quam parietes nostri cingunt, sed mundus hic totus, quod domicilium quamque patriam dii nobis communem secum dederunt; quum praesertim, si haec ignoremus, multa nobis et magna ignoranda sint. Ac me quidem, ut hercule etiam te ipsum, Laeli, omnesque avidos sapientiae cognitio ipsa rerum consideratioque delectat. 20. Tum Laelius: Non impedio, praesertim quoniam feriati sumus; sed possumus audire aliquid, an serius venimus? PH. Nihil est adhuc disputatum, et quoniam est integrum, libenter tibi, Laeli, ut de eo disseras, equidem concessero. L. Immo vero te audiamus; nisi forte Manilius interdictum aliquod inter duos soles putat esse componendum, ut ita caelum possideant, ut uterque possederit. Tum Manilius: Pergisne eam, Laeli, artem illudere, in qua primum excello ipse, deinde sine qua scire nemo potest, quid sit suum, quid alienum? Sed ista mox: nunc audiamus Philum, quem video maioribus iam de rebus, quam me, aut quam P. Mucium, consuli.

XIV. 21. Tum Philus: Nihil novi vobis afferam, neque quod a me sit cogitatum aut inventum: nam memoria teneo C. Sulpicium Gallum, doctissimum, ut scitis, hominem, quum idem hoc visum diceretur, et

esset casu apud M. Marcellum, qui cum eo consul fuerat, sphaeram, quam M. Marcelli avus, captis Syracusis, ex urbe locupletissima atque ornatissima sustulisset, quum aliud nihil ex tanta praeda domum suam deportavisset, iussisse proferri: cuius ego sphaerae quum persaepe propter Archimedi gloriam nomen audissem, speciem ipsam non sum tanto opere admiratus: erat enim illa venustior et nobilior in vulgus, quam ab eodem Archimede factam posuerat in templo Virtutis Marcellus idem. 22. Sed posteaquam coepit rationem huius operis scientissime Gallus exponere, plus in illo Siculo ingenii, quam videretur natura humana ferre potuisse, iudicabam fuisse. Dicebat enim Gallus, sphaerae illius alterius solidae atque plenae vetus esse inventum, et eam a Thalete Milesio primum esse tornatam: post autem ab Eudoxo Cnidio, discipulo, ut ferebat, Platonis, eandem illam astris caelo inhaerentibus esse descriptam; cuius omnem ornatum et descriptionem, sumptam ab Eudoxo, multis annis post non astrologiae scientia, sed poetica quadam facultate versibus Aratum extulisse. Hoc autem sphaerae genus, in quo solis et lunae motus inessent et earum quinque stellarum, quae errantes et quasi vagae nominarentur, in illa sphaera solida non potuisse fini-ri. Atque in ea admirandum esse inventum Archimedi, quod excogitasset, quemadmodum in dissimillimis motibus inaequabiles et varios cursus servaret una conversio. Hanc sphaeram Gallus quum moveret, fiebat, ut soli luna totidem conversionibus in aere illo, quot diebus in ipso caelo, succederet; ex quo et in [caelo] sphaera solis fieret eadem illa defectio, et incideret luna tum in eam metam, quae esset umbra terrae, quum sol e regione***

(Octo paginae hic Maio desiderantur.)

XV. 23. *** fuit, quod et ipse hominem diligebam, et in primis patri meo Paulo probatum et carum fuisse cognoveram. Memini, me admodum adolescentulo, quum pater in Macedonia consul esset, et essemus in castris, perturbari exercitum nostrum religione et metu, quod serena nocte subito candens et plena luna defecisset. Tum ille, quum legatus noster esset anno fere ante, quam consul est declaratus, haud dubitavit postridie palam in castris docere, nullum esse prodigium; idque et tum factum esse, et certis temporibus semper futurum, quum sol ita locatus fuisset, ut lunam suo lumine non posset attingere. Ain tandem? inquit Tubero, docere hoc poterat ille homines paene agrestes, et apud imperitos audebat haec dicere? s. Ille vero, et magna quidem cum ***

(Hic Maio duae ad minimum paginae videntur deesse.)

24. neque insolens ostentatio, neque oratio abhorrens a persona hominis gravissimi; rem enim magnam assecutus, quod, hominibus perturbatis, inanem religionem timoremque delecerat.

XVI. 25. Atque eiusmodi quiddam etiam bello illo maximo, quod Athenienses et Lacedaemonii summa inter se contentione gesserunt, Pericles ille, et auctoritate et eloquentia et consilio princeps civitatis suae, quum obscurato sole tenebrae factae essent repente, Atheniensiumque animos summus timor occupavisset, docuisse cives suos dicitur id, quod ipse ab Anaxagora, cuius auditor fuerat, acceperat, certo illud tempore fieri et necessario, quum tota se luna sub orbem solis subiecisset: itaque, etsi non omni intermenstruo, tamen id fieri non posse, nisi certo intermen-

struo tempore. Quod quum disputando rationibusque docuisset, populum liberavit metu: erat enim tunc haec nova et ignota ratio, solem lunae oppositu[m] solere deficere; quod Thaletem Milesium primum vidisse dicunt. Id autem postea ne nostrum quidem Ennium fugit, qui ut scribit, anno ccc. quinquagesimo fere post Romam conditam

— *nonis Iunis soli luna obstitit et nox.*

Atque hac in re tanta inest ratio atque sollertia, ut ex hoc die, quem apud Ennium et in maximis annalibus consignatum videmus, superiores solis defectiones reputatae sint usque ad illam, quae Nonis Quinctilibus fuit regnante Romulo: quibus quidem Romulum tenebris etiamsi natura ad humanum exitum abripuit, virtus tamen in caelum dicitur sustulisse.

XVII. 26. Tum Tubero: Videsne, Africane, quod paullo ante secus tibi videbatur, doc ***

(*Desiderantur paginae duae.*)

† An vero multorum in terris praediorum dominos divites appellamus, omnium virtutum possessores pauperes nominabimus? (Augustin. de vita beata. 22.) *** his, quae videant ceteri. Quid porro aut praeclarum putet in rebus humanis, qui haec deorum regna perspexerit: aut diuturnum, qui cognoverit, quid sit aeternum: aut gloriosum, qui viderit, quam parva sit terra, primum universa, deinde ea pars eius, quam homines incolant: quamque nos in exigua eius parte affixi, plurimis ignotissimi gentibus, speremus tamen nostrum nomen volitare et vagari latissime? Agros vero et aedificia et pecudes et immensum argenti pondus atque auri qui bona nec putare nec appellare soleat, quod earum rerum videatur ei levis fructus, exi-

guus usus, incertus dominatus, saepe etiam taeterri-
morum hominum immensa possessio: — 27. quam
est hic fortunatus putandus; cui soli vere liceat omnia,
non Quiritium, sed sapientium iure pro suis vindica-
re! nec civili nexo, sed communi lege naturae, quae
vetat ullam rem esse cuiusquam, nisi eius, qui tra-
ctare et uti sciat: qui imperia consulatusque nostros in
necessariis, non in expetendis rebus, muneris fungen-
di gratia subeundos, non praemiorum aut gloriae caus-
sa appetendos putet: qui denique, ut Africanum avum
meum scribit Cato solitum esse dicere, possit idem de
se praedicare, numquam se plus agere, quam nihil
quum ageret; numquam minus solum esse, quam
quum solus esset. 28. Quis enim putare vere po-
test, plus egisse Dionysium tum, quum omnia mo-
liendo eripuerit civibus suis libertatem, quam eius
civem Archimedes, quum istam ipsam sphaeram,
de qua modo dicebatur, nihil quum agere videretur,
effecerit? Quis autem non magis solos esse, qui in
foro turbaque, quicum colloqui libeat, non habeant,
quam qui nullo arbitro vel secum ipsi loquantur
vel quasi doctissimorum hominum in concilio ad-
sint, quum eorum inventis scriptisque se oblectent?
Quis vero divitiorem quemquam putet, quam eum,
cui nihil desit, quod quidem natura desideret?
aut potentio rem, quam illum, qui omnia, quae expe-
tat, consequatur? aut beatiorem, quam qui sit omni
perturbatione animi liberatus? aut firmiore fortuna,
quam qui ea possideat, quae secum, ut aiunt, vel e
naufragio possit efferre? Quod autem imperium, qui
magistratus, quod regnum potest esse praestantius,
quam despicientem omnia humana, et inferiora sa-
pientiâ ducentem, nihil umquam nisi sempiternum et

divinum animo volutare? cui persuasum sit appellari ceteros homines, esse solos eos, qui essent politi propriis humanitatis artibus? 29. Ut mihi Platonis illud, seu quis dixit alius, perelegans esse videatur; quem quum ex alto ignotas ad terras tempestas et in desertum littus detulisset, timentibus ceteris propter ignorance[m] locorum, animadvertisse dicunt in arena geometricas formas quasdam esse descriptas; quas ut vidisset, exclamavisse, ut bono essent animo; videre enim se hominum vestigia: quae videlicet ille non ex agri consitura, quam cernebat, sed ex doctrinae indicis interpretabatur. Quam ob rem, Tubero, semper mihi et doctrina et eruditi homines et tua ista studia placuerunt.

XVIII. 30. Tum Laelius, Non audeo quidem, inquit, ad ista, Scipio, dicere; neque tam te aut Philum aut Manilium * * *

(Desiderantur paginae duae.)

* * * in ipsius paterno genere fuit noster ille amicus, dignus huic ad imitandum,

egregie cordatus homo, catus Aeliu' Sextus;
qui egregie cordatus et catus fuit et ab Ennio dictus est, non quod ea quaerebat, quae numquam inveniret, sed quod ea respondebat, quae eos, qui quaesissent, et cura et negotio solverent: cuique contra Galli studia disputanti in ore semper erant illa de Iphigenia Achillis:

*'Astrologorum signa, in caelo quid sit observat Iovis,
quum capra aut nepa aut exoritur nomen aliquod bel-
lua[rum].*

*Quod 'st ante pedes nemo spectat; caeli scrutantur
plagas.*

Atque idem, multum enim illum audiebam et liben-

ter, Zethum illum Pacuvii nimis inimicum doctrinae esse dicebat: magis eum delectabat Neoptolemus Ennii, qui se ait philosophari velle, sed paucis; nam omnino haud placere. Quod si studia Graecorum vos tanto opere delectant, sunt alia liberiora et transfusa latius, quae vel ad usum vitae vel etiam ad ipsam rem publicam conferre possumus. Istae quidem artes, si modo aliquid, valent, ut paullum acuunt et tamquam irritent ingenia puerorum, quo facilius possint maiora discere.

XIX. 31. Tum Tubero: Non dissentio a te, Laeli; sed quaero, quae tu esse maiora intelligas. L. Dicam mehercule, et contemnar a te fortasse, quum tu ista caelestia de Scipione quaesieris, ego autem haec, quae videntur ante oculos, esse magis putem quaerenda. Quid enim mihi L. Paulli nepos, hoc avunculo, nobilissima in familia atque in hac tam clara re publica natus, quaerit, quomodo duo soles visi sint, non quaerit, cur in una re publica duo senatus et duo paene iam populi sint? Nam, ut videtis, mors Tiberii Gracchi, et iam ante tota illius ratio tribunatus divisit populum unum in duas partes: obtrectatores autem et invidi Scipionis, initiis factis a P. Crasso et Appio Claudio, tenent nihilo minus, illis mortuis, senatus alteram partem dissidentem a nobis, auctore Metello et P. Mucio: neque hunc, qui unus potest, concitatis sociis et nomine Latino, foederibus violatis, triumviris seditiosissimis aliquid quotidie novi moventibus, bonis viris locupletibus perturbatis, his tam periculosis rebus subvenire patiuntur. 32. Quam ob rem, si me audietis, adolescentes, solem alterum ne metueritis: aut enim nullus esse potest: aut sit sane, ut visus est, modo ne sit molestus; aut scire istarum rerum nihil,

aut, etiamsi maxime sciemus, nec meliores ob eam scientiam nec beatiorese esse possumus: senatum vero et populum ut unum habeamus, et fieri potest, et permolestum est, nisi fit, et secus esse scimus, et videmus, si id effectum sit, et melius nos esse victuros et beatus.

XX. 33. Tum Mucius: Quid esse igitur censes, Laeli, discendum nobis, ut istud efficere possimus ipsum, quod postulas? L. Eas artes, quae efficiant, ut usui civitati simus: id enim esse praeclarissimum sapientiae munus maximumque virtutis vel documentum vel officium puto. Quam ob rem ut hae feriae nobis ad utilissimos reipublicae sermones potissimum conferantur, Scipionem rogemus, ut explicet, quem existimet esse optimum statum civitatis. Deinde alia quaeremus: quibus cognitis, spero nos ad haec ipsa via perventuros; earumque rerum rationem, quae nunc instant, explicaturos.

XXI. 34. Quum id et Philus et Manilius et Mummius admodum approbavissent;

(Desiderantur paginae duae.)

† Nullum est exemplum; quasi alius assimilare rem publicam — (Diomedes l. l. p. 362. ed. Putsch.) † Quare, si placet, deduc orationem tuam de caelo ad haec citima. (Nonius v. Citima p. 85. et v. Deductum p. 289. c. Cic. l. II. de Rep.) —

*** non solum ob eam causam fieri volui, quod erat aequum de re publica potissimum principem rei publicae dicere; sed etiam quod memineram, persaepe te cum Panaetio disserere solitum coram Polybio, duobus Graecis vel peritissimis rerum civilium; multaque colligere ac docere, optimum longe statum civitatis esse eum, quem maiores nostri nobis reliquissent.

Qua in disputatione quoniam tu paratior es, feceris, ut etiam pro his dicam, si de re publica quid sentias explicaris, nobis gratum omnibus.

XXII. 35. Tum ille: Non possum equidem dicere, me ulla in cogitatione acrius aut diligentius solere versari, quam in ista ipsa, quae mihi, Laeli, a te proponitur. Etenim quum in suo quemque opere artificem, qui quidem excellat, nihil aliud cogitare, meditari, curare videam, nisi quo sit in illo genere melior: ego, quum mihi sit unum opus hoc a parentibus maioribusque meis relictum, procuratio atque administratio rei publicae, non me inertiores esse confitear, quam opificem quemquam, si minus in maxima arte, quam illi in minimis, operae consumpserim? 36. Sed neque his contentus sum, quae de ista consultatione scripta nobis summi ex Graecia sapientissimique homines reliquerunt, neque ea, quae mihi videntur, anteferre illis audeo. Quam ob rem peto a vobis, ut me sic audiat, neque ut omnino expertem Graecarum rerum, neque ut eas nostris in hoc praesertim genere anteponentem; sed ut unum e togatis patris diligentia non illiberaliter institutum studioque discendi a pueritia incensum, usu tamen et domesticis praeceptis multo magis eruditum, quam litteris.

XXIII. 37. Hic Philus, Non, hercule, inquit, Scipio, dubito, quin tibi ingenio praestiterit nemo, usu quidem in re publica rerum maximarum facile omnes viceris: quibus autem studiis semper fueris, teneamus. Quam ob rem si, ut dicis, animum quoque contulisti in istam rationem et quasi artem, habeo maximam gratiam Laelio: spero enim multo uberiora fore, quae a te dicentur, quam illa, quae a Graecis nobis scripta sunt omnia. Tum ille: Permagnam tu quidem

expectationem, quod onus est ei, qui magnis de rebus dicturus est, gravissimum, imponis orationi meae. Et Philus. Quamvis sit magna, tamen eam vinces, ut soles: neque enim est periculum, ne te de re publica disserentem deficiat oratio.

XXIV. 38. Hic Scipio: Faciam, quod vultis, ut potero, et ingrediar in disputationem ea lege, qua credo omnibus in rebus disserendis utendum esse, si errorem velis tollere, ut eius rei, de qua quaeritur, si nomen quod sit conveniat, explicetur, quid declaretur eo nomine: quod si convenerit, tum demum decebit ingredi in sermonem: numquam enim, quale sit illud, de quo disputabitur, intelligi poterit, nisi, quid sit, fuerit intellectum prius. Quare quoniam de re publica quaerimus, hoc primum videamus, quid sit id ipsum, quod quaerimus. Quum approbavisset Laelius: nec vero, inquit Africanus, ita disseram de re tam illustri tamque nota, ut ad illa elementa revolvam, quibus uti docti homines his in rebus solent, ut a prima congressione maris et feminae, deinde a progenie et cognatione ordiar; verbisque, quid sit et quot modis quidque dicatur, definiam saepius: apud prudentes enim homines et in maxima re publica summa cum gloria belli domique versatos quum loquar, non committam, ut sit illustrior illa ipsa res, de qua disputem, quam oratio mea: nec enim hoc suscepi, ut tamquam magister persequerer omnia: neque hoc polliceor me effecturum, ut ne qua particula in hoc sermone praetermissa sit. Tum Laelius: Ego vero istud ipsum genus orationis, quod polliceris, exspecto.

XXV. 39. »Est igitur, inquit Africanus, res publica res populi: populus autem non omnis hominum
»coetus quoquo modo congregatus, sed coetus multi-

»tudinis iuris consensu et utilitatis communione sociatus.« Eius autem prima caussa coeundi est non tam imbecillitas, quam naturalis quaedam hominum quasi congregatio: non est enim singulare nec solivagum genus hoc, sed ita generatum, ut ne in omnium quidem rerum affluentia * * *

(Desiderantur paginae duae.)

40. † *Urbis condendae originem atque causam non unam intulerunt; sed alii eos homines, qui sint ex terra primitus nati, quum per silvas et campos erraticam degerent vitam, nec ullo inter se sermonis aut iuris vinculo cohaererent, sed frondes et herbam pro cubilibus, speluncas et antra pro domibus haberent, bestiis et fortioribus animalibus praedae fuisse commemorant. Tum eos, qui aut laniati effugerant, aut laniari proximos viderant, admonitos periculi sui, ad alios homines decurrisse; praesidium implorasse, et primo nutibus voluntatem suam significasse; deinde sermonis initia tentasse, ac singulis quibusque rebus nomina imponendo, paullatim loquendi perfecisse rationem. Quum autem nec multitudinem ipsam viderent contra bestias esse tutam; oppida etiam coepisse munire, vel ut quietem noctis tutam sibi facerent, vel ut incursiones atque impetus bestiarum non pugnando sed obiectis aggeribus arcerent. Haec aliis delira visa sunt, dixeruntque, non ferarum laniatus causam fuisse coeundi, sed ipsam potius humanitatem: itaque inter se congregatos, quod natura hominum solitudinis fugiens et communionis ac societatis appetens esset. (Lact. Instit. l. VI. c. 10.)*

Quid est res publica, nisi res populi? res ergo communis, res utique civitatis. Quid est autem civitas, nisi multitudo hominum in quoddam vinculum reda-

cta concordiae? Apud eos enim ita legitur: »Brevi multitudo dispersa atque vaga concordia civitas facta erat.« (Augustin. Ep. 138, 10.)

XXVI. 44. *** *quaedam* quasi semina; neque reliquarum virtutum; nec ipsius rei publicae reperiatur ulla institutio*. Hi coetus igitur hac, de qua exposui, caussa instituti sedem primum certo loco domiciliorum caussa constituerunt; quam quum locis manumque sepsissent, eiusmodi coniunctionem tectorum oppidum vel urbem appellaverunt, delubris distinctam spatiisque communibus. Omnis ergo populus, qui est talis coetus multitudinis, qualem exposui; omnis civitas, quae est constitutio populi; omnis res publica, quae, ut dixi, populi res est, consilio quodam regenda est, ut diuturna sit. Id autem consilium primum semper ad eam causam referendum est, quae caussa genuit civitatem. 42. Deinde aut uni tribuendum est aut delectis quibusdam aut suscipiendum est multitudini atque omnibus. Quare quum penes unum est omnium summa rerum, regem illum unum vocamus et regnum eius rei publicae statum. Quum autem est penes delectos, tum illa civitas optimatum arbitrio regi dicitur. Illa autem est civitas popularis, (sic enim appellant,) in qua in populo sunt omnia. Atque horum trium generum quodvis, siteneat illud vinculum, quod primum homines inter se rei publicae societate devinxit, non perfectum illud quidem neque mea sententia optimum, sed tolerabile tamen; ut* aliud alio possit esse praestantius. Nam vel rex aequus ac sapiens, vel delecti ac principes cives, vel ipse populus, quamquam id est minime probandum, tamen nullis interiectis iniquitatibus aut cupiditatibus, posse videtur aliquo esse non incerto statu.

XXVII. 43. Sed et in regnis nimis expertes sunt ceteri communis iuris et consilii: et in optimatum dominatu vix particeps libertatis potest esse multitudo, quum omni consilio communi ac potestate careat: et quum omnia per populum geruntur, quamvis iustum atque moderatum, tamen ipsa aequabilitas est iniqua, quum habet nullos gradus dignitatis. Itaque si Cyrus ille Perses iustissimus fuit sapientissimusque rex, tamen mihi populi res (ea enim est, ut dixi antea, publica) non maxime expetenda fuisse illa videtur, quum regeretur unius nutu ac modo. Si Massilienses nostri clientes per delectos et principes cives summa iustitia reguntur, inest tamen in ea conditione populi similitudo quaedam servitutis. Si Athenienses quibusdam temporibus, sublato Areopago, nihil nisi populi scitis ac decretis agebant; quoniam distinctos dignitatis gradus non habebant, non tenebat ornatum suum civitas.

XXVIII. 44. Atque hoc loquor de tribus his generibus rerum publicarum non turbatis atque permixtis, sed suum statum tenentibus. Quae genera primum sunt in iis singula vitiis, quae ante dixi: deinde habent perniciose alia vitia: nullum est enim genus illarum rerum publicarum, quod non habeat iter ad finitimum quoddam malum praeceps ac lubricum. Nam illi regi, ut eum potissimum nominem, tolerabili, aut si vultis, etiam amabili Cyro subest ad immutandi animi licentiam crudelissimus ille Phalaris, cuius in similitudinem dominatus unius proclivi cursu et facili* delabitur. Illi autem Massiliensium paucorum et principum administrationi civitatis finitimus est, qui fuit quodam tempore apud Athenienses triginta [virorum*] consensus et factio. Iam Athenien-

sium populi potestatem omnium rerum ipsi, ne alios requiramus, ad furorem multitudinis licentiamque conversam pesti * * *

(Desiderantur paginae duae.)

XXIX. 45. * * * taeterrimus et ex hac, vel optimatum, vel factiosa tyrannica illa, vel regia vel etiam persaepe popularis: itemque ex ea genus aliquod efflorescere ex illis, quae ante dixi, solet: mirique sunt orbes et quasi circuitus in rebus publicis commutationum et vicissitudinum: quos quum cognosse sapientis est, tum vero prospicere impendentes in gubernanda re publica moderantem cursum atque in sua potestate retinentem magni cuiusdam civis et divini paene est viri. Itaque quartum quoddam genus rei publicae maxime probandum esse sentio, quod est ex his, quae prima dixi, moderatum et permixtum tribus.

XXX. 46. Hic Laelius: Scio tibi ita placere, Africane; saepe enim ex te audiui; sed tamen, nisi molestum est, ex tribus istis modis rerum publicarum velim scire quid * optimum iudices. Nam vel profuerit aliquid ad cog * * *

(Desiderantur paginae duae.)

XXXI. 47. * * * et talis est quaeque res publica, qualis eius aut natura aut voluntas, qui illam regit. Itaque nulla alia in civitate, nisi in qua populi potestas summa est, ullum domicilium libertas habet: quae quidem certe nihil potest esse dulcius, et quae si aequa non est, ne libertas quidem est. Qui autem aequa potest esse? omitto dicere in regno, ubi ne obscura quidem est aut dubia servitus; sed in istis civitatibus, in quibus verbo sunt liberi omnes; ferunt enim suffragia, mandant imperia, magistratus; ambiuntur,

rogantur; sed ea dant magis, quae etiamsi nolint, danda sint; et quae ipsi non habent, unde alii petunt: sunt enim expertes imperii, consilii publici, iudicii delectorum iudicum; quae familiarum vetustatibus aut pecuniis ponderantur. In libero autem populo, ut Rhodi, ut Athenis, nemo est civium, qui * * *

(Desiderantur paginae duae.)

XXXII. 48. * * * populo aliquis unus pluresve divitiores opulentioresque exstitissent, tum ex eorum fastidio et superbia nata esse commemorant, cedentibus ignavis et imbecillis et arrogantiae divitum succumbentibus. Si vero ius suum populi teneant, negant quidquam esse praestantius, liberius, beatius; quippe qui domini sint legum, iudiciorum, belli, pacis, foederum, capitis unius cuiusque, pecuniae. Hanc unam rite rem publicam, id est rem populi, appellari putant. Itaque et a regum et a patrum dominatione solere in libertatem rem populi vindicari, non ex liberis populis reges requiri aut potestatem atque opes optimatum. 49. Et vero negant oportere indomiti populi vitio genus hoc totum liberi populi repudiari: concordii populo et omnia referenti ad incolumitatem et ad libertatem suam nihil esse immutabilius, nihil firmitus; facillimam autem in ea re publica esse concordiam, in qua idem conducat omnibus: ex utilitatis varietatibus, quum aliis aliud expediat, nasci discordias. Itaque quum patres rerum potirentur, numquam constitisse civitatis statum. Multo iam id in regnis minus, quorum, ut ait Ennius.

— — *nulla [regni] sancta societas,
nec fides — est.*

Quare quum lex sit civilis societatis vinculum, ius

autem legis aequale, quo iure societas civium teneri potest, quum par non sit conditio civium? Si enim pecunias aequari non placet; si ingenia omnium paria esse non possunt: iura certe paria debent esse eorum inter se, qui sunt cives in eadem re publica. Quid est enim civitas, nisi iuris societas? * * *

(Desiderantur paginae quattuor.)

XXXIII. 50. Ceteras vero res publicas ne appellandas quidem putant iis nominibus, quibus illae sese appellari velint. Cur enim regem appellem Iovis optimi nomine hominem dominandi cupidum aut imperii singularis, populo oppresso dominantem, non tyrannum potius? tam enim esse clemens tyrannus, quam rex importunus potest; ut hoc populorum intersit, utrum comi domino, an aspero serviant; quin serviant, id quidem fieri non potest. Quo autem modo assequi poterat Lacedaemon illa tum, quum praestare putabatur disciplina rei publicae, ut bonis uteretur iustisque regibus, quum esset habendus rex, quicumque genere regio natus esset? Nam optimates quidem quis ferat, qui non populi concessu, sed suis comitiis hoc sibi nomen arrogaverunt? Qui enim iudicatur iste optimus doctrina, artibus, studiis? Audio quando * * *

(Non. v. Aemulus p. 239.)

(Desiderantur paginae duae.)

XXXIV. 51. * * * si fortuito id faciet, tam cito evertetur, quam navis, si e vectoribus sorte ductus ad gubernacula accesserit. Quod si liber populus deliget, quibus se committat; deligetque, si modo salvus esse vult, optimum quemque; certe in optimorum consiliis posita est civitatum salus: praesertim quum hoc natura tulerit, non solum ut summi virtute et ani-

mo praeessent imbecillioribus, sed ut hi etiam parere summis velint. Verum hunc optimum statum pravis hominum opinionibus eversum esse dicunt, qui ignorance virtutis, quae quum in paucis est, tum in paucis iudicatur et cernitur, opulentos homines et copiosos, tum genere nobili natos, esse optimos putant. Hoc errore vulgi quum rem publicam opes paucorum, non virtutes, tenere coeperunt, nomen illi principes optimatum mordicus tenent, re autem carent eo nomine. Nam divitiae, nomen, opes vacuae consilio et vivendi atque aliis imperandi modo, dedecoris plenae sunt et insolentis superbiae: nec ulla deformior species est civitatis, quam illa, in qua opulentissimi optimi putantur. 52. Virtute vero gubernante rem publicam quid potest esse praeclarius? quum is, qui imperat aliis, servit ipse nulli cupiditati; quum, quas ad res cives instituit et vocat, eas omnes complexus est ipse nec leges imponit populo, quibus ipse non pareat, sed suam vitam, ut legem, praefert suis civibus. Qui si unus satis omnia consequi posset, nihil opus esset pluribus; si universi videre optimum et in eo consentire possent, nemo delectos principes quaereret. Difficultas ineundi consilii rem a rege ad plures, error et temeritas populorum a multitudine ad paucos trahit. Sic inter infirmitatem unius temeritatemque multorum medium optimates possederunt locum, quo nihil potest esse moderatius: quibus rem publicam tuentibus, beatissimos esse populos necesse est, vacuos omni cura et cogitatione; aliis permissio otio suo, quibus id tuendum est, neque committendum, ut sua commoda populus negligi a principibus putet. 53. Nam aequabilitas quidem iuris, quam amplexantur liberi populi, neque servari potest: ipsi enim populi,

quamvis soluti effrenatique sint, praecipue multis multa tribuunt, et est in ipsis magnus delectus hominum et dignitatum; eaque, quae appellatur aequabilitas, iniquissima est. Quum enim par habetur honos summis et infimis, qui sint in omni populo necesse est, ipsa aequitas iniquissima est: quod in iis civitatibus, quae ab optimis reguntur, accidere non potest. Haec fere, Laeli, et quaedam eiusdem generis ab iis, qui eam formam rei publicae maxime laudant, disputari solent.

XXXV. 54. Tum Laelius, Quid tu? inquit, Scipio, e tribus istis, quid maxime probas? s. Recte quaeris, quid maxime e tribus; quoniam eorum nullum ipsum per se separatim probo; anteponoque singulis illud, quod conflatum fuerit ex omnibus. Sed si unum ac simplex probandum sit, regium probem atque in primis laudem. In primo autem, quod hoc loco appellatur, occurrit nomen quasi patrium regis, ut ex se natis ita consulentis suis civibus, et eos conservantis studiosius, quam redigentis in servitutem; ut sane utilius sit facultatibus et mente exiguos sustentari unius optimi et summi viri diligentia. 55. Adsunt optimates, qui se melius hoc idem facere profiteantur, plusque fore dicant in pluribus consilii, quam in uno, et eandem tamen aequitatem et fidem. Ecce autem maxima voce clamat populus, neque se uni neque paucis velle parere; libertate ne feris quidem quidquam esse dulcius; hac omnes carere, sive regi sive optimatibus serviant. Ita caritate nos capiunt reges, consilio optimates, libertate populi: ut in comparando difficile ad eligendum sit, quid maxime velis. L. Credo, inquit, sed expediri quae restant vix poterunt, si hoc inchoatum reliqueris.

XXXVI. 56. s. Imitabor ergo Aratum, qui, magnis de rebus dicere exordiens, a Iove incipiendum putat. L. Quo Iove? aut quid habet illius carminis simile haec oratio? s. Tantum, inquit, ut rite ab eo dicendi principia capiamus, quem unum omnium deorum et hominum regem esse omnes doctrina expoliti* uno ore consentiunt. Quid? inquit Laelius. Et ille: Quid censes, nisi quod est ante oculos? Sive haec ad utilitatem vitae constituta sint a principibus rerum publicarum, ut rex putaretur unus esse in caelo, qui nutu, ut ait Homerus, totum Olympum converteret, idemque et rex et pater haberetur omnium; magna auctoritas est multique testes; siquidem omnes multos appellari placet; ita consensisse gentes, decretis videlicet principum; nihil esse rege melius, quoniam deos omnes censeant unius regi numine. Sive haec in errore imperitorum posita esse et fabularum similia didicimus; audiamus communes quasi doctores eruditorum hominum, qui tamquam oculis illa viderunt, quae nos vix audiendo cognoscimus. Quinam, inquit Laelius, isti sunt? Et ille: Qui natura omnium rerum pervestiganda senserunt omnem hunc mundum mente ***

(*Desiderantur paginae quattuor.*)

57. Hunc hiatum Maius expleri vult his verbis Lactantii, ex hoc Ciceronis loco, ut videtur, adumbratis: † *Plato monarchiam asserit, unum deum dicens, a quo sit mundus instructus et mirabili ratione perfectus. Aristoteles, auditor eius, unam esse mentem, quae mundo praesideat, confitetur. Antisthenes unum esse dicit naturalem deum, totius summae gubernatorem. Longum est recensere, quae de summo deo vel Thales vel Pythagoras et Anaximenes antea, vel postmodum Stoici, Cleanthes et Chrysippus et Zeno (et ipse Tullius) praedicaverint; quum hi omnes a deo*

solo regi mundum affirmaverint. *Hermes, qui ob virtutem multarumque artium scientiam Trismegistus meruit nominari, qui et doctrinae vetustate philosophos antecessit, quique apud Aegyptios ut deus colitur, maiestatem dei singularis infinitis asserens laudibus, dominum et patrem nuncupat, etc.* (Lactant. Epit. c. 4.)

XXXVII. 58. * * * Sed si vis, Laeli, dabo tibi testes nec nimis antiquos nec ullo modo barbaros. L. Istos, inquit, volo. s. Videsne igitur minus quadringentorum annorum esse hanc urbem, ut sine regibus sit? L. Vero minus. s. Quid ergo? haec quadringentorum annorum aetas, ut Urbis et civitatis, num valde longa est? L. Ista vero, inquit, adulta vix. s. Ergo his annis quadringentis Romae rex erat? L. Et superbus quidem. s. Quid supra? L. Iustissimus; et deinceps retro usque ad Romulum, qui ab hoc tempore anno sexcentesimo rex erat. s. Ergo ne iste quidem per vetus? L. Minime, ac prope senescente iam Graecia. s. Cedo, num, Scipio, barbarorum Romulus rex fuit? L. Si, ut Graeci dicunt, omnes aut Graios esse aut barbaros, vereor ne barbarorum rex fuerit; sin id nomen moribus dandum est, non linguis, non Graecos minus barbaros, quam Romanos puto. Et Scipio: Atqui ad hoc, de quo agitur, non quaerimus gentem, ingenia quaerimus. Si enim et prudentes homines et non veteres reges habere voluerunt, utor neque per antiquis neque inhumanis ac feris testibus.

XXXVIII. 59. Tum Laelius: Video te, Scipio, testimoniis satis instructum: sed apud me, ut apud bonum iudicem, argumenta plus, quam testes valent. Tum Scipio: utere igitur argumento, Laeli, tute ipse sensus tui. Cuius, inquit ille, sensus? s. Si quando [si forte] tibi visus es irasci alicui. L. Ego vero sae-

pius, quam vellem. s. » Quid? tum, quum tu es iratus, permittis illi iracundiae dominatum animi tui? l. Non mehercule, inquit: sed imitor Archytam illum Tarentinum, qui quum ad villam venisset, et omnia aliter offendisset ac iusserat, Te, te infelicem, inquit villico, quem necassem iam verberibus, nisi iratus essem. 60. Optime, inquit Scipio. Ergo Archytas iracundiam, videlicet dissidentem a ratione, seditionem quamdam animi vere ducebat; eam consilio sedari volebat. Adde avaritiam, adde imperii, adde gloriae cupiditatem, adde libidines; et illud vides*, si in animis hominum regale imperium sit, unius fore dominatum, consilii scilicet: — ea est enim animi pars optima: — consilio autem dominante, nullum esse libidinibus, nullum irae, nullum temeritati locum. l. Sic, inquit, est. s. Probas igitur animum ita affectum? l. Nihil vero, inquit, magis. s. Ergo non profecto probares, si consilio pulso libidines, quae sunt innumerae, iracundiaeve tenerent omnia. l. Ego vero nihil isto animo, nihil ita animato homine miserius ducerem. s. Sub regno igitur tibi esse placet omnes animi partes, et eas regi consilio? l. Mihi vero sic placet. s. Cur igitur dubitas, quid de re publica sentias? in qua, si in plures tralata res sit, intelligi iam licet, nullum fore, quod praesit, imperium; quod quidem, nisi unum sit, esse nullum potest.

XXXIX. 61. Tum Laelius: Quid, quaeso, interest inter unum et plures, si iustitia est in pluribus? Et Scipio: Quoniam testibus meis intellexi, Laeli, te non valde moveri, non desinam te uti teste, ut hoc, quod dico, probem. Me, inquit ille, quonam modo? s. Quia animum adverti nuper, quum essemus in Formiano, te familiae valde interdicere, ut uni dicto au-

diens esset. L. Quippe villico. s. Quid domi? pluresne praesunt negotiis tuis? L. Immo vero unus, inquit. s. Quid? totam domum num quis alter praeter te regit? L. Minime vero. s. Quin tu igitur concedis idem in re publica, singulorum dominatus, si modo iusti sint, esse optimos? L. Adducor igitur et propemodum assentior.

XL. 62. Et Scipio: Tum magis assentiare, Laeli, si, ut omittam similitudines, uni gubernatori, uni medico, si digni modo sint iis artibus, rectius esse, alteri navem committere, aegrum alteri, quam multis, ad maiora pervenero. L. Quenam ista sunt? s. Quid? tu non vides unius importunitate et superbia Tarquinii nomen huic populo in odium venisse regium? L. Video vero, inquit. s. Ergo etiam illud vides, quo progrediente oratione [v]ita me dicturum puto, Tarquinio exacto, mira quadam exsultasse populum insolentia libertatis: tum exacti in exsilium innocentes, tum bona direpta multorum, tum annui consules, tum demissi populo fasces, tum provocationes omnium rerum, tum secessio plebis, tum prorsus ita acta pleraque, ut in populo essent omnia. 63. L. Est, inquit, ut dicis. Est vero, inquit Scipio, in pace et otio: licet enim lascivire, dum nihil metuas, ut in navi ac saepe etiam in morbo levi. Sed ut ille, qui navigat, quum subito mare coepit horrescere, et ille aeger, in gravescente morbo, unius opem implorat; sic noster populus in pace et domi imperat et ipsis magistratibus minatur, recusat, appellat, provocat; in bello sic parèt, ut regi: valet enim salus plus, quam libido. Gravioribus vero bellis etiam sine collega omne imperium nostri penes singulos esse voluerunt, quorum ipsum nomen vim suae potestatis indicat. Nam

dictator quidem ab eo appellatur, quia *dicitur*: sed in nostris libris vides eum, Laeli, magistrum populi appellari. L. Video, inquit. Et Scipio: sapienter igitur illi veteres

(*Desiderantur paginae duae.*)

XLI. 64. * * * iusto quidem rege quum est populus orbatus,

*Pectora dura * tenet desiderium; sicut ait Ennius,
post optimi regis obitum; simul inter
sese sic memorant, o Romule, Romule die,
qualem te patriae custodem dii genuerunt!*

O pater! o genitor! o sanguen diis oriundum!

Non *heros* nec *dominos* appellabant eos, quibus iuste paruerunt: denique ne reges quidem; sed patriae custodes, sed patres et deos. Nec sine caussa. Quid enim adiungunt?

Tu produxisti nos intra luminis oras.

Vitam, honorem, decus sibi datum esse iustitia regis existimabant. Mansisset eadem voluntas in eorum posteris, si regum similitudo permansisset: sed vides unius iniustitia concidisse genus illud totum rei publicae. L. Video vero, inquit, et studeo cursus istos mutationum non magis in nostra, quam in omni re publica noscere.

XLII. 65. Et Scipio: Est omnino, quum de illo genere rei publicae, quod maxime probo, quae sentio, dixero, accuratius mihi dicendum de commutationibus rerum publicarum; etsi minime facile eas in ea re publica futuras puto. Sed huius regiae prima et certissima est illa mutatio. Quum rex iniustus esse coep[er]it, perit illud illico genus, et est idem ille tyrannus, deterrimum genus et finitimum optimo: quem

si optimates oppresserunt, quod ferme evenit, habet statum res publica de tribus secundarium: est enim quasi regium, id est patrium, consilium populo bene consulentium principum. Sin per se populus interfecit aut eiecit tyrannum, est moderatior, quoad sentit et sapit, et sua re gesta laetatur, tuerique vult per se constitutam rem publicam. Si quando aut regi iusto vim populus attul[er]it, regnove eum spoliavit; aut etiam, id quod evenit saepius, optimatum sanguinem gustavit, ac totam rem publicam substravit libidini suae; cave putes, aut[em] mare ullum aut flammam esse tantam, quam non facilius sit sedare, quam effrenatam insolentia multitudinem.

XLIII. 66. Tum fit illud, quod apud Platonem est luculente dictum, si modo id exprimere Latine potuerō; nam difficile factu est; sed conabor tamen. Quum enim, inquit, inexplebiles populi fauces exaruerunt libertatis siti, malisque usus ille ministris, non modice temperatam, sed nimis meracam libertatem sitiens hauserit: tum magistratus et principes, nisi valde lenes et remissi sint et large sibi libertatem ministrent, insequitur, insimulat, arguit; praepotentes reges, tyrannos vocat. Puto enim tibi haec esse nota. L. Vero mihi, inquit ille, notissima. 67. s. Ergo illa sequuntur: eos, qui pareant principibus, agitari ab eo populo, et servos voluntarios appellari; eos autem, qui in magistratu privatorum similes esse velint, eosque privatos, qui efficiant, ne quid inter privatum et magistratum differat, »ferunt laudibus et mactant honoribus«, ut necesse sit in eiusmodi re publica plena libertatis esse omnia; ut et privata domus omnis vacet dominatione, et hoc malum usque ad bestias perveniat; denique ut pater filium metuat, filius patrem ne-

gligat, absit omnis pudor, ut plane liberi sint; nihil intersit, civis sit an peregrinus; magister ut discipulos metuat et iis blandiatur, spernantque discipuli magistros: adolescentes ut senum sibi pondus assumant, senes autem ad ludum adolescentium descendant, ne sint iis odiosi et graves: ex quo fit, ut etiam servi se liberius gerant, uxores eodem iure sint, quo viri, inque tanta libertate canes etiam et equi, aselli denique liberi sint, sic incurrant, ut iis de via decedendum sit. Ergo ex hac infinita, inquit, licentia haec summa cogitur, ut ita fastidiosae mollesque mentes evadant civium, ut, si minima vis adhibeatur imperii, irascantur et perferre nequeant: ex quo leges quoque incipiunt negligere, ut plane sine ullo domino sint.

XLIV. 68. Tum Laelius, Prorsus, inquit, expressa sunt a te, quae dicta sunt ab illo. s. Atque, ut iam ad sermonis mei morem revertar, ex hac nimia licentia, quam illi solam libertatem putant, ait ille ut ex stirpe quadam exsistere et quasi nasci tyrannum. Nam ut ex nimia potentia principum oritur interitus principum, sic hunc nimis liberum populum libertas ipsa servitute afficit. Sic omnia nimia, quum vel in tempestate, vel in agris vel in corporibus laetiora fuerunt, in contraria fere convertuntur maximeque *id* in rebus publicis evenit: nimiaque illa libertas et populis et privatis in nimiam servitutem cadit. Itaque ex hac maxima libertate tyrannus gignitur et illa iniustissima et durissima servitus. Ex hoc enim populo indomito vel potius immani deligitur aliqui plerumque dux contra illos principes afflictos iam et depulsos loco, audax, impurus, consectans proterve bene saepe de re publica meritos, populo gratificans et aliena et sua: cui quia privato sunt oppositi timores, dantur

imperia et ea continuantur, praesidiis etiam, ut Athenis Pisistratus, sepiuntur: postremo, a quibus producti sunt, exsistunt eorum ipsorum tyranni; quos si boni oppresserunt, ut saepe fit, recreatur civitas; sin audaces, fit illa factio genus aliud tyrannorum: eademque oritur etiam ex illo saepe optimatum praeclaro statu, quum ipsos principes aliqua pravitas de via deflexit. Sic tamquam pilam rapiunt inter se rei publicae statum tyranni ab regibus; ab iis autem principes aut populi; a quibus aut factiones aut tyranni: nec diutius umquam tenetur idem rei publicae modus.

XLV. 69. Quod ita quum sit, tribus primis generibus longe praestat, mea sententia, regium; regio autem ipsi praestabit id, quod erit aequatum et temperatum ex tribus optimis rerum publicarum modis. Placeat enim, esse quiddam in re publica praestans et regale; esse aliud auctoritati* principum partum ac tributum; esse quasdam res servatas iudicio voluntati-que multitudinis. Haec constitutio primum habet aequabilitatem quamdam magnam, qua carere diutius vix possunt liberi, deinde firmitudinem, quod et illa prima facile in contraria vitia convertuntur, ut existat ex rege dominus, ex optimatibus factio, ex populo turba et confusio; quodque ipsa genera generibus saepe commutantur novis: hoc in hac iuncta moderatque permixta conformatione rei publicae non ferme sine magnis principum vitiis evenit. Non est enim caussa conversionis, ubi in suo quisque est gradu firmiter collocatus, et non subest, quo praecipitet ac decidat.

XLVI. 70. Sed vereor, Laeli vosque homines amicissimi ac prudentissimi, ne, si diutius in hoc genere verser, quasi praecipientis cuiusdam et docentis

et non vobiscum simul considerantis esse videatur oratio mea. Quam ob rem ingrediar in ea, quae nota sunt omnibus, quaesita autem a nobis iamdiu. Sic enim decerno, sic sentio, sic affirmo, nullam omnium rerum publicarum aut constitutione aut descriptione aut disciplina conferendam esse cum ea, quam patres nostri nobis acceptam iam inde a maioribus reliquerunt. Quam, si placet, quoniam ea, quae tenebatis ipsi, etiam ex me audire voluistis, simul, et qualis sit, et optimam esse, ostendam: expositaque ad exemplum nostra re publica, accommodabo ad eam, si potuero, omnem illam orationem, quae est mihi habenda de optimo civitatis statu. Quod si tenere et consequi potuero, cumulate munus hoc, cui me Laelius praeposuit, ut opinio mea fert, effecero.

XLVII. 71. Tum Laelius, tuum vero, inquit, Scipio, ac tuum quidem munus. Quis enim te potius aut de maiorum dixerit institutis? quum sis clarissimis ipse maioribus: aut de optimo statu civitatis? quem si habemus, etsi ne nunc quidem, tum vero quis te possit esse florentior? aut de consiliis in posterum providendis? quum tu, duobus huius urbis terroribus depulsis, in omne tempus prospexeris.

LIBRI I. DE RE PUBLICA

FRAGMENTA INCERTAE SEDIS.

(Duo prima Maius prooemio adiudicat, ut in quo et de patriae caritate et de disciplina civili sermo sit.)

- 1.) Sed quoniam plur[im]a beneficia continet patria, et est antiquior parens, quam [si]qui

- creav[er]it; maior ei profecto, quam parenti debetur gratia. (Nonius v. Antiquus p. 426.)
- 2.) Nec tantum Karthago habuisset opum sexcentos fere annos sine consiliis et disciplina. (Idem cap. de doct. indag. p. 526.)
- 3.) Cognoscere me hercle, inquit, consuetudinem istam et studium sermonis. (Idem v. Cognoscere p. 276.)
- 4.) Profecto, (inquit Cicero,) omnis istorum disputatio, quamquam uberrimos fontes virtutis et scientiae contineat, tamen collata cum horum actis perfectisque rebus vereor ne non tantum videatur attulisse negotiis hominum utilitatis, quantam oblectationem quamdam otii. (Lactant. Inst. I. III. c. 16.)
- 5.) A qua isti avocabant. (Arus. Mess. Exempl. Eloc. v. Avocat p. 216. ed. Lindemann.)

428.

M. TULLII CICERONIS
DE RE PUBLICA
LIBER SECUNDUS.

ARG. Hoc libro Africanus Catonis confirmat sententiam, Romanorum rep. ceteris praestare civitatibus, quod non subito unius hominis arbitrio, sed complurium deinceps virorum consilio, pietate et virtute sit constituta. Qua mente enarrat, quibus

illa civitas auspiciis a Romulo condita sit, et quibus beneficiis, artibus praesidiisque ab eodem ceterisque regibus aucta et firmata c. 1-22. tyrannidis impatiens, tandem excusso Tarquinii iugo, se in libertatem vindicaverit c. 23-27. Iam exposita tyrannidis natura c. 28-29. Scipio non minimae, qualem Plato cogitatione finxerit, sed maximae, quae vere fuerit, Romanorum civitatis imaginem adumbrando novam se disputandi viam ingredi profitetur c. 30. Hinc, proposito P. Valerii Publicolae exemplo, paullo post reges exactos quater consulis, quanta primo tempore senatorum, consulum, dictatorum auctoritas et quam modica populi libertas fuerit, paucis significat. c. 31. 32. Mox plebem aere alieno pressam et a patriciis vexatam, prima in montem sacrum secessione facta Cominio Sp. Cassio cons. (a. 261. p. U. c.), plus iuris adeptam esse constituta potestate tribunicia c. 33. sq. populum autem tanto tuendae libertatis studio flagrasse, ut Sp. Cassium regni appetentem ipse pater occiderit (a. 300. p. U. c.) et plebes potestatis decemviralis libidine exacerbatam iterum (a. U. 304.) in montem sacrum secesserit c. 35-37. Iam enarrata rerum Romanarum historia, Scipio Tiberoni urgenti se de conservandae reipublicae rationibus disputaturum pollicetur. c. 38 sqq.

I. 4. *Ut omnes igitur vidit incensos cupiditate audiendi, ingressus est sic loqui Scipio.* Catonis hoc senis est, quem, ut scitis, unice dilexi maximeque sum admiratus, cuique vel patris utriusque iudicio, vel etiam meo studio me totum ab adolescentia dedi-di; cuius me numquam satiare potuit oratio: tantus erat in homine usus rei publicae, quam et domi et militiae quum optime, tum etiam diutissime gesserat; et modus in dicendo, et gravitate mixtus lepos, et summum vel discendi studium vel docendi, et orationi vitata admodum congruens. 2. Is dicere solebat ob hanc causam praestare nostrae civitatis statum ceteris civitatibus, quod in illis singuli fuissent fere, qui suam

quisque rem publicam constituissent legibus atque institutis suis; ut Cretum Minos, Lacedaemoniorum Lycurgus, Atheniensium, quae persaepe commutata esset, tum Theseus, tum Draco, tum Solo, tum Clisthenes, tum multi alii, postremo exsanguem iam et iacentem doctus vir Phalereus sustentasset Demetrius; nostra autem res publica non unius esset ingenio, sed multorum, nec una hominis vita, sed aliquot constituta saeculis et aetatibus. Nam neque ullum ingenium tantum exstitisse dicebat, ut, quem res nulla fugeret, quisquam aliquando fuisset; neque cuncta ingenia collata in unum tantum posse uno tempore providere, ut omnia complecterentur sine rerum usu ac vetustate. 3. Quam ob rem, ut ille solebat, ita nunc mea repetet oratio populi originem; libenter enim etiam verbo utor Catonis. Facilius autem, quod est propositum, consequar, si nostram rem publicam vobis et nascentem et crescentem et adultam et iam firmam atque robustam ostendero, quam si mihi aliquam, ut apud Platonem Socrates, ipse finxero.

II. 4. Hoc quum omnes approbavissent: Quod habemus igitur, *inquit*, institutae rei publicae tam clarum ac tam omnibus notum exordium, quam huius urbis condendae principium profectum a Romulo? qui patre Marte natus; — concedamus enim famae hominum, praesertim non inveteratae solum, sed etiam sapienter a maioribus proditae, bene meriti de rebus communibus ut genere etiam putarentur, non solum esse ingenio divino; — is igitur, ut natus sit cum Remo fratre, dicitur ab Amulio, rege Albano, ob labefactandi regni timorem ad Tiberim exponi iussus esse: quo in loco quum esset silvestris belluae sustentatus uberibus, pastoresque eum sustulissent et in

agresti cultu laboreque aluissent, perhibetur, ut adoleverit, et corporis viribus et animi ferocitate tantum ceteris praestitisse, ut omnes, qui tum eos agros, ubi hodie est haec urbs, incolebant, aequo animo illi libenterque parerent. Quorum copiis quum se ducem praebuisset, ut [et] iam a fabulis ad facta veniamus, oppressisse Longam Albam, validam urbem et potentem temporibus illis, Amuliumque regem interemisse fertur.

III. 5. Qua gloria parta, urbem auspicato condere et firmare dicitur primum cogitavisse rem publicam. Urbi autem locum, quod est ei, qui diuturnam rem publicam serere conatur, diligentissime providendum, incredibili opportunitate delegit. Neque enim ad mare admovit, quod ei fuit illa manu copiisque facilimum, ut in agrum Rutulorum Aboriginumve procederet aut in ostio Tiberino, quem in locum multis post annis rex Ancus coloniam deduxit, urbem ipse conderet; sed hoc vir excellenti providentia sensit ac vidit, non esse opportunissimos situs maritimos uribus eis, quae ad spem diuturnitatis conderentur atque imperii. 6. Primum quod essent urbes maritimae non solum multis periculis oppositae, sed etiam caecis. Nam terra continens adventus hostium non modo expectatos, sed etiam repentinos multis indiciis et quasi fragore quodam et sonitu ipso ante denuntiat. Neque vero quisquam potest hostis advolare terra, quin eum non modo esse, sed etiam, quis et unde sit, scire possimus. Maritimus vero ille et navalis hostis ante adesse potest, quam quisquam venturum esse suspicari queat. Nec vero, quum venit, prae se fert, aut qui sit, aut unde veniat, aut etiam, quid velit; deni-

que ne nota quidem ulla, pacatus an hostis sit, discerni ac iudicari potest.

IV. 7. Est autem maritimis urbibus etiam quaedam corruptela ac demutatio morum: admiscuntur enim novis sermonibus ac disciplinis, et importantur non merces solum adventitiae, sed etiam mores, ut nihil possit in patriis institutis manere integrum. Iam qui incolunt eas urbes, non haerent in suis sedibus, sed volucris semper spe et cogitatione rapiuntur a domo longius: atque etiam quum manent corpore, animo tamen excurrunt et vagantur. Nec vero ulla res magis labefactatam diu et Carthaginem et Corinthum pervertit aliquando, quam hic error ac dissipatio civium, quod mercandi cupiditate et navigandi et agrorum et armorum cultum reliquerant. 8. Multa etiam ad luxuriam invitamenta perniciose civitatibus suppeditantur mari, quae vel capiuntur vel importantur: atque habet etiam amoenitas ipsa vel sumptuosas vel desidiosas illecebras multas cupiditatum. Et quod de Corintho dixi, id haud scio an liceat de cuncta Graecia verissime dicere. Nam et ipsa Peloponnesus fere tota in mari est; nec praeter Phliuntios ulli sunt, quorum agri non contingant mare: et extra Peloponnesum Aenianes et Dores et Dolopes soli absunt a mari. Quid dicam insulas Graeciae? quae fluctibus cinctae natant paene ipsae simul cum civitatum institutis et moribus. 9. Atque haec quidem, ut supra dixi, veteris sunt Graeciae. »Coloniarum vero quae est deducta a Graiis in Asiam, Thraciam, Italiam,« Siciliam, Africam, praeter unam Magnesiam, quam unda non alluat? Ita barbarorum agris quasi attexta quaedam videtur ora esse Graeciae. Nam e barbaris quidem ipsis nulli erant antea maritimi, praeter Etruscos et Poenos;

alteri mercandi caussa, latrocinandi alteri. Quae caussa perspicua est malorum commutationumque Graeciae, propter ea vitia maritimarum urbium, quae ante paullo perbreviter attigi. Sed tamen in his vitiis inest illa magna commoditas; et, quod ubique gentium est, » ut ad eam urbem, quam incolas, possit adnare: « et rursus, ut id, quod agri efferant sui, quas-cumque velint in terras portare possint ac mittere.

V. 10. Qui potuit igitur divinitus et utilitates complecti maritimas Romulus et vitia vitare? quam quod urbem peremnis amnis et aequabilis et in mare late influentis posuit in ripa, quo posset urbs et accipere ex mari, quo egeret, et reddere, quo redundaret: eodemque ut flumine res ad victum cultumque maxime necessarias non solum mari [absorb]eret, sed etiam invectas acciperet ex terra: ut mihi iam tum divinas-se ille videatur, hanc urbem sedem aliquando et domum summo esse imperio praebituram: nam hanc rerum tantam potentiam non ferme facilius alia in parte Italiae posita urbs tenere potuisset.

VI. 44. Urbis autem ipsius nativa praesidia, quis est tam negligens, qui non habeat animo notata plane-que cognita? cuius is est tract[at]us ductusque muri, quum Romuli, tum etiam reliquorum regum sapientia definitus ex omni parte arduis praeruptisque montibus, ut* unus aditus, qui esset inter Esquilinum Quirinalemque montem, maximo aggere obiecto fossa cingeretur vastissima: atque ut ita munita arx circumiectu arduo et quasi circumciso saxo niteretur, ut etiam in illa tempestate horribili Gallici adventus incolumis atque intacta permanserit. Locumque delegit et fontibus abundantem, et in regione pestilenti

salubrem: colles enim sunt, qui, quum perflantur ipsi, tum afferunt umbram vallibus.

VII. 12. Atque haec quidem perceleriter confecit: nam et urbem constituit, quam e suo nomine Romam iussit nominari: et ad firmandam novam civitatem novum quoddam et subagreste consilium, sed ad muniendas opes regni ac populi sui magni hominis et iam tum longe providentis, secutus est, quum Sabinas honesto ortas loco virgines, quae Romam ludorum gratia venissent, quos tum primum anniversarios in circo facere instituisset, Consualibus rapi iussit, easque in familiarum amplissimarum matrimoniis collocavit. 13. Qua ex caussa quum bellum Romanis Sabini intulissent, praeliique certamen varium atque anceps fuisset, cum T. Tatius rege Sabinorum foedus icit, matronis ipsis, quae raptae erant, orantibus: quo foedere et Sabinos in civitatem ascivit sacris communicatis et regnum suum cum illorum rege sociavit.

VIII. 14. Post interitum autem Tatii quum ad eum potentatus omnis recidisset, quamquam cum Tatius in regium consilium delegerat principes, qui appellati sunt propter caritatem patres; populumque et suo et Tatii nomine et Lucumonis, qui Romuli socius in Sabinio praelio occiderat, in tribus tres curiasque triginta descripserat, quas curias earum nominibus nuncupavit, quae ex Sabinis virgines raptae postea fuerant oratrices pacis et foederis: sed quamquam ea Tatius sic erant descripta vivo, tamen eo interfecto multo etiam magis Romulus patrum auctoritate consilioque regnavit.

IX. 15. Quo facto primum vidit iudicavitque idem, quod Spartaе Lycurgus paullo ante viderat, singulari imperio et potestate regia tum melius governa-

ri et regi civitates, si esset optimi cuiusque ad illam vim dominationis adiuncta auctoritas. Itaque hoc consilio et quasi senatu fultus et munitus, et bella cum finitimis felicissime multa gessit: et, quum ipse nihil ex praeda domum suam reportaret, locupletare cives non destitit. 46. Tunc, id quod retinemus hodie magna cum salute rei publicae, auspiciis plurimum obsecutus est Romulus. Nam et ipse, quod principium rei publicae fuit, Urbem condidit auspicato, et omnibus publicis rebus instituendis, qui sibi essent in auspiciis, ex singulis tribubus singulos cooptavit augures: et habuit plebem in clientelas principum descriptam; quod quantae fuerit utilitati, post videro: multaeque dictione ovium et boum, (quod tum erat res in pecore et locorum possessionibus, ex quo pecuniosi et locupletes vocabantur;) non vi et suppliciis coercerat.

X. 47. Ac Romulus, quum septem et triginta regnavisset annos, et haec egregia duo firmamenta rei publicae peperisset, auspicia et senatum, tantum est consecutus, ut, quum subito sole obscurato non comparuisset, deorum in numero collocatus putaretur: quam opinionem nemo umquam mortalis assequi potuit sine eximia virtutis gloria. 48. Atque hoc eo magis est in Romulo admirandum, quod ceteri, qui dii ex hominibus facti esse dicuntur, minus eruditis hominum saeculis fuerunt, ut fingendi proclivis esset ratio, quum imperiti facile ad credendum impellerentur. Romuli autem aetatem minus his sexcentis annis, iam inveteratis litteris atque doctrinis, omnique illo antiquo ex inculta hominum vita errore sublato, fuisse cernimus. Nam si, id quod Graecorum investigatur annalibus, Roma condita est secundo anno

Olympiadis septimae, in id saeculum Romuli cecidit aetas, quum iam plena Graecia poetarum et musicorum esset, minorque fabulis, nisi de veteribus rebus, haberetur fides. Nam centum et octo annis, postquam Lycurgus leges scribere instituit, prima posita est Olympias; quam quidam nominis errore ab eodem Lycurgo constitutam putant. Homerum autem, qui minimum dicunt, Lycurgi aetati triginta annis anteponunt fere. 49. Ex quo intelligi potest, permultis annis ante Homerum fuisse, quam Romulum: ut iam doctis hominibus ac temporibus ipsis eruditis ad fingendum vix quidquam esset loci. Antiquitas enim recepit fabulas fictas etiam nonnumquam incondite; haec aetas autem iam exulta, praesertim eludens omne, quod fieri non potest, respuit (Augustin. C. D. I. XXII. cap. 6. Opp. T. V. p. 1335.) * * *

(Desiderantur in Ms. litterae CCXXX. s. huius ed. III
fere versus.)

20. * * * eodem nomine alius nepos eius, ut dixerunt quidam, ex filia, quoniam ille mortuus eodem est anno, natus Simonides Olympiade sexta et quinquagesima: quo facilius intelligi possit tum de Romuli immortalitate creditum, quum iam inveterata vita hominum ac tractata esset et cognita. Sed profecto tanta fuit in eo vis ingenii atque virtutis, ut id de Romulo Proculo Iulio homini agresti crederetur, quod multis iam ante saeculis nullo alio de mortali homines credidissent: qui impulsu patrum, quo illi a se invidiam interitus Romuli pellerent, in concione dixisse fertur, a se visum esse in eo colle Romulum, qui nunc Quirinalis vocatur: eum sibi mandasse, ut populum rogaret, ut sibi eo in colle delubrum fieret: se deum esse et Quirinum vocari.

XI. 21. Videtisne igitur, unius viri consilio non solum ortum novum populum, neque ut in cunabulis vagientem relictum, sed adultum iam et paene puberem? Tum Laelius: Nos vero videmus; et te quidem ingressum ratione ad disputandum nova, quae nusquam est in Graecorum libris. Nam princeps ille, quo nemo in scribendo praestantior fuit, arcam sibi sumpsit, in qua civitatem exstrueret arbitrato suo; praeclaram illam* quidem fortasse, sed a vita hominum abhorrentem et a moribus. 22. Reliqui disse-ruerunt sine ullo certo exemplari formaque rei publicae de generibus et de rationibus civitatum. Tu mihi videris utrumque facturus; es enim ita ingressus, ut, quae ipse reperias, tribuere aliis malis, quam, ut facit apud Platonem Socrates, ipse fingere; et illa de Urbis situ revoces ad rationem, quae a Romulo casu aut necessitate facta sunt; et disputes non vagantioratione, sed defixa in una re publica. Quare perge, ut instituisti: prospicere enim iam videor te reliquos reges persequente[m] quasi perfectam rem publicam.

XII. 23. Ergo, inquit Scipio, quum ille Romuli senatus, qui constabat ex optimatibus, quibus ipse rex tantum tribuisset, ut eos patres vellet nominari patricosque eorum liberos, tentaret post Romuli excessum, ut ipse gereret sine rege rem publicam, populus id non tulit; desiderioque Romuli postea regem flagitare non destitit: quum prudenter illi principes novam et inauditam ceteris gentibus interregni incundi rationem excogitaverunt, ut, quoad certus rex declaratus esset, nec sine rege civitas, nec diuturno rege esset uno, nec committeretur, ut quisquam inveterata potestate aut ad deponendum imperium tardior esset, aut ad obtinendum munitior. 24. Quo quidem tem-

pore novus ille populus vidit tamen, id quod fugit Lacedaemonium Lycurgum, qui regem non deligendum duxit; si modo hoc in Lycurgi potestate potuit esse; sed habendum, qualiscumque is foret, qui modo esset Herculis stirpe generatus. Nostri illi etiam tum agrestes viderunt, virtutem et sapientiam regalem, non progeniem quaeri oportere.

XIII. 25. Quibus quum esse praestantem Numam Pompilium fama ferret, praetermissis suis civibus regem alienigenam patribus auctoribus sibi ipse populus ascivit; eumque ad regnandum Sabinum hominem Romam Curibus accivit. Qui ut huc venit, quamquam populus curiatis eum comitiis regem esse iusserat, tamen ipse de suo imperio curiatam legem tulit: hominesque Romanos instituto Romuli bellicis studiis ut vidit incensos, existimavit eos paulum ab illa consuetudine esse revocandos.

XIV. 26. Ac primum agros, quos bello Romulus ceperat, divisit viritim civibus, docuitque, sine depopulatione atque praeda posse eos colendis agris abundare commodis omnibus, amoremque eis otii et pacis iniecit; quibus facillime iustitia et fides convalescit; et quorum patrocinio maxime cultus agrorum perceptioque frugum defenditur. Idemque Pompilius et, auspiciis maioribus inventis, ad pristinum numerum duo augures addidit: et sacris e principum numero pontifices quinque praefecit: et animos propositis legibus his, quas in monumentis habemus, ardentes consuetudine et cupiditate bellandi religionum caerimoniis mitigavit: adiunxitque praeterea flamines, Salios virginesque Vestales; omnesque partes religionis statuit sanctissime. 27. Sacrorum autem ipsorum diligentiam difficilem, apparatus perfacilem es-

se voluit. Nam quae perdiscenda quaeque observanda essent, multa constituit, sed ea sine impensa. Sic religionibus colendis operam addidit, sumptum removit: idemque mercatus, ludos omnesque conveniendi caussas et celebritates invenit. Quibus rebus institutis, ad humanitatem adque mansuetudinem revocavit animos hominum studiis bellandi iam immanes ac feros. Sic ille quum undequadraginta annos summa in pace concordiaque regnavisset, (sequamurenim potissimum Polybium nostrum, quo nemo fuit in exquisendis temporibus diligentior:) excessit e vita, duabus praeclarissimis ad diuturnitatem rei publicae rebus confirmatis, religione atque clementia.

XV. 28. Quae quum Scipio dixisset, Verene, inquit Manilius, hoc memoriae proditum est, Africane, regem istum Numam Pythagorae ipsius discipulum, an certe Pythagoreum fuisse? saepe enim hoc de maioribus natu audivimus et ita intelligimus vulgo existimari: neque vero satis id annalium publicorum auctoritate declaratum videmus. Tum Scipio, Falsum est enim, Manili, inquit, id totum; neque solum fictum, sed etiam imperite absurdeque fictum: ea sunt enim demum non ferenda in mendacio, quae non solum facta esse, sed ne fieri quidem potuisse cernimus. Nam quartum iam annum regnante Lucio Tarquinio Superbo, Sybarim et Crotonem et in eas Italiae partes Pythagoras venisse reperitur. Olympias enim secunda et sexagesima eadem Superbi regni initium et Pythagorae declarat adventum. 29. Ex quo intelligi regiis annis dinumeratis potest, anno fere centesimo et quadregesimo post mortem Numae primum Italiam Pythagoram attigisse: neque hoc inter eos, qui diligentissime persecuti sunt temporum annales, ulla est um-

quam in dubitatione versatum. Dii immortales, inquit Manilius, quantus iste est hominum et quam inveteratus error! Ac tamen facile patior, non esse nos transmarinis nec importatis artibus eruditos, sed genuinis domesticisque virtutibus.

XVI. 30. Atqui multo id facilius cognosces, inquit Africanus, si progredientem rem publicam atque in optimum statum naturali quodam itinere et cursu venientem videris; quin hoc ipso sapientiam maiorum natu esse laudandam, quod multa intelliges etiam aliunde sumpta meliora apud nos multo esse facta, quam ibi fuissent, unde huc tralata essent, atque ubi primum exstitissent: intelligesque non fortuito populum Romanum, sed consilio et disciplina confirmatum esse, nec tamen adversante fortuna.

XVII. 31. Mortuo rege Pompilio, Tullum Hostilium populus regem, interrege rogante, comitiis curiatis creavit: isque de imperio suo, exemplo Pompilii, populum consuluit curiatim. Cuius excellens in re militari gloria, magnaefque exstiterunt res bellicae. Fecitque idem et sepsit de manubiis comitium et curiam: constituitque ius, quo bella indicerentur; quod per se iustissime inventum sanxit fetiali religione, ut omne bellum, quod denuntiatum indictumque non esset, id iniustum esse atque impium iudicaretur. Et ut advertatis animum, quam sapienter iam reges hoc nostri viderint, tribuenda quaedam esse populo; multa enim nobis de eo genere dicenda sunt; ne insignibus quidem regiis Tullus, nisi iussu populi, est ausus uti. Nam ut sibi duodecim lictores cum fascibus anteire liceret * * *

(Desiderantur paginae duae.)

32. † Propterea et istum non creditum inter deos

receptum tali morte, quia fortasse, quod erat in Romulo probatum, Romani vulgare noluerunt, si hoc et alteri facile tribueretur. (Augustin. C. D. III., 15. Tom. V. p. 179.)

XVIII. 33. * * * *neque* enim serpit, sed volat in optimum statum instituto tuo sermone res publica. s. Post eum Numae Pompilii nepos ex filia rex a populo est Ancus Marcius constitutus: itemque de imperio suo legem curiatam tulit. Qui quum Latinos bello devicisset, asciviteos in civitatem. Atque idem Aventinum et Caelium montem adiunxit urbi: quosque agros ceperat, divisit: et silvas maritimas omnes publicavit, quas ceperat: et ad ostium Tiberis urbem condidit colonisque firmavit. Atque ita quum tres et viginti regnavisset annos, est mortuus. Tum Laelius: Laudandus etiam iste rex; sed obscura est historia Romana; siquidem istius regis matrem habemus, ignoramus patrem. s. Ita est, inquit: sed temporum illorum tantum fere regum illustrata sunt nomina.

XIX. 34. Sed hoc loco primum videtur insitiva quadam disciplina doctior facta esse civitas. Influxit enim non tenuis quidam e Graecia rivulus in hanc urbem, sed abundantissimus amnis illarum disciplinarum et artium. Fuisse enim quemdam ferunt Demaratum Corinthium et honore et auctoritate et fortunis facile civitatis suae principem; qui quum Corinthiorum tyrannum Cypselum ferre non potuisset, fugisse cum magna pecunia dicitur, ac se contulisse Tarquinius, in urbem Etruriae florentissimam. Quumque audiret dominationem Cypseli confirmari, defugit patriam vir liber ac fortis, et ascitus est civis a Tarquiniensibus, atque in ea civitate domicilium et sedes collocavit. Ubi quum de matrefamilias Tarquiniensi

duo filios procreavisset, omnibus eos artibus ad Graecorum disciplinam erudiit ***

(Desiderantur paginae duae.)

XX. 35. *** facile in civitatem receptus esset; propter humanitatem atque doctrinam Anco regi familiaris est factus usque eo, ut consiliorum omnium particeps et socius paene regni putaretur. Erat in eo praeterea summa comitas, summa in omnes cives opis, auxilii, defensionis, largiendi etiam benignitas. Itaque, mortuo Marcio, cunctis populi suffragiis rex est creatus L. Tarquinius: sic enim suum nomen ex Graeco nomine inflexerat, ut in omni genere huius populi consuetudinem videretur imitatus. Isque ut de suo imperio legem tulit, principio duplicavit illum pristinum patrum numerum; et antiquos patres maiorum gentium appellavit, quos priores sententiam rogabat; a se ascitos minorum. 36. Deinde equitatum ad hunc morem constituit, qui usque adhuc est retentus: nec potuit Titiensium et Rhamnensium et Lucerum mutare quum cuperet nomina, quod auctor ei summa augur gloria Attius Navius non erat. Atque etiam Corinthios video publicis equis assignandis et alendis, orborum et viduarum tributis, fuisse quondam diligentes. Sed tamen, prioribus equitum partibus secundis additis, ∞ ac cc fecit equites; numerumque duplicavit, postquam bello subegit Aequorum magnam gentem et ferocem et rebus populi Romani imminentem. Idemque Sabinos, quum a moenibus urbis repulisset, equitatu fudit belloque devicit. Atque eundem primum ludos maximos, qui Romani dicti sunt, fecisse accepimus: aedemque in Capitolio Iovi optimo maximo bello Sabino in ipsa pugna vovisse

faciendam, mortuumque esse, quum duodequadraginta regnavisset annos.

XXI. 37. Tum Laelius: Nunc fit illud Catonis certius, nec temporis unius nec hominis esse constitutionem rei publicae: perspicuum est enim, quanta in singulos reges rerum bonarum et utilium fiat accessio. Sed sequitur is, qui mihi videtur ex omnibus in re publica vidisse plurimum. Ita est, inquit Scipio. Nam post eum Servius *Tullius** primus iniussu populi regnavisse traditur: quem ferunt ex serva Tarquiniensi* natum, quum esset ex quodam regis cliente conceptus. Qui quum famulorum numero educatus ad epulas regis assisteret, non latuit scintilla ingenii, quae iam tum elucebat in puero: sic erat in omni vel officio vel sermone sollers. Itaque Tarquinius, qui admodum parvos tum haberet liberos, sic Servium diligebat, ut is eius vulgo haberetur filius: atque eum summo studio omnibus iis artibus, quas ipse didicerat, ad exquisitissimam consuetudinem Graecorum erudiit. 38. Sed quum Tarquinius insidiis Ancii filiorum interisset, Serviusque, ut ante dixi, regnare coepisset, non iussu, sed voluntate atque concessu civium; quod, quum Tarquinius ex vulnere aeger fuisset et vivere falso diceretur, ille regio ornatu ius dixisset obaeratosque pecunia sua liberavisset; multaque comitate usus, iussu Tarquinii se ius dicere probavisset; non commisit se patribus: sed, Tarquinio sepulto, populum de se ipse consuluit; iussusque regnare, legem de imperio suo curiatam tulit. Et primum Etruscorum iniurias bello est ultus: ex quo quum
ma * * *

(*Desiderantur paginae duae.*)

XXII. 39. * * * *scripsit centurias equitum* * duodeviginti censu maximo. Deinde equitum magno numero ex omni populi summa separato, reliquum populum distribuit in quinque classes, senioresque a iunioribus divisit: eosque ita disparavit, ut suffragia non in multitudinis, sed in locupletium potestate essent: curavitque, quod semper in re publica tenendum est, ne plurimum valeant plurimi. Quae descriptio si esset ignota, vobis explicaretur a me. Nunc rationem videtis esse talem, ut equitum centuriae cum sex suffragiis, et prima classis, addita centuria, quae ad summum usum Urbis fabris tignariis est data, LXXXIX centurias habeat: quibus ex cent. quattuor centuriis (tot enim reliquae sunt,) octo solae si accesserunt, confecta est vis populi universa: reliquaue multo maior multitudo sex et nonaginta centuriarum neque excluderetur suffragiis, ne superbum esset; nec valeret nimis, ne esset periculosum. 40. In quo etiam verbis ac nominibus ipsis fuit diligens; qui quum locupletes assiduos appellasset ab aere dando, eos, qui aut non plus mille quingentum aeris aut omnino nihil in suum censum praeter caput attulissent, proletarios nominavit; ut ex iis quasi proles, id est quasi progenies civitatis, exspectari videretur. Illarum autem sex et nonaginta centuriarum in una centuria tum quidem plures censebantur, quam paene in prima classe tota. Ita nec prohibebatur quisquam iure suffragii: et is valebat in suffragio plurimum, cuius plurimum intererat esse in optimo statu civitatem. Quin etiam accensis, velatis, liticinibus, cornicinibus, proletariis * * *

(*Desiderantur paginae quattuor.*)

XXIII. 41. † Statu esse optimo constitutam rem

publicam, quae ex tribus generibus illis, regali et optimati et populari, confusa modice nec puniendo irritet animum immanem ac ferum. (Nonius s. v. Modicum p. 342. e. Cic. l. II. de Rep.)

42. *** *quinque et sexaginta annis antiquior, quod erat XXXIX. ante primam Olympiadem condita. Et antiquissimus ille Lycurgus eadem videt fere. Itaque ista aequabilitas atque hoc triplex rerum publicarum genus videtur mihi commune nobis cum illis populis fuisse. Sed quod proprium sit in nostra re publica, quo nihil possit esse praeclarius, id persequar, si potero, subtilius, quod erit eiusmodi, nihil ut tale ulla in re publica reperiatur. Haec enim, quae adhuc exposui, ita mixta fuerunt et in hac civitate et in Lacedaemoniorum et in Karthaginensium, ut temperata nullo fuerint modo.* 43. Nam in qua re publica est unus aliquis perpetua potestate, praesertim regia, quamvis in ea sit et senatus, ut tum fuit Romae, quum erant reges; ut Sparta^e Lycurgi legibus; et ut sit aliquod etiam populi ius, ut fuit apud nostros reges; tamen illud excellit regium nomen; neque potest eiusmodi res publica non regnum et esse et vocari. Ea autem forma civitatis mutabilis maxime est hanc ob causam, quod unius vitio praecipitata in perniciosissimam partem facillime decedit. Nam ipsum regale genus civitatis non modo non est reprehendendum, sed haud scio an reliquis simplicibus longe anteponendum; (si ullum probarem simplex rei publicae genus:) sed ita, quoad statum suum retinet. Is est autem status, ut unius perpetua potestate et iustitia omnique sapientia regatur salus et aequabilitas et otium civium. Desunt omnino ei populo multa, qui

sub rege est, in primisque libertas; quae non in eo est, ut iusto utamur domino, sed ut nullo * * *

(Desiderantur paginae duae.)

XXIV. 44. * * * Itaque illa praeclara constitutio Romuli quum ducentos annos et viginti fere firma mansisset — (Nonius cap. de doct. indag. p. 526. e Cic. l. II. de Rep.)

45. * * * ferebant. Etenim illi iniusto domino atque acerbo aliquamdiu in rebus gerendis prospere fortuna comitata est. Nam et omne Latium bello devicit, et Suessam Pometiam urbem opulentam referatamque cepit; et maxima auri argentique praeda locupletatus votum patris Capitolii aedificatione persolvit, et colonias deduxit, et institutis eorum, a quibus ortus erat, dona magnifica, quasi libamenta praedarum, Delphos ad Apollinem misit.

XXV. 46. Hic ille iam vertetur orbis, cuius naturalem motum atque circuitum a primo discite agnoscere. Id enim est caput civilis prudentiae, in qua omnis haec nostra versatur oratio, videre itinera flexusque rerum publicarum, ut, quum sciatis, quo quaeque res inclinet, refinere aut ante possitis occurrere. Nam rex ille, de quo loquor, primum optimi regis caede maculatus, integra mente non erat; et quum metueret ipse poenam sceleris sui summam, metui se volebat. Deinde victoriis divitiisque subnixus exultabat insolentia, neque suos mores regere poterat, neque suorum libidines. 47. Itaque quum maior eius filius Lucretiae, Tricipitini filiae, Collatini uxori, vim attulisset, mulierque pudens et nobilis ob illam iniuriam sese ipsa morte mulctavisset; tum vir ingenio et virtute praestans L. Brutus depulit a civibus suis iniustum illud durae servitutis iugum: qui quum privatus

esset, totam rem publicam sustinuit; primusque in hac civitate docuit, in conservanda civium libertate esse privatum neminem. Quo auctore et principe concitata civitas et hac recenti querela Lucretiae patris ac propinquorum, et recordatione superbiae Tarquinii multarumque iniuriarum et ipsius et filiorum, exulem et regem ipsum et liberos eius et gentem Tarquiniorum esse iussit.

XXVI. 48. Videtisne igitur, ut de rege dominus exstiterit, uniusque vitio genus rei publicae ex bono in deterrimum conversum sit? Hic est enim dominus populi, quem Graeci tyrannum vocant: nam regem illum volunt esse, qui consulit ut parens populo conservatque eos, quibus est praepositus, quam optima in conditione vivendi. Sane bonum, ut dixi, rei publicae genus, sed tamen inclinatum et quasi primum ad perniciosissimum statum. 49. Simulatque enim se inflexit hic rex in dominatum iniustiore, fit continuo tyrannus, quo neque taetrius, neque foedius, nec diis hominibusque invisius animal ullum cogitari potest: qui quamquam figura est hominis, morum tamen immanitate vastissimas vincit belluas. Quis enim hunc hominem rite dixerit, qui sibi cum suis civibus, qui denique cum omni hominum genere nullam iuris communionem, nullam humanitatis societatem velit? Sed erit hoc de genere nobis alius aptior dicendi locus, quum res ipsa admonuerit, ut in eos dicamus, qui etiam liberata iam civitate dominationes appetiverunt.

XXVII. 50. Habetis igitur primum ortum tyranni: nam hoc nomen Graeci regis iniusti esse voluerunt: nostri quidem omnes reges vocitaverunt, qui soli in populos perpetuam potestatem haberent. Itaque et

Spurius Cassius et M. Manlius et Spurius Maelius regnum occupare voluisse dicti sunt: et modo *Tib. Gracchus* ***

(*Desiderantur paginae duae.*)

XXVIII. 51. *** *Lycurgus* γέρωντας Lacedaemone appellavit, nimis is quidem paucos, XXVIII, quos penes summam consilii voluit esse, quum imperii summam rex teneret: ex quo nostri idem illud secuti atque interpretati, quos senēs ille appellavit, nominaverunt senatum; ut etiam Romulum patribus lectis fecisse diximus; tamen excellit atque eminet vis, potestas nomenque regium. Imperti etiam populo potestatis aliquid, ut et *Lycurgus* et *Romulus*: non satiaris eum libertate, sed incenderis cupiditate libertatis, quum tantummodo potestatem gustandi feceris. Ille quidem semper impendebit timor, ne rex, quod plerumque evenit, exsistat iniustus. Est igitur fragilis ea fortuna populi, quae posita est in unius, ut dixi antea, voluntate vel moribus.

XXIX. 52. Quare prima sit haec forma et species et origo tyranni, inventa nobis in ea re publica, quam auspicato *Romulus* condiderit, non in illa, quam, ut perscripsit *Plato*, sibi ipse *Socrates* Peripatetico illo in sermone depinxerit; ut, quemadmodum *Tarquinius*, non novam potestatem nactus, sed, quam habebat, usus iniuste, totum genus hoc regiae civitatis everterit; sit huic oppositus alter, bonus et sapiens et peritus utilitatis dignitatisque civilis, quasi tutor et procurator rei publicae; sic enim appelletur, quicumque erit rector et gubernator civitatis. Quem virum facite, ut agnoscatis: est enim, qui consilio et opera civitatem tueri potest. Quod quoniam nomen minus est

adhuc tritum sermone nostro, saepiusque genus eius hominis erit in reliqua nobis oratione tractandum * * *

(Desiderantur paginae duodecim.)

XXX. 53. * * * Plato regionem sedesque civium aequis apprime partibus divisas requisivit; civitatemque optandam magis, quam sperandam, quam minimam posuit; non quae possit esse, sed in qua ratio rerum civilium perspicui posset, effecit. Ego autem, si quo modo consequi potuero, rationibus eisdem, quas ille vidit, non in umbra et imagine civitatis, sed in amplissima re publica enitar, ut cuiusque et boni publici et mali caussam tamquam virgula videar attingere. His enim regiis quadraginta annis et ducentis paullo cum interregnis fere amplius praeteritis, expulsoque Tarquinio, tantum odium populum Romanum regalis nominis tenuit, quantum tenuerat post obitum vel potius excessum Romuli desiderium. Itaque ut tum carere rege, sic pulso Tarquinio nomen regis audire non poterat. Hic facultatem cum * * *

(Desiderantur paginae sedecim.)

XXXI. 54. * * * lex illa tota sublata est. Hac mente tum nostri maiores et Collatinum innocentem suspicione cognationis expulerunt et reliquos Tarquinius offensione nominis. Eademque mente P. Valerius et fasces primus demitti iussit, quum dicere in concione coepisset, et aedes suas detulit sub Veliam, postea quam, quod in excelsiore loco Veliae coepisset aedificare, eo ipso, ubi rex Tullus habitaverat, suspicionem populi sensit moveri. Idemque, in quo fuit Publicola maxime, legem ad populum tulit eam, quae centuriatis comitiis prima lata est, ne quis magistratus civem Romanum adversus provocationem necaret neve verberaret. Provocationem autem etiam a regibus

fuisse declarant pontificii libri; significant nostri etiam augurales: itemque ab omni iudicio poenaeque provocari licere, indicant XII tabulae compluribus legibus: ut, quod proditum memoria est, X-viros, qui leges scripserint, sine provocatione creatos, satis ostenderit, reliquos sine provocatione magistratus non fuisse: Lucique Valerii Potiti et M. Horatii Barbati, hominum concordiae caussa sapienter popularium, consularis lex sanxit, ne qui magistratus sine provocatione crearetur. Neque vero leges Porciae, quae tres sunt trium Porciorum, ut scitis, quidquam praeter sanctionem attulerunt novi. 55. Itaque Publicola lege illa de provocatione perlata, statim secures de fascibus demiussit, postridieque sibi collegam Sp. Lucretium subrogavit, suosque ad eum, quod erat maior natu, lictores transire iussit: instituitque primus, ut singulis consulibus alternis mensibus lictores praeirent, ne plura insignia essent imperii in libero populo, quam in regno fuissent. Haud mediocris hic, ut ego quidem intelligo, vir fuit, qui, modica libertate populo data, facilius tenuit auctoritatem principum. Neque ego haec nunc sine caussa tam vetera vobis et tam obsoleta decanto; sed illustribus in personis temporibusque exempla hominum rerumque definitio, ad quae reliqua oratio dirigatur mea.

XXXII. 56. Tenuit igitur hoc in statu senatus rem publicam temporibus illis; ut in populo libero pauca per populum, pleraque senatus auctoritate et instituto ac more gererentur: atque uti consules potestatem haberent tempore dumtaxat annuam, genere ipso ac iure regiam. Quodque erat ad obtinendam potentiam nobilium vel maximum, vehementer id retinebatur, populi comitia ne essent rata, nisi ea patrum approba-

visset auctoritas. Atque his ipsis temporibus dictator etiam est institutus decem fere annis post primos consules T. Larcius; novumque id genus imperii visum est et proximum similitudini regiae. Sed tamen omnia summa cum auctoritate a principibus, cedente populo, tenebantur: magnaеque res temporibus illis a fortissimis viris summo imperio praeditis dictatoribus atque consulibus belli * * gerebantur.

XXXIII. 57. Sed id, quod fieri natura rerum ipsa cogebat, ut plusculum sibi iuris populus ascisceret, liberatus a regibus, non longo intervallo, sexto decimo fere anno, Postumo Cominio Sp. Cassio consulibus consecutus est: in quo defuit fortasse ratio, sed tamen vincit ipsa rerum publicarum natura saepe rationem. Id enim tenetote, quod initio dixi, nisi aequabilis haec in civitate compensatio sit et iuris et officii et muneris, ut et potestatis satis in magistratibus, et auctoritatis in principum consilio et libertatis in populo sit, non posse hunc incommutabilem rei publicae conservari statum. 58. Nam quum esset ex aere alieno commota civitas, plebs montem sacrum prius, deinde Aventinum occupavit. Ac ne Lycurgi quidem disciplina tenuit illos in hominibus Graecis frenos: nam etiam Spartaе, regnante Theopompo, sunt item quinque, quos illi ephoros appellant, in Creta autem decem, qui cosmoe vocantur, ut contra consulare imperium tribuni pl., sic illi contra vim regiam constituti.

XXXIV. 59. Fuerat fortasse aliqua ratio maioribus nostris in illo aere alieno medendi, quae neque Solonem Atheniensem non longis temporibus ante fugerat; neque post aliquanto nostrum senatum, quum sunt propter unius libidinem omnia nexa civium liberata, nectierque postea desi-

tum: semperque huic generi, quum plebes publica calamitate impendiis debilitata deficeret, salutis omnium caussa aliqua sublevatio et medicina quaesita est. Quo tum consilio praetermisso, caussa populo nata est, duobus tribunis plebis per seditionem creatis, ut potentia senatus atque auctoritas minueretur: quae tamen gravis et magna remanebat, sapientissimis et fortissimis et armis et consilio civitatem tuentibus; quorum auctoritas maxime florebat, quod, quum honore longe antecellerent ceteris, voluptatibus erant inferiores, nec pecuniis ferme superiores; eoque erat cuiusque gratior in re publica virtus, quod in rebus privatis diligentissime singulos cives opera, consilio, re tuebantur.

XXXV. 60. Quo in statu rei publicae Sp. Cassium de occupando regno molientem, summa apud populum gratia florentem, quaestor accusavit, eumque, ut audistis, quum pater in ea culpa esse comperisse se dixisset, cedente populo, morte mactavit. Gratamque etiam illam rem quarto circiter et quinquagesimo anno post primos consules de mulctae sacramento Sp. Tarpeius et A. Aternius consules comitiis centuriatis tulerunt. Annis post ea xx ex eo, quod L. Papirius, P. Pinarius censores mulctis dicendis vim armentorum a privatis in publicum averterant, levis aestimatio pecudum in mulcta lege C. Iulii, P. Papirii consulum constituta est.

XXXVI. 61. Sed aliquot ante annis, quum summa esset auctoritas in senatu, populo patiente atque parente, inita ratio est, ut et consules et tribuni pl. magistratu se abdicarent, atque ut x-viri maxima potestate sine provocatione crearentur, qui et summum imperium haberent et leges scriberent. Qui quum x

tabulas summa legum aequitate prudentiaque conscripsissent, in annum posterum decemviros alios subrogaverunt, quorum non similiter fides nec iustitia laudata. Quo tamen e collegio laus est illa eximia C. Iulii, qui hominem nobilem L. Sestium, cuius in cubiculo effossum esse se praesente mortuum diceret, quum ipse potestatem summam haberet, quod decemvir sine provocatione esset, vades tamen poposcit: quod se legem illam praeclaram neglecturum negaret, quae de capite civis Romani, nisi comitiis centuriatis statui vetaret.

XXXVII. 62. Tertius est annus x-viralis consecutus, quum iidem essent, nec alios subrogare voluissent. In hoc statu rei publicae, quem dixi iam saepe non posse esse diuturnum, quod non esset in omnes ordines civitatis aequabilis, erat penes principes tota res publica, praepositis x-viris nobilissimis, non oppositis tribunis pl., nullis aliis adiunctis magistratibus, non provocatione ad populum contra necem et verbera relicta. 63. Ergo horum ex iniustitia subito exorta est maxima perturbatio et totius commutatio rei publicae: qui duabus tabulis iniquarum legum additis, quibus, etiam quae disiunctis populis tribui solent connubia, haec illi ut ne plebei cum patribus essent, inhumanissima lege sanxerunt; quae postea plebeiscito Canuleio abrogata est: libidineque omni imperio et acerbe et avare populo praefuerunt. Nota scilicet illa res et celebrata monumentis plurimis litterarum; quum Decimus quidam Virginius virginem filiam propter unius ex illis x-viris intemperiem in foro sua manu interemisset, ac maerens ad exercitum, qui tum erat in Algido, confugisset; milites bellum illud, quod erat in manibus, reliquisse et primum

montem sacrum, sicut erat in simili caussa antea factum, deinde Aventinum armatos insedissee * * *

(*Desiderantur paginae octo.*)

† Dictatore L. Quinctio dicto. (Philargyrius ad Virgil. Georg. III. 125. p. 9. ed. Paris.)

* * * maiores nostros et probavisse maxime et retinuisse sapientissime iudico.

XXXVIII. 64. Quum ea Scipio dixisset, silentioque omnium reliqua eius exspectaretur oratio; tum Tubero: Quoniam nihil ex te, Africane, hi maiores natu requirunt, ex me audies, quid in oratione tua desiderem. Sane, inquit Scipio, et libenter quidem. Tum ille: Laudavisse mihi videris nostram rem publicam, quum ex te non de nostra, sed de omni re publica quaesisset Laelius. Nec tamen didici ex oratione tua, istam ipsam rem publicam, quam laudas, qua disciplina, quibus moribus aut legibus constituere vel conservare possimus.

XXXIX. 65. Hic Africanus: Puto nobis mox de instituendis et conservandis civitatibus aptiorem, Tubero, fore disserendi locum. De optimo autem statu equidem arbitrabar me satis respondisse ad id, quod quaesierat Laelius. Primum enim numero definieram genera civitatum tria probabilia; perniciosa autem tribus illis totidem contraria; nullumque ex eis unum esse optimum; sed id praestare singulis, quod e tribus primis esset modice temperatum. 66. Quod autem exemplo nostrae civitatis usus sum, non ad definiendum optimum statum valuit; nam id fieri potuit sine exemplo; sed ut civitate maxima reapse cerneretur, quale esset id, quod ratio oratioque describeret. Sin autem sine ullius populi exemplo genus ipsum

exquiris optimi status, naturae imagine utendum est nobis; quoniam tu hanc imaginem urbis et populi ni ***

(Multa desiderantur.)

XL. 67. *** s. quem iamdudum quaero et ad quem cupio pervenire. L. Prudentem fortasse quaeris? Tum ille: Istum ipsum. L. Est tibi ex his ipsis, qui adsunt, bella copia, velut a te ipso ordiare. Tum Scipio: Atque utinam ex omni senatu pro rata parte esset! Sed tamen est ille prudens, qui, ut saepe in Africa vidimus, immani et vastae insidens belluae, coercet et regit belluam; quocumque vult, levi admonitu, non, ac tu, inflectit illam feram. L. Novi et, tibi quum essem legatus, saepe vidi. s. Ergo ille Indus aut Poenus unam coercet belluam, et eam docilem et humanis moribus assuetam: at vero ea, quae latet in animis hominum, quaeque pars animi mens vocatur, non unam aut facilem ad subigendum frenat et domat, si quando id efficit, quod perraro potest. Namque, et illa tenenda est ferox ***

(Desiderantur quattuor ad minimum paginae.)

XLI. 68. 1. † Quae sanguine alitur, quae in omni crudelitate sic exultat, ut vix hominum acerbis funeribus satiatur. (Nonius v. Exsultare p. 300. e Cic. l. II. de Rep.)

2. † Cupido autem et expetenti et libidinoso et volutabundo in voluptatibus. (Idem v. Volutabundus p. 491. e Cic. l. II. de Rep.)

[3. † Tres sunt affectus, qui homines in omnia facinorosa praecipites agunt, ira, cupiditas, libido. Ira ultionem desiderat, cupiditas opes, libido voluptates. (Lact. Inst. l. VI. c. 19.)]

4. † Quartaque anxietudo prona ad luctum et mærens, semperque ipsa se sollicitans. (Non. v. Anxietudo p. 72. e Cic. l. II. de Rep.)

5. † Esse autem angores, si miseria afflictas atque abiectas timiditate et ignavia. (Idem v. Timor p. 258. e Cic. l. II. de Rep.)

6. † Ut auriga indoctus e curru trahitur, operitur, eliditur, laniatur. (Idem v. Elidere p. 292. e Cic. l. II. de Rep.)

[7. † *Concitationes animorum iuncto currui similes sunt, in quo recte moderando summum rectoris officium est, ut viam noverit: quam si tenebit, quamlibet concitate ierit, non offendet: si autem aberraverit, licet placide ac leniter eat, aut per confragosa vexabitur, aut per praecipitia labetur, aut certe, quo non est opus, deferetur.* (Lact. Inst. VI. 17.)]

XLII. 69. * * * dici possit. Tum Laelius: Video iam illum, quem expectabam, virum cui praeficias officio et muneri. Huic scilicet, Africanus, uni pæne: nam in hoc fere uno sunt cetera, ut numquam a se ipso instituendo contemplandoque discedat; ut ad imitationem sui vocet alios; ut sese splendore animi et vitae suae sicut speculum praebeat civibus. Ut enim in fidibus aut tibiis, atque ut in cantu ipso ac vocibus concentus est quidam tenendus ex distinctis sonis, quem immutatum aut discrepantem aures eruditae ferre non possunt; isque concentus ex dissimilimarum vocum moderatione concors tamen efficitur et congruens; sic ex summis et infimis et mediis et interiectis ordinibus, ut sonis, moderata ratione civitas con † sensu dissimillimorum concinit: et quae harmonia a musicis dicitur in cantu, ea est in civitate concordia, arctissimum atque optimum in omni re pu-

blica vinculum incolumitatis; eaque sine iustitia nullo pacto esse potest. (Haec et sequentia refert e Cle. l. II. de Rep. Augustin. C. D. II., 21. Tom. V. p. 131.)

XLIII. 70. *Ac deinde quum aliquanto latius et uberius disseruisset (Scipio), quantum prodesset iustitia civitati, quantumque obesset, si abfuisset; suscepit deinde Philus, unus eorum, qui disputationi aderant, et poposcit, ut haec ipsa quaestio diligentius tractaretur ac de iustitia plura dicerentur, propter illud, quod iam vulgo ferebatur, rem publicam geri sine iniuria non posse.* (Idem ibid.)

XLIV. 71. *** plenam esse iustitiae. Tum Scipio: Assentior vero renuntioque vobis, nihil esse, quod adhuc de re publica dictum putemus, aut quo possimus longius progredi, nisi erit confirmatum, non modo falsum illud esse, sine iniuria non posse, sed hoc verissimum esse, sine summa iustitia rem publicam geri nullo modo posse. Sed, si placet, in hunc diem hactenus. Reliqua (satis enim multa restant) differamus in crastinum. Quum ita placuisset, finis disputandi in eum diem factus est.

M. TULLII CICERONIS
DE RE PUBLICA
LIBER TERTIUS.

ADNOTATIO.

Principium deest in cod. Vat. cum ipso titulo libri tertii. Cui qui a Maio ob foliorum Vaticanorum cum extremolibro II. coherentiam accensetur praeclarus (cf. Cic. de Legg. I., 9.) de mente humana locus, disputationi de iustitia prooemii causae praemissus, idem a Lactantio (de Opif. dei c. 1.) ad quartum librum refertur. Maiorem autem in modum confirmat Maii sententiam libri III. summarium, quod adiunxi, ab Augustino de Civ. Dei II., 21. proditum. Nam si verum est, quod Vaticanus ille Tullianae dictionis investigator quum ex aliis Lactantii locis, tum maxime ex Inst. l. III. extr. conatus est ostendere, Cicero huic libro prooemium praemisit huiusmodi: hominem ea lege natum esse, ut ratione, qua sola a ceteris animantibus differat, studiosè exulta sapientiae beneficio fruatur et iustitiae. Ita Cicero, antequam de iustitia disputaret, de qua libro III. egisse apud Augustinum dicitur, facile potuit de mente humana disserere, ut quae sit una copax iustitiae.

ARGUMENTUM AUGUSTINI.

In tertio libro magna conflictatione res acta est. Suscepit enim Philus ipse disputationem eorum, qui sentirent sine iniu-

stitia regi non posse rem publicam; purgans se praecipue, ne hoc ipse sentire crederetur: egitque sedulo pro iniustitia contra iustitiam, ut hanc esse utilem rei publicae, illam vero inutilem, veri similibus rationibus et exemplis velut conaretur ostendere. Tum Laelius, rogantibus omnibus, iustitiam defendere aggressus est, asseruitque, quantum potuit, nihil tam inimicum, quam iniustitiam civitati, nec omnino, nisi magna iustitia, geri aut stare posse rem publicam. Qua quaestione, quantum satis visum est, pertractata, Scipio ad intermissa revertitur; recollitque suam atque commendat brevem rei publicae definitionem, qua dixerat eam esse rem populi: populum autem non omnem coetum multitudinis, sed coetum iuris consensu et utilitatis communione sociatum esse determinat. Docet deinde, quanta sit in disputando definitionis utilitas: atque ex illis suis definitionibus colligit, tunc esse rem publicam, id est rem populi, quum bene ac iuste geritur, sive ab uno rege, sive a paucis optimatibus, sive ab universo populo. Quum vero iniustus est rex, quem tyrannum, more Graeco, appellavit; aut iniusti optimates, quorum consensum dixit esse factionem; aut iniustus ipse populus, cui nomen usitatum non reperit, nisi ut etiam ipsum tyrannum vocaret; non iam vitiosam, sicut pridie fuerat disputatum, sed, sicut ratio ex illis definitionibus connexa docuisset, omnino nullam esse rem publicam: quoniam non esset res populi, quum tyrannus eam factione capesseret; nec ipse populus iam populus esset, si esset iniustus, quoniam non esset multitudo iuris consensu et utilitatis communione sociata, sicut populus fuerat definitus.

* * *

I. 4. 4. † In libro tertio de re publica Tullius hominem dicit non ut a matre, sed ut a noverca natura editum in vitam, corpore nudo, fragili et infirmo; animo autem anxio ad molestias, humili ad timores, molli ad labores, prono ad libidines; in quo tamen inesset tamquam obrutus quidam divinus ignis ingenii et mentis.

(Augustinus contra Julianum Pelag. l. IV. c. 12. Tom. VII. p. 1048. ed. Basil.)

2. 2. † *Homo quum fragilis imbecillisque nascatur, tamen et a mutis omnibus tutus est; et ea omnia, quae firmiora nascuntur, etiamsi vim caeli fortiter patiuntur, ab homine tamen tuta esse non possunt. Ita fit, ut plus homini conferat ratio, quam natura mutis: quoniam in illis nec magnitudo virium, neque firmitas corporis efficere potest, quo minus aut opprimantur a nobis, aut nostrae subiecta sint potestati etc. Plato naturae gratias egit, quod homo natus esset etc.* (Lactant. de opificio dei c. 3.) ***

(Desiderantur hic paginae ad minimum quattuor.)

II. 3. *** et vehiculis tarditati: eademque quum accepisset homines inconditis vocibus inchoatum quiddam et confusum sonantes, incidit has et distinxit in partes, et ut signa quaedam, sic verba rebus impressit, hominesque antea dissociatos iucundissimo inter se sermonis vinculo colligavit. A simili etiam mente, vocis qui videbantur infiniti soni, paucis notis inventis, sunt omnes signati et expressi, quibus et colloquia cum absentibus et indicia voluntatum et monumenta rerum praeteritarum tenerentur. Accessit eo numerus, res quum ad vitam necessaria, tum una immutabilis et aeterna: quae prima impulit etiam, ut suspiceremus in caelum, nec frustra siderum motus intueremur, dinumerationibusque noctium ac dierum ***

(Desiderantur octo fere paginae.)

III. 4. *** quorum animi altius se extulerunt et aliquid dignum dono, ut ante dixi, deorum aut efficere aut excogitare potuerunt. Quare sint nobis isti, qui de ratione vivendi disserunt, magni homines, ut sunt,

sint eruditi, sint veritatis et virtutis magistri; dummodo sit haec quaedam, sive a viris in rerum publicarum varietate versatis inventa, sive etiam in istorum otio ac litteris tractata res, sicut est, minime quidem contemnenda, ratio civilis et disciplina populorum; quae perficit in bonis ingeniis, id quod iam persaepe perfecit, ut incredibilis quaedam et divina virtus existeret. 5. Quod si quis ad ea instrumenta animi, quae natura, quaeque civilibus institutis habuit, adiungendam sibi etiam doctrinam et uberiores rerum cognitionem putavit, ut ii ipsi, qui in horum librorum disputatione versantur; nemo est, quin eos anteferre omnibus debeat. Quid enim potest esse praeclarius, quam quum rerum magnarum tractatio atque usus cum illarum artium studiis et cognitione coniungitur? Aut quid P. Scipione, quid C. Laelio, quid L. Philo perfectius cogitari potest? qui, ne quid praetermitterent, quod ad summam laudem clarorum virorum pertineret, ad domestic[or]um maiorumque morem etiam hanc a Socrate adventitiam doctrinam adhibuerunt. 6. Quare qui utrumque voluit et potuit, id est, ut quum maiorum institutis, tum doctrina se instrueret, ad laudem hunc omnia consecutum puto. Sin alterutra sit via prudentiae deligenda, tamen, etiam si cui videbitur illa in optimis studiis et artibus quietae vitae ratio beatior, haec civilis laudabilior est certe et illustrior, ex qua vita sic summi viri ornantur, ut vel M'. Curius,

Quem nemo ferro potuit superare nec auro:
vel ***

(Desiderari videntur paginae sex.)

IV. 7. *** fuisse sapientiam: tamen hoc in ratio-

ne utriusque generis interfuit, quod illi verbis et artibus aluerunt naturae principia, hi autem institutis et legibus. Plures vero haec tulit una civitas, si minus sapientes, (quoniam id nomen illi tam restricte tenent;) at certe summa laude dignos, quoniam sapientium praecepta et inventa coluerunt. Atque etiam (quod et sunt laudandae civitates et fuerunt), quoniam id est in rerum natura longe maximi consilii, constituere eam rem publicam, quae possit esse diuturna: si singulos numeremus in singulas, quanta iam reperiatur virorum excellentium multitudo! Quod si aut Italiae Latium, aut eiusdem Sabinam aut Volscam gentem, si Samnium, si Etruriam, si magnam illam Graeciam collustrare animo voluerimus; si deinde Assyrios, si Persas, si Poenos, si haec * * *

(Desiderantur paginae duodecim.)

V. 8. * * * *advocati.* Et Philus: Praeclaram vero causam ad me defertis, quum me improbitatis patrocinium suscipere vultis. Atqui id tibi, inquit Laelius, verendum est, si ea dixeris, quae contra iustitiam dici solent, ne sic etiam sentire videare, quum et ipse sis quasi unicum exemplum antiquae probitatis et fidei, neque sit ignota consuetudo tua contrarias in partes disserendi, quod ita facillime verum inveniri putes. Et Philus, Heia vero, inquit, geram morem vobis et me oblinam sciens; quod quoniam, qui aurum quaerunt, non putant sibi recusandum, nos, quum iustitiam quaeramus, rem multo omni auro cariorem, nullam profecto molestiam fugere debemus. Atque utinam, quemadmodum oratione sum usus aliena, sic mihi ore uti liceret alieno! Nunc ea dicenda sunt

L. Furio Philo, quae Carneades, Graecus homo et consuetus quod commodum esset, verbis * * *

(*Desiderari videntur paginae quattuor.*)

9. 3. † *Neque ego hercle ex mea animi sententia loquar, sed ut Carneadi respondeatis, qui saepe optimas causas ingenii calumnia ludificari solet.* (Nonius v. Calumnia p. 263. cf. Lactant. Inst. l. VII. c. 7.)

VI. 4. † *Carneades, Academicæ sectæ philosophus, cuius in disserendo quæ vis fuerit, quæ eloquentia, quod acumen, qui nescit, is ex prædicatione Ciceronis intelliget aut Lucilii, apud quem disserens Neptunus de re difficillima ostendit non posse id explicari, nec si Carneadem ipsum Orcus remittat. Is quum legatus ab Atheniensibus Romam missus esset, disputavit de iustitia copiose, audiente Galba et Catone Censorio, maximis tunc oratoribus. Sed idem disputationem suam postridie contraria disputatione subvertit, et iustitiam, quam pridie laudaverat, sustulit; non quidem philosophi gravitate, cuius firma et stabilis debet esse sententia; sed quasi oratorio exercitii genere in utramque partem disserendi. Quod ille facere solebat, ut alios quidlibet asserentes posset refutare. Eam disputationem, qua iustitia evertitur, apud Ciceronem L. Furius recordatur: credo, quoniam de re publica disserebat, ut defensionem laudationemque eius induceret, sine qua putabat regi non posse rem publicam. Carneades autem, ut Aristotelem refelleret ac Platonem, iustitiæ patronos, prima illa disputatione collegit ea omnia, quæ pro iustitia dicebantur, ut posset illa, sicut fecit, evertere.* (Lactant. Inst. l. V. c. 14.)

VII. 40. 5. † *Plurimi quidem philosophorum, sed maxime Plato et Aristoteles, de iustitia multa dixerunt, asserentes et extollentes eam summa laude virtutem, quod suum cuique tribuat, quod aequitatem in omnibus servet,*

et quum ceterae virtutes quasi tacitae sint, et intus inclusae, solam esse iustitiam, quae nec sibi tantum conciliata sit, nec occulta, sed foras tota promineat, et ad bene faciendum prona sit, ut quam plurimis prosit. Quasi vero in iudiciis solis atque in potestate aliqua constitutis iustitia esse debeat et non in omnibus. 44. Atqui nullus est hominum ne infirmorum quidem ac mendicorum, in quem iustitia cadere non possit. Sed quia ignorabant, quid esset, unde proflueret, quid operis haberet, summam illam virtutem, id est commune omnium bonum, paucis tribuerunt, eamque nullas utilitates proprias aucupari, sed alienis tantum commodis studere dixerunt. Nec immerito exstitit Carneades, homo summo ingenio et acumine, qui refelleret istorum orationem et iustitiam, quae fundamentum stabile non habebat, everteret; non quia vituperandam esse iustitiam sentiebat, sed ut illos defensores eius ostenderet nihil certi, nihil firmi de iustitia disputare. (Lactant. epitom. c. 55.)

6. † Iustitia foras spectat et proiecta tota est atque eminent. (E Cic. l. de Rep. II., ut ait Nonius v. Proiectum p. 373.)

7. † Quae virtus praeter ceteras tota se ad alienas porrigit utilitates atque explicat. (Indidem, ut ait Idem v. Explicare p. 299.)

VIII. 42. * * * et reperiret et tueretur; alter autem de ipsa iustitia quattuor implevit sane grandes libros. Nam ab Chrysippo nihil magnum nec magnificum desideravi, qui suo quodam more loquitur, ut omnia verborum momentis, non rerum ponderibus examinet. Illorum fuit heroum, eam virtutem, quae est una, si modo est, maxime munifica et liberalis, et quae omnes magis, quam seipse diligit, aliis nata potius, quam sibi, excitare iacentem et in illo divino solio non longe a sapientia collocare. 43. Nec vero illis

aut voluntas defuit: quae enim iis scribendi alia causa, aut quod omnino consilium fuit? aut ingenium, quo omnibus praestiterunt. Sed eorum et voluntatem et copiam caussa vicit. Ius enim, de quo quaerimus, civile est aliquod, naturale nullum: nam si esset, ut calida et frigida, et amara et dulcia, sic essent iusta et iniusta eadem omnibus.

IX. 44. Nunc autem, si quis, illo Pacuviano invehens alitum anguim curru, multas et varias gentes et urbes despicere et oculis collustrare possit; videat primum in illa incorrupta maxime gente Aegyptiorum, quae plurimorum saeculorum et eventorum memoriam litteris continet, bovem quemdam putari deum, quem Apim Aegyptii nominant: multaque alia portenta apud eosdem, et cuiusque generis belluas numero consecratas deorum. Deinde Graeciae, sicut apud nos, delubra magnifica humanis consecrata simulacris, quae Persae nefaria putaverunt: eamque unam ob causam Xerxes inflammari Atheniensium fana iussisse dicitur, quod deos, quorum domus esset omnis hic mundus, inclusos parietibus contineri nefas esse duceret. 45. Post autem cum Persis et Philippus qui cogitavit, et Alexander qui gessit, hanc bellandi causam inferebat, quod vellet Graeciae fana punire: quae ne reficienda quidem Graii putaverunt, ut esset posteris ante oculos* documentum Persarum sceleris sempiternum. Quam multi, ut Tauri in Axino, ut rex Aegypti Busiris, ut Galli, ut Poeni, homines immolare et pium et diis immortalibus gratissimum esse duxerunt! Vitae vero instituta sic distant, ut Cretes et Aetoli latrocinari honestum putent, Lacedaemonii suos omnes agros esse dictitarent, quos spiculo possent attingere. Athenienses

iurare etiam publice solebant, omnem suam esse terram, quae oleam frugesve ferret. Galli turpe esse ducunt frumentum manu quaerere: itaque armati alienos agros demetunt. 46. Nos vero iustissimi homines, qui Transalpinas gentes oleam et vitem serere non sinimus, quo pluris sint nostra oliveta nostraeque vineae: quod quum faciamus, prudenter facere dicimur, iuste non dicimur; ut intelligatis, discrepare ab aequitate sapientiam. Lycurgus autem, ille legum optimarum et aequissimi iuris inventor, agros locupletium plebi, ut servitio, colendos dedit.

X. 47. Genera vero si velim iuris, institutorum, morum consuetudinumque describere, non modo in tot gentibus varia, sed in una urbe vel in hac ipsa millies mutata demonstrum: ut hic iuris noster interpret alia nunc Manilius iura dicat esse de mulierum legatis et hereditatibus, alia solitus sit adolescens dicere, pondum Voconia lege lata: quae quidem ipsa lex utilitatis virorum gratia rogata in mulieres plena est iniuriae. Cur enim pecuniam non habeat mulier? cur virgini Vestali sit heres, non sit matri suae? Cur autem, si pecuniae modus statuendus fuit feminis, P. Crassi filia posset habere, si unica patri esset, aeris millies salva lege; mea tricies non posset ***

(Desiderari videntur paginae duae.)

XI. 48. *** sanxisset iura nobis; et omnes iisdem et idem non alias aliis uterentur. Quaero autem; si iusti hominis et si boni est viri parere legibus; quibus? an quaecumque erunt? at nec inconstantiam virtus recipit, nec varietatem natura patitur; legesque poena, non iustitia nostra, comprobantur. Nihil habet igitur naturale ius: ex quo illud efficitur, ne iustos quidem esse natura. An vero in legibus varietatem

esse dicunt: natura autem viros bonos eam iustitiam sequi, quae sit, non eam, quae putetur? esse enim hoc boni viri et iusti, tribuere id cuique, quod sit quoque dignum. 49. Ecquid ergo primum mutis tribuimus belluis? non enim mediocres viri, sed maximi et docti, Pythagoras et Empedocles, unam omnium animantium conditionem iuris esse denuntiant; clamantque inexpiabiles poenas impendere iis, a quibus violatum sit animal. Scelus est igitur nocere bestiae; quod scelus qui velit * * *

(*Multa desiderantur.*)

XII. 20. 8. † Nam quum quaereretur ex eo, quo scelere impulsus mare haberet infestum uno myoparone; eodem, inquit, quo tu orbem terrae. (Nonius v. Infestum mare haberet p. 125. v. Habere p. 318. v. Myoparo p. 534. o Cie. l. III. de Rep.)

21. * * * omnibus *quaeritote*. »Sapientia iubet augere opes, amplificare divitias, a proferre fines. Unde enim *potuisset* [Alexander] summus *ille* imperator, *qui* in *Asia olim* [armis] fines imperii propagavit; nisi aliquid de alieno accessisset; — imperare, quam plurimis frui voluptatibus, pollere, regnare, dominari? Iustitia autem praecipit parcere omnibus, consulere generi hominum, suum cuique reddere, sacra, publica, [aliena] non [tangere]. Quid igitur efficitur? Si sapientiae pareas, divitiae, potestates, opes, honores, imperia, regna, vel privatis vel populis. Sed quoniam de re publica loquimur, sunt illustriora, quae publice fiunt: quoniamque eadem est ratio iuris in utroque, de populi sapientia dicendum puto. Ut* iam omittam alios, noster hic populus, quem Africanus hesternio sermone a stirpe repetivit, cuius imperio iam orbis

terrae tenetur, iustitia an sapientia est e minimo omnium * * *

(*Desiderantur paginae ad minimum quattuor.*)

XIII. 22. 9. † Quantum a iustitia recedat utilitas, populus ipse Romanus docet, qui per fetiales bella indiendo, et legitime iniurias faciendo, semperque aliena cupiendo atque rapiendo, possessionem sibi totius orbis comparavit. (Lactant. Inst. l. VI. c. 9.)

10. † Quae sunt patriae commoda, nisi alterius civitatis aut gentis incommoda? id est fines propagare, aliis violenter ereptos, augere imperium, vectigalia facere meliora etc. Itaque haec bona quisquis patriae adquisierit, hoc est cversis civitatibus gentibusque deletis aerarium pecunia referserit, agros ceperit, cives suos locupletiores fecerit, hic laudibus fertur in caelum, in hoc putatur summa et perfecta esse virtus: qui error non modo populi et imperitorum, sed etiam philosophorum est, qui praecepta quoque dant ad iniustitiam. (Lactant. Inst. l. VI. c. 6.)

XIV. 23. * * * Sunt enim omnes, qui in populum vitae necisque potestatem habent, tyranni; sed se Iovis optimi nomine malunt reges vocari. Quum autem certi propter divitias aut genus aut aliquas opes rem publicam tene[a]nt, est factio; sed vocantur illi optimates. Si vero populus plurimum potest, omniaque eius arbitrio reguntur, dicitur illa libertas, est vero licentia. Sed quum alius alium timet et homo hominem et ordo ordinem, tum, quia sibi nemo confidit, quasi pactio fit inter populum et potentes: ex quo existit id, quod Scipio laudabat, coniunctum civitatis genus. Etenim iustitiae non natura nec voluntas, sed imbecillitas mater est. Nam quum de tribus unum esset optandum, aut facere iniuriam nec accipere, aut

et facere et accipere, aut neutrum: optimum est facere, impune si possis, secundum nec facere nec pati, miserrimum digladiari semper tum faciendis tum accipiendis iniuriis. Ita qui primum illud assequi ***

(*Aliquot paginae desunt.*)

XV. 24. 11. † Carneadis summa disputationis haec fuit: *Iura sibi homines pro utilitate sanxisse, scilicet varia pro moribus, et apud eosdem pro temporibus saepe mutata; ius autem naturale esse nullum. Omnes et homines et alias animantes ad utilitates suas natura ducente ferri; proinde aut nullam esse iustitiam; aut, si sit aliqua, summam esse stultitiam, quoniam sibi noceret, alienis commodis consulens. Et inferebat haec argumenta: Omnibus populis, qui florerent imperio, et Romanis quoque ipsis, qui totius orbis potirentur, si iusti velint esse, hoc est si aliena restituant, ad casas esse redeundum et in egestate ac miseriis iacendum.* (Lactant. Inst. l. V. c. 16.)

25. *** praeter Arcadas et Athenienses, qui, credo, timentes hoc interdictum iustitiae ne quando exsisteret, commenti sunt, se de terra, tamquam hos ex arvis musculos, exstitisse.

XVI. 26. Ad haec illa dici solent primum ab iis, qui minime sunt in disserendo mali; qui in hac causa eo plus auctoritatis habent, quia, quum de viro bono quaeritur, quem apertum et simplicem volumus esse, non sunt in disputando vafri, non veteratores, non malitiosi. Negant enim sapientem idcirco virum bonum esse, quod cum sua sponte ac per se bonitas et iustitia delectet; sed quod vacua metu, cura, sollicitudine, periculo vita bonorum virorum sit: contra autem improbis semper aliqui scrupus in animis haereat, semper iis ante oculos iudicia et supplicia versentur. Nullum autem emolumentum esse, nullum

iniustitia partum praemium tantum, semper ut timeas, semper ut adesce, semper ut impendere aliquam poenam putes, damna * * *

(Desiderantur in Cod. Vat. quattuor ad minimum paginae, quarum aliquod supplementum est ap. Lactant. Inst. l. V. c. 12. Nam qui e Cicerone affertur ab eo locus, ultimam lacunae et primam orationis post hanc lacunam in Cod. redintegratae partem exhibet, cincinnis ornatam.)

XVII. 27. 42. † (Lact. Inst. l. V. c. 12.) Quaero, si duo sint, quorum alter optimus vir, aequissimus, summa iustitia, singulari fide; alter insignis scelero et audacia: et si in eo sit errore civitas, ut bonum illum virum sceleratum, facinorosum, nefarium putet; contra autem, qui sit improbissimus, existimet esse summa probitate ac fide, proque hac opinione omnium civium bonus ille vir vexetur, rapiatur, manus ei denique afferantur*, effodiantur oculi, damnetur, vinciatur, uratur, exterminetur, egeat, postremo iure etiam optimo omnibus miserrimus esse videatur: contra autem ille improbus laudetur, colatur, ab omnibus diligatur, omnes ad eum honores, omnia imperia, omnes opes, omnes undique copiae conferantur, vir denique optimus omnium existimatione et dignissimus omni fortuna optima iudicetur; quis tandem erit tam demens, qui dubitet, utrum se esse malit?

XVIII. 28. Quod in singulis, id est in populis: nulla est tam stulta civitas, quae non iniuste imperare malit, quam servire iuste. Nec vero longius abibo. Consulego quaesivi, quum vos mihi essetis in consilio, de Numantino foedere. Quis ignorabat Q. Pompeium fecisse foedus, eadem in caussa esse Mancinum? Alter vir optimus etiam suasit rogationem, me ex senatus consulto ferente; alter acerrime se defendit. Si pu-

dor quaeritur, si probitas, si fides, Mancinus haec attulit; si ratio, consilium, prudentia, Pompeius antistat. Utrum ***

(Aliquot desunt paginae.)

XIX. 29. 43. † Tum, omissis communibus, ad propria veniebat (Carneades). *Bonus vir, inquit, si habeat servum fugitivum vel domum insalubrem ac pestilentem, quae vitia solus sciat et ideo proscribat, ut vendat, utrumne profitebitur, fugitivum servum vel pestilentem domum se vendere, an celabit emptorem? Si profitebitur, bonus quidem, quia non fallet, sed tamen stultus iudicabitur, quia vel parvo vendet, vel omnino non vendet. Si celaverit, erit quidem sapiens, quia rei consulet; sed idem malus, quia fallet. Rursus, si reperiat aliquem, qui aurichalcum se putet vendere, quum sit illud aurum; aut plumbum, quum sit argentum: tacebitne, ut id parvo emat, an indicabit, ut magno? Stultum plane videtur, malle magno. Unde intelligi volebat, et eum, qui sit iustus ac bonus, stultum esse; et eum, qui sapiens, malum.*

XX. 30. Transscendebat ergo ad malora, in quibus nemo posset sine periculo vitae iustus esse. Dicebat enim: *Nempe iustitia est, hominem non occidere, alienum prorsus non attingere. Quid ergo iustus faciet, si forte naufragium fecerit, et aliquis imbecillior viribus tabulam ceperit? nonne illum tabula deturbabit, ut ipse conscendat, eaque nixus evadat, maxime quum sit nullus medio mari testis? Si sapiens est, faciet: ipsi enim pereundum est, nisi fecerit. Si autem mori maluerit, quam manus inferre alteri, iam vero iustus ille, sed stultus est, qui vitae suae non parcat, dum parcat alienae. Item: Si, acie suorum fusa, hostes insequi coeperint, et iustus ille nactus fuerit aliquem saucium equo insidentem: eum parcat, ut ipse occidatur; an deiiciet ex equo, ut ipse possit hostem effugere?*

quod si fecerit, sapiens, sed idem malus; si non fecerit, iustus, sed idem stultus sit necesse est. 31. Ita ergo iustitiam quum in duas partes divisisset, alteram civilem esse dicens, alteram naturalem; utramque subvertit; quod illa civilis sapientia sit quidem, sed iustitia non sit; naturalis autem illa iustitia sit quidem, sed non sit sapientia. Arguta haec plane ac venenata sunt, et quae M. Tullius non potuit refellere. Nam quum faciat Laellum Furio respondentem pro iustitiaque dicentem, irrefutata haec, tamquam foveam, praetergressus est. (Lactant. Inst. l. V. c. 16.)

XXI. 32. * * * 44. † Non gravarer, Laeli, nisi et hos velle putarem, et ipse cuperem te quoque aliquam partem huius nostri sermonis attingere: praesertim quum heri ipse dixeris, te nobis etiam superfuturum. Verum id quidem fieri non potest; ne desis, omnes te rogamus. (E l. de Rep. II. ut ait Gellius N. A. l. I. c. 22. immo e l. de Rep. III. ut vult Malus, ob hesternum, quem Cicero hic memorat, sermonem l. e. diei primi libris I. et II. expositum.)

45. † Sed iuventuti nostrae minime audiendus: quippe si ita sensit, ut loquitur, est homo impurus; sin aliter, quod malo, oratio est tamen immanis. (Nonius v. Impurus p. 323. e Cle. l. III. de Rep.)

XXII. 33. 46. † Est quidem vera lex recta ratio, naturae congruens, diffusa in omnes, constans, sempiterna, quae vocet ad officium iubendo, vetando a fraude deterreat, quae tamen neque probos frustra iubet aut vetat, nec improbos iubendo aut vetando movet. Huic legi nec obrogari fas est, neque derogari ex hac aliquid licet, neque tota abrogari potest: nec vero aut per senatum aut per populum solvi hac lege possumus: neque est quaerendus explanator aut interpres eius alius: nec erit alia lex Romae, alia Athenis, alia nunc, alia posthac; sed et omnes gentes et omni tempore una lex et sempiterna et immutabilis continebit, unusque erit communis quasi magister et imperator omnium deus; ille legis huius inventor, disceptator, lator, cui qui non parebit, ipse se fugiet,

ac naturam hominis aspernatus hoc ipso luet maximas poenas, etiam si cetera supplicia, quae putantur, effugerit. (Lactant. Inst. l. VI. c. 8. e Cic. l. de Rep. III.)

XXIII. 34. † Scio in libro Ciceronis tertio, nisi fallor, de re publica, disputari: nullum bellum suscipi a civitate optima, nisi aut pro fide aut pro salute. Quid autem dicat pro salute, vel intelligi quam salutem velit, alio loco, demonstrans: Sed his poenis, inquit, quas etiam stultissimi sentiunt, egestate, exilio, vinctis, verberibus, elabuntur saepe privati, oblata mortis celeritate: civitatibus autem mors ipsa poena est, quae videtur a poena singulos vindicare. Debet enim constituta sic esse civitas, ut aeterna sit. Itaque nullus interitus est rei publicae naturalis, ut hominis: in quo mors non modo necessaria est, verum etiam optanda persaepe. Civitas autem quum tollitur, deletur, exstinguitur. Simile est quodam modo, ut magnis parva conferamus, ac si omnis hic mundus intereat et concidat. (Augustinus de Civit. D. XXII. 6. Tom. V. p. 1336. sq.)

35. 8. † In re publica dicit Cicero: Illa iniusta bella sunt, quae sunt sine causa suscepta. Idem Tullius, paucis interiectis, sub[di]dit: Nullum bellum iustum habetur, nisi denuntiatum, nisi indictum, nisi [de] repetitis rebus. (Isidorus Orig. XVIII. 1.)

† Noster autem populus sociis defendendis terrarum iam omnium potitus est. (Nonius cap. de num. et cas. p. 498. e Cic. l. III. de Rep.)

XXIV. 36. † *Disputatur certe acerrime atque fortissime in eisdem ipsis de re publica libris adversus iniustitiam pro iustitia. Et quoniam, quum prius ageretur pro iniustitiae partibus contra iustitiam et diceretur nisi per iniustitiam rem publicam stare augerique non posse, hoc veluti validissimum positum erat iniustum*

esse, ut homines hominibus dominantibus serviant; quam tamen iniustitiam nisi sequatur imperiosa civitas, cuius est magna res publica, non eam posse provinciis imperare; responsum est a parte iustitiae, ideo iustum esse, quod talibus hominibus sit utilis servitus, et pro utilitate eorum fieri, quum recte fit, id est, quum improbis aufertur iniuriarum licentia; et domiti se melius habebunt, quia indomiti deterius se habuerunt: subditumque est, ut ista ratio firmaretur, veluti a natura sumptum nobile exemplum, atque dictum est: Cur igitur deus homini, animus imperat corpori, ratio libidini ceterisque vitiosis animi partibus? (Augustinus C. D. XIX. 21. Tom. V. p. 1778.)

XXV. 37. † *Audi manifestiora quae dicat (Tullius) in libro de re publica tertio, quum ageret de causa imperandi. An non, inquit, cernimus, optimo cuique dominatum ab ipsa natura cum summa utilitate infirmorum datum? Cur igitur deus homini, animus imperat corpori, ratio libidini iracundiaeque et ceteris vitiosis eiusdem animi partibus? Adhuc audi; paullo post enim, Sed et imperandi et serviendi, inquit, sunt dissimilitudines cognoscendae. Nam ut animus corpori dicitur imperare, dicitur etiam libidini; sed corpori, ut rex civibus suis aut parens liberis; libidini autem ut servis dominus, quod eam coercet et frangit. Sic regum, sic imperatorum, sic magistratum, sic patrum, sic populorum imperia civibus sociisque praesunt, ut corporibus animus; domini autem servos ita fatigant, ut optima pars animi, id est sapientia, eiusdem animi vitiosas imbecillasque partes, ut libidines, ut iracundias, ut perturbationes ceteras.* (Augustinus contra Iulianum Pelag. IV. c. 12. Tom. VII. p. 1048.)

22. † Est enim genus iniustae servitutis, quum hi sunt alterius, qui sui possunt esse; quum autem hi famulantur, *qui sibi moderari nequeunt, nulla iniuria est.* (Nonius v. Famulantur p. 109. & Cic. l. III. de Rep.)

XXVI. 38. 23. † Si scieris, inquit Carneades, aspidem occulte latere uspiam, et velle aliquem imprudentem super eam assidere, cuius mors tibi emolumentum factura sit; improbe feceris, nisi monueris, ne assideat; sed impune tamen; scisse enim te quis coarguere possit? Sed nimis multa. Perspicuum est enim, nisi aequitas, fides, iustitia proficiscantur a natura, et si omnia haec ad utilitatem referantur, virum bonum non posse reperiri. Deque his rebus satis multa in nostris de re publica libris sunt dicta a Laelio. (Cicero de Fin. l. II. c. 18. §. 59.)

24. † Si, ut nos a te admonemur, recte in illis libris diximus, nihil esse bonum, nisi quod honestum; nihil malum, nisi quod turpe sit. (Cic. ad Att. X, 4.)

XXVII. 39. 25. † Laetor probari tibi *αυστήν* esse *τὴν πρὸς τὰ τέκνα* etenim si haec non est, nulla potest homini esse ad hominem naturae adiunctio; quae sublata, vitae societas tollitur. Bene eveniat, inquit Carneades: spurce; sed tamen prudentius, quam Lucius noster et Patro: qui quum omnia ad se referant, nec quidquam alterius caussa fieri putent, et quum ea re bonum virum oportere esse dicant, ne malum habeat, non quo id natura rectum sit, non intelligunt, se de callido homine loqui, non de bono viro. Sed haec, opinor, sunt in iis libris, quos tu laudando animos mihi addidisti. (Cic. ad Att. VII, 2.)

26. † In quibus assentior, sollicitam et periculosam iustitiam non esse sapientis. (Priscian. l. VIII. p. 801. P. c. 6. §. 32.)

XXVIII. 40. 27. † Apud Ciceronem Idem ille iustitiae defensor Laelius, Vult, inquit, plane virtus honorem; nec est virtutis ulla alia merces; quam tamen illa, inquit, accipit facile, exigit non acerbe. Et alio loco Idem Laelius: Huic tu viro quas divitias obiicies? quae imperia? quae regna? qui ista putat humana, sua bona divina iudicat. Sed si aut ingrati universi, aut invidi multi, aut inimici potentes, suis virtutem praemiis spoliunt: nae illa se multis solatiis oblectat, maximeque suo decore se ipsa sustentat. (Lactantius Inst. V. 18 et 22.)

28. † *Hercules, qui ob virtutem clarissimus et quasi Africanus inter deos habetur.* (Idem ibid. lib. 1. c. 9.)

29. † In tertio de re publica libro Cicero quum Herculem et Romulum ex hominibus deos esse factos asseveraret, Quorum non corpora, inquit, sunt in caelum elata; neque enim natura pateretur, ut id, quod esset e terra, nisi in terra maneret. (Augustinus C. D. XXII. 4. Tom. V. p. 1331.)

30. † Numquam viri fortissimi fortitudinis, impigritatis, patientiae fructu caruerunt. (Nonius v. Impigritas p. 125. e Cic. l. III. de Rep.)

31. † *Nisi forte stulte Pyrrhi ridetur largitas a consule, aut Samnitium copiae Curio defuerunt.* (Idem v. Largitas p. 132. Indidem.)

32. † Cuius etiam focum Cato ille noster, quum venerat ad se in Sabinos, ut ex ipso audiebamur, visere solebat; apud quem ille sedens Samnitium, quondam hostium, tum iam clientium suorum, dona relegaverat. (Idem v. Apud p. 522. Indidem.)

XXIX. 44. *** Asia Ti. Gracchus: perseveravit in civibus, sociorum nominisque Latini iura neglexit ac foedera. Quae si consuetudo ac licentia manare coeperit latius, imperiumque nostrum ad vim a iure traduxerit, ut, qui adhuc voluntate nobis obediunt,

terrore teneantur: etsi nobis, qui id aetatis sumus, evigilatum fere est; tamen de posteris nostris et de illa immortalitate rei publicae sollicitor: quae poterat esse perpetua, si patriis viveretur institutis et moribus.

XXX. 42. Quae quum dixisset Laelius, etsi omnes, qui aderant, significabant ab eo se esse admodum delectatos; tamen praeter ceteros Scipio, quasi quodam gaudio elatus, Multas tu quidem, inquit, Laeli, saepe causas ita defendisti, ut ego non modo tecum Servium Galbam collegam nostrum, quem tu, quoad vixit, omnibus anteponebas, verum ne Atticorum quidem oratorum quemquam aut suavitate ***

(*Desiderantur paginae duodecim.*)

33. † — duas sibi res, quominus in vulgus et in foro diceret, confidentiam et vocem, defuisse —
(Nonius v. *Confidentia* p. 262. e *Cic. l. III. de Rep.*)

34. † inclusorum hominum gemitu mugiebat taurus (Schol. *Iuvenal* ed. *Cramer* p. 245.)

XXXI. 43. *** reportare. Ergo illam rem populi, id est rem publicam, quis diceret tum, quum crudelitate unius oppressi essent universi? neque esset unum vinculum iuris, nec consensus ac societas coetus, quod est populus. — Atque hoc idem Syracusis. Urbs illa praeclara, quam ait Timaeus graecarum maximam, omnium autem esse pulcherrimam, arx visenda, portus usque in sinus oppidis et ad urbis crepidines infusi, viae latae, porticus, templa, muri nihilo magis efficiebant, Dionysio tenente, ut esset illa res publica: nihil enim populi, et unius erat populus ipse. Ergo ubi tyrannus est, ibi non vitiosam, ut heri dicebam, sed, ut nunc ratio cogit, dicendum est, plane nullam esse rem publicam.

XXXII. 44. Praeclare quidem dicis, Laelius: etenim video iam, quo pergat oratio. s. Vides igitur, ne illam quidem, quae tota sit in factionis potestate, posse vere dici rem publicam. l. Sic plane iudico. s. Et rectissime quidem iudicas: quae enim fuit tum Atheniensium res, quum post magnum illud Peloponnesiacum bellum triginta viri illi urbi iniustissime praefuerunt? num aut vetus gloria civitatis, aut species praeclara oppidi, aut theatrum, gymnasia, porticus, aut propylaea nobilia, aut arx, aut admiranda opera Phidiae aut Piraeus ille magnificus rem publicam efficiebat? — Minime vero. Laelius; quoniam quidem populi res non erat. s. Quid, quum decem viri Romae sine provocatione fuerunt, tertio illo anno, quum vindicias amisisset ipsa libertas? l. Populi nulla res erat; immo vero id populus egit, ut rem suam recuperaret.

XXXIII. 45. s. Venio nunc ad tertium genus illud, in quo esse videbuntur fortasse angustiae, quum per populum agi dicuntur et esse in populi potestate omnia; quum, de quocumque vult, supplicium sumit multitudo, quum agunt, rapiunt, tenent, dissipant, quae volunt; potesne tum, Laeli, negare rem esse illam publicam, quum populi sint omnia, quoniam quidem populi esse rem volumus rem publicam? Tum Laelius, ac nullam quidem citius negaverim esse rem publicam, *quam quae tota sit in multitudinis potestate; plane ut nobis non placebat Syracusis fuisse rem publicam neque Agrigenti neque Athenis, quum essent tyranni; nec hic [Romae] quum decemviri: nec video, qui magis in multitudinis dominatu rei publicae nomen appareat: quia primum mihi populus non est, ut tu optime definisti, Scipio, nisi qui consensu*

iuris continetur; sed est tam tyrannus iste conventus, quam si esset unus; hoc etiam taetrius, quia nihil ista, quae populi speciem et nomen imitatur, immanius bellua est. Nec vero convenit, quum furiosorum bona legibus in agnatorum potestate sint, quod eorum iam ***

(Desiderantur paginae octo.)

XXXIV. 46. *** dici possint, cur illa sit res publica resque populi, quae sunt dicta de regno. Et multo etiam magis, inquit Mummius: nam in regem potius cadit domini similitudo, quod est unus: plures vero boni in qua re publica rerum potentur, nihil poterit esse illa beatius. Sed tamen vel regnum malo, quam liberum populum; id enim tibi restat genus vitiosissimae rei publicae tertium.

XXXV. 47. Hic Scipio, Agnosco, inquit, tuum morem istum, Spuri, aversum a ratione populari: sed * quamquam potest id lenius ferri, quam tu soles ferre, tamen assentior, nullum esse de tribus his generibus, quod sit probandum minus. Illud tamen non assentior tibi, praestare regi optimates: si enim sapientia est, quae gubernet rem publicam, quid tandem interest, haec in unone sit, an in pluribus? Sed errore quodam fallimur ita disputando: quum enim optimates appellantur, nihil potest videri praestabilius. Quid enim optimo melius cogitari potest? Quum autem regis est facta mentio, occurrit animis rex etiam iniustus: nos autem de iniusto rege nihil loquimur nunc, quum de ipsa regali re publica quaerimus. Quare cogitato Romulum aut Pompilium aut Tullum regem, fortan non tam illius te rei publicae poenitebit. 48. M. Quam igitur relinquis populari rei

publicae laudem? Tum ille: Quid? tibi tandem, Spuri, Rhodiorum, apud quos nuper fuimus una, nullane videtur esse res publica? *n.* Mihi vero videtur; et minime quidem vituperanda. *s.* Recte dicis: sed, si meministi, omnes erant iidem tum de plebe tum senatores, vicissitudinesque habebant, quibus mensibus populari munere fungerentur, quibus senatorio: utrobique autem conventitium accipiebant; et in theatro et in curia res capitales et reliquas omnes iudicabant iidem: tantum poterat tantique erat, quanti multitudo, *Senatus* ***

(*Multa desiderantur.*)

LIBRI III. DE RE PUBLICA

FRAGMENTA INCERTAE SEDIS E DIVERSIS REPETITA SCRIPTORIBUS.

49. 35. Est igitur quiddam turbulentum in hominibus singulis, quod vel exsultat voluptate vel molestia frangitur. (*Nonius v. Exsultare p. 301.*)

36. Sed ut ipsi seu animum periclitantur, seu vident, quid se putent esse facturos. (*Idem v. Periculum p. 364. e l. Cic. de Rep. III.*)

37. Phoenices primi mercaturis et mercibus suis avaritiam et magnificentiam et inexplébiles cupiditates omnium rerum exportaverunt in Graeciam. (*Idem v. Merx p. 431. indidem.*)

38. Sardanapalus, rex Assyriorum luxuriosus, de quo Tullius in tertio de re publica sic ait: Sardanapalus ille vitiis multo quam nomine ipso deformior. (*Scholiastes Iuvenalis ad Sat. X. v. 362.*)

39. Quid ergo illa sibi vult absurda exceptio, nisi

quis Athonem pro monumento vult funditus efficere?
 Quis enim est Athos aut Olympus tantus? (Priscianus l.
 VI. c. 13. 70. e Cic. l. III. — ant IV. ed. Krehl. — de Rep.)

(Locis subiectis Augustinus verbis magnam partem Tullianis libri
 de Rep. III. finem narrat:)

40. Enitar suo loco, ut ostendam secundum definitiones ipsius
 Ciceronis, quibus, quid sit res publica et quid sit populus, loquente
 Scipione, breviter posuit; attestantibus etiam multis, sive ipsius sive
 eorum, quos loqui fecit in eadem disputatione sententis: nunquam
 illam fuisse rem publicam, quia nunquam in ea fuit vera iustitia.
 Secundum probabiliores autem definitiones pro suo more quaedam
 res publica fuit, et melius ab antiquioribus Romanis quam a poste-
 rioribus administrata est. (Augustinus C. D. l. II. c. 21. Tom. V.
 p. 133.)

50. 41. Nunc est locus, ut quam potero breviter ac dilucide
 expediam, quod in secundo huius operis libro me demonstraturum
 esse promisi, secundum definitiones, quibus apud Ciceronem utitur
 Scipio in libris de re publica, nunquam rem publicam fuisse Romanam.
 Breviter enim rem publicam definit esse rem populi etc. po-
 pulum esse coetum multitudinis, iuris consensu et uti-
 litatis communione sociatum. Quid autem dicat iuris con-
 sensum, disputando explicat, per hoc ostendens geri sine iusti-
 tia non posse rem publicam: ubi ergo iustitia vera
 non est, nec ius potest esse. Quod enim iure fit, pro-
 fecto iuste fit; quod autem fit iniuste, nec iure fieri po-
 test. Non enim iura dicenda sunt vel putanda iniqua
 hominum constituta: quum illud etiam ipsi ius esse
 dicant, quod de iustitiae fonte manaverit; falsumque
 esse, quod a quibusdam non recte sentientibus dici
 solet, id esse ius, quod ei, qui plus potest, utile est.
 Quocirca, ubi non est vera iustitia, iuris consensu so-
 ciatus coetus hominum non potest esse: et ideo nec
 populus, iuxta illam Scipionis vel Ciceronis definitionem; et si
 non populus, nec res populi, sed qualiscumque mul-
 titudinis, quae populi nomine digna non est. Ac per
 hoc, si res publica res populi est et populus non est,
 qui consensu non sociatus est iuris, non est autem ius,

ubi nulla iustitia est; procul dubio colligitur, ubi iustitia non est, non esse rem publicam. Iustitia porro ea virtus est, quae sua cuique distribuit. (Augustinus C. D. I. XIX. c. 21. Tom. V. p. 1177.)

430.

M. TULLII CICERONIS
DE RE PUBLICA
LIBER QUARTUS.

ARG. Quoniam civitas hominum est beate honesteque vivendi societas, haud sane potuit fieri, quin, quum de iustitia, qua vitae beatae conditio continetur, libro superiore disputatum esset, iam de moribus et conformandis et tuendis sermo institueretur. Ac praeterquam quod duo illa, quae sola codex Vaticanus praestat, huius libri fragmenta publicam iuventutis disciplinam attingunt, qui ab aliis scriptoribus vel diserte hoc ex libro afferuntur, vel, ut Maio quidem videtur, ex eodem sunt repetiti, loci eodem tendunt omnes. Sunt enim alii de tuendis institutis, moribus, virtutibus, alii de earumdem rerum tuendarum rationibus. Hinc sermo de virorum notandorum iure poetas, praesertim in scena, denegando, et solis censoribus concedendo, de mulierum autem censura unis viris relinquenda.

* * *

I. 4. 4. † Tentabo —, quoniam corporis et animi facta mentio est, utriusque rationem, quantum pusillitas intelligentiae

meae pervidet, explicare. Quod officium hac de causa maxime suscipiendum puto, quod M. Tullius, vir ingenii singularis, in quarto de re publica libro, quum id facere tentasset, materiam late patentem angustis finibus terminavit, leviter summa quaeque decerpens. Ac ne ulla esset excusatio, cur eum locum non fuerit exsecutus, ipse testatus est, nec voluntatem sibi defuisse nec curam. In libro enim de legibus primo (c. 9.), quum hoc idem summam stringeret, sic ait: Hunc locum satis, ut mihi videtur, in iis libris, quos legistis, expressit Scipio. (Lactant. de opificio divino cap. 1.)

2. † Atque ipsa mens, quae futura videt, praeterita meminit. (Nonius de num. et cas. p. 500. e. Cic. l. de Rep. IV.)

3. † Praeclare M. Tullius: *Etenim si nemo est, inquit, quin emori malit, quam converti in aliquam figuram bestiae, quamvis hominis mentem sit habiturus; quanto est miserius, in hominis figura, animo esse efferrato? Mihi quidem tanto videtur, quanto praestabilior est animus corpore.* (Lactant. Inst. l. V. c. 11.)

4. † Ait quodam loco Tullius, *se non putare, idem esse arietis et P. Africani bonum.* (Augustin. contra Iulian. Pelag. l. IV. c. 12. Tom. VII. p. 1048.)

5. † Eademque obiectu suo umbram noctemque efficiat, quum ad numerum dierum aptam, tum ad laborum quietem. (Nonius v. Aptam p. 234. e. Cic. l. IV. de Rep.)

6. † Quumque auctumno terras ad concipiendas fruges patefecerit; hieme ad conficiendas relaxarit; aestiva maturitate alia mitigaverit, alia torruerit. (Nonius v. Mitis p. 343. e. Cic. l. IV. de Rep.)

7. † Quum adhibent in pecuda pastores — (Nonius v. Pecuda p. 159. e. Cic. l. IV. de Rep.)

8. [† Cicero in quarto de re publica - Armentum - et ab eo armentarius.] (Priscian. super XII verss. Virg. c. 2. §. 14. Vid. Fragn. huius de Rep. libri ultimum.)

II. 2. * * * gratiam. Quam commode ordines descripti, aetates, classes, equitatus, in quo suffragia sunt, etiam senatus: nimis multis iam stulte hanc

utilitatem tolli cupientibus, qui novam largitionem quaerunt aliquo plebiscito reddendorum equorum.

III. 3. Considerate nunc, cetera quam sint provisa sapienter ad illam civium beate et honeste vivendi societatem: ea est enim prima caussa coeundi, et id hominibus effici ex re publica debet, partim institutis, alia legibus. Principio disciplinam puerilem ingenuis; de qua Graeci multum frustra laborarunt, et in qua una Polybius noster hospes nostrorum institutorum negligentiam accusat; nullam certam aut destinatum legibus aut publice expositam aut unam omnium esse voluerunt. Nam ***

(Desiderantur paginae ad minimum quattuor.)

9. † Secundum Tullium, qui dicit, *ad militiam euntibus dari solitos esse custodes, a quibus primo anno regantur.* (Servius Aen. l. V. v. 546. p. 384.)

IV. 4. *** ri, nudari puberem. Ita sunt alte repeta quasi fundamenta quaedam verecundiae. Iuventutis vero exercitatio quam absurda in gymnasiis! quam levis epheborum illa militia! quam contrectationes et amores soluti et liberi! Mitto apud Eleos et Thebanos, apud quos in amore ingenuorum libido etiam permissam habet et solutam licentiam. Laedaemonii ipsi, quum omnia concedunt in amore iuvenum praeter stuprum, tenui sane muro dissepunt id, quod excipiunt: complexus enim concubitusque permittunt: pallas inter pecus. Hic Laelius: Praeclare intelligo, Scipio, te in his Graeciae disciplinis, quas reprehendis, cum populis nobilissimis malle, quam cum tuo Platone luctari, quem ne attingis quidem: praesertim quum ***

V. 5. 10. † Adeo, ut Cicero dicat in libris de re publica,

opprobrio fuisse adolescentibus, si amatores non haberent. (Servius ad Virg. Aen. X. v. 325 p. 591.)

41. † Non modo ut Spartae, rapere ubi pueri et clepere discunt. (Nonius v. Clepere p. 20. e Cic. l. IV. de Rep.)

42. † Et noster Plato magis etiam, quam Lycurgus, omnia qui prorsus iubet esse communia, ne quis civis propriam aut suam rem ullam queat dicere. (Nonius v. Proprium p. 362. indidem.)

43. † Ego vero eodem, quo ille Homerum redimitum coronis et delibutum unguentis emittit ex ea urbe, quam sibi ipse fingit. (Idem v. Fingere p. 308. sq. indidem.)

VI. 6. 44. † Censoris iudicium nihil fere damnato, nisi ruborem affert. Itaque ut omnis ea iudicatio versatur tantummodo in nomine, animadversio illa ignominia dicta est. (Idem v. Ignominia p. 24. indidem.)

45. † Horum enim severitatem dicitur inhorruisse primum civitas. (Idem v. Horrendum et Horridum p. 423. indidem.)

46. † Nec vero mulieribus praefectus praeponatur, qui apud Graecos creari solet; sed sit censor, qui viros doceat moderari uxoribus. (Idem de num. et cas. p. 499. indidem.)

47. † Ita magnam habet vim disciplina verecundiae: carent temeto omnes mulieres. (Idem v. Temulenta p. 5. indidem.)

48. † Atque etiam si qua erat famosa, ei cognati osculum non ferebant. (Idem v. Fama p. 306. indidem.)

49. † Itaque a petendo petulantia; a procando, id est poscendo, procacitas nominata est. (Idem v. Petulantia p. 23. v. Procacitas p. 24.)

VII. 7. 20. † Nolo enim eundem populum imperatorem et portitorem esse terrarum. Optimum au-

tem et in privatis familiis et in re publica vectigal ducere esse parsimoniam. (Idem v. Portitores p. 24. e l. Cle. de Rep. IV. quamquam e l. III. Io. Saresburiensis Policrat. III. 12.)

24. † Fides enim nomen ipsum mihi videtur habere, quum sit, quod dicitur. (Nonius v. Fidel p. 24. e Cle. l. IV. de Rep.)

22. † In cive excelso atque homine nobili blanditiam, ostentationem, ambitionem notam esse levitatis. (Idem v. Blandimentum p. 194. Indidem.)

23. † Intuere paullulum ipsos de re publica libros, quod nullus sit patriae consulendi modus aut finis bonis. Cerne, quantis ibi laudibus frugalitas et continentia praedicetur, et erga coniugale vinculum fides, castique, honesti ac probi mores. (Augustin. Epist. CCII. Tom. II. p. 824. Ep. XCI. 3. Bened.)

VIII. 8. 24. † Admiror, nec rerum solum, sed verborum etiam elegantiam. Si iurgant, inquit. Benevolorum concertatio, non lis inimicorum, iurgium dicitur. Et in sequenti: Iurgare igitur lex putat inter se vicinos, non litigare. (Non. v. Iurgium p. 430. sq. e Cle. l. IV. de Rep.)

25. † Eosdem terminos hominum curae atque vitae, sic pontificio iure sanctitudo sepulturae. (Idem v. Sanctitudo p. 174. Indidem.)

26. Quod insepultos reliquissent eos, quos e mari propter vim tempestatis excipere non potuissent, innocentes necaverint. (Idem v. Excipere p. 293. Indidem.)

27. † Nec in hac dissensione suscepi populi causam, sed honorum. (Idem de doct. indag. p. 519. e Cle. l. IV. de Rep.)

28. † Non enim facile valenti populo resistitur, si aut nihil impertias iuris aut parum. (Priscian. l. XV. c. 4. §. 20. e Cle. l. IV. de Rep.)

29. † Cui quidem utinam vere fideliter abunde ante auguraverim. (Nonius v. Auguro p. 469. e Cle. l. IV. de Rep.)

IX. 9. 30. † Frustra hoc exclamante Cicerone, qui quum de poetis ageret, Ad quos quum accessit, inquit, clamor et approbatio populi quasi magni cuiusdam et sapientis magistri, quas illi obducunt tenebras! quos invehunt metus! quas inflammant cupiditates! (Augustin. C. D. I. II. c. 14. Tom. V. p. 116. et Io. Saresberiensis Policr. I. VII. c. 9.)

31. † *Negat Cicero, si duplicetur sibi aetas, habiturum se tempus, quo legat lyricos.* (Seneca ep. XLIX.)

X. 40. 32. † Sicut apud Ciceronem Scipio loquitur: Quum artem ludicram scenamque totam probro ducerent, genus id hominum non modo honore civium reliquorum carere, sed etiam tribu moveri notatione censoria voluerunt. (Augustin. C. D. I. II. c. 13. Tom. V. p. 113.)

41. 33. † Quid autem hinc senserint Romani veteres, Cicero testatur in libris, quos de re publica scripsit, ubi Scipio disputans ait: Numquam comoediae, nisi consuetudo vitae pateretur, probare sua theatri flagitia potuissent. Et Graeci quidem antiquiores vitiosae suae opinionis quamdam convenientiam servaverunt, apud quos fuit etiam lege concessum, ut, quod vellet comoedia, de quo vellet, nominatim diceret. Itaque sicut in eisdem libris loquitur Africanus: Quem illa non attigit? vel potius quem non vexavit? cui pepercit? Esto, populares homines improbos, in re publica seditiosos, Cleonem, Cleophontem, Hyperbolum, laesit. Patiamur, inquit; etsi eiusmodi cives a censore melius est, quam a poeta notari: sed Periclem, quum iam suae civitati maxima auctoritate plurimos annos domi et belli prae-fuisset, violari versibus et eos agi in scena, non plus decuit, quam si Plautus, inquit, noster voluisset aut Naevius Publio et Cnaeo Scipioni, aut Caecilius Marco Catoni maledicere. 42. Deinde paullo post, Nostrae, inquit, contra duodecim tabulae, quum perpaucae res

capite sanxissent, in his hanc quoque sanciendam putaverunt, si quis occentavisset sive carmen condidisset, quod infamiam faceret flagitiumve alteri. Praeclare; iudiciis enim magistratum, ac disceptationibus legitimis propositam vitam, non poetarum ingeniiis, habere debemus, nec probum audire, nisi ea lege, ut respondere liceat et iudicio defendere. Haec ex Ciceronis quarto de re publica libro ad verbum excerpenda arbitratus sum, nonnullis propter facillorem intellectum vel praetermissis vel paullulum commutatis. Dicit deinde alla, et sic concludit hunc locum, ut ostendat, veteribus displicuisse Romanis vel laudari quemquam in scena vivum hominem vel vituperari. (Augustin. C. D. L. II. c. 9. Tom. V. p. 106.)

XI. 43. 34. † *Comoediam esse Cicero ait imitationem vitae, speculum consuetudinis, imaginem veritatis.* (Donat. de com. et trag. p. LVII. Terent. ed. Westerh.)

35. † Siquidem, quod in eo quoque (l. e. IV.) de re publica libro commemoratur, et Aeschines Atheniensis, vir eloquentissimus, quum adolescens tragoedias actitavisset, rem publicam capessivit; et Aristodemum, tragicum item actorem, maximis de rebus pacis et belli legatum ad Philippum Athenienses saepe miserunt. (August. C. D. L. II. c. 10. T. V. p. 109.)

XII. 44. 36. † Οὐτε γὰρ ἅπαντα τέρεψις μεμπτόν, οὔτε τῆς μουσικῆς αὐτὴ τέλος, ἀλλ' ἡ μὲν ψυχαγωγία κατὰ τὸ συμβεβηκός, σκοπὸς δὲ ὁ προκείμενος ἢ πρὸς ἀρετὴν ὠφέλεια· ὅπερ πολλοὺς τε ἄλλους ἔλαθε, καὶ τὸν ἐν τοῖς Κακίρωνος τοῦ Ῥωμαίου πολιτικοῖς τὰ κατὰ μουσικῆς ῥηθέντα [διαλεγόμενον*]. οὐ γὰρ ἔγωγ' ἂν φαίην ἐκείνῳ τὰ τοιαῦτα εἰρησθαι· πῶς γὰρ ἂν τις αὐτὸν ἰσχυρίσαιο μουσικῇν λαιδορεῖν τε καὶ ὡς φαύλην εὐθύνειν τέχνην; ἁρμονιῶν τε καὶ ῥυθμῶν ἀρετὰς τε καὶ κακίας *

διορίζουσιν, ἄνδρα, ὃς γε τῆνικαὐτὰ ὀφθαλμοῖς μόνοις, καὶ τούτοις ἀγενέσι καὶ φαύλοις, ἐπιδεδεικνύμενον Ῥώσκιον, τὸν ὀρχηστὴν, οὕτω σφόδρα ἐξεπλήττετο, ὥστε φάσκεν αὐτὸν προνοία θεῶν ἐς ἀνθρώπους παρελθεῖν. Καὶ γὰρ εἴ τις αὐτὸν φάσκει, τὰ μὲν ἐν ἧ συγγέγραφε πολιτεία λέγειν ἐκουσίως, τὰ δὲ περὶ Ῥώσκιον προκειμένης ἔνεκεν ὑποθέσεως, ἀντιστρέφειν μὲν καὶ ἡμᾶς οὐδὲν κωλύσει τὸν αὐτὸν λόγον. Ἀλλ' ὅμως καὶ οὕτω λάθοι τις ἂν ἀποδοκιμάζων μᾶλλον, ὅσον εἰς τὴν παροῦσαν σκέψιν, ἢ συνιστὰς τὸν ῥήτορα· ἀναξιόπιστος γὰρ πρὸς ἀληθείας εὐρεσιν ἢ δικαίαν κρίσιν, ὃ ταῖς καὶ αὐτὴν ἢ κατὰ τὴν αὐτοῦ προαίρεσιν, ἀλλὰ μὴ ταῖς κατ' οὐσίαν δουλεύων ὑποθέσεσιν. Οἶμαι δὲ, ὡς οὐδ' ἂν αὐτὴν ἔπρεπε ῥητορικὴν διὰ τοὺς δεκαζομένους* τῶν ῥητόρων. Οὐτῶ δὴ καὶ εἴ τινας τῶν τεχνιτῶν διὰ τὸ τοῖς πολλοῖς ἀρέσκειν τὰ ἀγενῆ μελωδοῦσιν, οὐ τῆς τέχνης τὸ αἰτίημα. Ἀλλὰ καὶ ἡ πατρις αὐτῶν τοὺς μὲν ἐπὶ Νομᾶ καὶ τοὺς ὀλίγῳ μετ' αὐτὸν, εἰ τιγχνάγοντας ἀγριωτέρους, μουσικῇ παιδευομένους εἶχε καθὰ καὶ αὐτὸς φησιν, ἰδίᾳ τε ἐν εὐωχίαις, κοινῇ τε ἐν ἀπάσαις τελεταῖς σφίσι συνορχιαζούσῃ. (Aristides Quinct. de Musica lib. II. p. 69-71. ed. Meibom.)

LIBRI DE RE PUBLICA IV.

FRAGMENTUM INCERTAE SEDIS.

Octavo inter huius libri fragmenta loco Maius ob pecuda vocis affinitatem (Fr. 7.) posuit illud Prisciani L. XII. c. 2. Sed quoniam obscura sunt verba grammatici, totum hic locum ascripsi:

Fac derivativum ab eo. Armarium, armamentum, armamentarium, armillae, quae nunc vocant brachialia. Sic

Cicero in IV. de Republica. Armentum et ab eo armentarius.

In hoc fragm. Lindemann. armillae vocem a Prisciano e Ciccone afferri arbitratur; Krehl. brachialia; Mal. armentarius; Ernest. utrumque posterius.

434.

M. TULLII CICERONIS
DE RE PUBLICA
LIBER QUINTUS.

ARG. Hoc libro Scipio Tullianus, qui ad unum modo principem summam totius reipublicae curam delatam vult, id maxime egisse videtur, ut perfectam eius imaginem informaret. Itaque, quantum videre licet, de paranda rei publicae gerendae scientia, de potestate summi magistratus sapienter definienda, de officiorum rationibus exposuit. Ad hunc de ineundis cautionibus locum Maius recte, opinor, refert Quinctiliani declamationem CCLXVIII. contra concionatores seditiosos ex hoc Ciceronis libro repetitam. Ipse quidem Tullius, ut supra in adumbrando civitatis gubernatore Politicum Platonis, sic eiusdem librum de Legibus undecimum in impugnandis importunis illis oratoribus ob oculos habuisse creditur.

I. 4. 4. † Quando res publica Romana non iam pessima ac flagitiosissima, sed omnino nulla erat, secundum istam rationem, quam disputatio de re publica inter magnos eius tum principes habi-

ta patefecit. Sicut etiam ipse Tullius non Scipionis nec cuiusquam alterius, sed suo sermone loquens in principio quinti libri demonstravit, commemorato prius Ennii poetae versu, quo dixerat,

moribus antiquis res stat Romana virisque:

quem quidem ille versum, inquit, vel brevitate vel veritate tamquam ex oraculo mihi quodam esse effatus videtur. Nam neque viri, nisi ita morata civitas fuisset, neque mores, nisi hi viri praefuissent, aut fundare aut tamdiu tenere potuissent tantam et tam iuste lateque imperantem rem publicam. Itaque ante nostram memoriam et mos ipse patrius praestantes viros adhibebat, et veterem morem ac maiorum instituta retinebant excellentes viri. 2. Nostra vero aetas, quum rem publicam sicut picturam accepisset egregiam, sed iam evanescentem vetustate, non modo eam coloribus iisdem, quibus fuerat, renovare neglexit, sed ne id quidem curavit, ut formam saltem eius et extrema tamquam lineamenta servaret. Quid enim manet ex antiquis moribus, quibus ille dixit rem stare Romanam? quos ita oblivione obsoletos videmus, ut non modo non colantur, sed etiam ignorentur. Nam de viris quid dicam? Mores enim ipsi interierunt viro- rum penuria, cuius tanti mali non modo reddenda ratio nobis, sed etiam tamquam reis capitis quodam modo docenda caussa est. Nostris enim vitiis, non casu aliquo, rem publicam verbo retinemus, re ipsa vero iam pridem amisimus. Haec Cicero fatebatur longe quidem post mortem Africani, quem in suis libris fecit de re publica disputare. (Augustin. C. D. l. II. c. 21. Tom. V. p. 132. sq. cf. l. II. c. 25. p. 144.)

II. 3. * * * *Nihil esse tam regale quam explanationem aequitatis, in qua iuris erat interpretatio, quod ius privati petere solebant a regibus: ob easque causas agri arvi et arbusti et pascui lati atque uberes definiebantur, qui essent regii, qui colerenturque sine*

regum opera et labore, ut eos nulla privati negotii cura a populorum rebus abduceret. Nec vero quisquam privatus erat disceptator aut arbiter litis; sed omnia conficiebantur iudiciis regiis. Et mihi quidem videtur Numa noster maxime tenuisse hunc morem veterum* Graeciae regum. Nam ceteri, etsi hoc quoque munere fungebantur, magnam tamen partem bella gesserunt et eorum iura coluerunt. Illa autem diuturna pax Numae mater huic urbi iuris et religionis fuit: qui legum etiam scriptor fuisset, quas scitis existare: quod quidem huius civis proprium, de quo agimus***

III. 4. 2. † Sed tamen ut bono patrifamilias colendi, aedificandi, ratiocinandi quidam usus opus est. (Nonius de num. et cas. p. 497. e Cic. l. V. de Rep.)

5. *** s. radicum seminumque cognoscere, num te offendet? M. Nihil, si modo opus exstabit. s. Num id studium censes esse villici? M. Minime: quippe quum agri cultura saepissime opera deficiat. s. Ergo, ut villicus naturam agri novit, dispensator litteras scit, uterque autem se a scientiae delectatione ad efficiendi utilitatem refert: sic noster hic rector studuerit sane iuri et legibus cognoscendis, fontes quidem earum utique perspexerit, sed se responsitando et lectitando et scriptitando ne impediat, ut quasi dispensare rem publicam et in ea quodam modo villicare possit; summi iuris peritissimus, sine quo iustus esse nemo potest, civilis non imperitus, sed ita, ut astrorum gubernator, physicorum medicus; uterque enim illis ad artem suam utitur, sed se a suo munere non impedit. Illud autem videbit hic vir***

IV. 6. *** civitatibus, in quibus expetunt laudem optimi et decus, ignominiam fugiunt ac dedecus. Nec

vero tam metu poenaeque terrentur, quae est constituta legibus, quam verecundia, quam natura homini dedit quasi quemdam vituperationis non iniustae timorem. Hanc ille rector rerum publicarum auxit opinionibus, perfecitque institutis et disciplinis, ut pudor cives non minus a delictis arceret, quam metus. Atque haec quidem ad laudem pertinent, quae dici latius uberiusque potuerunt.

V. 7. Ad vitam autem usumque vivendiea descripta ratio est iustis nuptiis, legitimis liberis, sanctis Penatium deorum Larumque familiarium sedibus, ut omnes et communibus commodis et suis uterentur, nec bene vivi sine bona re publica posset, nec esse quidquam civitate bene constituta beatius. Quocirca permirum mihi videri solet, quae sit tanta doc***

VI. 8. 3. Consumo igitur omne tempus considerans, quanta vis sit illius viri, quem nostris libris satis diligenter, ut tibi quidem videmur, expressimus. Tenesne igitur, moderatorem illum rei publicae quo referre velimus omnia? Nam sic quinto, ut opinor, in libro loquitur Scipio: Ut enim gubernatori cursus secundus, medico salus, imperatori victoria, sic huic moderatori rei publicae beata civium vita proposita est; ut opibus firma, copiis locuples, gloria ampla, virtute honesta sit: huius enim operis maximi inter homines atque optimi illum esse perfectorem volo. (Cic. ad Att. VIII, 11.)

4. † Et ubi est, quod et vestrae litterae illum laudant patriae rectorem, qui populi utilitati magis consulat, quam voluntati? (Augustini ep. ad Nectarium — CXIV. ed. Benedict.)

VII. 9. 5. † Tullius dissimulare non potuit in hisdem libris, quos de re publica scripsit, ubi loquitur de instituendo principe civitatis, quem dicit alendum esse gloria; et consequenter commemorat maiores suos multa mira atque praeclara glo-

rae cupiditate fecisse. (Augustinus C. D. V. 13. Tom. V. p. 309. Io. Saresberiensis Policr. VIII. 5.)

6. † Tullius in libris de re publica scripsit, scilicet principem civitatis gloria esse alendum, et tamdiu stare rem publicam, quamdiu ab omnibus honor principi exhiberetur. (Petrus Pictaviensis epist. ad calumn. Bibl. PP. Lugd. T. XXII. pag. 824.)

7. † Tum virtute, labore, industria quaereretur
** summi viri indolem; nisi nimis animose ferox natura illum nescio quo — (Nonius v. Anima p. 233. e Cic. l. V. de Rep.)

8. † Quae virtus fortitudo vocatur, in qua est magnitudo animi, mortis dolorisque magna contemptio. (Idem v. Contemptus p. 201. indidem.)

VIII. 40. 9. † Marcellus ut acer et pugnax; Maximus ut consideratus et lentus. (Idem v. Lentum p. 337. e Cic. l. V. de Rep.)

10. † Qui comperit eius vim et effrenatam illam ferociam. (Idem v. Ferocia p. 492. e l. Cic. de Rep. V. ed. Plantini et Gothofr. aut VI. ed. Paris.)

11. † Quod non modo singulis hominibus, sed potentissimis populis saepe contingit. (Idem v. Contingere p. 268. e l. Cic. V. de Rep.)

12. † Orbi terrarum comprehensos. (Charisius lib. I. p. 112. e Cic. lib. V. de Rep.)

13. † Quod molestias senectutis suae vestris familiis impertire posset. (Nonius v. Impertire p. 37. e Cic. l. V. de Rep.)

IX. 41. 14. † Cicero in libris de re publica: Ut Menelao Laconi quaedam fuit suaviloquens iucunditas. Et alio loco: Breviloquentiam in dicendo colat. (Seneca apud Gellium l. XII. c. 2.)

15. † Quarum artium scaevitate, ut Tullius asseverat, nefas est religionem decipi iudicantis. Alit enim: Quumque nihil tam incorruptum esse debeat in re publica,

quam suffragium, quam sententia; non intelligo, cur, qui ea pecunia corruperit, poena dignus sit; qui eloquentia, laudem etiam ferat. Mihi quidem hoc plus mali facere videtur, qui oratione, quam qui pretio iudicem corrumpit: quod pecunia corrumpere prudentem nemo potest, dicendo potest. (Ammianus Marcellinus l. XXX. c. 4.)

16. † Quae quum Scipio dixisset, admodum probans Mummius; erat enim nimis odio quodam rhetorum imbutus. (Nonius v. Imbuere p. 521. e Cic. l. V. de Rep.)

432.

M. TULLII CICERONIS
DE RE PUBLICA
LIBER SEXTUS.

ARG. Hoc libro quid praeter somnium Scipionis exposuerit Cicero, non constat. Macrobius quidem (Somn. Scip. I, 1.) illud maxime Ciceronem spectasse ait, ut ostenderet, quod praemium ille consecuturus esset princeps, qui rei publicae maxima cum laude praefuisset. Sed hoc non tam totius libri summarium fuisse videtur, quam quod in narrando illo somnio Cicero secutus est consilium. Immo haud dubie de aliis summi illius rerum publicarum gubernatoris officiis ineunte libro dixerat, ut de prohibendis dissensionibus civium et factionibus, de caerimoniis co-

lendis augendisque religionibus. Ita quidem transitu commode parato, ad explicandum illud somnium suum Scipio, somniis et divinationibus nimium indulgens, accedere recte potuit et disputationi finem imponere.

* * *

1. 4. 1. † Totam igitur expectas prudentiam huius rectoris, quae ipsum nomen hoc nacta est ex providendo. (Nonius v. Prudentia p. 42. e Cic. l. VI. de Rep.)

2. † Quam ob rem se comparet hic civis ita necesse est, ut sit contra haec, quae statum civitatis permovent, semper armatus. (Nonius v. Comparare p. 256. Indidem.)

3. † Eaque dissensio civium, quod seorsum eunt alii ad alios, seditio dicitur. (Idem v. Seditio p. 25. Indidem. Cf. Servius ad Aen. l. I. v. 149. p. 179.)

4. † Et vero in dissensione civili, quum boni plus, quam multi, valent, expendendos cives, non numerandos puto. (Nonius de doct. indag. p. 519. e Cic. l. VI. de Rep.)

5. † Graves enim dominae cogitationum libidines infinita quaedam cogunt atque imperant; quae quia nec expleri nec satiari ullo modo possunt, ad omne facinus impellunt eos, quos illecebris suis incenderunt. (Idem v. Expleri p. 424. Indidem.)

II. 2. 6. † Quod quidem eo fuit maius, quia, quum caussa pari collegae essent, non modo invidia pari non erant, sed etiam Claudii invidiam Gracchi caritas deprecabatur. (Gellius l. VI. c. 16. Nonius v. Deprecor p. 290. e Cic. l. VI. de Rep.)

7. † Qui numero optimatum et principum obtulit his vocibus; et gravitatis suae liquit illum tristem et plenum dignitatis sonum. (Nonius v. Triste p. 409. Indidem.)

8. † Ut, quemadmodum scribit ille, cotidiano in

forum mille hominum cum palliis conchylio tinctis descenderent. (Idem de num. et cas. p. 501. indidem.)

9. † In his, ut meministis, concursu levissimae multitudinis et aere congesto funus de subito esset ornatum. (Idem v. Desubito p. 517. indidem.)

10. † Firmiter enim maiores nostri stabilita matrimonia esse voluerunt. (Idem v. Firmiter p. 512. et Priscianus lib. XV. c. 3. §. 13. e Cic. l. VI. de Rep.)

11. † Oratio exstat Laelii, quam omnes habemus in manibus, quam simpuvia pontificum diis immortalibus grata sint Samiaeque, ut ibi scribit, capedines. (Nonius v. Samium p. 398. e Cic. l. VI. de Rep.)

III. 3. 42. † Imitatione Platonis (de Rep. X, 12. p. 626.) Cicero de re publica scribens, locum etiam de Eris Pamphyli reditu in vitam, qui, ut ait, rogo impositus revixisset multaque de inferis secreta narrasset, non fabulosa, ut ille, assimilatione commentus est, sed sollertis somni rationabili quadam imaginatione composuit, videlicet scite significans, haec quae de animae immortalitate dicerentur caeloque, non somniantium philosophorum esse commenta, nec fabulas incredibiles, quas Epicurei derident, sed prudentium coniecturas. Insinuat Scipionem illum, qui Karthagine subiugata cognomen familiae peperit Africanum, huic Scipioni, Paulli filio, futuras a propinquis insidias et fatalis metae denuntiare curriculum, quod necessitate numerorum in vitae perfectae tempora coarctetur; ponitque illum aetatis suae quinquagesimo ac sexto anno duobus in se coeuntibus numeris absolutam caelo animam, unde acceperat, redditurum etc. (Favonius Eulogius comm. ad somn. Scip. p. 438. Graev.)

IV. 4. 43. † Nonnulli nostri, propter quoddam praeclarissimum loquendi genus et propter nonnulla, quae veraciter sensit, amantes Platonem, dicunt eum aliquid simile nobis etiam de mortuorum resurrectione sensisse. Quod quidem sic tangit in libris de re publica Tullius, ut eum luisse potius, quam id, quod verum esset, affirmet dicere voluisse. Inducit enim hominem revixisse et narrasse quaedam, quae Platoniceis disputationibus congruebant. (Augustinus C. D. l. XXII. c. 28. Tom. V. p. 1386.)

V. 5. 44. † *In hoc vel maxime operis similitudinem servavit imitatio, quod quum Plato in voluminis (de rep.) conclusione a quodam vitas reddito, quam reliquisse videbatur, indicari faciat, qui sit exutarum corporibus status animarum, adiecta quadam sphaerarum vel siderum non otiosa descriptione: rerum facies non dissimilia significans a Tulliano Scipione per quietem sibi ingesta narratur.* (Macrobius in somn. Scip. l. I. c. 1.)

VL. 6. 45. † *Hunc ordinem Tullius non minore iudicio re servans, quam ingenio repertus est. Postquam in omni reip. otio ac negotio palmam iustitiae disputando dedit, sacras immortalium animarum sedes, et caelestium arcana regionum in ipso consummati operis fastigio locavit; indicans, quo his perveniendum vel potius revertendum sit, qui rem publicam cum prudentia, iustitia, fortitudine ac moderatione tractaverint. Sed ille Platonius secretorum relator Er quidam nomine fuit, natione Pamphylus, miles officio, qui quum vulneribus in praelio acceptis vitam effudisse visus, duodecimo die demum inter ceteros una peremptos ultimo esset honorandus igne, subito seu recepta anima seu retenta, quidquid emensis inter utramque vitam diebus egerat videratque, tamquam publicum professus indicium, humano generi enuntiavit. Hanc fabulam Cicero licet ab indoctis, quasi ipse veri conscius, doleat irrisam, exemptum tamen stolidae reprehensionis vitans, excitari narraturum, quam reviciscere maluit.* (Idem ibidem.)

VII. 7. 46. † *Ac prius quam somnii verba consulamus, enodandum nobis est, a quo genere hominum Tullius memoret vel irrisam Platonis fabulam, vel, ne sibi idem eveniat, non vereri. Nec enim his verbis vult imperitum vulgus intelligi, sed genus hominum veri*

ignarum subperitiae ostentatione: quippe quos et legisse talia, et ad reprehendendum animatos constaret. Dicemus igitur et quos in tantum philosophum referat quamdam censurae exercuisse levitatem, quisve eorum etiam scriptam reliquerit accusationem etc. Epicureorum tota factio, aequo semper errore a vero devia, et illa existimans ridenda, quae nesciat, sacrum volumen et augustissima irrisit naturae seria. Colotes vero inter Epicuri auditores famosior et loquacitate notabilior, etiam in librum retulit, quae de hoc amarius reprehendit. Sed cetera, quae iniuria notavit, siquidem ad somnium, de quo hic procedit sermo, non attinent, hoc loco nobis omittenda sunt: illam calumniam persequemur, quae nisi supplodatur, manebit Ciceroni cum Platone communis. Ait a philosopho fabulam non oportuisse fingi: quoniam nullum figmenti genus veri professoribus conveniret. Cur enim, inquit, si rerum caelestium notionem, si habitum nos animarum docere voluisti, non simplici et absoluta hoc insinuatione curatum est, sed quaesita persona casusque excogitata novitas, et composita advocati scena figmenti, ipsam quaerendi veri ianuam mendacio polluerunt? Haec quoniam, quum de Platonico Ere iactantur, etiam quietem Africani nostri somniantis incusant, resistamus urgenti et frustra arguens refellatur etc. (Macrob. 1. 1. cap. 2.)

VIII. 8. 17. † *Scipionem haec occasio ad narrandum somnium provocavit, quod longo tempore se testatus est silentio condidisse. Quum enim Laelius quereretur nullas Nasicae statuas in publico in interfecti tyranni remunerationem locatas; respondit Scipio post alia in haec verba: Sed quamquam sapientibus conscientia ipsa factorum egreriorum amplissimum vir-*

tutis est praemium; tamen illa divina virtus non statuas plumbo inhaerentes, nec triumphos arescentibus laureis, sed stabiliora quaedam et viridiora praemiorum genera desiderat. Quae tandem ista sunt, inquit Laelius? Tum Scipio, Patimini me, inquit, quoniam tertium diem iam feriati sumus — *et cetera, quibus ad narrationem somnii venit, docens illa esse stabiliora et viridiora praemiorum genera, quae ipse vidisset in caelo bonis rerum publicarum servata rectoribus.* (Idem l. l. c. 4.)

18. SOMNIUM.

(Numerus primus huius ed. caput, medius binis semicirculis circumscriptus caput separatae olim Somnii editionis, tertius §. notat.)

IX. (I.) 9. Quum in Africam venissem M. Manilio consuli ad quartam legionem tribunus, ut scitis, militum; nihil mihi potius fuit, quam ut Masinissam convenirem, regem familiae nostrae iustis de causis amicissimum. Ad quem ut veni, complexus me senex collacrimavit, aliquantoque post suspexit in caelum, et, Grates, inquit, tibi ago, summe Sol, vobisque, reliqui Caelites, quod ante, quam ex hac vita migro, conspicio in meo regno et his tectis P. Cornelium Scipionem, cuius ego nomine ipso recreor: ita numquam ex animo meo discedit illius optimi atque invictissimi viri memoria. Deinde ego illum de suo regno, ille me de nostra re publica percontatus est: multisque verbis ultro citroque habitis ille nobis consumptus est dies.

X. 40. Post autem regio apparatu accepti sermonem in multam noctem produximus, quum senex nihil nisi de Africano loqueretur omniaque eius non facta solum, sed etiam dicta meminisset. Deinde, ut cubitum discessimus, me et de via, et qui ad mul-

tam noctem vigilassem, arctior, quam solebat, somnus complexus est. Hic mihi (credo equidem ex hoc, quod eramus locuti: fit enim fere, ut cogitationes sermonesque nostri pariant aliquid in somno tale, quale de Homero scribit Ennius, de quo videlicet saepissime vigilans solebat cogitare et loqui:) Africanus se ostendit ea forma, quae mihi ex imagine eius, quam ex ipso, erat notior; quem ut agnovi, equidem cohorrui: sed ille, Ades, inquit, animo, et omitte timorem, Scipio, et quae dicam, trade memoriae.

XI. (II.) 44. Videsne illam urbem, quae, parere populo Romano coacta per me, renovat pristina bella, nec potest quiescere? (ostendebat autem Karthaginem de excelso et pleno stellarum, illustri et claro quodam loco) ad quam tu oppugnandam nunc venis paene miles? hanc hoc biennio consul evertes, eritque cognomen id tibi per te partum, quod habes adhuc a nobis hereditarium. Quum autem Karthaginem deleveris, triumphum egeris censorque fueris et obieris legatus Aegyptum, Syriam, Asiam, Graeciam, deligere iterum cos. absens bellumque maximum conficies, Numantiam excides. Sed quum eris curru Capitolium invectus, offendes rem publicam perturbatam consiliis nepotis mei.

XII. 42. Hic tu, Africane, ostendas oportebit patriae lumen animi, ingenii consiliique tui. Sed eius temporis ancipitem video quasi fatorum viam. Nam quum aetas tua septenos octies solis amfractus reditusque converterit, duoque hi numeri, quorum uterque plenus, alter altera de caussa, habetur, circuitu naturali summam tibi fatalem confecerint: in te unum atque in tuum nomen se tota convertet civitas: te senatus, te omnes boni, te socii, te Latini intue-

buntur: tu eris unus, in quo nitatur civitatis salus; ac ne multa, dictator rem publicam constituas oportet, si impias propinquorum manus effugeris. Hic quum exclamasset Laelius, ingemuissentque ceteri vehementius; leniter arridens Scipio, Quaeso, inquit, ne me e somno excitetis, et rumpatis visum*; audite cetera.

XIII. (III.) 43. Sed quo sis, Africane, alacrior ad tutandum rem publicam, sic habeto: omnibus, qui patriam conservarint, adiuverint, auxerint, certum esse in caelo definitum locum, ubi beati aevo sempiterno fruuntur: nihil est enim illi principi deo, qui omnem hunc mundum regit, quod quidem in terris fiat, acceptius, quam concilia coetusque hominum iure sociati, quae civitates appellantur: harum rectores et conservatores hinc profecti huc revertuntur.

XIV. 44. Hic ego, etsi eram perterritus non tam metu mortis, quam insidiarum a meis, quaesivi tamen, viveretne ipse et Paullus pater et alii, quos nos extinctos arbitraremur. Immo vero, inquit, ii vivunt, qui ex corporum vinculis, tamquam e carcere evolaverunt: vestra vero, quae dicitur, vita mors est. Quin tu aspicias ad te venientem Paullum patrem? Quem ubi vidi, equidem vim lacrimarum profudi; ille autem me complexus atque osculans flere prohibebat.

XV. 45. Atque ego ut primum, fletu represso, loqui posse coepi, Quaeso,inquam, pater sanctissime atque optime, quoniam haec est vita, ut Africanum audio dicere, quid moror in terris? quin huc ad vos venire propero? Non est ita, inquit ille. Nisi enim deus is, cuius hoc templum est omne, quod conspicias, istis te corporis custodiis liberaverit, huc tibi aditus

patere non potest. Homines enim sunt hac lege generati, qui tuerentur illum globum, quem in hoc templo medium vides, quae terra dicitur: hisque animus datus est ex illis sempiternis ignibus, quae sidera et stellas vocatis; quae globosae et rotundae, divinis animatae mentibus, circos suos orbesque conficiunt celeritate mirabili. Quare et tibi, Publi, et piis omnibus retinendus est animus in custodia corporis: nec iniussu eius, a quo ille est vobis datus, ex hominum vita migrandum est, ne munus humanum assignatum a deo defugisse videamini. Sed sic, Scipio, ut avus hic tuus, ut ego, qui te genui, iustitiam cole et pietatem: quae quum sit magna in parentibus et propinquis, tum in patria maxima est: ea vita via est in caelum et in hunc coetum eorum, qui iam vixerunt et corpore laxati illum incolunt locum, quem vides:

XVI. 46. (erat autem is splendidissimo candore inter flammam elucens circus, quem vos, ut a Graecis accepistis, orbem lacteum nuncupatis:) ex quo omnia mihi contemplant praecleara cetera et mirabilia videbantur. Erant autem eae stellae, quas numquam ex hoc loco vidimus, et eae magnitudines omnium, quas esse numquam suspicati sumus: ex quibus erat illa minima, quae ultima caelo, citima terris, luce lucebat aliena. Stellarum autem globi terrae magnitudinem facile vincebant. Iam ipsa terra ita mihi parva visa est, ut me imperii nostri, quo quasi punctum eius attingimus, poeniteret.

XVII. (IV.) 47. Quam quum magis intuerer, Quaesio, inquit Africanus, quousque humi defixa tua mens erit? Nonne aspicias, quae in templa veneris? Novem tibi orbibus vel potius globis connexa sunt omnia: quorum unus est caelestis, extimus, qui re-

liquos omnes complectitur, summus ipse deus, arcens et continens ceteros: in quo infixi sunt illi, qui voluntur, stellarum cursus sempiterni: cui subiecti sunt septem; qui versantur retro contrario motu atque caelum; e quibus unum globum possidet illa, quam in terris Saturniam nominant: deinde est hominum generi prosperus et salutaris ille fulgor, qui dicitur Iovis: tum rutilus horribilisque terris, quem Martium dicitis: deinde subter mediam fere regionem sol obtinet, dux et princeps et moderator luminum reliquorum, mens mundi et temperatio, tanta magnitudine, ut cuncta sua luce illustret et compleat. Hunc ut comites consequuntur Veneris alter, alter Mercurii cursus: in infimoque orbe Luna, radiis solis accensa, convertitur. Infra autem iam nihil est, nisi mortale et caducum praeter animos munere deorum hominum generi datos: supra lunam sunt aeterna omnia: nam ea, quae est media et nona, tellus, neque movetur et infima est, et in eam feruntur omnia nutu suo pondera.

XVIII. (V.) 18. Quae quum intuerer stupens, ut me recepi, Quid? hic, inquam, quis est, qui complet aures meas, tantus et tam dulcis sonus? Hic est, inquit ille, qui intervallis coniunctus imparibus, sed tamen pro rata parte ratione distinctis, impulsu et motu ipsorum orbium conficitur et, acuta cum gravibus temperans, varios aequabiliter concentus efficit: nec enim silentio tanti motus incitari possunt, et natura fert, ut extrema ex altera parte graviter, ex altera autem acute sonent. Quam ob causam summus ille caeli stellifer cursus, cuius conversio est concitatio, acuto et excitato movetur sono, gravissimo autem hic lunaris atque infimus: nam terra nona

immobilis manens ima sede semper haeret, complexa medium mundi locum. Illi autem octo cursus, in quibus eadem vis est duorum, septem efficiunt distinctos intervallis sonos: qui numerus rerum omnium fere nodus est: quod docti homines nervis imitati atque cantibus, aperuere sibi reditum in hunc locum, sicut alii, qui praestantibus ingeniis in vita humana divina studia coluerunt. 49. Hoc sonitu oppletæ aures hominum obsurduerunt: nec est ullus hebetior sensus in vobis, sicut, ubi Nilus ad illa, quæ Catadupa nominantur, præcipitat ex altissimis montibus, ea gens, quæ illum locum accolit, propter magnitudinem sonitus sensu audiendi caret. Hic vero tantus est totius mundi incitatissima conversione sonitus, ut eum aures hominum capere non possint, sicut intueri solem adversum nequitis, eiusque radiis acies vestra sensusque vincitur. Haec ego admirans, referebam tamen oculos ad terram idemtidem.

XIX. (VI.) 20. Tum Africanus, Sentio, inquit, te sedem etiam nunc hominum ac domum contemplari: quæ si tibi parva, ut est, ita videtur; hæc caelestia semper spectato, illa humana contemnito. Tu enim quam celebritatem sermonis hominum, aut quam expetendam gloriam consequi potes? Vides habitari in terra raris et angustis locis, et in ipsis quasi maculis, ubi habitatur, vastas solitudines interiectas: eosque, qui incolunt terram, non modo interruptos ita esse, ut nihil inter ipsos ab aliis ad alios manare possit, sed partim obliquos, partim transversos, partim etiam adversos stare vobis: a quibus expectare gloriam certe nullam potestis.

XX. 21. Cernis autem eandem terram quasi quibusdam redimitam et circumdatam cingulis; e quibus duos maxime inter se diversos, et caeli verticibus ipsis ex utraque parte subnixos, obriguisset pruinam vides; medium autem illum et maximum solis ardore torreri: duos habitabiles, quorum australis ille, in quo qui insistent, adversa vobis urgent vestigia, nihil ad vestrum genus: hic autem alter subiectus aquiloni, quem incolitis, cerne quam tenui vos parte contingat: omnis enim terra, quae colitur a vobis, angusta verticibus, lateribus latior, parva quaedam insula est, circumfusa illo mari, quod Atlanticum, quod magnum, quem Oceanum appellatis in terris: qui tamen tanto nomine quam sit parvus, vides. 22. Ex his ipsis cultis notisque terris num aut tuum aut cuiusquam nostrum nomen vel Caucasum hunc, quem cernis, transcendere potuit vel illum Gangem tranare? Quis in reliquis orientis aut obeuntis solis ultimis aut aquilonis austrive partibus tuum nomen audiet? Quibus amputatis, cernis profecto, quantis in angustiis vestra gloria se dilatari velit. Ipsi autem, qui de vobis loquuntur, quamdiu loquentur?

XXI. (VII.) 23. Quin etiam si cupiat proles illa futurorum hominum deinceps laudes unius cuiusque nostrum a patribus acceptas posteris prodere, tamen propter eluviones exustionesque terrarum, quas accidere tempore certo necesse est, non modo aeternam, sed ne diuturnam quidem gloriam assequi possumus. Quid autem interest, ab iis, qui postea nascentur, sermonem fore de te, quum ab iis nullus fuerit, qui ante nati sunt? qui nec pauciores, et certo meliores fuerunt viri: XXII. 24. quum praesertim

apud eos ipsos, a quibus audiri nomen nostrum potest, nemo unius anni memoriam consequi possit. Homines enim populariter annum tantummodo solis, id est unius astri, reditu metiuntur: quum autem ad idem, unde semel profecta sunt, cuncta astra redierint, eandemque totius anni descriptionem longis intervallis retulerint, tum ille vere vertens annus appellari potest: in quo vix dicere audeo quam multa saecula hominum teneantur. Namque ut olim deficere sol hominibus exstinguique visus est, quum Romuli animus haec ipsa in templa penetravit; ita, quandoque eadem parte sol eodemque tempore iterum defecerit, tum signis omnibus ad idem principium stellisque revocatis, expletum annum habeto: huius quidem anni nondum vigesimam partem scito esse conversam.

XXIII. 25. Quocirca, si reditum in hunc locum desperaveris, in quo omnia sunt magnis et praestantibus viris; quanti tandem est ista hominum gloria, quae pertinere vix ad unius anni partem exiguam potest? Igitur alte spectare si voles, atque hanc sedem et aeternam domum contueri; neque te sermonibus vulgi dederis, nec in praemiis humanis spem posueris rerum tuarum: suis te oportet illecebris ipsa virtus trahat ad verum decus; quid de te alii loquantur, ipsi videant; sed loquentur tamen. Sermo autem omnis ille et angustiis cingitur iis regionum, quas vides, nec umquam de ullo perennis fuit, et obruitur hominum interitu et oblivione posteritatis exstinguitur.

XXIV. (VIII.) 26. Quae quum dixisset, Ego vero, inquam, o Africane, si quidem bene meritis de patria quasi limes ad caeli aditum patet, quamquam, a pue-

ritia vestigiis ingressus patriis et tuis, decori vestro non defui; nunc tamen, tanto praemio proposito, enitar multo vigilantius. Et ille: Tu vero enitere et sic habeto, non esse te mortalem, sed corpus hoc: nec enim tu es, quem forma ista declarat; sed mens cuiusque is est quisque, non ea figura, quae digito demonstrari potest. Deum te igitur scito esse: si quidem deus est, qui viget, qui sentit, qui meminit, qui providet, qui tam regit et moderatur et movet id corpus, cui praepositus est, quam hunc mundum ille princeps deus: et ut mundum ex quadam parte mortalem ipse deus aeternus, sic fragile corpus animus sempiternus movet.

XXV. 27. Nam quod semper movetur, aeternum est; quod autem motum affert alicui, quodque ipsum agitur aliunde, quando finem habet motus, vivendi finem habeat necesse est. Solum igitur quod sese movet, quia numquam deseritur a se, numquam ne moveri quidem desinit. Quin etiam ceteris, quae moventur, hic fons, hoc principium est movendi. Principio autem nulla est origo: nam ex principio oriuntur omnia: ipsum autem nulla ex re alia nasci potest: nec enim id esset principium, quod gigneretur aliunde: quod si numquam oritur, ne occidit quidem umquam. Nam principium extinctum nec ipsum ab alio renascetur, nec ex se aliud creabit: siquidem necesse est a principio oriri omnia. Ita fit, ut motus principium ex eo sit, quod ipsum a se movetur: id autem nec nasci potest nec mori: vel concidat omne caelum omnisque natura consistat necesse est, nec vim ullam nanciscatur, qua a primo impulsu moveatur.

XXVI. (IX.) 28. Quum pateat igitur aeternum id esse, quod a se ipso moveatur; quis est, qui hanc naturam animis esse tributam neget? Inanimum est enim omne, quod pulsu agitur externo: quod autem animal est, id motu cietur interiore et suo: nam haec est natura propria animi atque vis. Quae si est una ex omnibus, quae sese moveat, neque nata est certe et aeterna est. 29. Hanc tu exerce optimis in rebus! sunt autem optimae—curae de salute patriae: quibus agitatus et exercitatus animus velocius in hanc sedem et domum suam pervolabit. Idque ocius faciet, si iam tum, quum erit inclusus in corpore, eminebit foras et ea, quae extra erunt, contemplans quam maxime se a corpore abstrahet. Namque eorum animi, qui se corporis voluptatibus dediderunt, earumque se quasi ministros prae buerunt, impulsuque libidinum voluptatibus obedientium deorum et hominum iura violaverunt, corporibus elapsi circum terram ipsam volutantur; nec hunc in locum, nisi multis exagitati saeculis, revertuntur. — Ille discessit: ego somno solutus sum.

LIBRORUM DE RE PUBLICA INCERTORUM FRAGMENTA.

1. A qua isti avocant. (Fronto Exx. Elocc. v. Avocat p. 497.)
2. Vitam lugeo. (Idem ibid. v. Doleo p. 506.)
3. Idque ipsa natura non invitaret solum, sed etiam cogeret. (Nonius v. Invitare p. 321.)
4. Nitito. (Diomedes lib. I. p. 330.)
5. Excellunt. (Idem ibid. p. 371.)

6. In libris de Re publica a Cicerone illa virtus dicitur, quae prudentia. (Victorinus prooem. ad L. Rhet. Cic. p. 102. ed. Capperon.)

7. Et quamquam optatissimum est, perpetuo fortunam quam florentissimam permanere; illa tamen aequabilitas vitae non tantum habet sensum, quantum quum ex saevis et perditis rebus ad meliorem statum fortuna revocatur. (Ammianus Marc. l. XV. c. 5.)

8. *Aliud civitas non est, quam concors hominum multitudo.* (Augustin. C. D. l. l. c. 15. Tom. V. p. 59.)

9. Cicero in dialogis nominavit foedifragos Afros. (Interpres Cruquianus ad Horatium od. IV. 8. 17. p. 232. b. Cf. Cic. Off. l. l. c. 12.)

10. Fanni, caussa difficilis laudare puerum: non enim res laudanda, sed spes est. (Servius ad Aen. l. VI. v. 877. e Ciceronis dialogo, p. 447. ed. Paris.)

His tria accedunt fragmenta, a Malo in testimoniorum numero posita:

11. — quod ait Cicero: Quoniam sumus ab ipsa calce eius interpellatione revocati — hanc quam nunc in Circo cretam vocamus, calcem antiqui dicebant. (Seneca Ep. 108. cf. Cic. Cat. c. 23.)

12. Deinde Ennianos colligit versus et in primis illos de Africano scriptos:

— — — — — cui nemo civi' neque hostis
quivit pro factis reddere op'rae pretium.

(Idem ibid.)

13. Est enim apud Ciceronem in his ipsa de Republ. hoc epigramma:

Si fas endo plagas caelestum ascendere cuiquam:
mi soli coeli maxima porta patet.

(Idem ibid. Cf. Lactant. Inst. l. V. c. 19.)

M. TULLII CICERONIS
 D E L E G I B U S
 LIBER PRIMUS.

NOTITIA LITTERARIA.

Cicero quum in libris de Republica magnam partem deperditis de optimo reipublicae statu exposuisset, scribendum etiam de optimis Legibus putavit, quibus respublica carere non posset. Hinc nati sunt de Legibus libri, nec omnes, (Macrobius enim VI., 4. quintum laudat, et Goerenzius e libr. de Legg. III., 20. sex fuisse libros docet, horumque quartum de potestate, quintum de iure publico, sextum de iure privato) nec integri ad nostram aetatem servati, quibus universam iuris ac legum causam complectitur. Scripti sunt autem hi de legibus libri confecto iam bello Africano, cf. Cic. ad Div. IX, 2. extr. et Hülsemanno post Cic. mortem demum editi videntur. Colloquium autem Marci Ciceronis cum Q. fratre in Arpinati habitum incidit in annum U. c. 702.

ARG. Cicero primum naturam iuris explicat, eamque ab hominis repetit natura: deinde considerat, quibus legibus civitas regi debeat; denique vero haec tractat, quae composita et descripta erant iura et iussa populorum, in his etiam populi Romani ius, quod civile dicitur. c. 5. In hac autem disputatione usus est philosophorum more, non veterum illorum Socraticorum, Acade-

micorum et Peripateticorum, sed eorum, qui quasi officinas in-
struxerunt sapientiae. Nam, quae veteres illi fusc ac libere dis-
putare consueverant, ea Ciceronis temporibus, a Stoicis in pri-
mis, articulatim distincteque dicebantur, quod negabant satisfac-
eri huic de legibus loco posse, nisi separatim de singulis capituli-
bus disputaretur. c. 13. Primus liber tamquam fontes omnium
legum omnisque iuris aperit, et ultimam legem dicit esse men-
tem Dei Optimi Maximi, omnia ratione iubentis et vetantis, a
qua hominum vera lex proficiscitur, quae est ratio sapientis, apta
ad iubendum et vetandum. cf. II., 4. Atque hoc est argumentum
huius libri, eamque scholam certis capitulis distinguit. Primo
igitur docet, a deo, cuius numine ac mente omnia regantur, prae-
clara quadam conditione generatum esse hominem; praeter alia
enim bona soli ex omnium animantium generibus ac naturis at-
tributam esse rationem; quae, quum adoleverit atque perfecta
sit, sapientia nominetur, ut homini cum deo rationis societas sit,
et, quia ratio lex sit, communio iuris, et quasi quaedam agnatio;
quod a deo ratio sit ingenerata. c. 7-9. Deinde ostendit c. 10.
11. hominum inter ipsos esse, propter summam similitudinem et
aequalitatem, summam societatem coniunctionemque: ex quo se-
quitur tertium, ad participandum alium ab alio communicandum-
que inter omnes ius nos natura esse factos, efficiturque, quod
quibusdam incredibile videtur, est autem necessarium, uti nihilo
sese magis quisquam, quam alterum diligat. c. 12. Ex his tribus
tamquam principiis sua sponte intelligere quisque potest, natura
ius, non opinione et iudicio humano contineri. c. 13-17. Sed de
eodem peculiaris est multisque argumentis confirmata disputatio,
cuius tamen particula quaedam statim ab initio interiit. Eam
sequitur alia brevis, qua efficitur, ius et omne honestum sua
sponte esse expetendum c. 18. seq. Conclusio libri est de laudi-
bus philosophiae et de Academicorum veterum Peripateticorum-
que et Stoicorum de bono et malo controversiis, iisque magis de
verbis quam de rebus.

I. 4. ATTICUS. Lucus quidem ille et haec Ar-
pinatium quercus agnoscitur, saepe a me lectus in

Mario. Si manet illa quercus, haec est profecto. Etenim est sane vetus. *Quintus.* Manet vero, Attice noster, et semper manebit. Sata est enim ingenio. Nullius autem agricolae cultu stirps tam diuturna, quam poetae versu seminari potest. *Att.* Quo tandem modo, Quinte? aut quale est istuc, quod poetae serunt? Mihi enim videris fratrem laudando suffragari tibi. *Q.* Sit ita sane. Verum tamen, dum Latinae loquentur litterae, quercus huic loco non deerit, quae Mariana dicatur: eaque, ut ait Scaevola de fratris mei Mario,

canescet saeculis innumerabilibus.

2. Nisi forte Athenae tuae sempiternam in arce oleam tenere potuerunt; aut, quod Homericus Ulixes Deli se proceram et teneram palmam vidisse dixit, hodie monstrant eandem: multaque alia multis locis diutius commemoratione manent, quam natura stare potuerunt. Quare glandifera illa quercus, ex qua olim evolavit

nuntia fulva Iovis, miranda visa figura,

nunc sit haec. Sed quum eam tempestas vetustasve consumpserit, tamen erit his in locis quercus, quam Marianam quercum vocent. 3. *Att.* Non dubito id quidem. Sed hoc iam non ex te, Quinte, quaero, verum ex ipso poeta, tuine versus hanc quercum severint, an ita factum de Mario, ut scribis, acceperis. *Marcus.* Respondebo tibi equidem; sed non ante, quam mihi tu ipse responderis, Attice: certe non longe a tuis aedibus inambulans, post excessum suum Romulus Proculo Iulio dixerit, se deum esse et Quirinum vocari, templumque sibi dedicari in eo loco iusserit: et Athenis, non longe item a tua illa antiqua domo, Orithyiam Aquilo sustulerit: sic enim est tradi-

tum. 4. ATT. Quorsum tandem aut cur ista quaeris? M. Nihil sane, nisi ne nimis diligenter inquiras in ea, quae isto modo memoriae sint prodita. ATT. Atqui multa quaeruntur in Mario, sictane, an vera sint: et a nonnullis, quod et in recenti memoria, et in Arpinati homine versere, veritas a te postulatur. M. Et me hercule ego me cupio non mendacem putari. Sed tamen nonnulli isti, Tite, faciunt imperite, qui in isto periculo non ut a poeta, sed ut a teste veritatem exigant. Nec dubito, quin iidem, et cum Egeria collocutum Numam, et ab aquila Tarquinio apicem impositum putent. Q. Intellego, te, frater, alias in historia leges observandas putare, alias in poemate. 5. M. Quippe quum in illa ad veritatem, Quinte, referantur, in hoc ad delectationem pleraque. Quamquam et apud Theopompum sunt innumerabiles fabulae.

II. ATT. Teneo, quam optabam, occasionem, neque omittam. M. Quam tandem, Tite? ATT. Postulatur a te iamdiu, vel flagituratur potius historia. Sic enim putant, te illam tractante, effici posse, ut in hoc etiam genere Graeciae nihil cedamus. Atque, ut audias, quid ego ipse sentiam, non solum mihi videris eorum studiis, qui litteris delectantur, sed etiam patriae debere hoc munus; ut ea, quae salva per te est, per te eundem sit ornata. Abest enim historia litteris nostris, ut et ipse intelligo et ex te persaepe audio. Potes autem tu profecto satisfacere in ea, quippe quum sit opus, ut tibi quidem videri solet, unum hoc oratorium maxime. 6. Quamobrem aggredere, quaesumus, et sume ad hanc rem tempus, quae est a nostris hominibus adhuc aut ignorata aut relictā. Nam post annales pontificum maximorum, quibus nihil potest esse iucundius, si aut ad Fabium aut ad eum, qui tibi

semper in ore est, Catonem aut ad Pisonem aut ad Fannium aut ad Vennonium venias; quamquam ex his alius alio plus habet virium, tamen quid tam exile, quam isti omnes? Fannii autem aetati coniunctus Antipater paullo inflavit vehementius, habuitque vires agrestes ille quidem atque horridas sine nitore ac palaestra, sed tamen admonere reliquos potuit, ut accuratius scriberent. Ecce autem successere huic Gellii, Clodius, Asellio, nihil ad Caelium, sed potius ad antiquorum languorem atque inscitiam. 7. Nam quid Macrum numerem? cuius loquacitas habet aliquid argutiarum, — nec id tamen ex illa erudita Graecorum copia, sed ex librariolis Latinis, — in orationibus autem multas ineptias, elatio summam impudentiam. Sisenna, eius amicus, omnes adhuc nostros scriptores, nisi qui forte nondum ediderunt, de quibus existimare non possumus, facile superavit. Is tamen neque orator in numero vestro umquam est habitus, et in historia puerile quiddam consecatur: ut unum Clitar-chum, neque praeterea quemquam de Graecis, legisse videatur; eum tamen velle dumtaxat imitari; quem si assequi posset, aliquantum ab optimo tamen abesset. Quare tuum est munus, hoc a te exspectatur; nisi quid Quinto videtur secus. III. 8. Q. Mihi vero nihil: et saepe de isto collocuti sumus. Sed est quaedam inter nos parva dissensio. ATT. Quae tandem? Q. A quibus temporibus scribendi capiat exordium. Ego enim ab ultimis censeo, quoniam illa sic scripta sunt, ut ne legantur quidem: ipse autem aequalem aetatis suae memoriam deponit, ut ea complectatur, quibus ipse interfuit. ATT. Ego vero huic potius assentior. Sunt enim maximae res in hac memoria atque aetate nostra; tum autem hominis amicissimi, Cn. Pompeii, laudes

illustrabit. Incurret etiam in illumet memorabilem annum suum. Quae ab isto malo praedicari, quam, ut aiunt, de Remo et Romulo. M. Intelligo equidem, a me istum laborem iamdiu postulari, Attice: quem non recusarem, si mihi ullum tribueretur vacuum tempus ac liberum. Neque enim occupata opera, neque impedito animo res tanta suscipi potest: utrumque opus est, et cura vacare et negotio. 9. ATT. Quid? ad cetera (quae scripsisti plura, quam quisquam e nostris) quod tibi tandem tempus vacuum fuit concessum? M. Subseciva quaedam tempora incurrunt, quae ego perire non patior; ut, si qui dies ad rusticandum dati sint, ad eorum numerum accommodentur, quae scribimus. Historia vero nec institui potest, nisi praeparato otio, nec exiguo tempore absolvi: et ego animi pendere soleo, quum, semel quid orsus, traducor alio; neque tam facile interrupta contexo, quam absolvo instituta. 10. ATT. Legationem aliquam nimirum oratio ista postulat aut eiusmodi quampiam cessionem liberam atque otiosam. M. Ego vero aetatis potius vacationi confidebam, quum praesertim non recusarem, quo minus, more patrio sedens in solio, consulentibus responderem, senectutisque non inertis grato atque honesto fungerer munere. Sic enim mihi liceret et isti rei, quam desideras, et multis uberioribus atque maioribus operae, quantum vellem, dare.

IV. 11. ATT. Atqui vereor, ne istam causam nemo noscat, tibi que semper dicendum sit: et eo magis, quod te ipse mutasti, et aliud dicendi instituisti genus: ut, quemadmodum Roscius, familiaris tuus, in senectute numeros in cantu ceciderat, ipsasque tardiores fecerat tibias, sic tu a contentionibus, quibus summis uti solebas, quotidie relaxes aliquid, ut iam oratio

tua non multum a philosophorum lenitate absit. Quod sustinere quum vel summa senectus posse videatur, nullam tibi a caussis vacationem video dari. 12. Q. At mehercule ego arbitrabar posse id populo nostro probari, si te ad ius respondendum dedisses. Quamobrem, quum placebit, experiendum tibi censeo. M. Si quidem, Quinte, nullum esset in experiendo periculum. Sed vereor, ne, dum minuere velim laborem, augeam, atque ad illam caussarum operam, ad quam ego numquam nisi paratus et meditatus accedo, adiungatur haec iuris interpretatio, quae non tam mihi molesta sit propter laborem, quam quod dicendi cogitationem auferat, sine qua ad nullam maiorem umquam caussam sum ausus accedere. 13. ATT. Quin igitur ista ipsa explicas nobis his subsecivis, ut ais, temporibus, et conscribis de iure civili subtilius, quam ceteri? Nam et a primo tempore aetatis iuri studere te memini, quum ipse etiam ad Scaevolam ventitarem: neque umquam mihi visus es ita te ad dicendum dedisse, ut ius civile contemneres. M. In longum sermonem me vocas, Attice: quem tamen, nisi Quintus aliud quid nos agere mavult, suscipiam; et, quoniam vacui sumus, dicam. Q. Ego vero libenter audierim. Quid enim agam potius? aut in quo melius hunc consumam diem? 14. M. Quin igitur ad illa spatia nostra sedesque pergimus? ubi, quum satis erit ambulatum, requiescemus; nec profecto nobis delectatio deerit, aliud ex alio quaerentibus. ATT. Nos vero: et hac quidem adire, si placet, per ripam et umbram. Sed iam ordire explicare, quaeso, de iure civili quid sentias. M. Egone? summos fuisse in civitate nostra viros, qui id interpretari populo et responsitare soliti sint: sed eos, magna professos, in

parvis esse versatos. Quid enim est tantum, quantum ius civitatis? quid autem tam exiguum, quam est munus hoc eorum, qui consuluntur? quamquam est populo necessarium. Nec vero eos, qui ei muneri prae fuerunt, universi iuris expertes fuisse existimo, sed hoc civile quod vocant, eatenus exercuerunt, quoad populum praestare voluerunt. Id autem in cognitione est tenue, in usu necessarium. Quamobrem quo me vocas? aut quid hortaris? ut libellos conficiam de stillicidiorum ac de parietum iure? aut ut stipulationum et iudiciorum formulas componam? quae et scripta sunt a multis diligenter et sunt humiliora, quam illa, quae a vobis exspectari puto. V. 45. ATT. Atqui, si quaeres, ego quid exspectem: quoniam scriptum est a te de optimo reipublicae statu, consequens esse videtur, ut scribas tu idem de legibus: sic enim fecisse video Platonem illum tuum, quem tu admiraris, quem omnibus anteponis, quem maxime diligis. M. Visne igitur, ut ille Crete cum Clinia et cum Lacedaemonio Megillo, aestivo, quemadmodum describit, die, in cupressetis Cnosiorum et spatiis silvestribus, crebro insistens, interdum acquiescens, de institutis rerum publicarum ac de optimis legibus disputat: sic nos inter has procerissimas populos in viridi opacaeque ripa inambulantes, tum autem residentes, quaeramus iidem de rebus aliquid uberius, quam forensis usus desiderat? 46. ATT. Ego vero ista audire cupio. M. Quid ait Quintus? Q. Nulla de re magis. M. Et recte quidem. Nam sic habetote, nullo in genere disputandi magis honeste patefieri, quid sit homini tributum natura; quantam vim rerum optimarum mens humana contineat: cuius muneris colendi efficiendique caussa nati et in lucem editi simus; quae

sit coniunctio hominum; quae naturalis societas inter ipsos. His enim explicatis, fons legum et iuris inveniri potest. 47. ΑΤΤ. Non ergo a praetoris edicto, ut plerique nunc, neque a XII tabulis, ut superiores, sed penitus ex intima philosophia hauriendam iuris disciplinam putas. M. Non enim id quaerimus hoc sermone, Pomponi, quemadmodum caveamus in iure, aut quid de quaque consultatione respondeamus. Sit ista res magna, sicut est; quae quondam a multis claris viris, nunc ab uno summa auctoritate et scientia sustinetur: sed nobis ita complectenda in hac disputatione tota caussa est universi iuris ac legum, ut hoc, civile quod dicimus, in parvum quemdam et angustum locum concludatur [naturae]. Natura enim iuris explicanda est nobis, eaque ab hominis repetenda natura: considerandae leges, quibus civitates regi debeant: tum haec tractanda, quae composita sunt et descripta, iura et iussa populorum, in quibus ne nostri quidem populi latebunt; quae vocantur iura civilia. VI. 48. Q. Alte vero et, ut oportet, a capite, frater, repetis quod quaerimus: et qui aliter ius civile tradunt, non tam iustitiae, quam litigandi tradunt vias. M. Non est ita, Quinte: ac potius ignoratio iuris litigiosa est, quam scientia. Sed haec posterius. Nunc iuris principia videamus.

Igitur doctissimis viris proficisci placuit a lege: haud scio an recte, si modo, ut iidem definiunt, *lex* est ratio summa, insita in natura, quae iubet ea, quae facienda sunt, prohibetque contraria. Eadem ratio quum est in hominis mente confirmata et confecta, *lex* est. 49. Itaque arbitrantur prudentiam esse legem, cuius ea vis sit, ut recte facere iubeat, vetet delinquere: eamque rem illi Graeco putant nomine, a suum

cuique tribuendo, appellatam; ego nostro, a legendo. Nam ut illi aequitatis, sic nos delectus vim in lege ponimus, et proprium tamen utrumque legis est. Quod si ita recte dicitur, ut mihi quidem plerumque videri solet; a lege ducendum est iuris exordium: ea est enim naturae vis, ea mens ratioque prudentis, ea iuris atque iniuriae regula. Sed quoniam in populari ratione omnis nostra versatur oratio, populariter interdum loqui necesse erit, et eam legem, quae scripto sancit quod vult, aut iubendo aut vetando, ut vulgus, appellare. Constituendi vero iuris ab illa summa lege capiamus exordium, quae saeculis omnibus ante nata est, quam scripta lex ulla, aut quam omnino civitas constituta. 20. Q. Commodius vero et ad rationem instituti sermonis sapientius. M. Visne ergo, ipsius iuris ortum a fonte repetamus? quo invento, non erit dubium, quo sint haec referenda, quae quaerimus. Q. Ego vero ita faciendum esse censeo. ATT. Me quoque ascribito fratris sententiae. M. Quoniam igitur eius reipublicae, quam optimam esse docuit in illis sex libris Scipio, tenendus est nobis et servandus status, omnesque leges accommodandae ad illud civitatis genus, serendi etiam mores, nec scriptis omnia sancienda: repetam stirpem iuris a natura, qua duce est nobis omnis disputatio explicanda. ATT. Rectissime: et quidem ista duce errari nullo pacto potest.

VII. 24. M. Dasne igitur hoc nobis, Pomponi, (nam Quinti novi sententiam) deorum immortalium vi et natura, ratione, potestate, mente, numine, sive quod est aliud verbum, quo planius significem quod volo, naturam omnem regi? Nam si hoc non probas, ab eo nobis caussa ordiendi est potissimum. ATT. Do sa-

ne, si postulas. Etenim propter hunc concentum avium strepitumque fluminum, non vereor, condiscipulorum ne quis exaudiat. M. Atqui cavendum est. Solent enim, id quod virorum bonorum est, admodum irasci. Nec vero ferent, si audierint, te primum caput viri optimi prodidisse: in quo scripsit, *Nihil curare deum, nec sui, nec alieni*. 22. ΑΤΤ. Perge, quaeso; nam id, quod tibi concessi, quorsus pertineat, exspecto. M. Non faciam longius. Huc enim pertinet: animal hoc providum, sagax, multiplex, acutum, memor, plenum rationis et consilii, quem vocamus *hominem*, praeclara quadam conditione generatum esse a supremo deo. Solum est enim ex tot animantium generibus atque naturis particeps rationis et cogitationis, quum cetera sint omnia expertia. Quod est autem, non dicam in homine, sed in omni caelo atque terra, ratione divinius? (Quae quum adolevit atque perfecta est, nominatur rite sapientia.) 23. Est igitur, quoniam nihil est ratione melius, eaque et in homine et in deo, prima homini cum deo rationis societas. Inter quos autem ratio, inter eosdem etiam recta ratio communis est. Quae quum sit lex, lege quoque consociati homines cum diis putandi sumus. Inter quos porro est communio legis, inter eos communio iuris est. Quibus autem haec sunt [inter eos] communia, civitatis eiusdem habendi sunt. Si vero iisdem imperiis et potestatibus parent, multo etiam magis. Parent autem huic caelesti descriptioni mentique divinae et praepotenti deo; ut iam universus hic mundus una civitas sit communis deorum atque hominum existimanda. Et, quod in civitatibus ratione quadam, de qua dicetur idoneo loco, agnationibus familiarum distinguuntur status, id in rerum natura

tanto est magnificentius tantoque praeclarius; ut homines deorum agnatione et gente teneantur.

VIII. 24. Nam quum de natura hominis quaeritur, disputari solet, (et nimirum ita sunt, ut disputantur,) perpetuis cursibus conversionibusque caelestibus exstitisse quamdam maturitatem serendi generis humani; quod sparsum in terras atque satum divino auctum sit animorum munere. Quumque alia, quibus cohaerent homines, e mortali genere sumpserint, quae fragilia essent et caduca; animum esse ingeneratum a deo. Ex quo vere vel agnatio nobis cum caelestibus, vel genus, vel stirps appellari potest. Itaque ex tot generibus nullum est animal praeter hominem, quod habeat notitiam aliquam dei: ipsisque in hominibus nulla gens est neque tam immansueta, neque tam fera, quae non, etiam si ignoret, qualem habere deum deceat, tamen habendum sciat. 25. Ex quo efficitur illud, ut is agnoscat deum, qui, unde ortus sit, quasi recordetur ac noscat. Iam vero virtus eadem in homine ac deo est, neque ullo alio ingenio praeterea. Est autem virtus nihil aliud, quam in se perfecta et ad summum perducta natura. Est igitur homini cum deo similitudo. Quod quum ita sit, quae tandem potest esse propior certiorve cognatio? Itaque ad hominum commoditates et usus tantam rerum ubertatem natura largita est, ut ea, quae gignantur, donata consulto nobis, non fortuito nata videantur: nec solum ea, quae frugibus atque bacis terrae foetu profunduntur, sed etiam pecudes: quod perspicuum sit, partim esse ad usum hominum, partim ad fructum, partim ad vescendum procreatas. 26. Artes vero innumerabiles repertae sunt, docente natura. Quam imitata ratio res ad vitam necessarias sollerter conse-

cuta est. IX. Ipsum autem hominem eadem natura non solum celeritate mentis ornavit, sed etiam sensus tamquam satellites attribuit ac nuntios: et rerum plurimarum obscurarum necessarias intelligentias enudavit, quasi fundamenta quaedam scientiae: figuramque corporis habilem et aptam ingenio humano dedit. Nam quum ceteras animantes abiecisset ad pastum, solum hominem erexit ad caelique, quasi cognationis domiciliique pristini, conspectum excitavit: tum speciem ita formavit oris, ut in ea penitus reconditos mores effingeret. 27. Nam et oculi nimis arguti, quemadmodum animo affecti sumus, loquuntur; et is, qui appellatur vultus, qui nullo in animante esse praeter hominem potest, indicat: cuius vim Graeci norunt, nomen omnino non habent. Omitto opportunitates habilitatesque reliqui corporis, moderationem vocis, orationis vim, quae conciliatrix est humanae maxime societatis: neque enim omnia sunt huius disputationis ac temporis, et hunc locum satis, ut mihi videtur, in his libris, quos legistis, expressit Scipio. Nunc quoniam hominem, quod principium reliquarum rerum esse voluit, generavit et ornavit deus, perspicuum sit illud (ne omnia disserantur), ipsam per se naturam longius progredi: quae etiam nullo docente profecta ab iis, quorum, ex prima et inchoata intelligentia, genera cognovit, confirmat ipsa per se rationem et perficit.

X. 28. ΑΤΤ. Dii immortales, quam tu longe iuris principia repetis! atque ita, ut ego non modo illa non properem, quae exspectabam a te de iure civili, sed facile patiar, te hunc diem vel totum in isto sermone consumere. Sunt enim haec maiora, quae aliorum caussa fortasse complecteris, quam ipsa illa, quorum

haec caussa praeparantur. M. Sunt haec quidem magna, quae nunc breviter attinguntur: sed omnium, quae in doctorum hominum disputatione versantur, nihil est profecto praestabilius, quam plane intelligi, nos ad iustitiam esse natos, neque opinione, sed natura constitutum esse ius. Id iam patebit, si hominum inter ipsos societatem coniunctionemque perspexeris. 29. Nihil est enim unum uni tam simile, tam par, quam omnes inter nosmetipsos sumus. Quod si depravatio consuetudinum, si opinionum vanitas non imbecillitatem animorum torqueret et flecteret, quocumque coepisset; sui nemo ipse tam similis esset, quam omnes sunt omnium. Itaque quaecumque est hominis definitio, una in omnes valet. 30. Quod argumenti satis est, nullam dissimilitudinem esse in genere: quae si esset, non una omnes definitio contineret. Etenim ratio, qua una praestamus belluis, per quam coniectura valemus, argumentamur, refellimus, disserimus, conficimus aliquid, concludimus, certe est communis, doctrinâ differens, discendi quidem facultate par. Nam et sensibus eadem omnia comprehenduntur: et ea, quae movent sensus, itidem movent omnium: quaeque in animis imprimuntur, de quibus ante dixi, inchoatae intelligentiae similiter in omnibus imprimuntur: interpretæque est mentis oratio, verbis discrepans, sententiis congruens. 31. Nec est quisquam gentis ullius, qui ducem naturam nactus ad virtutem pervenire non possit. XI. Nec solum in rectis, sed etiam in pravitatibus insignis est humani generis similitudo. Nam et voluptate capiuntur omnes: quae etsi est illecebra turpitudinis, tamen habet quidam simile naturalis boni; est enim suavitate delectans: sic ab errore mentis, tamquam salutare ali-

quid, asciscitur: similique inscitia mors fugitur, quasi dissolutio naturae: vita expetitur, quia nos, in quo nati sumus, continet; dolor in maximis malis ducitur, tum sua asperitate, tum quod naturae interitus videtur sequi. 32. Propterque honestatis et gloriae similitudinem beati, qui honorati sunt, videntur: miseri autem, qui inglorii. Molestiae, laetitiae, cupiditates, timores similiter omnium mentes pervagantur: nec, si opiniones aliae sunt apud alios, idcirco, qui canem et felem ut deos colunt, non eadem superstitione, qua ceterae gentes, conflictantur. Quae autem natio non comitatem, non benignitatem, non gratum animum et beneficii memorem diligit? quae superbos, quae maleficos, quae crudeles, quae ingratos non aspernatur, non odit? quibus ex rebus quum omne genus hominum sociatum inter se esse intelligatur, illud extremum est, quod recte vivendi ratio meliores efficit. Quae si approbatis, pergam ad reliqua: sin quid requiritis, id explicemus prius. ATT. Nos vero nihil: ut pro utroque respondeam.

XII. 33. M. Sequitur igitur, ad participandum alium ab alio, communicandumque inter omnes ius, homines natura esse factos — atque hoc in omni hac disputatione sic intelligi volo, ius* quod dicam, naturam esse —, tantam autem esse corruptelam malae consuetudinis, ut ab ea tamquam igniculi exstinguantur a natura dati, exorianturque et confirmentur vitia contraria. Quod si, quo modo est natura, sic iudicio homines *humani* (ut ait poeta) *nihil a se alienum putarent*, coleretur ius aequè ab omnibus. Quibus enim ratio a natura data est, iisdem etiam recta ratio data est: ergo et lex, quae est recta ratio in iubendo et vetando: si lex, ius quoque. At omnibus ratio. Ius

igitur datum est omnibus: recteque Socrates execrari eum solebat, qui primus utilitatem a natura seiunxisset. 34. Id enim querebatur caput esse exitiorum omnium: unde est illa Pythagorea vox, [*Τὰ τῶν φίλων κοινὰ, καὶ φίλων ἰσότης*]. Ex quo perspicitur, quum hanc benevolentiam tam late longeque diffusam vir sapiens in aliquem pari virtute praeditum contulerit, tum illud effici, quod quibusdam incredibile videatur, sit autem necessarium, ut nihilo sese plus, quam alterum diligat. Quid enim est, quod differat, quum sint cuncta paria? Quod si interesse quippiam tantulum modo potuerit, iam amicitiae nomen occiderit: cuius est ea vis, ut, simul atque sibi aliquid, quam alteri, maluerit, nulla sit. Quae praemuniuntur omnia reliquo sermoni disputationique nostrae, quo facilius, ius in natura esse positum, intelligi possit. De quo quum perpauca dixerō, tum ad ius civile veniam, ex quo haec omnis nata est oratio.

XIII. 35. Q. Tu vero iam perpauca scilicet. Ex iis enim, quae dixisti, Attico videtur, mihi quidem certe, ex natura ortum esse ius. ATT. An mihi aliter videri possit, quum haec iam perfecta sint: primum, quasi muneribus deorum nos esse instructos et ornatos: secundo autem, unam esse hominum inter ipsos vivendi parem communemque rationem: deinde, omnes inter se naturali quadam indulgentia et benevolentia, tum etiam societate iuris contineri? Quae quum vera esse recte, ut arbitror, concesserimus, qui iam licet nobis a natura leges et iura seiungere? 36. M. Recte dicis: et res se sic habet. Verum philosophorum more, non veterum quidem illorum, sed eorum, qui quasi officinas instruxerunt sapientiae, quae fuse olim disputabantur ac libere, ea nunc articulatim

distincteque dicuntur. Neque enim satisfieri censent huic loco, qui nunc est in manibus, nisi separatim hoc ipsum, naturae esse ius, disputerint. **Att.** Et scilicet tua libertas disserendi amissa est: aut tu is es, qui in disputando non tuum iudicium sequare, sed auctoritati aliorum pareas. **37. M.** Non semper, Tite: sed, iter huius sermonis quod sit, vides. Ad respublicas firmandas, et ad stabiliendas vires, sanandos populos omnis nostra pergit oratio. Quocirca vereor committere, ut non bene provisa et diligenter explorata principia ponantur: nec tamen ut omnibus probentur, (nam id fieri non potest,) sed ut iis, qui omnia recta atque honesta per se expetenda duxerunt, et aut nihil omnino in bonis numerandum, nisi quod per se ipsum laudabile esset, aut certe nullum habendum magnum bonum, nisi quod vere laudari sua sponte posset, — **38.** his omnibus (sive in Academia vetere cum Speusippo, Xenocrate, Polemone manserunt; sive Aristotelem et Theophrastum, cum illis re congruentes, genere docendi paullum differentes, secuti sunt: sive, ut Zenoni visum est, rebus non commutatis, immutaverunt vocabula: sive etiam Aristonis difficilem atque arduam, sed iam tamen fractam et convictam sectam secuti sunt, ut, virtutibus exceptis atque vitiis, cetera in summa aequalitate ponerent:) his omnibus haec, quae dixi, probantur. **39.** Sibi autem indulgentes et corpori deservientes atque omnia, quae sequantur in vita, quaeque fugiant, voluptatibus et doloribus ponderantes, etiam si vera dicunt, (nihil enim opus est hoc loco litibus,) in hortulis suis iubeamus dicere, atque etiam ab omni societate reipublicae, cuius partem nec norunt ullam, nec umquam nosse voluerunt, paullisper facessant, rogemus. Per-

turbatricem autem harum omnium rerum Academiam, hanc ab Arcesila et Carneade recentem, exoremus, ut sileat. Nam si invaserit in haec, quae satis scite nobis instructa et composita videntur, nimias edet ruinas. Quam quidem ego placare cupio, submovere non audeo.

(Desunt hic fortasse nonnulla de peccati conscientia et scelerum poenis.)

XIV. 40. * * * nam et in iis sine illius suffimentis expiati sumus. At vero scelerum in homines atque impietatum nulla expiatio est. Itaque poenas luunt non tam iudiciis, (quae quondam nusquam erant, hodie multifariam nulla sunt: ut sint tamen, persaepe falsa sunt) sed ut eos agitent insectenturque furiae, non *ardentibus taedis*, sicut in fabulis, sed angore conscientiae fraudisque cruciatu. Quod si homines ab iniuria poena, non natura arcere deberet, quaenam sollicitudo vexaret impios, sublato suppliciorum metu? Quorum tamen nemo tam audax umquam fuit, quin aut abnueret a se commissum esse facinus, aut iusti sui doloris causam aliquam fingeret, defensionemque facinoris a naturae iure aliquo quaereret. Quae si appellare audent impii, quo tandem studio colentur a bonis? Quod si poena, si metus supplicii, non ipsa turpitudine, deterret ab iniuriosa facinorosaque vita: nemo est iniustus: aut incauti potius habendi sunt improbi. 41. Tum autem qui non ipso honesto movemur, ut boni viri simus, sed utilitate aliqua atque fructu, callidi simus, non boni. Nam quid faciet is homo in tenebris, qui nihil timet nisi testem et iudicem? quid, in deserto quo loco nactus, quem multo auro spoliare possit, imbecillum atque solum? Noster quidem hic natura iustus vir ac bonus etiam collo-

quetur, iuvabit, in viam deducet: is vero, qui nihil alterius caussa faciet, metietur suis commodis omnia, videtis, credo, quid sit acturus. Quod si negabit, se illi vitam erepturum et aurum ablaturum; numquam ob eam caussam negabit, quod id natura turpe iudicet, sed quod metuat, ne emanet, id est, ne malum habeat. O rem dignam, in qua non modo docti, verum etiam agrestes erubescant! XV. 42. Iam vero illud stultissimum, existimare omnia iusta esse, quae scita sint populorum institutis aut legibus. Etiamne, si quae leges sint tyrannorum? si triginta illi Athenis leges imponere voluissent, aut si omnes Athenienses delectarentur tyrannicis legibus, num idcirco hae leges iustae haberentur? Nihilo, credo, magis illa, quam interrex noster tulit, ut dictator, quem vellet civium, indicta caussa impune posset occidere. Est enim unum ius, quo devincta est hominum societas, et quod lex constituit una. Quae lex est recta ratio imperandi atque prohibendi: quam qui ignorat, is est iniustus, sive est illa scripta uspiam, sive nusquam. Quod si iustitia est obtemperatio scriptis legibus institutisque populorum, et si, ut iidem dicunt, utilitate omnia metienda sunt: negliget leges, easque perrumpet, si poterit, is, qui sibi eam rem fructuosam putabit fore. Ita fit, ut nulla sit omnino iustitia, si neque natura est, et ea, quae propter utilitatem constituitur, utilitate alia convellitur. 43. Atque, si natura confirmatura ius non erit, virtutes omnes tollentur. Ubi enim liberalitas, ubi patriae caritas, ubi pietas, ubi aut bene merendi de altero aut referendae gratiae voluntas poterit exsistere? Nam haec nascuntur ex eo, quia natura propensi sumus ad diligendos homines: quod fundamentum iuris est. Neque solum in homines obse-

quia, sed etiam in deos caerimoniae religionesque tolluntur: quas non metu, sed ea coniunctione, quae est homini cum deo, conservandas puto. XVI. Quod si populorum iussis, si principum decretis, si sententiis iudicum iura constituerentur: ius esset latrocinari; ius adulterare; ius testamenta falsa supponere, si haec suffragiis aut scitis multitudinis probarentur. 44. Quae si tanta potestas est stultorum sententiis atque iussis, ut eorum suffragiis rerum natura vertatur: cur non sanciant, ut, quae mala perniciosaque sunt, habeantur pro bonis ac salutaribus? aut cur, quum ius ex iniuria lex facere possit, bonum eadem facere non possit ex malo? Atqui nos legem bonam a mala nulla alia nisi naturae norma dividere possumus. Nec solum ius et iniuria a natura diiudicantur, sed omnino omnia honesta ac turpia. Nam et communis intelligentia notas nobis res efficit, easque in animis nostris inchoavit, ut honesta in virtute ponantur, in vitiis turpia. 45. Haec autem in opinione existimare, non in natura posita, dementis est. Nam nec arboris, nec equi virtus, quae dicitur, (in quo abutimur nomine) in opinione sita est, sed in natura. Quod si ita est, honesta quoque et turpia natura diiudicanda sunt. Nam si opinione universa virtus, eadem eius etiam partes probarentur. Quis igitur prudentem et, ut ita dicam, catum non ex ipsius habitu, sed ex aliqua re externa iudicet? Est enim virtus perfecta ratio; quod certe in natura est. Igitur omnis honestas eodem modo. XVII. Nam ut vera et falsa, ut consequentia et contraria sua sponte, non aliena iudicantur: sic constans et perpetua ratio vitae, quae est virtus, itemque inconstantia, quod est vitium, sua natura probabitur. 46. Nos ingenia iuvenum non item? at ingenia natura:

virtutes et vitia, quae existunt ab ingeniis, aliter iudicabuntur? an ea aliter: honesta et turpia non ad naturam referri necesse erit? Quod laudabile bonum est, in se habeat quod laudetur necesse est: ipsum enim bonum non est opinionibus, sed natura. Nam ni ita esset, beati quoque opinione essent. Quo quid dici potest stultius? Quare quum et bonum et malum natura iudicetur, et ea sint principia naturae: certe honesta quoque et turpia simili ratione diiudicanda et ad naturam referenda sunt. 47. Sed perturbat nos opinionum varietas hominumque dissensio: et quia non idem contingit in sensibus, hos natura certos putamus: illa, quae aliis sic, aliis secus, nec iisdem semper uno modo videntur, ficta esse ducimus. Quod est longe aliter. Nam sensus nostros non parens, non nutrix, non magister, non poeta, non scena depravat, non multitudinis consensus abducit a vero. Animis omnes tenduntur insidiae, vel ab iis, quos modo enumeravi, qui, teneros et rudes quum acceperunt, inficiunt et flectunt, ut volunt, vel ab ea, quae penitus in omni sensu implicata insidet imitatrix boni, voluptas, malorum autem mater omnium: cuius blanditiis corrupti, quae natura bona sunt, quia dulcedine hac et scabie carent, non cernunt satis.

XVIII. 48. Sequitur, ut conclusa mihi iam haec sit omnis oratio, (id quod ante oculos ex iis est, quae dicta sunt,) et ius et omne honestum sua sponte esse expetendum. Etenim omnes viri boni ipsam aequitatem et ius ipsum amant, nec est viri boni, errare et diligere, quod per se non sit diligendum. Per se igitur ius est expetendum et colendum. Quod si ius, etiam iustitia: sic reliquae quoque virtutes per se colendae sunt. Quid? liberalitas gratuitane est, an mer-

cenaria? Si sine praemio benigna est, gratuita: si cum mercede, conducta: nec est dubium, quin is, qui liberalis benignusque dicitur, officium, non fructum sequatur. Ergo item iustitia nihil expetit praemii, nihil pretii. Per se igitur expetitur. Eademque omnium virtutum caussa atque sententia est. 49. Atque etiam si emolumentis, non suapte natura virtus expetitur, una erit virtus, quae malitia rectissime dicetur. Ut enim quisque maxime ad suum commodum refert, quaecumque agit, ita minime est vir bonus: ut, qui virtutem praemio metiuntur, nullam virtutem, nisi malitiam putent. Ubi enim beneficus, si nemo alterius caussa benigne facit? ubi gratus, si non eum ipsum cernunt grati, cui referunt gratiam? ubi illa sancta amicitia, si non ipse amicus per se amatur toto pectore, ut dicitur? qui etiam deserendus et abiiciendus est, desperatis emolumentis et fructibus. Quo quid potest dici immanius? Quod si amicitia per se colenda est, societas quoque hominum et aequalitas et iustitia per se expetenda. 50. Quod ni ita est, omnino iustitia nulla est. Id enim iniustissimum ipsum est, iustitiae mercedem quaerere. XIX. Quid vero de modestia, quid de temperantia, quid de continentia, quid de verecundia, pudore pudicitiaque dicemus? Infamiaene metu non esse petulantes, an legum et iudiciorum? Innocentes ergo et verecundi sunt, ut bene audiant, et ut rumorem bonum colligant? Eru-bescunt pudici etiam loqui de pudicitia. Ac me nimis istorum philosophorum pudet, qui nullum vitium nisi iudicio ipso notatum putant. 51. Quid enim? possumus eos, qui a stupro arcentur infamiae metu, pudicos dicere, quum ipsa infamia propter rei turpitudinem consequatur? Nam quid aut laudari rite aut

vituperari potest, si ab eius natura recesseris, quod aut laudandum aut vituperandum putes? an corporis pravitates, si erunt perinsignes, habebunt aliquid offensionis: animi deformitas non habebit? cuius turpitudine ex ipsis vitiis facillime perspici potest. Quid enim foedius avaritia, quid immanius libidine, quid contemptius timiditate, quid abiectius tarditate et stultitia dici potest? Quid ergo? eos, qui singulis vitiis excellunt, aut etiam pluribus, propter damna aut detrimenta aut cruciatus aliquos miseros esse dicimus, an propter vim turpitudinemque vitiorum? quod item ad contrariam laudem in virtutem dici potest. 52. Postremo, si propter alias res virtus expetitur, melius esse aliquid, quam virtutem, necesse est. Pecuniamne igitur? an honores? an formam? an valetudinem? Quae et, quum adsunt, perparva sunt; et, quam diu adfutura sint, certum sciri nullo modo potest. An (id quod turpissimum dictu est) voluptatem? At in ea quidem spernenda et repudianda virtus vel maxime cernitur.

Videtisne, quanta series rerum sententiarumque sit: atque ut ex alio alia nectantur? Quin labebar longius, nisi me retinuissem. XX. Q. Quo tandem? Libenter enim, frater, ad istam orationem tecum prolaberer. M. Ad finem bonorum, quo referuntur, et cuius [apiscendi] caussa sunt facienda omnia: controversam rem, et plenam dissensionis inter doctissimos, sed aliquando tamen iudicandam. 53. ATT. Qui istuc fieri potest, L. Gellio mortuo? M. Quid tandem id ad rem? ATT. Quia me Athenis audire ex Phaedro meo memini, Gellium, familiarem tuum, quum pro consule ex praetura in Graeciam venisset, Athenis philosophos, qui tum erant, in locum unum convo-

casae, ipsisque magno opere auctorem fuisse, ut aliquando controversiarum aliquem facerent modum. Quod si essent eo animo, ut nollent aetatem in litibus conterere; posse rem convenire: et simul operam suam illis esse pollicitum, si posset inter eos aliquid convenire. M. Ioculare istuc quidem, Pomponi, et a multis saepe derisum. Sed ego plane vellem me arbitrum inter antiquam Academiam et Zenonem datum. ATT. Quo tandem istud modo? M. Quia de re una solum dissident, de ceteris mirifice congruunt. ATT. Ain tandem? Una de re est solum dissensio? 54. M. Quae quidem ad rem pertineat, una: quippe quum antiqui omnes, quod secundum naturam esset, quo iuvaremur in vita, bonum esse decreverint, hic, nisi quod honestum esset, nihil putarit bonum. ATT. Perparvam vero controversiam dicis, ac non eam, quae dirimat omnia! M. Probe quidem sentis, si re, ac non verbis dissiderent. XXI. ATT. Ergo assentiris Antiocho familiari meo (magistro enim non audeo dicere), quocum vixi, et qui me ex nostris paene convellit hortulis, deduxitque in Academiam perpauculis passibus. M. Vir iste fuit ille quidem prudens et acutus et in suo genere perfectus mihi, ut scis, familiaris: cui tamen ego assentiar in omnibus, necne, mox videro; hoc dico, controversiam totam istam posse sedari. 55. ATT. Qui istud tandem vides? M. Quia si, ut Chius Aristo dixit, solum bonum esse, quod honestum esset, malumque, quod turpe, ceteras res omnes plane pares, ac ne minimum quidem, utrum adessent, an abessent, interesse: valde a Xenocrate et Aristotele et ab illa Platonis familia discreparet, essetque inter eos de re maxima et de omni vivendi ratione dissensio. Nunc vero, quum, quod decus antiqui summum bo-

num esse dixerant, hic solum bonum dicat: itemque dedecus illi summum malum, hic solum: divitias, valetudinem, pulchritudinem commodas res appellet, non bonas: paupertatem, debilitatem, dolorem incommodas, non malas: sentit idem, quod Xenocrates, quod Aristoteles; loquitur alio modo. Ex hac autem non rerum, sed verborum discordiâ controversia nata est de finibus: in qua, quoniam usucapionem XII tabulae intra quinque pedes esse noluerunt, depasci veterem possessionem Academiae ab hoc acuto homine non sinemus; nec Mamilia lege singuli, sed ex his tres arbitri fines regemus. 56. Q. Quamnam igitur sententiam dicemus? M. Requiri placere terminos, quos Socrates pegerit, iisque parere. Q. Praeclare, frater, iam nunc a te verba usurpantur civilis iuris et legum: quo de genere exspecto disputationem tuam: nam ista quidem magna diiudicatio est, ut ex te ipso saepe cognovi. Sed certe res ita se habet, ut ex natura vivere summum bonum sit, id est, vita modica et apta virtute perfrui: aut naturam sequi et eius quasi lege vivere, id est, nihil, quantum in ipso sit, praetermittere, quo minus ea, quae natura postulet, consequatur, quod inter haec velit virtute tamquam lege vivere. Quapropter hoc diiudicari, nescio an numquam, sed hoc sermone certe non potest, si quidem id, quod suscepimus, perfecturi sumus. ATT. At ego huc declinabam nec invitus. XXII. 57. Q. Licebit alias: nunc id agamus, quod coepimus, quum praesertim ad id nihil pertineat haec de summo malo bonoque dissensio. M. Prudentissime, Quinte, dicis. Nam quae a me adhuc dicta sunt, * * * Q. Nec Lycurgi leges, nec Solonis, neque Charondae, neque Zaleuci, nec nostras XII tabulas nec plebiscita desidero: sed te existimo quum po-

pulis, tum etiam singulis hodierno sermone leges vivendi et disciplinam daturum. 58. M. Est huius vero disputationis, Quinte, proprium id, quod expectas: atque utinam esset etiam facultatis meae! Sed profecto ita se res habet, ut, quoniam vitiorum emendatricem legem esse oportet commendatricemque virtutum, ab ea vivendi doctrina ducatur. Ita fit, ut mater omnium bonarum rerum sapientia sit, a cuius amore Graeco verbo philosophia nomen invenit: qua nihil a diis immortalibus uberius, nihil florentius, nihil praestabilius hominum vitae datum est. Haec enim una nos quum ceteras res omnes, tum, quod est difficillimum, docuit, ut nosmet ipsos nosceremus: cuius praecepti tanta vis, tanta sententia est, ut ea non homini cuiquam, sed Delphico deo tribueretur. 59. Nam qui se ipse norit, primum aliquid se habere sentiet divinum, ingeniumque in se suum, sicut simulacrum aliquod, dedicatum putabit; tantoque munere deorum semper dignum aliquid et faciet et sentiet: et, quum se ipse perspexerit totumque tentarit, intelliget, quemadmodum a natura subornatus in vitam venerit, quantaque instrumenta habeat ad obtinendam adipiscendamque sapientiam: quoniam principia rerum omnium, quasi adumbratas intelligentias, animo ac mente conceperit: quibus illustratis, sapientia duce, bonum virum et ob eam ipsam causam cernat se beatum fore. XXIII. 60. Nam quum animus, cognitis perceptisque virtutibus, a corporis obsequio indulgentiaque discesserit, voluptatemque sicut labem aliquam dedecoris oppresserit, omnemque mortis dolorisque timorem effugerit, societatemque caritatis coierit cum suis, omnesque natura coniunctos suos duxerit, cultumque deorum et puram religionem susceperit.

rit, et exacuerit illam, ut oculorum, sic ingenii aciem ad bona deligenda et reiicienda contraria: quae virtus ex providendo est appellata prudentia: quid eo dici aut excogitari poterit beatius? 61. Idemque quum caelum, terras, maria rerumque omnium naturam perspexerit, eaque unde generata, quo recurrant, quando, quo modo obitura, quid in iis mortale et caducum, quid divinum aeternumque sit, viderit, ipsumque ea moderantem et regentem paene prehenderit, seseque non unius circumdatum moenibus loci, sed civem totius mundi, quasi unius urbis, agnoverit: in hac ille magnificentia rerum atque in hoc conspectu et cognitione naturae, dii immortales! quam ipse se noscet! 62. quod Apollo praecepit Pythius: quam contemnet, quam despiciet, quam pro nihilo putabit ea, quae vulgo dicuntur amplissima! Atque haec omnia quasi seipimento aliquo vallabit disserendi ratione, veri et falsi iudicandi scientia et arte quadam intelligendi, quid quamque rem sequatur, et quid sit cuique contrarium. Quumque se ad civilem societatem natum senserit, non solum illa subtili disputatione sibi utendum putabit, sed etiam fusa latius perpetua oratione, qua regat populos, qua stabiliat leges, qua castiget improbos, qua tueatur bonos, qua laudet claros viros, qua praecepta salutis et laudis apte ad persuadendum edat suis civibus, qua hortari ad decus, revocare a flagitio, consolari possit afflictos, factaque et consulta fortium et sapientum, cum improborum ignominia, sempiternis monumentis proderet. Quae quum tot res tantaeque sint, quae inesse in homine perspiciantur ab iis, qui seipsi velint nosse; earum parens est educatrixque sapientia. ATT. Laudata quidem a te graviter et vere. Sed quorsus haec pertinent? 63. M. Primum

ad ea, Pomponi, de quibus acturi iam sumus: quae tanta esse volumus: non enim erunt, nisi ea fuerint, unde illa manant, amplissima. Deinde facio et libenter et, ut spero, recte, quod eam, cuius studio teneor, quaeque me eum, quicumque sum, effecit, non possum silentio praeterire. ATT. Vero: facis et merito, et ipse, fuitque id, ut dicis, in hoc sermone faciendum.

434.

M. TULLII CICERONIS
DE LEGIBUS
LIBER SECUNDUS.

ARG. Quum ius omne vel divinum sit vel humanum, divini autem prima necessario debeat esse cura: ab hoc merito initium fecit Cicero, totamque *religionem* hoc libro constituit. Repetit autem disputationem ab aeterna illa et summa lege, quae est ratio divina et humana, apta ad vetandum et iubendum. c. 4. Deinde ipsam proponit legem, e legibus Numae et moribus Romanis ductam c. 8. 9. praemisso prooemio de legis laudibus, iisque propriis generis sui c. 7. Reliqua autem pars libri versatur in ista lege explicanda et tamquam suadenda, ut, quibus de causis quaeque legis pars placeat, intelligatur. In quo non solum Platone aliosque Graecos philosophos imitatur, qui de legibus scripsero

(v. III. 5. 6.); sed etiam consuetudinem magistratuum Romanorum, qui in ferendis rogandisque legibus, primum de legum laude et necessitate in universum disserere, deinde a praecone, scriba subiiciente, recitari legem, et, ubi docendo, explicando, rationibusque afferendis eam suasere, populum discedere et, datis tabellis, in sua quemque tribu ferre suffragium iubere consueverunt. III. 4. in fin.

I. 4. **ATTICUS.** Sed visne, quoniam et satis iam ambulatum est, et tibi aliud dicendi initium sumendum est, locum mutemus, et in insula, quae est in Fibreno, (nam opinor** illi alteri flumini nomen esse) sermoni reliquo demus operam sedentes? M. Sane quidem. Nam illo loco libentissime soleo uti, sive quid mecum ipse cogito, sive quid aut scribo aut lego. 2. **ATT.** Equidem, qui nunc potissimum huc venerim, satiari non queo: magnificasque villas et pavimenta marmorea et laqueata tecta contemno. Ductus vero aquarum, quos isti nilos et euripos vocant, quis non, quum haec videat, irriserit? Itaque, ut tu paullo ante, de lege et iure disserens, ad naturam referebas omnia; sic in his ipsis rebus, quae ad quietem animi delectationemque quaeruntur, natura dominatur. Quare antea mirabar, (nihil enim his in locis, nisi saxa et montes, cogitabam: idque ut facerem, et orationibus inducebar tuis, et versibus) sed mirabar, ut dixi, te tam valde hoc loco delectari: nunc contra miror, te, quum Roma absis, usquam potius esse. 3. M. Ego vero, quum licet plures dies abesse, praesertim hoc tempore anni, et amoenitatem hanc et salubritatem sequor: raro autem licet. Sed nimirum me alia quoque caussa delectat, quae te non attingit ita. **ATT.** Quae tandem ista caussa est? M. Quia, si verum dici-

mus, haec est mea et huius fratris mei germana patria: hinc enim orti stirpe antiquissima sumus: hic sacra, hic genus, hic maiorum multa vestigia. Quid plura? hanc vides villam, ut nunc quidem est, latius aedificatam patris nostri studio: qui quum esset infirma valetudine, hic fere aetatem egit in litteris. Sed hoc ipso in loco, quum avus viveret, et antiquo more parva esset villa, ut illa Curiana in Sabinis, me scito esse natum. Quare inest nescio quid, et latet in animo ac sensu meo, quo me plus hic locus fortasse delectet: siquidem etiam ille sapientissimus vir, Ithacam ut videret, immortalitatem scribitur repudiasse.

II. 4. ATT. Ego vero istam tibi iustam caussam puto, cur huc libentius venias atque hunc locum diligas. Quin ipse, vere dicam, sum illi villae amicior modo factus, atque huic omni solo, in quo tu ortus et procreatus es. Movemur enim nescio quo pacto locis ipsis, in quibus eorum, quos diligimus aut admiramur, adsunt vestigia. Me quidem ipsae illae nostrae Athenae non tam operibus magnificis exquisitisque antiquorum artibus delectant, quam recordatione summorum virorum, ubi quisque habitare, ubi sedere, ubi disputare sit solitus: studioseque eorum etiam sepulcra contemplor. Quare istum, ubi tu es natus, plus amabo posthac locum. M. Gaudeo igitur, me incunabula paene mea tibi ostendisse.

5. ATT. Equidem me cognosse admodum gaudeo. Sed illud tamen quale est, quod paullo ante dixisti; hunc locum (idem ego te accipio dicere Arpinum) germanam patriam esse vestram? numquid duas habetis patrias? an est una illa patria communis? Nisi forte sapienti illi Catoni fuit patria non Roma, sed Tusculum. M. Ego me hercule et illi et omnibus municipibus duas esse cen-

seo patrias: unam naturae, alteram civitatis: ut ille Cato, quum esset Tusculi natus, in populi Romani civitatem susceptus est. Ita, quum ortu Tusculanus esset, civitate Romanus, habuit alteram loci patriam, alteram iuris; ut vestri Attici, priusquam Theseus eos demigrare ex agris et in æstu, quod appellatur, omnes se conferre iussit, et simul *ἁγῶρας*;* iidem et Attici: sic nos et eam patriam dicimus, ubi nati, et illam, qua excepti sumus. Sed necesse est, caritate eam prae-stare, qua populi Romani nomen universae civitatis est: pro qua mori, et cui nos totos dedere, et in qua nostra omnia ponere et quasi consecrare debemus. Dulcis autem non multo secus est ea, quae genuit, quam illa, quae excepit. Itaque ego hanc meam esse patriam prorsus numquam negabo [dum sit illa maior, haec in ea contineatur]. III. 6. ΑΤΤ. Recte igitur Magnus ille noster, me audiente, posuit in iudicio, quum pro Balbo tecum simul diceret, rempublicam nostram iustissimas huic municipio gratias agere posse, quod ex eo duo sui conservatores exstitissent: ut iam videar adduci, hanc quoque, quae te procrearit, esse patriam tuam. Q. Sed ventum in insulam est. Hac vero nihil est amoenius. Ut enim hoc quasi rostro finditur Fibrenus, et divisus aequaliter in duas partes latera haec alluit, rapideque dilapsus cito in unum confluit, et tantum complectitur, quod satis sit modicae palaestrae, loci, quo effecto, tamquam id habuerit operis ac muneris, ut hanc nobis efficeret sedem ad disputandum, statim praecipitat in Lirem et, quasi in familiam patriciam venerit, amittit nomen obscurius, Liremque multo gelidiorem facit. Nec enim ullum hoc frigidius flumen attingi, quum ad multa accesserim, ut vix pede tentare id possim: quod in

PhaedroPlatonis facitSocrates. 7. M. Est vero ita: sed tamen huic amoenitati, quam ex Quinto saepe audio, Thyamis Epirotes tuus ille nihil, opinor, concesserit. Q. Est ita, ut dicis. Cave enim putes, Attici nostri Amaltheo platanisque illis quidquam esse praeclarius. Sed, si videtur, considamus hic in umbra, atque ad eam partem sermonis, ex qua egressi sumus, revertamur. M. Praeclare exigis, Quinte: (at ego effugisse arbitrabar:) et tibi horum nihil deberi potest. Q. Ordire igitur: nam hunc tibi totum dicamus diem.

M. *A Iove Musarum primordia*, —

sicut in Aratio carmine orsi sumus. Q. Quorsum istud? M. Quia nunc itidem ab eodem et a ceteris diis immortalibus sunt nobis agendi capienda primordia. Q. Optime vero, frater: et fieri sic decet. IV. 8. M. Videamus igitur rursus, priusquam aggrediamur ad leges singulas, vim naturamque legis, ne, quum referenda sint ad eam nobis omnia, labamur interdum errore sermonis, ignoremusque vim [sermonis] eius, quo iura nobis definienda sint. Q. Sane quidem, hercle: et est ista recta docendi via. M. Hanc igitur video sapientissimorum fuisse sententiam, legem neque hominum ingeniis excogitatam, nec scitum aliquod esse populorum, sed aeternum quiddam, quod universum mundum regeret, imperandi prohibendique sapientia. Ita principem legem illam et ultimam mentem esse dicebant omnia ratione aut cogentis aut vetantis dei: ex qua illa lex, quam dii humano generi dederunt, recte est laudata. Est enim ratio mensque sapientis ad iubendum et ad deterrendum idonea. 9. Q. Aliquoties iam iste locus a te tactus est: sed ante quam ad populares leges venias, vim istius caelestis legis explana, si placet: ne aestus nos consuetudinis

absorbeat et ad sermonis morem usitati trahat. M. A parvis enim, Quinte, didicimus, si in ius vocat, atque eiusmodi alias leges nominare. Sed vero intelligi sic oportet, et hoc et alia iussa ac vetita populorum vim non habere ad recte facta vocandi et a peccatis avocandi: quae vis non modo senior est, quam aetas populorum et civitatum, sed aequalis illius caelum atque terras tuentis et regentis dei.

10. Neque enim esse mens divina sine ratione potest, nec ratio divina non hanc vim in rectis pravisque sanciendis habere; nec, quia nusquam erat scriptum, ut contra omnes hostium copias in ponte unus assisteret a tergoque pontem interscindi iuberet, idcirco minus Coclitem illum rem gessisse tantam fortitudinis lege atque imperio putabimus: nec, si regnante Tarquinio nulla erat Romae scripta lex de stupris, idcirco non contra illam legem sempiternam Sex. Tarquinius vim Lucretiae, Tricipitini filiae, attulit. Erat enim ratio profecta a rerum natura, et ad recte faciendum impellens et a delicto avocans: quae non tum denique incipit lex esse, quum scripta est, sed tum, quum orta est. Orta est autem simul cum mente divina. Quamobrem lex vera atque princeps apta ad iubendum et ad vetandum ratio est recta summi Iovis.

V. 11. Q. Assentior, frater, ut, quod est rectum, verum quoque sit, neque cum litteris, quibus scita scribuntur, aut oriatur aut occidat. M. Ergo ut illa divina mens summa lex est, item, quum in homine est perfecta, est in mente sapientis. Quae sunt autem varie et ad tempus descripta populis, favore magis, quam re, legum nomen tenent. Omnem enim legem, quae quidem recte lex appellari possit, esse laudabilem, quibusdam talibus argumentis docent. Constat

profecto, ad salutem civium civitatumque incolumitatem vitamque hominum quietam et beatam inventas esse leges: eosque, qui primum eiusmodi scita sanxerint, populis ostendisse, ea se scripturos atque laturus, quibus illi ascitis susceptisque honeste beateque viverent: quaeque ita composita sanctaeque essent, eas leges videlicet nominarunt. Ex quo intelligi par est, eos, qui perniciose et iniusta populis iussa descripserint, quum contra fecerint, quam polliciti professique sint, quidvis potius tulisse, quam leges: ut perspicuum esse possit, in ipso nomine legis interpretando inesse vim et sententiam iusti et iuris legendi. 42. Quaero igitur a te, Quinte, sicut illi solent: Quo si civitas careat, ob eam ipsam causam, quod eo careat, pro nihilo habenda sit, id estne numerandum in bonis? Q. Ac maximis quidem. M. Lege autem carens civitas an ob id ipsum habenda nullo loco? Q. Dici aliter non potest. M. Necesse est igitur, legem haberi in rebus optimis. 43. Q. Prorsus assentior. M. Quid? quod multa perniciose, multa pestifere sciscuntur in populis, quae non magis legis nomen attingunt, quam si latrones aliqua consensu suo sanxerint? Nam neque medicorum praecepta dici vere possint, si quae inscii imperitique pro salutaribus mortifera conscripserint, neque in populo lex, cuicuiusmodi fuerit illa, etiam si perniciosum aliquid populus acceperit. Ergo est lex iustorum iniustorumque distinctio, ad illam antiquissimam et rerum omnium principem expressa naturam, ad quam leges hominum diriguntur, quae supplicio improbos afficiunt, defendunt ac tuentur bonos. VI. Q. Praeclare intelligo: nec vero iam aliam esse ullam legem puto non modo habendam, sed ne appellandam quidem. 44. M. Igitur tu Titias et

Appuleias leges nullas putas? Q. Ego vero ne Lívias quidem. M. Et recte, quae praesertim uno versiculo senatus puncto temporis sublatae sint: lex autem illa, cuius vim explicavi, neque tolli neque abrogari potest. Q. Eas tu igitur leges rogabis videlicet, quae numquam abrogentur. M. Certe, si modo acceptae a vobis duobus erunt.

Sed, ut vir doctissimus fecit Plato, atque idem gravissimus philosophorum omnium, qui princeps de republica conscripsit, idemque separatim de legibus eius, id mihi credo esse faciendum, ut, priusquam ipsam legem recitem, de eius legis laude dicam. Quod idem et Zaleucum et Charondam fecisse video; quamquam quidem illi non studii et delectationis, sed reipublicae caussa leges civitatibus suis conscripserunt. Quos imitatus Plato videlicet hoc quoque legis putavit esse, persuadere aliquid, non omnia vi ac minis cogere. 45. Q. Quid? quod Zaleucum istum negat ullum fuisse Timaeus? M. At Theophrastus auctor haud deterior, mea quidem sententia; meliorem multi nominant: commemorant vero ipsius cives, nostri clientes, Locri. Sed sive fuit, sive non fuit, nihil ad rem. Loquimur, quod traditum est. VII. Sit igitur hoc a principio persuasum civibus, dominos esse omnium rerum ac moderatores deos, eaque, quae gerantur, eorum geri iudicio ac numine, eosdemque optime de genere hominum mereri et, qualis quisque sit, quid agat, quid in se admittat, qua mente, qua pietate colat religiones, intueri piorumque et impiorum habere rationem. 46. His enim rebus imbutae mentes haud sane abhorrebunt ab utili et a vera sententia. Quid est enim verius, quam neminem esse oportere tam stulte arrogantem, ut in se rationem et

mentem putet inesse, in caelo mundoque non putet? aut ut ea, quae vix summa ingenii ratione comprehendat, nulla ratione moveri putet? Quem vero astrorum ordines, quem dierum noctiumque vicissitudines, quem mensium temperatio, quemque ea, quae gignuntur nobis ad fruendum, non gratum esse cogant; hunc hominem omnino numerari qui decet? Quumque omnia, quae rationem habent, praestent iis, quae sint rationis expertia, nefasque sit dicere, ullam rem praestare naturae omnium rerum: rationem inesse in ea confitendum est. Utiles esse autem opiniones has quis neget, quum intelligat, quam multa firmentur iureiurando? quanta salutis sint foederum religiones? quam multos divini supplicii metus a scelere revocarit? quamque sancta sit societas civium inter ipsos, diis immortalibus interpositis tum iudicibus, tum testibus? Habes legis prooemium: sic enim hoc appellat Plato. 47. Q. Habeo vero, frater: et in hoc admodum delector, quod in aliis rebus aliisque sententiis versaris, atque ille. Nihil enim tam dissimile, quam vel ea, quae ante dixisti, vel hoc ipsum legis exordium. Unum illud mihi videris imitari orationis genus. M. Vellem fortasse. Quis enim id potest aut umquam poterit imitari? Nam sententias interpretari perfacile est. Quod quidem ego facerem, nisi plane esse vellem meus. Quid enim negotii est, eadem, prope verbis iisdem conversa, dicere? Q. Prorsus assentior. Verum, ut modo tute dixisti, te esse malo tuum. Sed iam exprome, si placet, istas leges de religione. 48. M. Expromam equidem, ut potero: et quoniam et locus et sermo familiaris est, legum leges voce proponam. Q. Quidnam id est? M. Sunt certa legum verba, Quinte, neque ita prisca, ut in ve-

teribus iusacratisque legibus, et tamen, quo plus auctoritatis habeant, paullo antiquiora, quam hic sermo est. Eum morem igitur cum brevitate, si potero, consequar. Leges autem a me edentur non perfectae: nam esset infinitum: sed ipsae summae rerum atque sententiae. 19. Q. Ita vero necesse est. Quare audiamus.

VIII. M. AD DIVOS ADEUNTO CASTE. PIETATEM ADHIBENTO: OPES AMOVENTO. QUI SECUS FAXIT, DEUS IPSE VINDEX ERIT. SEPARATIM NEMO HABESIT DEOS, NEVE NOVOS, SIVE ADVENAS, NISI PUBLICE ASCITOS, PRIVATIM COLUNTO. CONSTRUCTA A PATRIBUS DELUBRA IN URBIBUS HABENTO, LUCOS IN AGRIS HABENTO ET LARUM SEDES. RITUS FAMILIAE PATRUMQUE SERVANTO. DIVOS ET EOS, QUI CAELESTES SEMPER HABITI, COLUNTO, ET OLLOS, QUOS ENDO CAELO MERITA LOCAVERUNT, HERCULEM, LIBERUM, AESCULAPIUM, CASTOREM, POLLUCEM, QUIRINUM: AST OLLA, PROPTER QUAE DATUR HOMINI ASCENSUS IN CAELUM, MENTEM, VIRTUTEM, PIETATEM, FIDEM: EARUMQUE LAUDUM DELUBRA SUNTO: NEVE ULLA VITIORUM SACRA SOLLEMNIA OBEUNTO.

FERIIS IURGIA AMOVENTO, EASQUE IN FAMULIS, OPERIRUS PATRATIS, HABENTO: ITAQUE UT ITA CADAT IN ANNUIS ANFRACTIBUS, DESCRIPTUM ESTO: CERTASQUE FRUGES, CERTASQUE BACAS SACERDOTES PUBLICE LIBANTO: HOC CERTIS SACRIFICIIS AC DIEBUS. 20. ITEMQUE ALIOS AD DIES UBERTATEM LACTIS PETURAEQUE SERVANTO. IDQUE NE COMMITTI POSSIT, AD EAM REM, RATIONEM, CURSUS ANNUOS SACERDOTES FINIUNTO: QUAEQUE QUOIQUE DIVO DECORAE GRATAEQUE SINT

HOSTIAE, PROVIDENTO. DIVISQUE ALIIS ALII SACERDOTES, OMNIBUS PONTIFICES, SINGULIS FLAMINES SUNTO. VIRGINESQUE VESTALES IN URBE CUSTODIUNTO IGNEM FOCI PUBLICI SEMPITERNUM.

QUOQUE HAEC PRIVATIM ET PUBLICE MODO RITUQUE FIAN, DISCUNTO IGNARI A PUBLICIS SACERDOTIBUS. EORUM AUTEM DUO GENERA SUNTO: UNUM, QUOD PRAESIT CAERIMONIIS ET SACRIS: ALTERUM, QUOD INTERPRETETUR FATIDICORUM ET VATUM EFFATA INCOGNITA, QUORUM SENATUS POPULUSQUE ASCIVERIT. INTERPRETES AUTEM IOVIS OPTIMI MAXIMI, PUBLICI AUGURES, SIGNIS ET AUSPICIIS POSTEA VIDENTO, DISCIPLINAM TENENTO.

24. SACERDOTESQUE VINETA VIRGETAQUE ET SALUTEM POPULI AUGURANTO, QUIQUE AGENT REM DUELLI, QUIQUE POPULAREM, AUSPICIUM PRAEMONENTO, OLLIQUE OBTEMPERANTO: DIVORUMQUE IRAS PROVIDENTO, IISQUE APPARENTO: CAELIQUE FULGURA REGIONIBUS RATIS TEMPERANTO: URBEMQUE ET AGROS ET TEMPLA LIBERATA ET EFFATA HABENTO: QUAQUE AUGUR INIUSTA, NEFASTA, VITIOSA, DIRA DEFIXERIT, INRITA INFECTAQUE SUNTO: QUIQUE NON PARUERIT, CAPITALESTO.

IX. FOEDERUM, PACIS, BELLII, INDUCIARUM ORATORES, FETIALES, IUDICESVE SUNTO. BELLA DISCEPTANTO. PRODIGIA, PORTENTA AD ETRUSCOS HARUSPICES, SI SENATUS IUSSIT, DEFERUNTO: ETRURIAQUE PRINCIPES DISCIPLINAM DOCETO. QUIBUS DIVIS CREVERINT, PROCURANTO: IIDEMQUE FULGURA ATQUE OBSTITA PIANTO. NOCTURNA MULIERUM SACRIFICIA NE SUNTO PRAETER OLLA, QUA PRO POPULO RITE FIENT: NE-

VE INITIANTO, NISI, UT ASSOLET CERERI, GRAECO SACRO.

SACRUM COMMISSUM, QUOD NEQUE EXPIARI POTERIT, IMPIE COMMISSUM ESTO^{*}: QUOD EXPIARI POTERIT, PUBLICI SACERDOTES EXPIANTO. LUDIS PUBLICIS, QUOD SINE CURRICULO ET SINE CERTATIONE CORPORUM FIAT, POPULAREM LAETITIAM IN CANTU ET FIDIBUS ET TIBIIS MODERANTO, EAMQUE CUM DIVUM HONORE IUNGUNTO. EX PATRIIS RITIBUS OPTIMA COLUNTO. PRAETER IDAEAE MATRIS FAMULOS, EOSQUE IUSTIS DIEBUS, NE QUIS STIPEM COGITO. 22. SACRUM SACROVE COMMENDATUM QUI CLEPERIT RAPSIQUE, PARRICIDA ESTO. PERIURII POENA DIVINA EXITIUM, HUMANA DEDECUS. INCESTUM PONTIFICES SUPREMO SUPPLICIO SANCIUNTO. IMPIUS NE AUDETO PLACARE DONIS IRAM DEORUM. CAUTE VOTA REDDUNTO. POENA VIOLATI IURIS ESTO. QUOCIRCA NE QUIS AGRUM CONSECRATO. AURI, ARGENTI, EBORIS SACRANDI MODUS ESTO. SACRA PRIVATA PERPETUA MANENTO. DEORUM MANIUM IURA SANCTA SUNTO. SOS^{*} LETO DATOS, DIVOS HABENTO: SUMPTUM IN OLLOS LUTUMQUE MINUUNTO.

X. 23. ATT. Conclusa quidem est a te tam magna lex, sane quam brevi: et, ut mihi quidem videtur, non multum discrepat ista constitutio religionum a legibus Numae nostrisque moribus. M. An censes, quum in illis de republica libris persuadere videatur Africanus, omnium rerum publicarum nostram veterem illam fuisse optimam, non necesse esse optimae reipublicae leges dare consentaneas? ATT. Immo prorsus ita censeo. M. Ergo adeo exspectate leges, quae genus illud optimum reipublicae contineant; et, si quae

forte a me hodie rogabuntur, quae non sint in nostra republica, nec fuerint, tamen erunt fere in more maiorum: qui tum, ut lex, valebat. 24. ATT. Suade igitur, si placet, istam ipsam legem, ut ego, *utei rogas*, possim dicere. M. Ain' tandem, Attice, non es dicturus aliter? ATT. Prorsus maiorem quidem rem nullam sciscam aliter: in minoribus, si voles, remittam hoc tibi. Q. Atque haec mea quidem sententia est. M. At ne longum fiat, videte. ATT. Utinam quidem! Quid enim agere malumus?

M. Caste iubet lex adire ad deos, animo videlicet, in quo sunt omnia: nec tollit castimoniam corporis: sed hoc oportet intelligi, quum multum animus corpori praestet, observeturque, ut casta corpora adhibeantur, multo esse in animis id servandum magis. Nam illud [incestum] vel aspersione aquae, vel dierum numero tollitur: animi labe nec diuturnitate evanescere, nec omnibus ullis elui potest. 25. Quod autem pietatem adhiberi, opes amoveri iubet, significat, probitatem gratam esse deo, sumptum esse removendum. Quid est enim, quum paupertatem divitiis etiam inter homines esse aequalem velimus, cur eam, sumptu ad sacra addito, deorum aditu arceamus? praesertim quum ipsi deo nihil minus gratum futurum sit, quam non omnibus patere ad se placandum et colendum viam. Quod autem non homo iudex, sed deus ipse vindex constituitur; praesentis poenae metu religio confirmari videtur. Suosque deos aut novos aut alienigenas coli, confusionem habet religionum, et ignotas caerimonias sacerdotibus. 26. Nam a patribus acceptos deos ita placet coli, si huic legi paruerint ipsi. Patrum delubra esse in urbibus censeo, nec sequor magos Persarum; quibus auctoribus Xer-

xes inflammasse templa Graeciae dicitur, quod parietibus includerent deos, quibus omnia deberent esse patentia ac libera, quorumque hic mundus omnis templum esset et domus. XI. Melius Graeci atque nostri; qui, ut augerent pietatem in deos, easdem illos, quas nos, urbes incolere voluerunt. Afferit enim haec opinio religionem utilem civitatibus: si quidem et illud bene dictum est a Pythagora, doctissimo viro, tum maxime et pietatem et religionem versari in animis, quum rebus divinis operam daremus: et quod Thales, qui sapientissimus in septem fuit, homines existimare oportere, omnia quae cernerentur, deorum esse plena: fore enim omnes castiores, veluti quum in fanis essent maxime religiosi. Est enim quaedam opinione species deorum in oculis, non solum in mentibus. 27. Eandemque rationem luci habent in agris. Neque ea, quae a maioribus prodita est quum dominis, tum famulis, posita in fundi villaeque conspectu, religio Larium, repudianda est. Iam ritus familiae patrumque servare, id est (quoniam antiquitas proxime accedit ad deos) a diis quasi traditam religionem tueri. Quod autem ex hominum genere consecratos, sicut Herculem et ceteros, coli lex iubet, indicat omnium quidem animos immortales esse, sed fortium bonorumque divinos. 28. Bene vero, quod Mens, Pietas, Virtus, Fides consecratur manu: quarum omnium Romae dedicata publice templa sunt, ut, illa qui habeant, (habent autem omnes boni) deos ipsos in animis suis collocatos putent. Nam illud vitiosum, Athenis quod, Cylonio scelere expiato, Epimenide Crete suadente, fecerunt Contumeliae fanum et Impudentiae. Virtutes enim, non vitia consecrare decet. Araque, quae vetustissima est in Palatio, Febris:

et altera Esquiliis, Malae Fortunae, detestataque omnia eiusmodi repudianda sunt. Quod si fingenda nomina, Vicaepotae potius [vincendi] atque [potiundi] Statae* [standi] cognominaque Statoris et Invicti Iovis: rerumque expetendarum nomina, Salutis, Honoris, Opis, Victoriae: quoniamque expectatione rerum bonarum erigitur animus, recte etiam Spes a Calatino consecrata est: Fortunaque sit vel Huiusce diei, nam valet in omnes dies, vel Respiciens, ad opem ferendam; vel Fors, in quo incerti casus significantur magis, vel Primigenia a gignendo, Comes. Tum ***

(Desunt nonnulla.)

XII. 29. Feriarum festorumque dierum ratio in liberis quietem habet litium et iurgiorum, in servis, operum et laborum: quas compositor anni conferre debet ad perfectionem operum rusticorum. Quod tempus, ut sacrificiorum libamenta serventur fetusque pecorum, quae dicta in lege sunt, diligenter habenda ratio intercalandi est. Quod institutum perire a Numa posteriorum pontificum negligentia dissolutum est. Iam illud ex institutis pontificum et haruspicum non mutandum est, quibus hostiis immolandum cuique deo, cui maioribus, cui lactentibus, cui maribus, cui feminis. Plures autem deorum omnium, singuli singulorum sacerdotes et respondendi iuris et confitendarum religionum facultatem afferunt. Quumque Vesta quasi focum Urbis, ut Graeco nomine est appellata (quod nos prope idem Graecum interpretatum nomen tenemus), complexa sit; ei colendae virgines praesint, ut advigiletur facilius ad custodiam ignis, et sentiant mulieres a natura seminarum omnium castitatem peti.

30. Quod sequitur vero, non solum ad religionem

pertinet, sed etiam ad civitatis statum, ut sine his, qui sacris publice praesint, religioni privatae satisfacere non possint. Continet enim rempublicam, consilio et auctoritate optimatum semper populum indigere. Descriptioque sacerdotum nullum iustae religionis genus praetermittit. Nam sunt ad placandos deos alii constituti, qui sacris praesint sollemnibus: ad interpretanda alii praedicta vatum; neque multorum, ne esset infinitum, neque ut ea ipsa, quae suscepta publice essent, quisquam extra collegium nosset. 34. Maximum autem et praestantissimum in republica ius est augurum cum auctoritate coniunctum. Neque vero hoc, quia sum ipse augur, ita sentio, sed quia sic existimare nos est necesse. Quid enim maius est, si de iure quaerimus, quam posse a summis imperiis, et summis potestatibus comitiatus et concilia, vel instituta dimittere, vel habita rescindere? Quid gravius, quam rem susceptam dirimi, si unus augur *alio die* dixerit? quid magnificentius, quam posse decernere, ut magistratu se abdicent consules? quid religiosius, quam cum populo, cum plebe agendi ius aut dare aut non dare? quid? legem, si non iure rogata est, tollere? ut Titiam decreto collegii; ut Livias, consilio Philippi, consulis et auguris: nihil domi, nihil militiae, per magistratus gestum, sine eorum auctoritate posse cuiquam probari? XIII. 32. ATT. Age, iam ista video fateorque esse magna: sed est in collegio vestro inter Marcellum et Appium, optimos augures, magna dissensio: nam eorum ego in libros incidi: quum alteri placeat, auspicia ista ad utilitatem esse reipublicae composita: alteri disciplina vestra quasi divinare videatur prorsus posse. Hac tu de re, quaero, quid sentias. M. Egone? Divinationem, quam Graeci *μαντι-*

αἰν appellant, esse censeo, et huius hanc ipsam partem, quae est in avibus ceterisque signis disciplinae nostrae; quod, quum summos deos esse concedamus, eorumque mente mundum regi, et eorumdem benignitatem hominum consulere generi, et posse nobis signa rerum futurarum ostendere; non video cur esse divinationem negem. 33. Sunt autem ea, quae posui, ex quibus id, quod volumus, efficitur et cogitur. Iam vero permultorum exemplorum et nostra est plena respublica, et omnia regna, omnesque populi, cunctaeque gentes, augurum praedictis multa incredibiliter vera cecidisse: neque enim Polyidi, neque Melampodis, neque Mopsi, neque Amphiarai, neque Calchantis, neque Heleni tantum nomen fuisset, neque tot nationes id ad hoc tempus retinuissent, Arabum, Phrygum, Lycaonum, Cilicum, maximeque Pisidarum, nisi vetustas ea certa esse docuisset. Nec vero Romulus noster auspicato Urbem condidisset, neque Attii Navii nomen memoria floreret tam diu, nisi hi omnes multa ad veritatem admirabilia dixissent. Sed dubium non est, quin haec disciplina et ars augurum evanuerit iam et vetustate et negligentia. Itaque neque illi assentior, qui hanc scientiam negat umquam in nostro collegio fuisse; neque illi, qui esse etiam nunc putat; quae mihi videtur apud maiores fuisse dupliciter, ut ad reipublicae tempus nonnumquam, ad agendi consilium saepissime pertineret. 34. ATT. Credo, hercle, ita esse, istique rationi potissimum assentior. Sed redde cetera.

XIV. M. Reddam vero et, si potero, brevi. Sequitur enim de iure belli: in quo et suscipiendo et gerendo et deponendo ius plurimum valet et fides: horumque ut publici interpretes essent, lege sanxi-

mus. Iam de haruspicum religione, de expiationibus et procurationibus satis superque in ipsa lege dictum puto. ATT. Assentior, quoniam omnis haec in religione versatur oratio. M. At vero, quod sequitur, quomodo aut tu assentiare, aut ego reprehendam, sane quaero, Tite. 35. ATT. Quid tandem id est? M. De nocturnis sacrificiis mulierum. ATT. Ego vero assentior; excepto praesertim in ipsa lege sollemni sacrificio ac publico. M. Quid ergo aget Iacchus, Eumolpidaeque nostri, et augusta illa mysteria, siquidem sacra nocturna tollimus? Non enim populo Romano, sed omnibus bonis firmisque populis leges damus. 36. ATT. Excipis, credo, illa, quibus ipsi initiati sumus. M. Ego vero excipiam? Nam mihi quum multa eximia divinaque videntur Athenae tuae peperisse atque in vita hominum attulisse, tum nihil melius illis mysteriis, quibus ex agresti immanique vita exculi ad humanitatem et mitigati sumus: Initiaque ut appellantur, ita re vera principia vitae cognovimus: neque solum cum laetitia vivendi rationem accepimus, sed etiam cum spe meliore moriendi. Quid autem mihi displiceat in nocturnis, poetae indicant comici. Qua licentia Romae data, quidnam egisset ille, qui in sacrificium cogitatam libidinem intulit, quomodo imprudentiam quidem oculorum adiici fas fuit? ATT. Tu vero istam Romae legem rogato. Nobis nostras ne ademeris. XV. 37. M. Ad nostra igitur revertor: quibus profecto diligentissime sanciendum est, ut mulierum famam multorum oculis lux clara custodiat, initienturque eo ritu Cereri, quo Romae initiantur. Quo in genere severitatem maiorum senatus vetus auctoritas de Bacchanalibus et consulum, exercitu adhibito, quaestio animadversioque declarat. At-

que omnia nocturna, ne nos duriores forte videamur, in media Graecia Diagondas Thebanus lege perpetua sustulit. Novos vero deos et in his colendis nocturnas pervigilationes sic Aristophanes, facetissimus poeta veteris comoediae, vexat, ut apud eum Sabazius et quidam alii dii peregrini iudicati e civitate eiiciantur. Publicus autem sacerdos imprudentiam consilio expiatam metu liberet; audaciam in admittendis religionibus foedis damnet atque impiam iudicet.

38. Iam ludi publici, quoniam sunt cavea circoque divisi, sint corporum certationes, cursu [et] pugilatione, luctatione curriculisque equorum usque ad certam victoriam in circo constitutis: in * cavea, cantu, voce, ac fidibus, et tibiis; dum modo ea moderata sint, ut lege praescribitur. Assentior enim Platoni, nihil tam facile in animos teneros atque molles influere, quam varios canendi sonos: quorum, dici vix potest, quanta sit vis in utramque partem. Namque et incitat languentes, et languescit excitatos, et tum remittit animos, tum contrahit: civitatumque hoc multarum in Graecia interfuit, antiquum vocum conservare modum: quarum mores lapsi ad mollitiem pariter sunt immutati cum cantibus, aut hac dulcedine corruptelaque depravati, ut quidam putant; aut, quum severitas eorum ob alia vitia cecidisset, tum fuit in auribus, animis mutatis, etiam huic mutationi locus. 39. Quamobrem ille quidem sapientissimus Graeciae vir longeque doctissimus valde hanc labem veretur. Negat enim mutari posse musicas leges sine immutatione legum publicarum. Ego autem nec tam valde id timendum nec plane contemnendum puto. Illa quidem, quae solebant quondam compleri severitate iucunda Livianis et Naevianis modis, nunc ut eadem

exsultant! cervices oculosque pariter cum modorum flexionibus torquent! Graviter olim ista vindicabat vetus illa Graecia, longe providens, quam sensim perniciēs illapsa civium animos, malis studiis malisque doctrinis repente totas civitates everteret: si quidem illa severa Lacedaemon nervos iussit, quod plures quam septem haberet in Timothei fidibus, demi.

XVI. 40. Deinceps in lege est, ut de ritibus patriis colantur optimi: de quo quum consulerent Athenienses Apollinem Pythium, quas potissimum religiones tenerent, oraculum editum est, eas, quae essent in more maiorum. Quo quum iterum venissent, maiorumque morem dixissent saepe esse mutatum, quae-sivissentque, quem morem potissimum sequerentur e variis: respondit, optimum. Et profecto ita est, ut id habendum sit antiquissimum et deo proximum, quod sit optimum. Stipem sustulimus, nisi eam, quam ad paucos dies propriam Idaeae Matris excepimus. Implet enim superstitione animos et exhaurit domos. Sacrilego poena est, neque ei soli, qui sacrum abstulerit, sed etiam ei, qui sacro commendatum. Quod et nunc multis fit in fanis. 44. Alexander in Cilicia deposuisse apud Solos in delubro pecuniam dicitur; et Atheniensis Clisthenes Iunoni Samiae, civis egregius, quum rebus timeret suis, filiarum dotes credidit. Sed iam de periuriis: de incesto nihil sane hoc quidem loco disputandum est. Donis impii ne placare audeant deos, Platonem audiant; qui vetat dubitare, qua sit mente futurus deus, quum vir nemo bonus ab improbo se donari velit. Diligentia votorum satis in lege dicta est, ac voti sponsio, qua obligamur deo. Poena vero violatae religionis iustam recusationem non habet. Quid ego hic sceleratorum utar

exemplis? quorum sunt plenae tragoediae. Quae ante oculos sunt, ea potius attingantur. Etsi haec commemoratio vereor ne supra hominis fortunam esse videatur: tamen, quoniam mihi sermo est apud vos, nihil reticebo: velimque hoc, quod loquar, diis immortalibus gratum potius videri, quam grave. —

XVII. 42. Omnia tum perditorum civium scelere, discessu meo, religionum iura polluta sunt: vexati nostri Lares familiares: in eorum sedibus exaeditum templum Licentiae: pulsus a delubris is, qui illa servarat. Circumspicite celeriter animo, (nihil enim attinet quemquam nominari) qui sint rerum exitus consecuti. Nos, qui illam custodem Urbis, omnibus ereptis nostris rebus ac perditis, violari ab impiis passi non sumus, eamque ex nostra domo in ipsius patris domum detulimus, iudicia senatus, Italiae, gentium denique omnium, conservatae patriae consecuti sumus. Quo quid accidere potuit homini praeclarius? Quorum scelere religiones tum prostratae afflictataeque sunt, partim ex illis distracti ac dissipati iacent: qui vero ex iis et horum scelerum principes fuerunt et praeter ceteros in omni religione impii, non solum vita cruciati, [atque] dedecore, verum etiam sepultura ac iustis exsequiarum caruerunt. 43. Q. Equidem ista agnosco, frater, et meritis diis gratias ago: sed nimis saepe secus aliquanto videmus evadere. M. Non enim, Quinte, recte existimamus, quae poena divina sit: et opinionibus vulgi rapimur in errorem, nec vera cernimus. Morte aut dolore corporis aut luctu animi aut offensione iudicii hominum miserias ponderamus: quae fateor humana esse et multis bonis viris accidisse. Sceleris est poena tristis; et praeter eos eventus, qui sequuntur, per se ipsa maxima est. Vi-

dimus eos, qui, nisi odissent patriam, numquam inimici nobis fuissent, ardentibus tum cupiditate, tum metu, tum conscientia: quid agerent, modo timentes; vicissim contemnentes religiones; iudicia perrupta ab iisdem; corrupta hominum, non deorum. 44. Repri-
mam iam me, et non insequar longius, eoque minus, quo plus poenarum habeo, quam petivi. Tantum ponam, duplicem poenam esse divinam, quod constat et vexandis vivorum animis, et ea fama mortuorum, ut eorum exitium et iudicio vivorum et gaudio comprobetur.

XVIII. 45. Agri autem ne consecrentur, Platoni prorsus assentior: qui, si modo interpretari potuero, his fere verbis utitur: »Terra igitur, ut focus domici-
»liorum, sacra deorum omnium est. Quocirca ne quis
»iterum idem consecrato. Aurum autem et argentum
»in urbibus et privatim et in fanis invidiosa res est
»Tum ebur, ex inani corpore extractum, haud satis castum donum deo. Iam aes atque ferrum, duelli instrumenta, non fani. Ligneum autem, quod quis
»voluerit, uno e ligno dedicato, itemque lapideum, in
»delubris communibus. Textile ne operosius, quam
»mulieris opus menstruum. Color autem albus praecipue decorus deo est quum in ceteris, tum maxime
»in textili. Tincta vero absint, nisi a bellicis insignibus. Divinissima autem dona aves et formae ab uno
»pictore uno absolutae die: itemque cetera huius
»exempli dona sunt.« Haec illi placent. Sed ego cetera non tam restricte praefinio, vel hominum vitiis, vel subsidiis temporum victus. Terrae cultum segnior suspicor fore, si ad eam utendam ferroque subigendam superstitionis aliquid accesserit.

ATT. Habeo ista. Nunc de sacris perpetuis et de

manium iure restat. M. O miram memoriam, Pomponi, tuam! At mihi ista exciderant. 46. ARR. Ita credo: sed tamen hoc magis eas res et memini et expecto, quod et ad pontificium ius et ad civile pertinent. M. Vero: et apertissima sunt istis de rebus et responsa et scripta multa: et ego in hoc omni sermone nostro, quod ad cumque legis genus me disputatio nostra deduxerit, tractabo, quoad potero, eius ipsius generis ius civile nostrum: sed ita, locus ut ipse notus sit, ex quo ducatur quaeque pars iuris, ut non difficile sit, qui modo ingenio possit moveri, quaecumque nova caussa consultatiove acciderit, eius tenere ius, quum sciat, a quo sit capite repetendum. XIX. 47. Sed iureconsulti, sive erroris obiiiciendi caussa, quo plura et difficiliora scire videantur: sive, quod similis veri est, ignorance docendi, (nam non solum scire aliquid, artis est, sed quaedam ars etiam docendi) saepe, quod positum est in una cognitione, id in infinita disperitiuntur: velut in hoc ipso genere, quam magnum illud Scaevolae faciunt, pontifices ambo, et iidem iuris peritissimi? Saepe, inquit Publii filius, ex patre audiui, pontificem neminem bonum esse, nisi qui ius civile cognosset. Totumne? quid ita? quid enim ad pontificem, de iure parietum aut aquarum aut ullo omnino? Ergo, quod cum religione coniunctum est. Id autem quantum est! De sacris, credo, de votis, de feriis, de sepulcris, et si quid eiusmodi est. Cur igitur haec tanta facimus, quum cetera perparva sint? De sacris autem, qui locus patet latius, haec sit una sententia, ut conserventur semper et deinceps familiis prodantur et, ut in lege posui, perpetua sint sacra. Hoc uno posito, haec iura pontificum auctoritate consecuta sunt, ut ne morte patrisfamilias sacrorum

memoria occideret; iis essent ea adiuncta, ad quos eiusdem morte pecunia venerit. 48. Hoc uno posito, quod est ad cognitionem disciplinae satis, innumerable nascentur, quibus implentur iurisconsultorum libri: quaeruntur enim, qui astringantur sacris. Heredum caussa iustissima est. Nulla est enim persona, quae ad vicem eius, qui e vita emigraverit, propius accedat. Deinde, qui morte testamentove eius tantumdem capiat, quantum omnes heredes. Id quoque ordine. Est enim ad id, quod propositum est, accommodatum. Tertio loco, si nemo sit heres, is, qui de bonis, quae eius fuerint, quum moritur, usu ceperit plurimum possidendo. Quarto, si nemo sit, qui ullam rem ceperit, de creditoribus eius, qui plurimum servet. 49. Extrema illa persona est, ut is, qui ei, qui mortuus sit, pecuniam debuerit, neminique eam solverit, proinde habeatur, quasi eam pecuniam ceperit. XX. Haec nos a Scaevola didicimus, non ita descripta ab antiquis. Nam illi quidem his verbis docebant, tribus modis sacris astringi: hereditate, aut si maiorem partem pecuniae capiat, aut si maior pars pecuniae legata est, si inde quippiam ceperit. 50. Sed pontificem sequamur. Videtis igitur, omnia pendere ex uno illo, quod pontifices pecuniam sacris coniungi volunt, iisdemque ferias et caerimonias ascribendas putant. Atque etiam dant hoc Scaevolae, quod est partitio: ut, si in testamento deducta scripta non sit, ipsique minus ceperint, quam omnibus heredibus relinquatur, sacrisne alligentur. In donatione hoc iidem secus interpretantur: et quod paterfamilias in eius donatione, qui in ipsius potestate esset, approbavit, ratum est: quod eo insciente factum est, si id is non approbat, ratum non est. 51. His propositis,

quaestiunculae multae nascuntur: quas qui intelligat, non si ad caput referat, per se ipse facile perspiciat. veluti, si minus quis cepisset, ne sacris alligaretur: ac post de eius heredibus aliquis exegisset pro sua parte id, quod ab eo, cuius ipse heres esset, praetermissum fuisset: eaque pecunia non minor esset facta cum superiore exactione, quam heredibus omnibus esset relicta: qui eam pecuniam exegisset, solum sine coheredibus, sacris alligari. Quin etiam cavent, ut, cui plus legatum sit, quam sine religione capere liceat, is per aes et libram heredem testamenti solvat, propterea quod eo loco res est, ita soluta hereditate, quasi ea pecunia legata non esset. XXI. 52. Hoc ego loco multisque aliis quaero a vobis, Scaevolae, pontifices maximi et homines meo quidem iudicio acutissimi, quid sit, quod ad ius pontificium civile appetatis. Civilis enim iuris scientia pontificium quodam modo tollitis. Nam sacra cum pecunia, pontificum auctoritate, nulla lege, coniuncta sunt. Itaque si vos tantummodo pontifices essetis, pontificalis maneret auctoritas: sed quod iidem iuris civilis estis peritissimi, hac scientia illam eluditis. Placuit P. Scaevolae et Coruncanio, pontificibus maximis, itemque ceteris, qui tantumdem caperet, quantum omnes heredes, sacris alligari. Habeo ius pontificium. 53. Quid huc accessit ex iure civili? partitionis caput scriptum caute, ut centum nummi deducerentur. Inventa est ratio, cur pecunia sacrorum molestia liberaretur. Quod si hoc, qui testamentum faciebat, cavere noluisset, admonet iurisconsultus hic quidem ipse Mucius, pontifex idem, ut minus capiat, quam omnibus heredibus relinquatur. Super, dicebant, qui quid cepisset, astringi. Rursus sacris liberantur. Hoc vero nihil

ad pontificium ius, et e medio est iure civili, ut per aes et libram heredem testamenti solvant, et eodem loco res sit, quasi ea pecunia legata non esset, si is, cui legatum est, stipulatus est id ipsum, quod legatum est, ut ea pecunia ex stipulatione debeatur, sitque ea [sacris non alligata.

54. Venio ad manium iura, quae maiores nostri et sapientissime instituerunt, et religiosissime coluerunt. Februario autem mense, qui tum extremus anni mensis erat, mortuis parentari voluerunt: quod tamen D. Brutus, ut scriptum a Sisenna est, Decembri facere solebat. Cuius ego rei causam quum mecum quaererem, Brutum reperiēbam idcirco a more maiorum discessisse, (nam Sisennam video causam, cur is vetus institutum non servavit, ignorare. Brutum autem maiorum nostrorum institutum temere neglexisse, non fit mihi verisimile) doctum hominem sane: cuius fuit Accius per familiaris:) sed mensem, credo, extremum anni, ut veteres Februarium, sic hic Decembrem sequebatur. Hostia autem maxima parentare, pietati esse adiunctum putabat. XXII. 55. Iam tanta religio est sepulcrorum, ut extra sacra et gentem inferri fas negent esse: idque apud maiores nostros A. Torquatus in gente Popilia iudicavit. Nec vero tam denicales, (quae a nece appellatae sunt, quia residentur mortuis,) quam ceterorum caelestium quieti dies, feriae nominarentur, nisi maiores eos, qui ex hac vita migrassent, in deorum numero esse voluissent. Eas in eos dies conferre ius, ut neque ipsius, neque publicae feriae sint: totaque huius iuris compositio pontificalis magnam religionem caerimoniamque declarat. Neque necesse est edisseri a nobis, quae finis funestae familiae, quod genus sacrificii Lare vervecibus fiat; quemadmodum os re-

sectum * terrae obtegatur; quaeque in porca contracta iura sint; quo tempore incipiat sepulcrum esse, et religione teneatur. 56. At mihi quidem antiquissimum sepulturae genus illud fuisse videtur, quo apud Xenophontem Cyrus utitur. Redditur enim terrae corpus, et ita locatum ac situm quasi operimento matris obducitur. Eodemque ritu in eo sepulcro, quo haud procul a Fonti ara * regem nostrum Numam conditum accepimus: gentemque Corneliā usque ad memoriam nostram hac sepultura scimus esse usam. C. Marii sitas reliquias apud Anienem dissipari iussit Sulla victor, acerbiorē odio incitatus, quam si tam sapiens fuisset, quam fuit vehemens. 57. Quod haud scio an timens suo corpori posse accidere, primus e patriciis Corneliis igni voluit cremari. Declarat etenim Ennius de Africano, *Hic est ille situs*. Vere: nam siti dicuntur ii, qui conditi sunt. Nec tamen eorum ante sepulcrum est, quam iusta facta, et corpus incensum est. Et quod nunc communiter in omnibus sepultis ponitur, ut * humati dicantur: id erat proprium tum in iis, quos humus iniecta contegeret: eumque morem ius pontificale confirmat. Nam priusquam in os iniecta gleba est, locus ille, ubi crematum est corpus, nihil habet religionis. Iniecta gleba tum et illic humatus est, et gleba vocatur: ac tum denique multa religiosa iura complectitur. Itaque in eo, qui in navi necatus, deinde in mare proiectus esset, decrevit P. Mucius, familiam puram, quod os supra terram non exstaret: porcā heredi esse contractam, [et] habendas triduum ferias, et porco femina piaculum pati. Si in mari mortuus esset, eadem praeter piaculum et ferias.

XXIII. 58. ATT. Video, quae sint in pontificio

iure. Sed quaero, quidnam sit in legibus. M. Pauca sane, Tite, et, uti arbitror, non ignota vobis. Sed ea non tam ad religionem spectant, quam ad ius sepulcrorum. *Hominem mortuum, inquit lex in xii tabulis, in Urbe ne sepelito, neve urito.* Credo, vel propter ignis periculum. Quod autem addit, *neve urito*, indicat, non, qui uratur, sepeliri, sed qui humetur. ATT. Quid? qui post xii in Urbe sepulti sunt, clari viri? M. Credo, Tite, fuisse aut eos, quibus hoc ante hanc legem virtutis caussa tributum est, ut Publicolae, ut Tuberto, quod eorum posteri iure tenuerunt: aut eos, si qui hoc, ut C. Fabricius, virtutis caussa, soluti legibus, consecuti sunt. Sed in Urbe sepeliri lex vetat. Sic decretum a pontificum collegio, non esse ius, in loco publico fieri sepulcrum. Nostis extra portam Collinam aedem Honoris: et aram in eo loco fuisse memoriae proditum est. Ad eam quum lamina esset inventa, et in ea scriptum LAMINA HONORIS: ea caussa fuit aedis huius dedicandae. Sed quum multa in eo loco sepulcra fuissent, exarata sunt. Statuit enim collegium, locum publicum non potuisse privata religione obligari. 59. Iam cetera in xii, minuendi sumptus, lamentationesque funeris, tralata de Solonis fere legibus. *Hoc plus, inquit, ne facito. Rogum ascia ne polito.* Nostis quae sequuntur. Discebamus enim pueri xii, ut carmen necessarium: quas iam nemo discit. Extenuato igitur sumptu, tribus riciniis, et vinculis purpurae, et decem tibicinibus, tollit etiam lamentationem, *Mulieres genas ne radunto, neve lessum funeris ergo habento.* Hoc veteres interpretes, Sex. Aelius, L. Acilius, non satis se intelligere dixerunt, sed suspicari vestimenti aliquod genus funebris: L. Aelius lessum quasi lugubrem ciulationem, ut vox ipsa

significat. Quod eo magis iudico verum esse, quia lex Solonis id ipsum vetat. Haec laudabilia et locupletibus fere cum plebe communia. Quod quidem maxime e natura est, tolli fortunae discrimen in morte. XXIV. 60. Cetera item funebria, quibus luctus augeatur, duodecim sustulerunt. HOMINI, inquit, MORTUO NE OSSA LEGITO, QUO POST FUNUS FACIAT. Excipit bellicam peregrinamque mortem. Haec praeterea sunt in legibus de unctura; quibus SERVILIS UNCTURA tollitur omnisque CIRCUMPORTATIO. Quae et recte tolluntur; neque tollerentur, nisi fuissent: NE SUMPTUOSA RESPERSIO; NE LONGAE CORONAE: NEC ACERRAE praetereantur. Illa iam significatio est, laudis ornamenta ad mortuos pertinere, quod CORONAM VIRTUTE PARTAM et ei, qui peperisset, et eius parenti sine fraude esse lex impositam iubet: credo, quod erat factitatum, ut uni plura fierent, lectique plures sternerentur, idque ne fieret, lege sanctum est. Qua in lege quum esset, NEVE AURUM ADDITO, quam humane excipit altera lex: QUOI AURO DENTES VINCTI ESCUNT, AST IM CUM ILLO SEPELIRE UREREVE, SE FRAUDE ESTO. Et simul illud videtote, aliud habitum esse sepelire, et urere. 64. Duae sunt praeterea leges de sepulcris, quarum altera privatorum aedificiis, altera ipsis sepulcris cavet. Nam quod ROGUM BUSTUMVE NOVUM vetat PROPIUS SEXAGINTA PEDES ADIICI AEDES ALIENAS, INVITO DOMINO, incendium veretur acerbum. Quod autem FORUM, id est vestibulum sepulcri, BUSTUMVE USUCAPI vetat, tuetur ius sepulcrorum. Haec habemus in Duodecim: sane secundum naturam, quae norma legis est. Reliqua sunt in more: funus ut indicatur, si quid ludorum; dominusque funeris utatur accenso atque lictori-

bus. 62. Honoratorum virorum laudes in concione memorentur, easque etiam cantus ad tibicinem prosequatur: cui nomen neniae: quo vocabulo etiam Graecis cantus lugubres nominantur. XXV. Q. Gaudeo nostra iura ad naturam accommodari: maiorumque sapientia admodum delector. M. Sed credo, Quinte, ut ceteri sumptus, sic etiam sepulcrorum modum recte requiri: quos enim ad sumptus progressa iam ista res sit, in C. Figuli sepulcro vides. Sed credo minimam olim istius rei fuisse cupiditatem; alioquin multa exstarent exempla maiorum. Nostrae quidem legis interpretes, quo capite iubemur sumptus et luctum remove a deorum Manium iure, hoc intelligunt, in primis sepulcrorum magnificentiam esse minuendam. 63. Nec haec a sapientissimis legum scriptoribus neglecta sunt. Nam et Athenis iam ille mos a Cecrope, ut aiunt, permansit, ocus terra humandi: quam quum proximi iniecerant, obductaque terra erat, frugibus obserebatur, ut sinus et gremium quasi matris mortuo tribueretur: solum autem frugibus expiatum ut vivis redderetur. Sequebantur epulae, quas inibant propinqui coronati: apud quas de mortui laude, quum quid veri erat praedicatum, (nam mentiri nefas habebatur,) iusta confecta erant. 64. Postea, quum*, ut scribit Phalereus, sumptuosa fieri funera et lamentabilia coepissent, Solonis lege sublata sunt. Quam legem eisdem prope verbis nostri decemviri in decimam tabulam coniecerunt. Nam de tribus riciiniis et pleraque illa Solonis sunt. De lamentis vero expressa verbis sunt: MULIERES GENAS NE RADUNTO, NEVE LESSUM FUNERIS ERGO HABENTO.

XXVI. De sepulcris autem nihil est apud Solonem amplius, quam, NE QUIS EA DELEAT, NEVE ALIE-

NUM INFERAT: poenaque est, si quis bustum (nam id puto appellari *τύμβον*) aut monumentum, inquit, aut columnam violarit, deiecerit, fregerit. Sed post aliquanto propter has amplitudines sepulcrorum, quas in Ceramico videmus, lege sanctum est, ne quis sepulcrum faceret operosius, quam quod decem homines effecerint triduo. 65. Neque id opere tectorio exornari, nec Hermas hos, quos vocant, licebat imponi: nec de mortui laude, nisi in publicis sepulturis, nec ab alio, nisi si qui publice ad eam rem constitutus esset, dici licebat. Sublata etiam erat celebritas virorum ac mulierum, quo lamentatio minueretur. Habet enim luctum concursus hominum. 66. Quocirca Pittacus omnino accedere quemquam vetat in funus aliorum. Sed ait rursus idem Demetrius, increbuisse eam funerum sepulcrorumque magnificentiam, quae nunc fere Romae est. Quam consuetudinem lege minuit ipse. Fuit enim hic vir, ut scitis, non solum eruditissimus, sed etiam civis e republica maxime tuendaeque civitatis peritissimus. Iste igitur sumptum minuit non solum poena, sed etiam tempore: ante lucem enim iussit efferri. Sepulcris autem novis finivit modum: nam super terrae tumulum noluit quid statui, nisi columellam, tribus cubitis ne altiore, aut mensam, aut labellum: et huic procuratori certum magistratum praefecerat.

XXVII. 67. Haec igitur Athenienses tui. Sed videamus Platonem, qui iusta funerum reiecit ad interpretes religionum. Quem nos morem tenemus. De sepulcris autem dicit haec: vetat ex agro culto eove, qui coli possit, ullam partem sumi sepulcro: sed, quae natura agri tantummodo efficere possit, ut mortuorum corpora sine detrimento vivorum recipiat, ea

potissimum ut compleatur: quae autem terra fruges ferre et, ut mater, cibos suppeditare possit, eam ne quis nobis minuat, neve vivus, neve mortuus. 68. Exstrui autem vetat sepulcrum altius, quam quod quinque diebus homines quinque absolverint, nec e lapide excitari amplius* nec imponi, quam quod capiat laudem mortui, incisam ne plus quattuor herois versibus; quos longos appellat Ennius. Habemus igitur huius quoque auctoritatem de sepulcris summi viri: a quo item funerum sumptus praefinitur ex censibus, a minis quinque usque ad minam. Deinceps dicit eadem illa de immortalitate animorum et reliqua post mortem tranquillitate bonorum, poenis impiorum.

69. Habetis igitur explicatum omnem, ut arbitror, religionum locum. Q. Nos vero, frater, et copiose quidem: sed perge cetera. M. Pergam equidem: et quoniam libitum est vobis, me ad haec impellere, hodierno sermone conficiam, spero: hoc praesertim die. Video enim Platonem idem fecisse, omnemque orationem eius de legibus peroratam esse uno aestivo die. Sic igitur faciam, et dicam de magistratibus. Id enim est profecto, quod, constituta religione, rempublicam contineat maxime. ATT. Tu vero dic et istam rationem, quam coepisti, tene.

M. TULLII CICERONIS
DE LEGIBUS
LIBER TERTIUS.

Diis immortalibus proximi et dignitate et potestate sunt magistratus. Itaque constituta religione, statim Cicero *de magistratibus* leges, eodem modo prooemio et explicatione adiectis, subiicit, quibus eorum genera, potestas imperiumque definiuntur. Ita autem sapienter a maioribus tota haec reipublicae pars constituta videbatur, ut non multum in ea novandum putaret. Itaque descriptionem magistratuum Romanam retinuit nec multum attulit novi. Explicationis magna pars interiit: in ea autem, quae restat, egregiae et sapientes de legationibus liberis, de potestate tribunicia, de senatus sanctitate et integritate, de legibus tabellariis etc. disputationes reperiuntur. In Epilogo significantur librorum, qui interciderunt, consequentium summaria.

L. 4. MARCUS. Sequar igitur, ut institui, divinum illum virum, quem quadam admiratione commotus saepius fortasse laudo, quam necesse est. ATT. Platonem videlicet dicis. M. Istum ipsum, Attice. ATT. Tu vero eum nec nimis valde umquam, nec nimis saepe laudaveris. Nam hoc mihi etiam nostri illi, qui neminem, nisi suum, laudari volunt, concedunt, ut eum arbitrato meo diligam. M. Bene hercle

faciunt. Quid enim est elegantia tua dignius? cuius et vita et oratio consecuta mihi videtur difficillimam illam societatem gravitatis cum humanitate. **ATT.** Sane gaudeo, quod te interpellavi, quandoquidem tam praeclarum mihi dedisti iudicii tui testimonium. Sed perge, ut coeperas. 2. **M.** Laudemus igitur prius legem ipsam veris et propriis generis sui laudibus. **ATT.** Sane quidem, sicut de religionum lege fecisti. **M.** Videtis igitur, magistratus hanc esse vim, ut praesit praescribatque recta et utilia et coniuncta cum legibus: (ut enim magistratibus leges, ita populo praesunt magistratus:) vereque dici, magistratum legem esse loquentem, legem autem mutum magistratum. 3. Nihil porro tam aptum est ad ius conditionemque naturae, (quod quum dico, legem a me dici, nihil aliud intelligi volo,) quam imperium, sine quo nec domus ulla, nec civitas, nec gens, nec hominum universum genus stare, nec rerum natura omnis, nec ipse mundus potest. Nam et hic deo paret, et huic obediunt maria terraeque, et hominum vita iussis supremae legis obtemperat. II. 4. Atque, ut ad haec ceteriora veniam et notiora nobis, omnes antiquae gentes regibus quondam paruerunt. Quod genus imperii primum ad homines iustissimos et sapientissimos deferebatur; idque in republica nostra maxime valuit, quoad ei regalis potestas praefuit: deinde etiam deinceps posteris prodebatur; quod et in his etiam, qui nunc regnant, manet. Quibus autem regia potestas non placuit, non ii nemini, sed non semper uni parere voluerunt. Nos autem, quoniam leges damus liberis populis; quaeque de optima republica sentiremus, in sex libris ante diximus: accommodabimus hoc tempore leges ad illum, quem probamus, civitatis statum.

5. Magistratibus igitur opus est: sine quorum prudentia ac diligentia esse civitas non potest: quorumque descriptione omnis reipublicae moderatio continetur. Neque solum his praescribendus est imperandi, sed etiam civibus obtemperandi modus. Nam et qui bene imperat, paruerit aliquando necesse est: et qui modeste paret, videtur, qui aliquando imperet, dignus esse. Itaque oportet et eum, qui paret, sperare, se aliquo tempore imperaturum: et illum, qui imperat, cogitare, brevi tempore sibi esse parendum. Nec vero solum, ut obtemperent obedientque magistratibus, sed etiam, ut eos colant diligentque, praescribimus, ut Charondas in suis facit legibus. Noster vero Plato Titanum e genere statuit eos, qui, ut illi caelestibus, sic hi adversentur magistratibus. Quae quum ita sint, ad ipsas iam leges veniamus, si placet. Att. Mihi vero et istud et ordo iste rerum placet.

III. 6. M. IUSTA IMPERIA SUNTO; IISQUE CIVES MODESTE AC SINE RECUSATIONE PARENTO. MAGISTRATUS NEC OBEDIENTEM ET NOXIIUM CIVEM MULCTA, VINCULIS VERBERIBUS[VE] COERCETO, NI PAR MAIORVE POTESTAS POPULUSVE PROHINESIT: AD QUOS PROVOCATIO ESTO. QUUM MAGISTRATUS IUDICASSIT INROGASSITVE, PER POPULUM MULCTAE, POENAE CERTATIO ESTO. MILITIAE AB EO, QUI IMPERABIT, PROVOCATIO NE ESTO: QUODQUE IS, QUI BELLUM GERET, IMPERASSIT, IUS RATUMQUE ESTO. MINORES MAGISTRATUS, PARTITI IURIS, PLURES IN PLURIA SUNTO. MILITIAE, QUI IUSSIERUNT, IMPERANTO; EORUMQUE TRIBUNI SUNTO. DOMI PECUNIAM PUBLICAM CUSTODIUNTO: VINCULA SONTIUM SERVANTO: CAPITALIA VINDICANTO: ARES, ARGENTUM AURUMVE PUBLICE SI-

GNANTO: STLITES CONTRACTAS IUDICANTO: QUODCUMQUE SENATUS CREVERIT, AGUNTO. 7. SUNTOQUE AEDILES, COERATORES URBS, ANNONAE LUDORUMQUE SOLLEMNIUM: OLLISQUE AD HONORIS AMPLIORIS GRADUM IS PRIMUS ASCENSUS ESTO. CENSORES POPULI AEVITATES, SUBOLES, FAMILIAS PECUNIASQUE CENSENTO: URBS TEMPLA, VIAS, AQUAS, AERARIUM, VECTIGALIA TUENTO: POPULIQUE PARTES IN TRIBUS DISTRIBUUNTO: EXIN PECUNIAS, AEVITATES, ORDINES PARTIUNTO: EQUITUM PEDITUMQUE PROLEM DESCRIBUNTO: CAELIBES ESSE PROHIBENTO: MORES POPULI REGUNTO: PROBRUM IN SENATU NE RELINQUUNTO: BINI SUNTO: MAGISTRATUM QUINQUENNium HABENTO: RELIQUI MAGISTRATUS ANNUI SUNTO: EAQUE POTESTAS SEMPER ESTO. 8. IURIS DISCEPTATOR, QUI PRIVATA IUDICET IUDICARIVE IUBEAT, PRAETOR ESTO. IS IURIS CIVILIS CUSTOS ESTO. HUIC POTESTATE PARI, QUOTCUMQUE SENATUS CREVERIT POPULUSVE IUSSERIT, TOT SUNTO. REGIO IMPERIO DUO SUNTO: IUQUE PRAEEUNDO, IUDICANDO, CONSULENDO PRAETORES, IUDICES, CONSULES APPELLANTOR. MILITIAE SUMMUM IUS HABENTO, NEMINI PARENTO. OLLIS SALUS POPULI SUPREMA LEX ESTO. EUNDEM MAGISTRATUM, NI INTERFUERINT DECEM ANNI, NEQUIS CAPITO. 9. AEVITATEM ANNALI LEGE SERVANTO. AST QUANDO DUELLUM GRAVIUS DISCORDIAEVE CIVIUM ESCUNT, OENUS, NE AMPLIUS SEX MENSES, SI SENATUS CREVERIT, IDEM IURIS, QUOD DUO CONSULES, TENETO: ISQUE AVE SINISTRA DICTUS POPULI MAGISTER ESTO. EQUITEMQUE QUI REGAT, HABETO PARI IURE CUM EO, QUICUMQUE ERIT IURIS DISCEPTATOR. AST QUAN-

DO CONSULES MAGISTERVE POPULI, NEC RELIQUI
MAGISTRATUS NEC ESCUNT, AUSPICIA PATRUM SUN-
TO: OLLIQUE EX SE PRODUNTO, QUI COMITIATU
CREARE CONSULES RITE POSSIT. IMPERIA, POTE-
STATES, LEGATIONES, QUUM SENATUS CREVERIT
POPULUSVE IUSSERIT, EX URBE EXEUNTO: DUELLA
IUSTA IUSTE GERUNTO: SOCIIS PARCUNTO: SE ET
SERVOS CONTINENTO: POPULI SUI GLORIAM AUGEN-
TO: DOMUM CUM LAUDE REDEUNTO. REI SUAE ER-
GO NE QUIS LEGATUS ESTO. PLEBES QUOS PRO SE
CONTRA VIM AUXILII ERGO DECEN CREASSIT, TRI-
BUNI EIUS SUNTO: QUODQUE II PROHIBESSINT, QUOD-
QUE PLEBEM ROGASSINT, RATUM ESTO: SANCTIQUE
SUNTO: NEVE PLEBEM ORBAM TRIBUNIS RELINQUUN-
TO. 10. OMNES MAGISTRATUS AUSPICIUM IUDI-
CIUMQUE HABENTO: EX QUOIS SENATUS ESTO: EIUS
DECRETA RATA SUNTO. AST SI POTESTAS PAR MA-
IORVE PROHIBESSIT, SENATUS CONSULTA PERSCRI-
PTA SERVANTO. IS ORDO VITIO VACATO: CETERIS
SPECIMEN ESTO. CREATIO MAGISTRATUUM, IUDI-
CIA, POPULI IUSSA, VETITA, QUUM SUFFRAGIO CON-
SCISCENTUR, OPTIMATIBUS NOTA, PLEBI LIBERA
SUNTO. IV. AT SI QUID ERIT, QUOD EXTRA MAGI-
STRATUS COERATORE OESUS SIT; QUI COERET, PO-
PULUS CREATO, EIQUE IUS COERANDI DATO. CUM
POPULO PATRIBUSQUE AGENDI IUS ESTO CONSULI,
PRAETORI, MAGISTRO POPULI EQUITUMQUE, EIQUE,
QUEM PATRES PRODUNT CONSULUM ROGANDORUM
ERGO, TRIBUNISQUE, QUOS SIBI PLEBES ROGASSIT,
IUS ESTO CUM PATRIBUS AGENDI: IIDEM AD PLEBEM,
QUOD OESUS ERIT, FERUNTO. QUAE CUM POPULO,
QUAEQUE IN PATRIBUS AGENTUR, MODICA SUNTO.
11. SENATORI, QUI NEC ADERIT, AUT CAUSSA AUT

CULPA ESTO. LOCO SENATOR, ET MODO ORATO: CAUSSAS POPULI TENETO. VIS IN POPULO ABESTO. PAR MAIORVE POTESTAS PLUS VALETO. AST QUI TURBASSIT IN AGENDO, FRAUS ACTORIS ESTO. INTERCESSOR REI MALAE SALUTARIS CIVIS ESTO. QUI AGENT, AUSPICIA SERVANTO: AUGURI PUBLICO PARENTO: PROMULGATA, PROPOSITA, IN AERARIO COGNITA, AGUNTO: NEC PLUS, QUAM DE SINGULIS REBUS SIMUL CONSULUNTO: REM POPULUM DOCENTO: DOCERI A MAGISTRATIBUS PRIVATISQUE PATIUNTO. PRIVILEGIA NE INROGANTO: DE CAPITIBUS CIVIS, NISI PER MAXIMUM COMITIATUM OLLOSQUE, QUOS CENSORES IN PARTIBUS POPULI LOCASSINT, NE FERUNTO. DONUM NE CAPIUNTO NEVE DANTO, NEVE PETENDA NEVE GERENDA NEVE GESTA POTESTATE. QUOD QUIS EARUM RERUM MIGRASSIT, NOXIAE POENA PAR ESTO. CENSORES FIDE LEGES CUSTODIUNTO. PRIVATI AD EOS ACTA REFERUNTO: NEC EO MAGIS LEGE LIBERI SUNTO. Lex recitata est. Disce rem, et tabellam iubebo dari.

V. 42. Q. Quam brevi, frater, in conspectu posita est a te omnium magistratuum descriptio! sed ea paene nostrae civitatis: etsi a te paullum allatum est novi. M. Rectissime, Quinte, animadvertis. Haec est enim, quam Scipio laudat in libris et quam maxime probat temperationem reipublicae; quae effici non potuisset, nisi tali descriptione magistratuum. Nam sic habetote; magistratibus iisque, qui praesunt, contineri rempublicam, et ex eorum compositione, quod cuiusque reipublicae genus sit, intelligi. Quae res quum sapientissime moderatissimeque constituta esset a maioribus nostris, nihil habui sane, non modo multum, quod putarem novandum in legibus. 43.

ATT. Reddes igitur nobis, ut in religionis lege fecisti, admonitu et rogatu meo, sic de magistratibus, ut disputes, quibus de caussis maxime placeat ista descriptio. M. Faciam, Attice, ut vis: et locum istum totum, ut a doctissimis Graeciae quaesitum et disputatum est, explicabo: et, ut institui, nostra iura attin- gam. ATT. Istud maxime exspecto disserendi genus. M. Atqui pleraque sunt dicta in illis libris: quod faciendum fuit, quum de optima republica quaereretur. 14. Sed huius loci de magistratibus sunt propria quaedam, a Theophrasto primum, deinde a Diogene Stoico quaesita subtilius. VI. ATT. Ain' tandem? etiam a Stoicis ista tractata sunt? M. Non sane, nisi ab eo, quem modo nominavi, et postea a magno homine et in primis erudito, Panaetio. Nam veteres verbo tenus, acute illi quidem, sed non ad hunc usum popularem atque civilem, de republica disserebant. Ab hac familia magis ista manarunt, Platone principe. Post Aristoteles illustravit omnem hunc civilem in disputando locum Heraclidesque Ponticus, profectus ab eodem Platone. Theophrastus vero, institutus ab Aristotele, habitavit, ut scitis, in eo genere rerum, ab eodemque Aristotele doctus Dicaearchus huic rationi studioque non defuit. Post a Theophrasto Phale- reus ille Demetrius, de quo feci supra mentionem, mirabiliter doctrinam ex umbraculis eruditorum otioque, non modo in solem atque pulverem, sed in ipsum dis- criminen aciemque produxit. Nam et mediocriter do- ctos magnos in republica viros et doctissimos homines non nimis in republica versatos multos commemorare possumus. Qui vero utraque re excelleret, ut et do- ctrinae studiis et regenda civitate princeps esset, quis facile, praeter hunc, inveniri potest? VII. 15. ATT.

Puto posse, et quidem aliquem de tribus nobis. Sed perge, ut coeperas.

M. Quaesitum est igitur ab illis, placeretne unum in civitate esse magistratum, cui reliqui parerent: quod exactis regibus intelligo placuisse nostris maioribus. Sed quoniam regale civitatis genus, probatum quondam, postea, non tam regni, quam regis vitiis repudiatum est, nomen tantum videbitur regis repudiatum, res manebit, si unus omnibus reliquis magistratibus imperabit. 46. Quare nec Ephori Lacedaemone sine caussa a Theopompo oppositi regibus, nec apud nos consulibus tribuni. Nam illud quidem ipsum, quod in iure positum est, habet consul, ut ei reliqui magistratus omnes pareant, excepto tribuno, qui post exstitit, ne id, quod fuerat, esset: hoc enim primum minuit consulare ius, quod exstitit ipse, qui eo non teneretur; deinde quod attulit auxilium reliquis non modo magistratibus, sed etiam privatis, consuli non parentibus. 47. Q. Magnum dicis malum. Nam, ista potestate nata, gravitas optimatum cecidit convaluitque ius multitudinis. M. Non est ita, Quinte. Non enim ius illud solum superbius populo, sed violentius videri necesse erat: quo posteaquam modica et sapiens temperatio accessit, conversa lex in omnes est.

(Deest omnium huius legis capitum explicatio a principio usque ad hoc caput: Domum cum l. 4.)

VIII. 48. *Domum cum laude redeunto.* Nihil enim, praeter laudem, bonis atque innocentibus, neque ex hostibus neque a sociis reportandum. Iam illud apertum est, profecto nihil esse turpius, quam quempiam legari nisi reipublicae caussa. Omitto, quemadmodum isti se gerant atque gesserint, qui legatio-

ne hereditates aut syngraphas suas persequuntur. In hominibus est hoc fortasse vitium. Sed quaero, quid reapse sit turpius, quam sine procuratione senator legatus, sine mandatis, sine ullo reipublicae munere? Quod quidem genus legationis ego consul, quamquam ad commodum senatus pertinere videatur, tamen, approbante senatu frequentissimo, nisi mihi levis tribunus plebis tum intercessisset, sustulisset. Minui tamen tempus, et, quod erat infinitum, annum feci. Ita turpitudine manet diuturnitate sublata. Sed iam, si placet, de provinciis decedatur, in Urbemque redeatur. *Att.* Nobis vero placet; sed iis, qui in provinciis sunt, minime placet. 19. *M.* At vero, Tite, si parebunt his legibus, nihil erit his urbe, nihil domo sua dulcius: nec laboriosius molestiusque provincia.

Sed sequitur lex, quae sancit eam tribunorum plebis potestatem, quae est in republica nostra: de qua disseri nihil necesse est. *Q.* At mehercule ego, frater, quaero, de ista potestate quid sentias. Nam mihi quidem pestifera videtur, quippe quae in seditione et ad seditionem nata sit: cuius primum ortum si recordari volumus, inter arma civium, et occupatis et obsessis Urbis locis, procreatum videmus. Deinde quum esset cito letatus*, tamquam ex xii tabulis, insignis ad deformitatem puer, brevi tempore recreatus, multoque taetrius et foedior natus est. *IX.* Quae enim ille non edidit? qui primum, ut impio dignum fuit, patribus omnem honorem eripuit, omnia infima summis paria fecit, turbavit, miscuit: quum afflisset principum gravitatem, numquam tamen conquievit. 20. Atque ut *C. Flaminium*, atque ea, quae iam prisca videntur propter vetustatem, relinquam: quid

iuris bonis viris Ti. Gracchi tribunatus reliquit? etsi quinquennio ante, D. Brutum et P. Scipionem consules (quos et quantos viros!) homo omnium infimus et sordidissimus, tribunus plebis C. Curiatius, in vincula coniecit: quod ante factum non erat. C. vero Gracchus runis et sicis iis, quas ipse se proiecisse in forum dixit, quibus digladiarentur inter se cives, nonne omnem reipublicae statum permutavit? Quid iam de Saturnino, Sulpicio*, reliquis dicam? quos ne depellere quidem a se sine ferro potuit reipublica? 21. Cur autem aut vetera aut aliena proferam potius, quam et nostra et recentia? Quis umquam tam audax, tam inimicus nobis fuisset, ut cogitaret umquam de statu nostro labefactando, nisi mucronem aliquem tribunicium exacuisset in nos? quem quum homines scelerati ac perditii non modo ulla in domo, sed nulla in gente reperirent, gentes sibi in tenebris reipublicae perturbandas putaverunt. Quod nobis quidem egregium et ad immortalitatem memoriae gloriosum, neminem in nos mercede ulla tribunum potuisse reperiri, nisi cui ne esse quidem licuisset tribuno. 22. Sed ille quas strages edidit! eas videlicet, quas sine ratione ac sine ulla spe bona furor edere potuit impurae belluae, multorum inflammatus furoribus. Quamobrem in ista quidem re vehementer Sullam probo, qui tribunis plebis sua lege iniuriae faciendae potestatem ademerit, auxilii ferendi reliquerit: Pompeiumque nostrum ceteris rebus omnibus, semper amplissimis summisque effero laudibus; de tribunicia potestate taceo: nec enim reprehendere libet, nec laudare possum. X. 23. M. Vitia quidem tribunatus praeclare, Quinte, perspicis. Sed est iniqua in omni re accusanda, praeter-

missis bonis, *malorum enumeratio vitiorumque selectio*. Nam isto quidem modo vel consulatus vituperabilis est, si consulum, quos enumerare nolo, peccata collegeris. Ego enim fateor in ista ipsa potestate inesse quiddam mali. Sed bonum, quod est quaesitum in ea, sine isto malo non haberemus. Nimia potestas est tribunorum plebis: quis negat? sed vis populi multo saevior multoque vehementior, quae, ducem quod habet, interdum lenior est, quam si nullum haberet. Dux enim suo periculo progredi cogitat: populi impetus periculi rationem sui non habet. 24. At aliquando incenditur. Et quidem saepe sedatur. Quod enim est tam desperatum collegium, in quo nemo e decem sana mente sit? Quin ipsum Ti. Gracchum non solum neglectus, sed etiam sublatus intercessor servaverat. Quid enim illum aliud perculit, nisi quod potestatem intercedendi collegae abrogavit? Sed tu sapientiam maiorum in illo vide. Concessa plebi a patribus ista potestate, arma ceciderunt; restincta seditio est; inventum est temperamentum, quo tenuiores cum principibus aequari se putarent: in quo uno fuit civitatis salus. At duo Gracchi fuerunt. Et praeter eos quamvis enumeres multos licet: quum deni creentur, nonnullos in omni memoria reperies perniciosos tribunos; leves, etiam non bonos fortasse plures. Invidia quidem summus ordo caret; plebes de suo iure periculosas contentiones nullas facit. 25. Quamobrem aut exigendi reges non fuerunt: aut plebi re, non verbo danda libertas: quae tamen sic data est, ut multis praeclarissimis addiceretur, ut auctoritati principum cederet. XI. Nostra autem caussa, quae, optime et dulcissime frater, incidit in tribuniciam potestatem, nihil ha-

buit contentionis cum tribunatu. Non enim plebes incitata nostris rebus invidit: sed vincula soluta sunt et servitia incitata, adiuncto terrore etiam militari. Neque nobis cum illa tum peste certamen fuit, sed cum gravissimo reipublicae tempore: cui si non cessissem, non diuturnum beneficii mei patria fructum tulisset. Atque hoc rei exitus indicavit. Quis enim non modo liber, sed [etiam] servus, libertate dignus, fuit, cui nostra salus cara non esset? 26. Quod si is casus fuisset rerum, quas pro salute reipublicae gessimus, ut non omnibus gratus esset: et, si nos multitudinis vis furentis inflammata invidia pepulisset; si tribunus aliquis in me populum, sicut Gracchus in Laenatem, Saturninus in Metellum, incitasset: ferremus, o Quinte frater: consolarenturque nos non tam philosophi, qui Athenis fuerunt, qui hoc facere debent, quam clarissimi viri, qui illa urbe pulsi carere ingrata civitate, quam manere in improba maluerunt. Pompeium vero quod una ista in re non ita valde probas, vix satis mihi illud videris attendere, non solum ei, quid esset optimum, videndum fuisse, sed etiam, quid necessarium. Sensit enim deberi non posse huic civitati illam potestatem. Quippe quam tanto opere populus noster ignotam expetisset, qui posset carere cognita? Sapientis autem civis fuit, causam nec perniciosam, et ita popularem, ut non posset obisti, perniciose populari civi non relinquere. Scis solere, frater, in huiusmodi sermone, ut transiri alio possit, dici, *admodum*, aut *prorsus ita est*. Q. Haud equidem assentior; tu tamen ad reliqua pergas velim. M. Perseveras tu quidem, et in tua vetere sententia permanes? Q. Nunc mehercule. ATT. Ego sane a Quinto nostro dissentio. Sed ea, quae restant, audiamus.

XII. 27. M. Deinceps igitur omnibus magistratibus auspicia et iudicia dantur: iudicia, ut esset populi potestas, ad quam provocaretur: auspicia, ut multos inutiles comitiatus probabiles impedirent morae: saepe enim populi impetum iniustum auspiciis dii immortales represserunt. Ex iis autem, qui magistratum ceperunt, quod senatus efficitur, popolare sane, neminem in summum locum, nisi per populum, venire, sublata cooptatione censoria. Sed praesto est huius vitii temperatio, quod senatus lege nostra confirmatur auctoritas. 28. Sequitur enim: *eius decreta rata sunt*. Nam ita se res habet, ut, si senatus dominus sit publici consilii, quodque is creverit, defendant omnes; et, si ordines reliqui principis ordinis consilio rempublicam gubernari velint, possit, ex temperatione iuris, quum potestas in populo, auctoritas in senatu sit, teneri ille moderatus et concors civitatis status, praesertim si proximae legi parebitur. Nam proximum est: *Is ordo vitio careto, ceteris specimen esto*. Q. Praeclara vero, frater, ista lex est, sed et late patet, ut vitio careat ordo, et censorem quaerit interpretem. 29. ATT. Ille vero, etsi est totus tuus ordo, gratissimamque memoriam retinet consulatus tui, pae tua dixerim, non modo censores, sed etiam iudices omnes potest defatigare. XIII. M. Omitte ista, Attice. Non enim de hoc senatu, nec his de hominibus, qui nunc sunt, sed de futuris, si qui forte his legibus parere voluerint, haec habetur oratio. Nam quum omni vitio carere lex iubeat, ne veniet quidem in eum ordinem quisquam vitii particeps. Id autem difficile factu est, nisi educatione quadam et disciplina: de qua dicemus aliquid fortasse, si quid fuerit loci aut temporis. 30. ATT. Locus certe non deerit,

quoniam tenes ordinem legum: tempus vero largitur longitudo diei. Ego autem, etiamsi praeterieris, repetam a te istum de educatione et de disciplina locum. M. Tu vero et istum, Attice, et si quem alium praeterii. *Ceteris specimen esto.* Quod si est, tenemus omnia. Ut enim cupiditatibus principum et vitiis infici solet tota civitas: sic emendari et corrigi continentia. Vir magnus et nobis omnibus amicus, L. Lucullus, ferebatur, quasi commodissime respondisset, quum esset obiecta magnificentia villae Tusculanae, duo se habere vicinos; superiorem, equitem Romanum; inferiorem, libertinum: quorum quum essent magnificae villae, concedi sibi oportere, quod his, qui tenuioris ordinis essent, liceret. Non vides, Luculle, a te id ipsum natum, ut illi cuperent? quibus id, si tu non faceres, non liceret. 31. Quis enim ferret istos, quum videret eorum villas signis et tabulis refertas, partim publicis, partim etiam sacris et religiosis? quis non frangeret eorum libidines, nisi illi ipsi, qui eas frangere deberent, cupiditatis eiusdem tenerentur?

XIV. Nec enim tantum mali est peccare principes (quamquam est magnum hoc per se ipsum malum) quantum illud, quod permulti imitatores principum exsistunt. Nam licet videre, si velis replicare memoriam temporum, qualescumque summi civitatis viri fuerint, talem civitatem fuisse: quaecumque mutatio morum in principibus exstiterit, eandem in populo secutam. 32. Idque haud paullo est verius, quam quod Platoni nostro placet, qui, musicorum cantibus, ait, mutatis, mutari civitatum status. Ego autem, nobilium vita victuque mutato, mores mutari civitatum puto. Quo perniciosius de republica merentur vitiosi principes, quod non solum vitia conci-

piunt ipsi, sed ea infundunt in civitatem: neque solum obsunt, ipsi quod corrumpuntur, sed etiam quod corrumpunt, plusque exemplo, quam peccato nocent. Atque haec lex dilatata in ordinem cunctum, coangustari etiam potest. Pauci enim, atque admodum pauci, honore et gloria amplificati, vel corrumpere mores civitatis vel corrigere possunt. Sed haec et nunc satis, et in illis libris tractata sunt diligentius. Quare ad reliqua veniamus.

XV. 33. Proximum autem est de suffragiis: quae iubeo nota esse optimatibus, populo libera. ATT. Ita mehercule attendi, nec satis intellexi, quid sibi lex, aut quid verba ista vellent. M. Dicam, Tite, et versabor in re difficili ac multum et saepe quaesita: suffragia magistratu mandando, aut reo iudicando, lege aut rogatione sciscenda, clam, an palam ferre melius esset. ATT. An etiam id dubium est? Q. Vereor, ne a te rursus dissentiam. M. Non facies, Quinte. Nam ego in ista sum sententia, quae te fuisse semper scio, nihil ut fuerit in suffragiis voce melius, sed, obtineri an possit, videndum est. 34. Q. Frater, bona tua venia dixerim, ista sententia maxime et fallit imperitos, et obest saepissime reipublicae, quum aliquid verum et rectum esse dicitur, sed obtineri, id est obsisti posse populo, negatur. Primum enim obsistitur, quum agitur severe: deinde vi opprimi in bona caussa est melius, quam malae cedere. Quis autem non sentit, auctoritatem omnem optimatum tabellariam legem abstulisse? quam populus liber numquam desideravit: idem oppressus dominatu ac potentia principum flagitavit. Itaque graviora iudicia de potentissimis hominibus exstant vocis, quam tabellae. Quamobrem suffragandi nimia libido in non bonis caussis eripien-

da fuit potentibus, non latebra danda populo, in qua, bonis ignorantibus, quid quisque sentiret, tabella vitiosum occultaret suffragium. Itaque isti rationi neque lator quisquam est inventus, nec auctor umquam bonus. XVI. 35. Sunt enim quattuor leges tabellariae: quarum prima de magistratibus mandandis: ea est Gabinia, lata ab homine ignoto et sordido. Secuta biennio post Cassia est, de populi iudicio. Ea a nobili homine lata, L. Cassio, sed, pace familiae dixerim, dissidente a bonis atque omni rumusculos populares ratione aucupante. Carbonis est tertia de iubendis legibus ac vetandis, seditiosi atque improbi civis: cui ne reditus quidem ad bonos salutem a bonis potuit afferre. 36. Uno in genere relinqui videbatur vocis suffragium, quod ipse Cassius exceperat, perduellionis. Dedit huic quoque iudicio C. Caelius tabellam, doluitque, quoad vixit, se, ut opprimeret C. Popilium, nocuisse reipublicae. Et avus quidem noster singulari virtute in hoc municipio, quoad vixit, restitit M. Gratio, cuius in matrimonio sororem, aviam nostram, habebat, ferenti legem tabellariam: excitabat enim fluctus in simpulo, ut dicitur, Gratio, quos post filius eius Marius in Aegaeo excitavit mari. Ac nostro quidem, quum res esset ad se delata, Scaurus consul, Utinam, inquit, M. Cicero, isto animo atque virtute in summa republica nobiscum versari, quam in municipali maluisses! 37. Quamobrem, quoniam non recognoscimus nunc leges populi Romani, sed aut repetimus ereptas, aut novas scribimus: non quid hoc populo obtineri possit, sed quid optimum sit, tibi dicendum puto. Nam Cassiae legis culpam Scipio tuus sustinet, quo auctore lata esse dicitur. Tu, si tabellariam tuleris, ipse praestabis. Nec

enim inibi placet, nec Attico nostro, quantum e vultu eius intelligo. XVII. ATT. Mihi vero nihil umquam popolare placuit: eamque optimam rempublicam esse duco, quam hic consul constituerat, quae sit in potestatem optimorum. 38. M. Vos demum, ut video, legem antiquastis sine tabella. Sed ego, etsi satis dixit pro se in illis libris Scipio, tamen libertatem istam largior populo, ut auctoritate et valeant et utantur boni. Sic enim a me recitata lex est de suffragiis. *Optimatibus nota, plebi libera sunt.* Quae lex hanc sententiam continet, ut omnes leges tolleretur, quae postea latae sunt, quae tegunt omni ratione suffragium, ne quis inspiciat tabellam, ne roget, ne appellet. Pontes etiam lex Maria fecit angustos. 39. Quae si opposita sunt ambitiosis, ut sunt fere, non reprehendo: sin valuerint tantum leges, ut ne sint ambitus; habeat sane populus tabellam, quasi vindicem libertatis, dum modo haec optimo cuique et gravissimo civi ostendatur ultroque offeratur, uti in eo sit ipso libertas, in quo populo potestas honeste bonis gratificandi datur. Eoque nunc fit illud, quod a te modo, Quinte, dictum est, ut minus multos tabella condemnet, quam solebat vox, quia populo licere satis est. Hoc retento, aliqua voluntas auctoritati aut gratiae traditur. Itaque, ut omittam largitione corrupta suffragia, non vides, si quando ambitus sileat, quaeri in suffragiis, quid optimi viri sentiant? Quamobrem lege nostra libertatis species datur, auctoritas bonorum retinetur, contentionis caussa tollitur.

XVIII. 40. Deinde sequitur, quibus ius sit cum populo agendi aut cum senatu. Gravis et, ut arbitror, praeclara lex. *Quae cum populo, quaeque in patribus agentur, modica sunt:* id est modesta atque se-

data. Actor enim et moderatur et fingit non modo mentem ac voluntates, sed paene vultus eorum, apud quos agit. Quod in senatu non difficile est; est enim senator is, cuius non ad actorem referatur animus, sed qui per se ipse spectari velit. Huic iussa tria sunt: ut adsit: nam gravitatem res habet, quum frequens ordo est: ut loco dicat, id est rogatus: ut modo, ne sit infinitus; nam brevitatis, non modo senatoris, sed etiam oratoris, magna laus est in sententia. Nec est umquam longa oratione utendum, nisi aut peccante senatu, quod fit ambitione saepissime, nullo magistratu adiuvante, tolli diem utile est: aut quum tanta causa est, ut opus sit oratoris copia vel ad hortandum, vel ad docendum: quorum generum in utroque magnus noster Cato est. 41. Quodque addit, *caussas populi teneto*, est senatori necessarium nosse rempublicam. Idque late patet: quid habeat militum, quid valeat aenario, quos socios respublica habeat, quos amicos, quos stipendiarios, qua quisque sit lege, conditione, foedere: tenere consuetudinem decernendi, nosse exempla maiorum. Videtis iam, genus hoc omne scientiae, diligentiae, memoriae esse, sine quo paratus esse senator nullo pacto potest. 42. Deinceps sunt cum populo actiones: in quibus primum et maximum, *Vis abesto*. Nihil est enim exitiosius civitatibus, nihil tam contrarium iuri et legibus, nihil minus et civile et humanum, quam, composita et constituta republica, quidquam agi per vim. Parere iubet intercessori: quo nihil praestantius: impediri enim bonam rem melius, quam concedi malae. XIX. Quod vero actoris iubeo esse *fraudem*, id totum dixi ex Crassi, sapientissimi hominis, sententia: quem est senatus consecutus, quum decrevisset, C. Claudio consule de

C. Carbonis seditione referente, invito eo, qui cum populo ageret, seditionem non posse fieri, quippe cui liceat concilium, simulatque intercessum turbarique coeptum sit, dimittere. Quod qui permovet, quum agi nihil potest, vim quaerit. Cuius impunitatem amittit hac lege. Sequitur illud: INTERCESSOR REI MALAE SALUTARIS CIVIS ESTO. 43. Quis non studiose reipublicae subvenerit, hac tam praeclara legis voce laudatus? Sunt deinde posita deinceps, quae habemus etiam in publicis institutis atque legibus: AUSPICIA SERVANTO, AUGURI PARENTO. Est autem boni auguris, meminisse, se maximis reipublicae temporibus praesto esse debere; Iovique optimo maximo se consiliarium atque administrum datum, ut sibi eos, quos in auspicio esse iusserit; caelique partes sibi definitas esse traditas, de quibus saepe opem ferre possit. Deinde de promulgatione, de singulis rebus agendis, de privatis magistratibusve audiendis. 44. Tum leges praeclarissimae de XII tabulis tralatae duae: quarum altera privilegia tollit, altera de capite civis rogari, nisi maximo comitiatu, vetat. Et nondum natis* seditiosis tribunis plebis, ne cogitatis quidem, admirandum, tantum maiores in posterum providisse: in privos homines leges ferri noluerunt: id est enim privilegium: quo quid est iniustius? quum legis haec vis sit, ut sit* scitum et iussum in omnes? Ferri de singulis nisi centuriatis comitiis noluerunt. Descriptus enim populus censu, ordinibus, aetatibus plus adhibet ad suffragium consilii, quam fusa in tribus convocatus. 45. Quo verius in nostra caussa vir magno ingenio* summaque prudentia, L. Cotta, dicebat, nihil omnino actum esse de nobis: praeter enim quam quod comitia illa essent armis gesta servilibus,

praeterea neque tributa capitis comitia rata esse posse, neque ulla privilegii: quocirca nihil nobis opus esse lege, de quibus nihil omnino actum esset legibus. Sed visum est et nobis et clarissimis viris melius, de quo servi et latrones scivisse se aliquid dicerent, de hoc eodem cunctam Italiam, quid sentiret, ostendere.

XX. 46. Sequuntur de captis pecuniis et de ambitu leges. Quae quum magis iudiciis, quam verbis sancienda sint, adiungitur, NOXIAE POENA PAR ESTO, ut in suo vitio quisque plectatur: vis capite, avaritia mulcta, honoris cupiditas ignominia sancitur. Extremae leges sunt nobis non usitatae, reipublicae necessariae. Legum custodiam nullam habemus. Itaque hae leges sunt, quas apparitores nostri volunt: a librariis petimus, publicis litteris consignatam memoriam publicam nullam habemus. Graeci hoc diligentius, apud quos νομοφύλακες creantur: nec hi solum litteras (nam id quidem etiam apud maiores nostros erat), sed etiam facta hominum observabant ad legesque revocabant. 47. Haec detur censoribus: quandoquidem eos in republica semper volumus esse. Apud eosdem, qui magistratu abierint, edant et exponant, quid in magistratu gesserint: deque iis censores praeiudicent. Hoc in Graecia fit, publice constitutis accusatoribus. Qui quidem graves esse non possunt, nisi sint voluntarii. Quocirca melius est rationes referri caussamque exponi censoribus: integram tamen legem accusatori iudicioque servari. Sed satis iam disputatum est de magistratibus, nisi forte quid desideratis.

ATT. Quid? si nos tacemus, locus ipse non admonet, quid tibi sit deinde dicendum? M. Mihine? de iudiciis arbitror, Pomponi: id est enim iunctum ma-

gistratibus. 48. ATT. Quid? de iure populi Romani, quemadmodum instituisti, dicendum nihil putas? M. Quid tandem hoc loco est, quod requiras? ATT. Ego ne? quod ignorari ab iis, qui in republica versantur, turpissimum puto. Nam, ut modo a te dictum est, leges a librariis lego: sic animadverto, quosque in magistratibus ignoratione iuris sui tantum sapere, quantum apparitores velint. Quamobrem, si de sacrorum alienatione dicendum putasti, quoniam de religione leges proposueras: faciendum tibi est, ut, magistratibus lege constitutis, de potestate, tum de iure disputes. 49. M. Faciam breviter, si consequi potuero: nam pluribus verbis scripsit ad patrem tuum M. Iunius sodalis perite, meo quidem iudicio, et diligenter. At de iure naturae cogitare per nos atque dicere debemus; de iure populi Romani, quae relictæ sunt et tradita. ATT. Sic profecto censeo: et id ipsum, quod dicis, exspecto.

FRAGMENTA

LIBRI I. DE LEGIBUS.

Sicut una eademque natura mundus omnibus partibus inter se congruentibus cohaeret ac nititur; sic omnes homines inter se natura confusi pravitate dissentiunt, nec se intelligunt esse consanguineos et subiectos omnes sub unam eandemque tutelam; quod si teneretur, deorum profecto vitam homines viverent.

(Lactant. lib. V. c. 8.)

LIBRI II. DE LEGIBUS.

Magnum audaxque consilium Graecia suscepit, quod Cupidinum et Amorum simulacra in Gymnasiis consecravit. (Lactant. lib. I. c. 20.)

LIBRI V. DE LEGIBUS.

Visne igitur, quoniam sol paullulum a meridie iam devexus videtur, neque dum satis ab his novellis arboribus omnis hic locus opacatur, descendatur ad Lirim, eaque, quae restant, in illis alnorum umbraculis persequamur? (Macrob. lib. VI. c. 4.)

INCERTORUM LIBRORUM DE LEGIBUS.

1. Gratulamurque nobis, quoniam mors aut meliorem, quam qui est in vita, aut certe non deteriorem allatura est statum. Nam sine corpore, animo vigente, divina vita est; sensu carenti nihil profecto est mali.
(Lactant. lib. III. c. 19.)

2. Octo genera poenarum in Legibus esse scribit Tullius: damnum, vincula, verbera, talionem, ignominiam, exsilium, mortem, servitutem.
(Augustin. de Civ. dei XXI. c. 11.)

3. Cicero ait in libris Legum: Stipem prohibeo: nam auget superstitionem et exhaurit domos. Dignis igitur largiendum est. (Serv. in Aen. VI. v. 611.)

ADNOTATIO

locorum emendatorum in libris de Natura Deorum.

Haec adnotatio indicat, ubi scriptura huius editionis dissentiat ab editione priore mea anni 1827. cum (E.) Ernestii, (S.) Schützii, (H.) Heindorffii, (C.) Creuzeri et Moseri et (O.) Orellii editionibus collata.

Ad (121.) Lib. I.

§. 1. Vs. 2. *sint* Ascens. ESCO. *sunt* H. — 2, 12. 3, 7. et 10. *is* O. *his* EHC. — 10, 4. *auctoritatis* E CO. *-tates* SH. — 15, 4. *est* HO. *sit* EC. — 16, 3. *enim* O. om. EH C. — 20, 5. *id est naturae rat.* O. *haec* om. EHC. — 28, 8. *quidem* HO. om. EC. — 28, 10. *continente ardore* O. *continentem ardorem* SH. *continentem ardore* EC. — 28, 13. *multaque* cj. SHO. *multa* E. — 32, 7. *diximus* SHO. *dicimus* E. — 36, 2. *divinam* ECO. *Deum* SH. — 37, 14. *omnem* HCO. om. E. — 57, 7. *ducam* Codd. Iunt. Ald. O. *dicam* EHC. — 63, 14. [aut] N2. *sine* uncis E. om. Scaliger SHO. — 68, 1. *Quod* — *aliquando* Lallem. O. *Quia* — *aliquando* *sit* ESHC. — 76, 5. *quod* Waleh. SHC. *ut* E. — 82, 10. *Argia* HO. *Argia* (cf. Cic. 116, 47.) EC. — 84, 10. *sibi* HO. *tibi* cj. Manut. Davis. EC. — 85, 6. *venerantes* cj. Manut. Lamb. SO. *nummerantes* EHC. — 93, 5. *est* O. *sit* EHC. — 101, 3. *tribuant* HO. *tribuant* EC. — 106, 6. *pervenerint* O. *pervenerim* EHC. — 107, 7. *hominum* O. *omnium* EHC. —

107, 9. *ea* cj. Lamb. SO. *ex* EHC. — 116, 12. *sint* SHCO. *sunt* E.

Ad (122.) Lib. II.

§. 3. Vs. 9. et 104, 8. et 157, 4. *is* O. *his* EHC. — 20, 8. *convicia* cj. Davis. SHCO. *vitia* E. — 36, 3. *ut et pr.* HO. *ut pr.* EC. — 38, 1. *neque enim* HO. *nec* EC. — 39, 8. *equale* ECO. *equale* Davis. H. — 40, 5. *in* HO. om. EC. — 44, 17. *esse* HSO. om. EC. — 48, 3. *an ne* HO. *ne* EC. — 48, 4. *aequalitatem* HO. *aequalitatem* EC. — 53, 10. *quae* HO. om. EC. — 56, 2. *vanitas* HO. *varietas* EC. — 59, 9. *ut aut* ECO. *ut* HS. — 71, 5. *Deos et* ECO. *Deos* HS. — 77, 3. *terrae, maria* N2. *ba* O. *terra mariaque* cod. Red. SH. *maria terraeque* E. — 81, 2. *regi* ECO. *geri* Davis. SH. — 84, 10. *citro* O. *citroque* EHC. — 87, 16. *aut descr.* SHO. *vel descr.* EC. — 103, 10. *cae* O. *hae* EHC. — 104, 4. *notarum* HO. *nota* EC. — 109, 3. *torto* HO. *toto* EC. — 110, 1. *sequuntur* ECO. *sequitur* SH. — 110, 9. *mediae* HO. *media* EC. — 110, 13. *Helicae* HO. *Helice* EC. — 111, 7. *ipsum* ECO. *ipae* (αἱ) EC.

Arat.) Davis. SH. — 114, 14. *sub-*
tingere HO. *submergere* EC. —
 115, 3. *cursoribus* HO. *cursoribus*
 EC. — 115, 9. *maius* ECO. *magis*
 ej. Walker. SH. — 117, 7. *qui*
aether SHO. *quae aether* E. *quae*
aethra C. — 118, 7. *paulum* O.
paululum EHC. — 118, 8. *consumit*
 O. *consumat* EHC. — 124, 3. *na-*
tura ipsa ej. Walker. O. *naturae*
ipsae EHC. — 125, 13. *quem* HO.
quam EC. — 125, 14. *caequae* O.
haequae EHC. — 130, 1. *etiam* SH
 O. *autem* cod. Ox. E. om. C. —
 130, 3. *hominum* SHO. *hom. etiam*
 EC. — 135, 3. *ore. Is* SO. *oris* C.
ore. Is oris H. — 136, 23. *respi-*
ratu O. *respiritu* EHC. — 140, 4.
dis Codd. Ox. & Red. SHO. *deo*
 EC. — 141, 11. *minimos* O. *ni-*
mios EHC. — 141, 12. *possimus*
 O. *possemus* EHC. — 148, 6. *ut et*
ea HO. *ut ea* EC. — 149, 2. *ubi*
 HO. *nisi* EC. — 149, 8. *atque*
sonos O. *quae son.* HC. *sonosque*
 Lamb. S. — 151, 4. *efferunt* HO.
ferunt EC. — 153, 11. *alia* HO.
 om. EC. — 157, 3. *dixi* O. *dixi-*
mus EHC. — 159, 6. *nulla un-*
quam O. *numquam ulla* EHC. —
 159, 10. *vinctum* HO. *victum* EC.
 — 162, 12. *quum* O. *tum* EHC. —
 163, 5. *utilitates* O. *utilitate* EHC.
 — 165, 9. *Duillium* EC. *Duillium*
 O. *Duclium* SH. — 165, 11. *pa-*
trum vero HO. *patrumve* EC. —
 167, 4. *aut* ECO. *vel* SH. — 167,
 9. *philosophiae* O. *philosophorum*
 EHC.

Ad (123.) Lib. III.

§. 3, Vs. 1. *Si* O. *Sim* EC. *Sum*
 HN 1. — 5, 28. *ego* O. *ergo* EHC.
 — 8, 2. *qui id in ista partitione* O.
quod perspicuum in istam partem
 H. incl. EC. — 9, 11. *velis* HS.
velles EHC. — 24, 13. *quoque* O.
quidem EHC. — 26, 14. *esse* HS.
 om. E. — 30, 4. *aereum* SHO. *ae-*
neum EC. — 36, 4. *et sentiens* O.
intrinsecus ej. Boher. SH. [*ex-*
trinsecus] N1. *sine uncis* EC. —
 36, 6. *animal* * O. *anima* ESHC.
 — 39, 9. *Alabandi* ECO. *Alabandei*
 SH. — 42, 7. *Lysithoe* * O. *Lisito*
 ESHC. — 43, 4. *iis* SHO. om. EC.
 — 43, 15. *Phlegethon* O. *Pyrriphl.*
 ESC. — 44, 2. *quidem ig.* ECO.
quidem Deus ig. Davis. SH. — 44,
 12. *Dolus* O. *Dolor* ESC. — 50,
 7. *Leoldum* O. *Leonatarum* E.
Leonaticum C. *Lei filiarum* SH. —
 51, 10. *nata* O. *natus* ES. — 51,
 12. *coloratus* O. *coloratis* ESH. —
 52, 3. *Si* SHO. *Sin* E. — 53, 15.
et Leda SHO. *ex Leda* EC. — 58,
 9. *Cabiro* * O. *Caprio* ESHC. —
 58, 10. *Cabiria* * O. *Sabaria* ES
 HC. — 59, 5. *Cyproque* O. *Tyroque*
 ESHC. — 69, 15. *sit* ECO. *sunt*
 Victor. SH. — 69, 16. *salutaris*
 ECO. *salutaria* Victor. SH. — 75,
 9. *accidisset* (cf. 126, 15.) SHO.
cecidisset EC. — 77, 3. *hi* SHO. *ii*
 E. — 83, 15. *Hiero* O. *Gelo* ESHC.
 — 84, 1. *Idem* HO. *Iam* ESC.

ADNOTATIO

locorum in libris de Divinatione emendatorum.

Haec adnotatio indicat, ubi istius oratio editionis a prioris meae anni 1827, abhorreat, cum (E.) Ernestii, (H.) Hottingeri, (R.) Rathii, (S.) Schützii, (C.) Creuzeri et (O.) Orellii editionibus collata.

Ad (124.) Lib. I.

§. 2, Vs. 9. *observaverunt* RC O. *observaverunt* E. — 2, 9. *quoque* cj. HSCO. *cuique* ER. — 3, 13. *impetrandis* cj. Manut. *probatante* H. SCO. *impetrandis* EHR. — 12, 2. *extispicum* CO. *extis pecudum* EHR. *exta pecudum* S. — 12, 15. *non* HRCO. om. ES. — 14, 6. *ciet* CO. *canit* ERS. — 15, 7. *intra vis in ramunculis* et CO. *in rivis et ran.* ERS. — 16, 15. *utimur* HRCO. *utuntur* ES. — 16, 21. *est* HRCO. *esset* ES. — 18, 15. *petissens* SC. *petessens* O. *petessit* HR. *petisset* E. — 31, 14. *cum* HRSCO. *unum* E. — 46, 4. *ipsa* CO. *ipse* Phalaris EHS. *ipsa* Ph. R. — 48, 7. *si fecisset* Davis. HRSCO. *si id fec.* E. — 58, 4. *provinciae secundum* codd. et *historiam* O. *proconsul* EHRSC. — 60, 10. *tumefacta* RCO. *obstupefacta* EHS. — 72, 12. *Sisennae* SCO. *Sullae* EHR. — 79, 10. *Pariteles* * CO. *Praxiteles* EHR. — 79, 15. *tum* SO. *quum* EHR. — 80, 4. *aut* HRSC O. *ut* E. — 89, 11. *Testis* CO. *ut test.* EHR. — 95, 8. *Namque* HR CO. *Nam* ES. — 98, 4. *quum* cj. Herel. SCO. *quod* EHR. — 103, 8.

vesperum HRSCO. *vesperam* E. — 107, 11. *Romamne* Remamne CO. *Romam Remoramne* EHR. — 116, 4. *Sunt* SCO. *Sunt enim* EHR. — 117, 6. *a te sec. libro* HS CO. *quae a te sec. libro est* ER. — 126, 5. *ut et* EHR. *ut* Davis. RS. — 129, 10. *libere* * SCO. *liberi* EHR. — 131, 20. *eademque* HR SCO. *eadem* quae E.

Ad (125.) Lib. II.

§. 20, Vs. 10. *moveant* Davis. RSCO. *moveant* E. — 21, 5. *non pot.* CO. [*potuit*] HSN1. *sine un-* cis ER. — 28, 10. *inimica* SCO. *inimici* EHR. — 29, 4. *vique divina* O. *Atqui divina* EHR. *Atqui* SC. — 34, 3. *Eiusdemmodi* RO. *Eiusmodi* EHS. *eiusdemmodi* C. — 37, 6. *et viet.* HRCO. *vel viet.* ES. — 39, 1. *Aequimaclium* CO. *Aequimelum* EHR. — 51, 4. *deum auctore* H. SCO. *deus* Davis. EH. — 62, 3. *quum* RCO. om. EHS. — 79, 8. *Trocmorum* Sylburg. Gronov. Lalle. *Trogmorum* HRSCO. *Troginorum* E. — 83, 11. *ista* HRSCO. *illa* E. — 97, 3. *quadrang. sept.* RCO. *quadr.* et *sept.* EHS. — 105, 5. *eventura* HR

SCO. *ventura* E. — 106, 10. *signi-*
ficant CO. *significant* EHR. —
 124, 1. [*uerin*] O. *sine* unclis EHR
 SC. — 134, 14. *nascetur* E. cj.
 HRC. *nosc.* S. — 135, 2. *consent.*
mag. RC. *cons. sunt mag.* EHS.

— 138, 5. *finger* HRCO. *effing.*
 E. — 139, 6. *ullae* * cj. Davis.
 HSCO. *illae* ER. — 142, 12. *non-*
nullas — *dicunt* CO. *nonnullae* —
dicuntur ERS.

ADNOTATIO

locorum (126.) libri de Fato emendatorum.

Haec adnotatio indicat huius et superioris meae editionis discrimina cum (E.) Ernestii, (B.) Bremii, (R.) Rathii, (S.) Schützi, (C.) Creuzeri et (O.) Orellii editionibus collata.

5. 5, Vs. 14. *est* * Wolf. SCO. —
 [et] N1. *sine* unclis EBR. — 12,
 15. *esse mor.* CO. *mor.* EBR. —
 14, 2. *moriere* O. *mortieris* EBR
 C. — 14, 7. 17, 20. 20, 2. et 37, 4.
convertere Davis. BRSCO. *conver-*
ti E. — 17, 13. *appareat* * CO.
apparent EBR. — 17, 20. *conver-*
tere RCO. *converti* EBS. — 18, 6.
magis * CO. *minus* EBR. — 21,
 4. *primum* BCO. *primum si* ERS.
 — 22, 12. *etiam* BRCO. *ut iam*
 ES. — 22, 13. *eam sine* [eam] OB
 C. *sine* ERS. — 23, 5. *Id* O. *Hinc*
 EBRSC. — 23, 10. *docerent* * CO.
doceret EBR. — 24, 4. *antece-*
dente O. *antecedenti* EBRSC. —
 25, 2. *omnibus* CO. *omnes* EBR. —
 33, 6. *quanto* CO. *quo* EBR. *quan-*
do S. — 33, 11. *eiusmodi* BRCO.
huiusm. ES. — 33, 14. *pertinere*
dicuntur CO. *pertinent* EBR. —
 35, 4. *accidisset* (cf. Cic. 2, 22. 47,
 8. 111, 2.) O. *cecidisset* EBRSC.
 — 39, 9. *animorum* CO. *animos*
 EBR. — 44, 3. [non] CO. *non* E
 BS. om. R. — 44, 8. *eam* RSCO.
 [neque] *eam* B. *neque eam* E. —
 45, 6. *illud* BCO. *aliud* RS. — 45,
 8. [ita ut] CO. *ita*, ut BRS. — 45,
 9. *eas* CO. *illas* BRS.

ADNOTATIO

locorum in libris de Republica emendatorum.

Haec adnotatio indicat, ubi haec a priore editione mea anni 1827. dissentiat, cum (P.) principe Angeli Maii, (M.) Moseri et Creuzeri, (H.) Heinrichii, (St.) Steinackeri, (O.) Orellii et (F.) Friderici Osanni editionibus collata.

Ad (127.) Lib. I.

§. 14, Vs. 3. *frequenter* PHStO
F. *frequentes* * M. — 18, 15. *atque*
F. *aut* OM. *an* PHSt. — 19, 9.
Pertinent MStO. *pertineant* PH.
— 40, 23. sqq. Augustini locum
Mosero auctore apposui, ut simi-
lia similibus coagmentarentur,
quamquam nec integra Ciceronis
esse, nec immutata videbantur,
aut ex aliis descriptionis deperditae
emota sedibus. — 46, 4. *quid*
Steinackero auctore scripsi in
edd. 1. et 2. (cf. 54, 2. et 21.) *quod*
ceteri. — 54, 4. *separatum* cod. 1.
MHOF. *separatim* PSt. — 56, 6.
doctrina expoliti M. Doctrina ex-
politorum consensus multo plu-
ria, quam doctorum, nedum in-
doctorum. Quod sentiens Hein-
richius verborum invertit ordi-
nem. *docti indoctique* PSt. *expoli-*
ri cum cod. addit O. *indocti do-*
ctique H. — 60, 5. *vides* *, *si in*
N2. *vide*, *si in* PHStN1. *vides in*
OF. — 62, 9. [r]ita *me dicturum*
N2. *venturum me* PMN1. *me dic-*
turum St. *ultra — me dict.* H.

ventura me dicturum ed. Halens.
a qua non alienus fuit Reisig.
multa me dicturum F. in cod. 2.
ventura aut futura; in cod. 1. *vita*
— 64, 3. *dura* * MO. *dia* PHSt.
dis F. — 67, 17. *inque* O. *Quin*
PMHStF.

Ad (128.) Lib. II.

§. 44, Vs. 1. Nonii fragmentum
in hac lacuna, de qua cf. M., re-
ponendum videbatur, ipsis anno-
rum numeris hanc fere sedem si-
bi deponentibus. — 66, 4. *ut civ.*
MHOF. *ut a civ.* PSt.

Ad (129.) Lib. III.

§. 8, Vs. 9. *Hic* PMHStOF.
Eia N1. — 9, (No. 4.) 16. *cuius*
arma OF. *cuius prudentia arma*
PM. — 15, 5. *oculos* * MO. *os* PH
StF. — 42, (Nr. 34.) 13. Nonii
fragmentum h. l. posui auctore O.
— 45, 13. *hic* [Romae] N2. *hic* M
OF. *Romae* PSt. om. H. *hic Ro-*
mae N1. — 47, 2. *sed* * MO. *et*
PHStF.

Ad (132.) Lib. VI.

§. 15, Vs. 4. *huc* MO. *hinc* PH.
— 18, 6. *et acuta* OF. *qui acuta*
PM. — 19, 7. *locis* O. *in locis* PM

F. — 20, 11. *transversos* OF. *aversos* M. *adversos* P. — 21, 6. *duos*
O. *duo sunt* MF. — 27, 9. *alia*
nasci potest OF. *haec om.* PM. —
29, 7. *Namque* OF. *Nam* PM.

ADNOTATIO

locorum in libris de Legibus emendatorum.

Haec adnotatio docet, quae sint huius et superioris editionis meae discrimina, cum (E.) Ernestii, (G.) Görenzii, (S.) Schützi, (C.) Crenzeri Moserique et (O.) Orellii editionibus, (M.) Madvigique Emendationibus in Ciceronis libros philosophicos collata.

Ad (133.) Lib. I.

§. 3, Vs. 6. *certe*, GSO. *num* E.
— 5, 2. *Quinte* EGO. *quaeque* SC.
— 7, 5. *impudentiam* Victor. EO
M. *imprudentiam* GS. cf. C. — 12,
5. *Siquidem* cf. M. [*Id*] *siquidem*
O. *sine unciis* EGSC. — 13, 4.
Nam et a GCO. *Nam a* ES. — 14,
16. *in cognitione est tenue*, O. cf.
M. *incognitum est minusque* E. *in-*
incognitum est minus, quam GSC.
— 23, 2. *eaque et ceteri; eaque est*
et M. non necessario. — 24, 1.
hominis O. cf. M. *omni* EGSC. —
24, 7. *cohaerent* GCO. *cohaerent*
ES. — 24, 8. *anim.* CO. *anim.* ta-
men EGS. — 26, 7. *enodavit*
Steph. EO. *enodavit* Victor. GSC.
— 27, 4. *indicat* SCO. *indicat mo-*
res E. — 31, 6. *etsi est* C. *etsi* ES.
— 31, 7. *lenitate* (lenitate S.) *enim*
et suar. delectans, ESC. (vitiose:
est enim s. del.) *lenitatis est enim*
s. del. G. — 31, 12. *tum* GSCO.
quam E. — 41, 9. *faciet, metietur*
N2. *f. [et] m.* GSO. *facit et meti-*
tur E. — 42, 3. *sint* N2. *sint in*

ES. *sint* [in] O. — 42, 9. *indicta*
EO. *vel indicta* GS. — 43, 8. *tol-*
luntur GSO. *tollentur* EC. — 44,
10. *easque* EO. *eas quas* Pearce.
GSC. — 45, 14. *probabitur* CO.
probatur EGS. — 46, 1. *Nos* —
iudicab. C. et Görenzii lectionem
N1. *quamquam impugnata* a M.
et O. retinui, haud dubie genui-
nam et commodam. — 46, 3. *ali-*
ter: EO. *aliter quam* GC. — 47,
15. *cernunt* O. *cernimus* EGSC. —
48, 2. *oratio* CO. *ratio* EGS. —
48, 12. *benignusque* GCO. *beni-*
gnusve ES. — 50, 10. *vitium* —
omisi verbum vitare, quod incl.
CO. *vit. vitare* EGS. — 52, 7. *id*
quod GCO. *quod* ES. — 52, 15.
[apiscendi] C. *sine unciis* EGS.
om. O. — 55, 10. *dixerant* O. *dix-*
erunt EGSC. — 55, 10. *itemque*
dedecus GO. *itemque ded.* *quod*
CS. *item dedecus quod* E. — 55,
20. *his* GCO. *iis* ES. — 56, 15.
sumus GCO. *simus* ES. — 59, 11.
illustratis GSCO. *illustratus* E.
— 60, 11. *excogitari* CO. *cogitari*
EGS.

Ad (134.) Lib. II.

§. 5, Vs. 13. *priusquam* GCO. *postquam* ES. — 5, 18. *qua populi Rom. O. qua reip.* EG. — 5, 24. *haec O. cf. M. et E. unciis inclusa om. GSC.* — 6, 6. *procreavit* GC O. *procreavit* ES. — 10, 14. *est autem simul O. bca E. bac C. est om. GS.* — 14, 14. *quamquam* GSO. *quum* EC. — 16, 2. *et a* GSCO. *ac E.* — 19, 19. *ita cadat* GSCO. *cadant E.* — 21, 12. *iudicesse* GSCO. *iudices duo E.* — 24, 2. *rog. GSCO. tu rogas E.* — 26, 17. *quum* CO. *qui* EGS. — 26, 18. *quaedam O. quadam* EGSC. — 27, 4. *Larium* GSCO. *Larum E.* — 28, 10. *omnia* GSCO. *quae omnia E.* — 35, 5. *nostrum* CO. *vestri* EGS. — 39, 14. *quod E. quo* MO. *quos* GSC. — 41, 5. *incesto* Ascens. Victor. GSCO. *incestis* E. — 44, 2. *iam me* Lamb. GSCO. *iam E.* — 45, 20. *utendam* Davis. codd. C. cf. GO. *tuendam* ES. — 46, 4. *Vero* EGSCO. *Vera* codd. Oxon. et N1. — 55, 9. *ut neque* CO. *ut ne* GSN1. *quibus neque* E. — 56, 6. *quo haud procul a Fonti ara * CO. quod [procul] ad Fontis aras G. sine unciis E. procul om. Davis. S.* — 58, 12. *lamina* (non LAMINA) CO. [Do]mina N1. G. *sine unciis E. om. S.* — 62, 2. *memorentur — prosequatur* EO. *memorantur — prosequitur* GSC. — 62, 12. *iubemur O. iubentur* EGSC.

Ad (135.) Lib. III.

§. 6, Vs. 12. *pluria* GSCO. *plura E.* — 6, 17. *stiles* GSCO. *lites* E. — 9, 9. *consules magisterve — escunt O. cf. M. [consul is] est magister populi; reliqui magistratus ne sunt.* GSC. *sine unciis E.* — 9, 12. *possit* GCO. *possint* E. — 10, 3. *si* CO. *ni E. om. G.* — 11, 5. *actoris* SCO. *auctoris* E. — 11, 10. *simul* CO. [semel] E. *om. GS.* — 14, 2. *Diogene* cj. *Tur- nebus CO. Dione* EGS. — 19, 6. *quae est* SCO. *quas* EG. — 24, 4. *neglectus — servaverat O. vetitus — perculerat E. vetitus — straverat* GS. *nectus — fuerat* C. — 24, 13. *creentur* OM. *creantur* GSC. — 25, 4. *multis praecel. adduceretur* SCO. *vinclis praecel. adduc. M. mult. praecel. addiceretur* G. — 27, 6. *his O. his* EGSC. — 27, 7. *populare* GSCO. *populare[m]* N1. *sine unciis E.* — 28, 10. *sed et O. et* EGSC. — 28, 11. *quaerit* CO. *quaerat* EGS. — 29, 2. *quisquam* codd. Lambin. et Davis. *unquam* EGS. *utrumque mixtum sic est: unquam quisquam* OC. — 33, 6. *lege* GC. *aut lege* ES. [aut] *lege* O. — 35, 6. *omni E. omnes* Victor. GSCON1. — 39, 6. *in eo sit ipso* EO. cf. M1. [in eo] *sit ipsa* codd. Bruxell. Vienn. Dresd. 1. 2. Ox. et N1. *in eo* *verba om. GSC.* — 44, 4. *natis * cj. GSCON1. initis* E. — 44, 8. *ut sit * scitum et* GSC O. *scitum est* E. — 45, 2. *magno ingenio * SCO. magni ingenii E. magnus ingenio* G.

II. Lateinische Autoren.

	Thlr.Ngr.		Thlr.Ngr.
<i>Catullus, Tibullus et Propertius</i>	8	<i>Caesar, Julius,</i>	12 $\frac{1}{2}$
<i>Horatius</i>	6 $\frac{1}{4}$	<i>Ciceronis Opera, 11 Voll.</i>	6 24
<i>Lucani Pharsalia</i>	10	<i>Ciceronis Opera, in 35 Ab-</i>	
<i>Lucretius</i>	13	<i>theilungen</i>	6 18
<i>Martialis</i>	9	<i>Cornelius Nepos</i>	2 $\frac{1}{2}$
<i>Ovidii Opera, 3 Voll.</i>	22 $\frac{1}{2}$	<i>Curtius</i>	10
<i>Palingenii Zodiacus vitae</i> . . .	15	<i>Eutropius</i>	2 $\frac{1}{2}$
<i>Perkins et Iuvenalis</i>	3 $\frac{1}{4}$	<i>Florus</i>	2 $\frac{1}{2}$
<i>Phaedrus cum Gudii, Ariani</i>		<i>Gellii noctes Atticae</i>	18
<i>et Paerni fabulis</i>	4	<i>Iustinus</i>	6 $\frac{1}{4}$
<i>Phaedri Fabulae</i>	2 $\frac{1}{2}$	<i>Livii Opera, 6 Voll.</i>	1 21
<i>Plauti Comoedi, 4 Voll.</i> . . .	1 —	<i>Plinii Historia Naturalis, 5 V.</i> . .	3 —
<i>Senecae Tragoediae</i>	15	<i>Plinii Epistolae</i>	9
<i>Silius Italicus</i>	15	<i>Pomponius Mela</i>	4
<i>Terentius</i>	7 $\frac{1}{2}$	<i>Quintilianus, 2 Voll.</i>	15
<i>Virgilius</i>	10	<i>Sallustius</i>	5 $\frac{1}{4}$
		<i>Senecae Opera philol., 5 Voll.</i> . .	2 —
<i>Amnianus Marcellinus</i>	20	<i>Suetonius</i>	7 $\frac{1}{2}$
<i>Aurelius Victor</i>	4	<i>Taciti Opera, 2 Voll.</i>	15
		<i>Valerius Maximus</i>	12
		<i>Velleius Paterculus</i>	4
		<i>Vitruvius</i>	10

In demselben Verlage sind ferner erschienen:

	Thlr. Ngr.
<i>Vetus Testamentum graece, ex versione LXX interpretum, ed. Leander van Ess.</i>	2 20
<i>Novum Testamentum Graece. Post Joh. Aug. Henr. Tittmannum recogn. Augustus Hahn.</i> 8. . . .	1 7 $\frac{1}{2}$
<i>Novum Testamentum Graece. Ex recensione Augusti Hahnii denuo editum.</i> 16.	— 17 $\frac{1}{2}$
<i>תורה נביאים וכתובים. Biblia hebraica, recensuit Dr. Aug. Hahn. gr.</i> 8.	2 —
<i>Dasselbe Buch in Duodez. Schulausgabe.</i> 12. . . .	1 15
<i>Biblia hebraica cum Vulgata interpretatione.</i> 2 Voll 12.	3 —

Verzeichniß der Wörterbücher

welche in demselben Verlage erschienen und durch alle
Buchhandlungen zu erhalten sind.

<i>Dictionnaire français-anglais et anglais-français</i>	25
_____ <i>français-danois et danois-français</i>	1
_____ <i>français-hollandais et hollandais-français</i>	1
_____ <i>français-italien et italien-français</i>	21
_____ <i>français-suedois et suédois-français</i>	1
<i>Dizionario italiano-danese e danese-italiano</i>	1
_____ <i>italiano-inglese ed inglese-italiano</i>	25
Küst, hebräisches und chaldäisches Schulwörterbuch	1 10
Pondwörterbuch der neugriechischen und deutschen Sprache	1
Reym, russisch-französisch-deutsches Wörterb. 3 Theile. 2. Aufl.	6
Sorden, Dr. J. P., böhmisches und deutsches Taschenwörterbuch	1
_____ polnisch und deutsches Taschenwörterbuch	1
Ralschmidt, Wörterbuch der engl. u. deutschen Sprache 2. Aufl.	2 15
_____ Wörterbuch d. französ. u. deutsch. Sprache 2. Aufl.	2 10
Krenshier und Voßbeding, lateinisches Handwörterbuch	1 20
Leopold, lexicon hebraicum et chaldaicum	20
Lexicon graeco-latinum manuale	1 10
Pocket-dictionary, danish-english and english-danish	1
_____ english-russian and russian-english	1
_____ english-swedish and swedish-english	1
Schmidt, deutsch-griechisches Wörterbuch, 2. Aufl.	1
_____ griechisch-deutsches Wörterbuch, 2. Aufl.	1
_____ russisch-deutsches u. deutsch-russisches Wörterb. 2. Aufl.	2
_____ russisch-deutsches u. deutsch-russisches Taschenwörterbuch	1
Schmidt, dictionnaire russe-français et français-russe	1
_____ polsko-rossijsky i rossijsko-polski Slovník	1
Schulz, und Reise-Taschenwörterbuch, englisch und deutsch	1
_____ französisch u. deutsch	2
_____ italienisch u. deutsch	2
Taschenwörterbuch, dänisch-deutsches und deutsch-dänisches	1
_____ holländisch-deutsches u. deutsch-holländisches	1
_____ schwedisch-deutsches und deutsch-schwedisches	1
Weber, englisch-deutsches u. deutsch-englisches Wörterbuch 3 Aufl.	1 10
_____ italienisch-deutsches und deutsch-italienisches Wörterbuch	2 15

Ausführlichere Cataloge sind in allen Buchhandlungen zur Einsicht vorrätig.

0, 01